This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

2926 f 30

M. TULLII CICERONIS

SCRIPTA QUAE MANSERUNT OMNIA.

RECOGNOVIT

REINHOLDUS KLOTZ.

PARTIS IV. VOL. III.

CONTINENS

LIBROS DE OFFICIIS TRES, CATONEM MAIOREM DE SENECTUTE LIBRUM, LAELIUM DE AMICITIA LIBRUM, PARADOXA, ORATIONEM DE PACE A CASSIO DIONE GRAECE SERVATAM, FRAGMENTA SCRIPTORUM CICERONIANORUM, IN HIS ORATIONEM PRO M. AEMILIO SCAURO, TIMAEUM DE UNIVERSO LIBRUM, ARATEA, TUM SCRIPTA SUPPOSITICIA, ORATIONEM AD POPULUM ET EQUITES ROMANOS ANTE QUAM IRET IN EXSILIUM, PSEUDOSALLUSTII IN M. TULLIUM CICERONEM DECLAMATIONEM, PSEUDOCICERONIS IN C. SALLUSTIUM CRISPUM RESPONSIONEM, INCERTI AUCTORIS CONSOLATIONEM.

LIPSIAE

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXI.

PROOEMIUM EDITORIS.

Etiam in his M. Tullii Ciceronis scriptis, quae hoc tertio volu-
ne partis quartae continentur, recognoscendis eamdem quam in
teris libris rationem sequendam putavi, ut in emendanda scripto-
oratione, quam maxime id fieri potuit, ad optimorum librorum
ctoritatem accederem et tum demum, ubi libri aperte corrupti esse
lerentur, ad meas aut aliorum emendationes confugerem.

Ac primum quidem in libris, qui sunt *de officiis*, Orellianam
itionem, quae Turici anno MDCCCXXVIII. prodiit, propter librorum
ctoritatem, e quibus illa manavit, quasi pro fundamento posui, ita
nen, ut et Rud. Stürenburgii sollertem operam ac subtilem in his
ris positam (Lipsiae anno MDCCCXXXIV.) et Carol. Timoth. Zumptii
itiones quum maiorem Brunsuigae anno MDCCCXXXVIII. editam, tum
norem repetitam Brunsuigae anno MDCCCXLIX. et G. Fr. Ungeri
eram editam Lipsiae anno MDCCCLII. et si quid alii ad emendandos
s libros contulisse viderentur, sedulo adhiberem et in usum meum
nferrem. Qua re factum est ut non solum ab Orelliana opera editio
a multis locis recederet, verum interdum etiam a recentioribus edi-
nibus discreparet. Id quo melius intelligi possit, paucis quibus
is ab Orellio recesserim, hic indicabo.

Lib. I. cap. 1. §. 2. *et* ante *Socratici* prorsus delevi, quod quum li-
rum auctoritati tum sententiae loci repugnat. Minime enim per *et — et*
rticulas inter Socraticos et Platonicos philosophos maiore vi distinguen-
m erat. Tum *hoc adroganter* pro *arroganter hoc* scripsi, §. 3. autem
mini Graecorum video adhuc contigisse pro *nemini video Graecorum ad-
c contigisse*. Cap. 2. §. 4. in verbis: *in eoque et colendo sita vitae
t honestas omnis et negligendo turpitudo, in* praepositionem ante *negli-
ndo* vulgo adiectam optimorum librorum auctoritate ac sententia
nene flagitante delevi, quamquam etiam Zumptius et Ungerus alterum
lud *in* retinere non dubitaverunt. §. 6. scripsi: *Quae quamquam ita
int in promptu*, ut Coniunctivum *sint* e librorum optimorum auctori-
te anteferrem Indicativo *sunt*. Neque enim mihi dubitari posse vi-
etur quin etiam pro loci natura post *quamquam* Coniunctivus locum
abere possit. Paullo post *Sequimur* retinui auctoribus etiam Zumptio
t Ungero e libris plurimis, sed tamen *Sequemur* a natura loci requiri
idetur, quod reposuit Stürenburgius. §. 7. *a* ante *ratione* liberavi
ncis, ita tamen ut in explicando loco Zumptio potius quam Ungero ad-
entiar. Item cap. 3. §. eadem *sunt* post *exempla* cum novissimis
ditoribus servandum putavi. Mox scripsi cum libris auctore etiam
türenburgio et Ungero *num quod officium aliud alio maius sit*. Orel-

lius et Zumptius *num quid* scripserunt. §. 8. *officium* necessario post *commune* retinendum esse mihi quoque visum est: potius abesse potest *καθῆκον*, praesertim quum id in libro nullo legatur. §. 9. *aut* post *Nam* auctore Stürenburgio et Madvigio addidi, cuius vide Excursum ad libros *de finibus* primum p. 807. Eadem §. *in* ante *deliberando* et sententia et librorum indicio motus sustuli. Dici enim vix potest quotiens ea Praepositio a librariis illata sit in eius modi locis. Cap. 4. §. 11. non solum *quae sint ad vivendum necessaria* pro *quae sunt etc.* optimorum librorum auctoritate praecedentibus Zumptio et Ungero scripsi, verum etiam *procreata sint* pro vulgato *procreata sunt*, quod etiam Zumptius et Ungerus retinuerunt. Significatur Coniunctivo causa, quam ob rem potissimum eorum, quae procreata sunt, curam habeant. §. 14. scripsi ego e libris bonis: *multo etiam magis pulcritudinem*, *constantiam*, *ordinem in consiliis factisque conservandam putat*, quibus in verbis *conservandum* vulgo legitur. Conf. Ciceronis ep. *ad famil.* lib. X. ep. 25. §. 1. *istamque operam tuam*, *navitatem*, *animum in rem publicam celeritati praeturae anteponendam censeo.* et quae sunt alia eius modi. Cap. 5. §. 17. *et est adhibenda* pro vulgato *adhibenda est* reposui *et* paullo post *His* pro *Iis*. Cap. 6. §. 19. *audivimus* pro *audimus* cum Zumptio et Ungero revocavi. Cap. 7. §. 20. *sunt* post *partes duae* in dubium vocatum ab Orellio, a Zumptio et Ungero omissum stabilivi et §. 21. *e quo si quis sibi plus appetet* cum Zumptio et Ungero revocavi. Orellius ediderat: *eo si qui sibi plus appetet.* Error inde natus est, quod olim scriptum erat *e co* pro *e quo*. §. 21. verba *partem parentes* sine librorum testimonio post *vindicat* interposita rursus delevi. Idem fecerunt Zumptius et Ungerus. Mox e librorum indiciis non dubiis scripsi *alius alii* pro vulgato *alius alii*, quod etiam propter verborum collocationem elaudicare videtur. Cap. 8. §. 26. *et humana* e libris optimis reposui pro *atque humana*. Cap. 9. §. 28. *expetant — soleant* cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero restitui pro *expetunt — solent*. Paullo post retinui hanc scripturam: *Nam alterum iustitiae genus adsequuntur, in inferenda ne cui noceant iniuria: in alterum incidunt: discendi enim studio impediti quos tueri debent deserunt.*, quibus in verbis mihi negligentia quadam Cicero *in alterum incidunt* sic dixisse videtur, ut ad rem contrariam, id est, ad iniustitiam pertineat. Caeterum hoc adnoto, in editione mea operarum culpa in verbo *impediti* extremam litteram non apparere. Mox *debent* e libris optimis ac plerimis pro *debeant* scripsi. Cap. 10. §. 32. edidi: *si plus tibi noceant quam illi prosint* e libris multis ac bonis. Idem fecerunt Stürenburgius, Zumptius, Ungerus. §. 33. scripsi *calumnia quadam et nimis callida et malitiosa iuris interpretatione* ex indicio paucorum librorum. Quod vulgo legitur *sed malitiosa* locum hic non habet. Stürenburgius scripsit *saepe malitiosa*, minus eleganter. Eadem §. *a* omisi ante *ne cupide quid agerent* iubentibus libris cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero. Cap. 11. §. 36. in verbis his: *denunciatum sit*

indictum, non usus sum Fr. Osanni coniectura ad Ciceronis libros *de re publica* p. 285. proposita: *aut indictum*. Ibidem paullo post scripsi e libris optimis: *ut, si eum patitur in exercitu remanere, secundo eum obliget militiae sacramento*. Nam quod vulgo legebatur *pateretur* locum hic habere non potest. Idem quod ego fecit Ungerus, qui tamen omnem hunc locum pro suppositicio habuit. Cap. 12. §. 38. eam scripturam revocavi, quae est in libris tantum non omnibus: *Ut enim quam civiliter contendimus, aliter, si est inimicus, aliter, si competitor etc.*, quam recte iam Zumptius et Ungerus explicaverunt, pro eo, quod Orellius scripsit: *Ut enim cum civi aliter contendimus, si est inimicus etc. Civiliter agere* certe iuris consultorum formula est, vide *Lexicon meum Lat. ling. manuale* vol. I. p. 893. a. Cap. 13. §. 41. ex libris optimis edidi *tum, quum maxime fallunt*. Idem fecerunt Stürenburgius, Zumptius, Ungerus. Orellius *tum* omiserat. Cap. 14. §. 43. edidi e librorum non incertis indiciis auctore Wesenbergio in *Emendat. M. Tullii Ciceroni sepistol.* p. 62. *Id autem tantum abest ab officio etc.*, quibus in verbis vulgo, etiam a Zumptio et Ungero, *ab* ante *officio* omissum est iniuria. Paullo post ex optimis et plurimis libris edidi per Asyndeton: *L. Sullae C. Caesaris pecuniarum translatio*, quae forma dicendi tum usitatissima est, si oratio concisa, ut hoc loco, requiritur. Recte iam C. Beierus adsimulavit lib. *de officiis* II. cap. 17. §. 59. *Dicebat idem Cotta Curio*. Idem fit saepe in consulibus nominandis. Mox scripsi cum libris plurimis: *Nihil enim est liberale*. Orellius verbum substantivum omiserat. Zumptius et Ungerus *Nihil est enim liberale* e paucioribus libris scripserunt. Cap. 15. §. 46. *bonum virum* e libris plurimis et optimis scripsi pro *virum bonum*, item paullo post §. 47. *diligamur* pro *diligimur*. Idem receperunt Zumptius, Ungerus, partim etiam Stürenburgius. Cap. 15. §. 49. scripsi e libris plurimis et optimis *etiam si ille iis non eget* pro vulgato *etiam si is non eget*. Fortasse tamen *his* pro *iis* scribendum est. Cap. 16. §. 50. omnes nunc recte revocaverunt *quae naturae principia sint* pro eo, quod Orellius scripserat: *quae natura principia sint*. Ibidem §. 51. edidi ego ex indiciis satis certis librorum: *quod ab Ennio positum in una re transferri in permultas potest*. Vulgo *multas* legitur. Recte §. 52. *his* pro *iis* iam Zumptius et Ungerus retinuerunt. Cap. 17. §. 56. certo Nonii testimonio p. 417, 27. obsequendum putavi, ut scriberem: *quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit, ut etc.* pro eo, quod vulgo e Ciceronis libris legitur, *quod Pythagoras vult in amicitia, ut etc.*, quod mihi, ut ingenue fatear quod sentio, ne idoneam quidem habere videtur sententiam. Si *ultimum* erat per compendium notatum, facile id in *vult* corrumpi potuit et *putavit* tum excidit necessario. In eadem sententia fuit Stürenburgius, Zumptius vero et Ungerus Orellium secuti sunt. Paullo post optimorum ac plurimorum librorum auctoritas paene flagitavit, ut cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero ederem: *ex beneficiis ultro et citro datis acceptisque* pro eo, quod Orellius edidit *ultro citro datis acceptis*. Cap. 18. §. 61. scripsi

Intelligendum autem est pro *Intelligendum est autem* librorum auctoritate permotus et *humanasque* pro *humanas*. In constituendis autem poëtae verbis, quae deinceps sequuntur, priore loco obsecutus sum Carol. Lachmanno ad Lucretium vol. II. p. 227. auctore etiam O. Ribbeckio in *Tragic. Lat. reliqu.* p. 227., altero O. Ribbeckium secutus sum, quem vide l. c. p. 53. Leve est quod cap. 19. §. 64. scripsi *Nullum enim est tempus* pro vulgato *Nullum est enim tempus*. Cap. 20. §. 66. scripsi de coniectura Madvigii proposita ad Ciceronis libros *de finibus* p. 448. *quum persuasum est* pro vulgato *quum persuasum sit*. et paullo post *quum vitae* pro *tum vitae* cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero. Eodem cap. §. 68. scribendum erat: *Cavenda etiam est gloriae cupiditas etc.* ex optimorum librorum auctoritate, et mox §. 69. *quum cupiditate* pro *tum cupiditate* et paullo post *voluptate animi* pro *voluptate nimia* scripsi. *Voluptate animi* recepit et explicavit etiam Zumptius. Stürenburgius et Ungerus in hac parte Orellium secuti sunt. Deinceps autem *removerunt — perfugerunt* cum Orellio servavi pro eo, quod Stürenburgius, Zumptius, Ungerus ediderunt, *removerint — perfugerint*, quod sane in libris optimis ac plurimis habetur, sed facilis et frequens in his error fuit. Cap. 21. §. 72. librorum auctoritate obsecutus cum Zumptio edidi *nihil minus* pro vulgato *nihilo minus*. Tum autem scripsi: *et despicientia adhibenda est rerum humanarum, quam saepe dico, et tranquillitas animi etc.* pro vulgato: *et despicientia adhibenda sit rerum humanarum et ea, quam saepe dico, tranquillitas animi etc.* Cap. 22. §. 76. edidi: *quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemoniis.... putatur,* ut *partum* excidisse putem ante *putatur*. Orellius e supplemento, quod in uno alterove libro habetur, edidit: *quorum rebus gestis imperium Lacedaemonis putatur dilatatum*, quod non probo. Cap. 23. §. 80. scripsi, ut est in libris: *Fortis vero animi et constantis est non perturbari etc.* Orellius et Zumptius contra omnium librorum auctoritatem *animi* deleverunt, quod satis iam defendi ad *Disputationum Tusculanarum* lib. I. cap. 25. §. 62. p. 82. Quam sententiam meam olim a multis impugnatam iam video ab Ungero comprobari. Cap. 24. §. 83. e bonis libris restitui *illud etiam* pro *etiam illud* et postea §. 84. *etiam vitam* pro *vitam etiam*. In Ennii autem versibus, qui leguntur deinceps, pro eo, quod vulgo legebatur: *Non enim rumores ponebat* aut *Non ponebat enim rumores*, scripsi: *Noenum rumores ponebat ante salutem*, de Carol. Lachmanni coniectura ad Lucretium vol. II. p. 150. proposita. Vide etiam Io. Vahlen *Ennianae poësis reliqu.* p. 47. Postea *etsi optimum sit* pro *etiam si optimum sit* restitui. Cap. 25. §. 86. edidi e libris optimis et plurimis *sed etiam pestifera* pro *sed pestifera etiam*, ut fecerant etiam caeteri recentiores editores. Item §. 88. recte recentiores editores restituerunt *altitudo* pro *lenitudo*, quod aperte ex glossemate natum est. Ex ipsa altitudine animi etiam lenitudo et facilitas manat. Paullo post tanti non esse putavi Nonii auctoritatem, qui p. 471, 26. *fatigat* pro *castigat* legit, ut id recipiendum

esset. Nonius enim non de eo verbo ipso loquitur, sed de verbo *punitur* et, ut Zumptius recte iam observavit, in ipso verbo *fatigare* huius loci mentionem nullam facit. Cap. 26. §. 90. cum novissimis editoribus *quanto superiores simus* e libris bonis restitui. Orellius *sumus* scripsit. Cap. 28. §. 100. cum Zumptio atque Ungero edidi optimorum ac plurimorum librorum auctoritate: *Quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus sequemurque et id, quod etc.* Numquam enim me eiusdem verbi repetitio in una enunciatione adducet, ut apertum glossema *adsequemurque*, quod Orellius et Stürenburgius receperunt, aut *consequemurque* recipiam. Cap. 29. §. 103. lenem Ciceronis et compositam dicendi formam retinui, ut scriberem: *ut ad ludum et iocum facti esse videamur, sed ad severitatem potius et ad quaedam studia graviora atque maiora.* Caeteri critici prope omnes *sed* ex paucorum librorum indicio eo loco omiserunt. Cap. 30. §. 106. *si considerare volumus* cum Zumptio et Ungero restitui pro *si considerare volemus.* et §. 108. *praeripere hostium consilia* ex optimorum ac plurimorum librorum auctoritate recepi cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero pro *praecipere hostium consilia.* Idem verbum reddidi Ciceroni in epist. *ad Atticum* lib. X. ep. 1. §. 2. et scripsi: *nec praeripiam tamen* pro *nec praecipiam tamen.* Ibidem §. 109. e libris et *praefectus classis* pro *praefectus classi* restitui et *quemque* post *alium* uncis quidem circumclusum toleravi. Cap. 31. §. 111. credo ante *universae* excidisse *quum*, idque adeo uncis circumclusum adieci. Paullo post *irrideamur* e bonis libris restitui pro *rideamur.* De verbis, quae leguntur §. 112., *alius debeat*, conf. nunc etiam Madvigium ad Ciceronis libros *de finibus* p. 458. Ibidem §. 113. *perveniret* revocavi, etsi est in libris bonis ac multis *veniret.* Facile in his compendium p excidere poterat, ut excidit supra cap. 15. §. 81. in verbis *in pmultas potest.* Denique §. 114. *sequamur* scripsi ex libris tantum non omnibus cum novissimis editoribus pro *assequamur*, quod Orellius receperat. Cap. 33. §. 119. quod edidi cum Zumptio et Ungero *aut excellente ingenii magnitudine*, est sane in plerisque libris. Orellius scripserat *excellentis*, id potest ex antiqua scriptura *excellentei* ortum esse. Vide nunc etiam Wesenbergium in *Emendat. M. Tullii Ciceronis Tusculanarum Disputationum* Part. II. p. v. Paullo post de mea coniectura scripsi: *multo est etiam cura maior adhibenda.* Plerique libri *rei* pro *etiam* habent, ut compendium olim hic fuisse videatur. Orellius ediderat: *multo est ei rei cura maior adhibenda.* Zumptius et Ungerus *ei rei* plane omiserunt. §. 120. recte iam vidit Ungerus *diluere* potius cum optimis ac plurimis libris scribendum esse quam *dissuere*, quod Orellius et Zumptius anteposuerunt. Ille locus *de amicitia* cap. 21. §. 76. tantum abest, ut illam scripturam confirmet, ut aperte hanc nostram tueatur. Excusat enim Cicero in illo loco hoc ipsum verbum *dissuere* auctoritate Catonis. Ipse hoc verbum sine venia vix poterat usurpare. Denique §. 121. *et vitium* ex optimorum librorum auctoritate restitui pro *et impium.* Cap. 34. §. 123. scripsi: *sin — accessit* pro

sin — accesserit ex oprimis ac plurimis libris, auctoritate etiam Madvigii in *Opusc. Acad. alt.* p. 282. Cap. 35. §. 126. de coniectura mea edidi: *aspectum essent deformem habiturae atque foedum.* Vulgo legebatur: *asp. essent deformem habiturae atque turpem.* Sed pro *turpem* in libris fere omnibus est *formam.* — Deinde §. 128. scripsi: *quod ea, quae turpia non sint, verbis flagitiosa dicamus, illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis.* Ea enim scriptura, quae sententiam habet ad hunc locum aptissimam, totidem litteris in libris optimis habetur. Orellius scripsit: *quod ea, quae re turpia non sunt, verbis flagitiosa ducamus; illa autem, quae turpia sunt, nominibus appellemus suis.* Zumptius autem et Ungerus: *quod ea, quae re turpia non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus: illa autem etc.*, quos miror verba *nominibus ac*, quae in libris non sunt, retinuisse. Paullo post §. 129. *accubatio* edidi pro *accubitio* ex optimis libris et *teneat* pro *teneant.* Conferas quae dixi de v. *accubatio* in lexic. Lat. ling. man. p. 70. a. Cap. 36. §. 130. in verbis: *Eadem ratio est habenda* uncis liberavi verbum *est*, et §. 131. restitui: *Cavendum autem est* pro *Cavendum est autem*, utrumque optimorum librorum auctoritate. Cap. 37. §. 133. *in illo ipso* e libris bonis pro *in ipso illo* revocavi. §. autem 135. scripsi: *neque enim eisdem de rebus etc.* cum libris tantum non omnibus, ut omitterem *omnes* vulgo post *enim* interpositum. Cap. 38. §. 137. edidi e libris optimis: *ut severitas adhibeatur et contumelia repellatur.* Vulgo *et* ante *severitas* legitur. Illud, quod in libris est, tantum abest, ut postuletur a sententia, ut alterum graviorem orationem habere videatur. Cap. 39. §. 139. scripsi cum libris optimis: *Ornanda enim est* pro *Ornanda est enim.* Versus autem tragicos ita constitui, ut praecepit O. Ribbeckius in *Tragic. Lat. reliqu.* p. 224. De verbis quae leguntur cap. 40. §. 144. *inscitia temporis* conferas Madvigium ad Ciceronis libros *de finibus* p. 95. Cap. 41. §. 146. quum in libris paene omnibus legeretur: *si acres et diligentes esse volumus animadversoresque vitiorum*, non ut vulgo editur: *si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum*, debebam ego quoque *que* Coniunctionem retinere, quod aut sic intelligendum est, ut voluit Ungerus, ut cum Adiectivis ἐκ παραλλήλου poneretur, aut ita explicandum, ut aliquid omissum esse putemus. Nam potuit optime hoc loco verbi causa dici: *si acres ac diligentes esse volumus spectatores animadversoresque vitiorum.* Paullo post *ex submissione* pro *et submissione* edidi ex optimorum ac plurimorum librorum auctoritate. Cap. 42. §. 150. *artes hae* pro *artes eae* ex optimis libris repositum est, tum de Perfecto *contulit* §. 151., quod miror a Zumptio et Ungero super in *contulerit* mutatum esse, conferas Madvigium in *Opusc. Acad. alt.* p. 282. Ibidem §. 152. *haec — inter se comparentur necesse est* edidi ex libris optimis pro vulgato *eae — inter se comparentur etc.* §. 153. toleravi quod vulgo legitur *ut in omnium rerum adfluentibus copiis*, quamquam *in* non legitur in libris optimis et ad sententiam minime necessarium est, ut mihi

iam omittendum esse videatur. De toto vero loco, qui sequitur, consule quae dixit Madvigius ad Ciceronis libros *de finibus* p. 408. Scripsi autem mox *virtutum est illa sapientia* pro vulgato *virtutum illa sapientia* ex libris satis bonis et paullo post *et humanarum* pro *atque humanarum* ex libris optimis ac plurimis. Conf. supra cap. 8. §. 27. *iura divina et humana*, ut eo quoque loco ex libris optimis restituendum fuit. Postea §. 154. *re ipsa* cum plurimis et optimis libris restitui pro *reapse*. Cap. 44. §. 156. recte mea sententia ediderat Orellius e libris optimis: *suam prudentiam intelligentiamque*. Ordinem verborum nuper rursus immutaverunt Zumptius et Ungerus, qui scripserunt: *suam intelligentiam prudentiamque*, quos sequi non potui. Paullo tamen post hi recte ediderunt e libris optimis ac plurimis: *ob eamque etiam causam etc.* Orellius *etiam* contra libros omiserat.

Lib. *de officiis* II. cap. 1. §. 1. verba: *in quo tum quaeri dixi — quid maxime utile.* unquis liberavi. Idem fecit Zumptius, non vero Ungerus. Cap. 3. §. 10. *haec tria genera confusa cogitatione distinguunt* cum libris restitui. Orellius scripserat: *haec tria, genere confusa, cogitatione distinguunt.* §. 13. leve est, quod restitui e libris optimis et plurimis *ex terra* pro *e terra*, non tamen hoc Zumptius et Ungerus negligere debebant. Cap. 4. §. 15. *destitit* scripsi pro *distat*. Illud multi libri tuentur, qui aut illud ipsum scriptum exhibent aut *restitit* offerunt. Cap. 5. §. 18. *quibuscum congregemur* e libris optimis scripsi pro vulgato *quibuscum congregamur*. Neglexerunt hoc quoque Zumptius et Ungerus. Cap. 6. §. 21. necessario *his* pro *iis* in verbis: *et his, qui ea tenentur*, scribendum erat propter id, quod sequitur: *et illis, qui ad eam confugere conantur*. Praeteriit hoc quoque Zumptium et Ungerum. Cap. 7. §. 23. in Ennii versu, de quo consulas Io. Vahlen *Ennianae poësis reliqu.* p. 142. *oderunt* e libris restitui pro *odere*. Paullo post *valeat* pro *valet* scripsi, quod idem fecerunt Zumptius et Ungerus. Postea in verbis his: *interitum talem*, posteriorem vocem uncis liberavi. Idem fecerunt Zumptius et Ungerus, nisi quod hic contra librorum auctoritatem *talem interitum* scripsit. §. 25. dubitari potest utrum *candente* an *candenti* scribendum sit, sed quum Participii significatio non minus quam Adiectivi esse posset, in medio reliquendum putavi. Ibidem *scrutarentur* et *exquirerent* cum libris retinui, quamquam placet Ungeri ratio, qui *scrutaretur* et *exquireret* scripsit, ad unum illum barbarum hoc referens. Cap. 8. §. 27. propter librorum auctoritatem malui *locupletum* edere quam *locupletium*. De verbis cap. 9. §. 33. *Nam et iis fidem habemus etc.* conferas Madvigii Excurs. ad libros *de finibus* primum 803. Cap. 10. §. 35. melioribus libris obsecutus scripsi *quum loquamur* pro *quum loquimur*, quod idem fecerunt Zumptius et Ungerus. §. autem 36. edidi cum libris tantum non omnibus: *quae ad gloriam pertinent*, quibus in verbis nuper omnes *pertinerent* restituerunt. Eodem modo in *Disput. Tuscul.* lib. I. cap. 1. §. 1. verba: *quae philosophia dicitur*, ita ponuntur, ut per se constent. Etiam Zumptius in minore

editione adnotavit sibi *pertinent* aeque bonum videri. Post nolui *maleficos* pro *maledicos*, quod in libris omnibus est, edere, quamquam Ungerus nuper illud anteferendum putavit. Maledicentia ad verborum iniuriam pertinet et hic sane locum habere potuit. Cap. 11. §. 40. *Illyricus latro* scripsi pro *Illyrius latro* e libris multis ac bonis et hanc Adiectivi formam Cicero semper usurpavit. Praeter Orellium etiam Zumptius et Ungerus *Illyrius* retinuerunt. Cap. 13. §. 46. edidi e libris plurimis et optimis *a modestia, tum pietate* pro *a modestia cum pietate*. Idem fecerunt Zumptius et Ungerus. Eadem §. extrema *delegerunt* cum libris pro *delegerint* edidi. §. 47. scripsi: *ut de Demosthene accepimus*, ex libris plurimis et optimis pro vulgato: *ut Demosthenem accepimus*. Cap. 14. §. 48. cur scripserim: *Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat ad gloriam*, aperui iam in *Nov. annal. philol. et paedag.* vol. LXXI. p. 536. In libris autem omnibus non simpliciter *excitat* legitur, quod quamquam hodie ab omnibus comprobatum est, nullam sententiam habet idoneam, sed *excitat gloriam*, quod facile ex *excitat ad gloriam* oriri potuit, praesertim quum pro *ad* saepe numero *at* scriberetur. Eadem §. paullo post scripsi e bonis libris *mixta modestia gravitas*. Ablativus enim in eius modi locis paene usitatior est quam Dativus. §. 49. res ipsa prope flagitavit, ut ex libris plurimis et optimis reciperem: *Nam ex accusatione et ex defensione constat*. Vulgo *ex* ante *defensione* omissum est. Cap. 15. §. 53. ex libris *dein* pro *deinde* restitui cum Zumptio et Ungero. De verbis §. 54. *Quum enim dando egere coeperunt — coguntur* conferas Madvigium ad Ciceronis libros *de finibus* p. 691. Cap. 17. §. 60. recte e libris optimis restituit Stürenburgius *et tum ipsum* pro vulgato *et tum ipsa*, quem secuti sunt Zumptius et Ungerus. Vide etiam Madvigium ad Ciceronis libros *de finibus* p. 256. Cap. 18. §. 62. *non ne adfligantur* propter librorum auctoritatem pro non [*ut*] *ne adfligantur* scribendum fuit. Paullo post §. 63. *Hanc ego* pro *Hanc ergo* Orellius e Lactant. lib. VI. cap. 12. §. 15. scripserat itemque Stürenburgius. Recte nunc cum libris Zumptius et Ungerus *ergo* restituerunt. §. 64. recte iidem *is* post *nimirum* omiserunt, quod Orellius et Stürenburgius retinuerunt. Adseveratio enim, quae inest in voce *nimirum*, non ad *is* Pronomen solum spectat, verum ad omnem enunciationem. Cap. 19. §. 65. cum Stürenburgio restitui *quum in universam rem publicam*, Orellius itemque Zumptius et Ungerus eo loco *tum* retinuerunt. Ibidem §. 66. recte vidit Ungerus e libris tantum non omnibus restituendum esse: *Huic quoque ergo a maioribus nostris etc.* Caeteri editores, etiam Zumptius, *quoque* deleverant. Eodem cap. §. 68. iure nunc omnes *quacumque possis* revocaverunt. Orellius cum aliis e levi unius libri significatione *possit* eo loco scripserat. De loco cap. 20. §. 70. *Videndumque illud est, quod etc.* vide Madvigium in *Opusc. Acad. alt.* p. 234. Cap. 21. §. 73. ex libris optimis et plurimis edidi: *Capitalis oratio est, ad aequationem bonorum pertinens*. Eo ipso enim erat capitalis oratio, quod

ad aequationem bonorum spectabat. Orellius, etiam Zumptius et Ungerus scripserunt: *Capitalis oratio et ad aequationem etc.* Stürenburgius autem: *Capitalis oratio, ad aequationem bonorum pertinens*, quod certe contra librorum auctoritatem facit nec tam perspicue sententiae vim ostendit. Paullo post ego auctore Ungero *tenerentur* restitui, quod in libris legitur prope omnibus. Orellius *tenerent* scripserat, Zumptius *tuerentur*. Postea §. 74. scripsi: *malo enim alii quam nostrae ominari*. Nam etsi propterea, quod in libris eo loco partim *alteri* partim *alienae* partim *alii* legitur, ea vox in dubium vocatur, tamen mihi non videtur prorsus omitti posse, qua in opinione praeter Orellium video etiam Zumptium et Ungerum fuisse. §. 75. ego cum Zumptio et Ungero *quando* scripsi. Orellius et Stürenburgius e paucioribus libris *si quando* ediderunt. Paullo post *tantum fuit roboris* cum Zumptio et Ungero restitui. Orellius et Stürenburgius cum paucis libris *roboris* omiserunt. Cap. 22. §. 76. restitui cum Zumptio et Ungero: *At hic nihil domum suam intulit praeter memoriam nominis sempiternam* propter plurimorum et optimorum librorum auctoritatem. Orellius cum paucis libris edidit: *At hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit*, quem Stürenburgius secutus est. §. 27. e libris optimis et plurimis cum Zumptio et Ungero restitui, id quod sententia non solum recipit optime, verum etiam paene flagitat: *in principibus et rem publicam gubernantibus*. Orellius itemque Stürenburgius *et* ante *rem publicam* omiserant. §. 76. cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero *accepit* restitui. Orellius cum plerisque libris *accipit* edidit, sed in his fere semper scriptura fluctuat. Cap. 24. §. 84. restitui cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero: *ut hoc totum malum de re publica tolleretur*, ut optimorum librorum auctoritas requisivit. Orellius cum libris paucis *tantum* pro *totum* scripserat. De verbis, quae sequuntur: *Nunquam nec matus aes alienum fuit etc.*, quae Stürenburgius iniuria mutare voluit, vide Madvigium ad libros *de finibus* p. 65. §. 86. scripsi ex optimorum librorum auctoritate: *et continentia in victu omni atque cultu corporis tuendi causa praetermittendis voluptatibus*. Vulgo, etiam a Zumptio et Ungero, *et* ante *praetermittendis* interponitur, sed extrema haec verba: *corporis — voluptatibus*, sunt ipsa pars postremi enunciati, quod incipit a *continentia*. Cap. 25. §. 90. in verbis his: *Sed toto hoc de genere — disputatum est*, quae ego minime cum Ungero ad §. 87. reiicere volui, *vellem* ante verba *etiam de utenda*, quum in libris optimis et plurimis deesse viderem, uncis certe circumcludendum putavi. Illa autem verba §. 88.: *et externa cum corporis*, et rursus: *Cum corporis externa hoc modo: dives esse potius quam maximis corporis viribus*, quae Ungerus suppositicia esse existimavit, cum caeteris editoribus ego intacta servanda censui.

Lib. III. cap. 1. §. 1. scripsi: *eum, qui primus Africanus appellatus sit*, cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero. De eo dicendi genere vide Ciceronis *de senectute* librum cap. 21. §. 78. *demonstra-*

bantur mihi praeterea quae Socrates — disseruisset, is qui esset — iudicatus, et quae ego ad eum locum commentatus sum editionis meae separatim editae Lipsiae anno MDXXXI. p. 159 sqq. §. 2. *Sed neque* Orellius et Stürenburgius, caeteri recte cum libris paene omnibus *Sed nec*. Cap. 2. §. 5. Ungerus nuper in verbis his: *Sed quum tota philosophia — frugifera et fructuosa nec ulla pars eius inculta ac deserta sit, tum nullus feracior in ea locus est nec uberior quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur*, vehementer offendit, quibus in verbis, pro *a quibus* scripsit *a quo*, ut id ad *locum* referretur. Nostrorum philosophorum more orationem conformare voluit, non animadvertit *officia* hoc loco θεωρητικῶς dici, *constanter honesteque vivendi praecepta* πρακτικῶς. Cicero hoc vult significare ex officiis, quae in philosophorum disciplinis tradantur, praecepta duci aut derivari, quae ad ipsam vitam hominum pertineant, ut constanter homines honesteque vivant. Ibidem §. 10. cum novissimis editoribus Stürenburgio, Zumptio, Ungero restitui ex optimorum librorum indiciis *in Coa Venere* pro eo, quod Orellius scripserat *Coae Veneris*. Paullo post *esse* ante *persecutum* ab Orellio in dubium vocatum cum reliquis editoribus uncis liberavi. Cap. 3. §. 11. Orellius scripserat: *de eo fortasse dubitari potest* e paucis libris. Ego optimorum et plurimorum librorum auctoritatem *disputari* cum Zumptio restitui. Ungerus nuper id verbum prorsus delevi voluit, qua in sententia iam ante eum fuerat Stürenburgius, qui una etiam *potest* auferri volebat. §. 12. *debuisse eius modi deliberationem* ex libris plurimis restitui pro vulgato *eius modi debuisse deliberationem*. Illa simplicior et rei accommodatior verborum collocatio est. §. 14. de librorum optimorum auctoritate *omnia* uncis certe circumcludendum putavi. §. 15. cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero restitui: *qui quidem — nequeant iudicare*. Nam quod ex bonis sane libris edidit Orellius: *qui iidem*, id inde natum est, quod in cod. archetypo videtur scriptum fuisse quidem, ut id legendum esset: *qui quidem*, legeretur autem *quiidem*. Paullo ante *quod item in poëmatis* cum Orellio obtinui. Stürenburgius, Zumptius, Ungerus *quod idem in poëmatis* scripserunt. Cap. 4. §. 16. in verbis his: *Nec vero quum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemorantur aut quum Fabricius aut Aristides iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis aut ab his iustitiae tamquam a sapiente petitur exemplum*, haeserunt iam veteres critici, qui pro *tamquam a sapiente*, ut numerus exaequaretur, *tamquam a sapientibus* scribi voluerunt, quod nunc repudiatum ab omnibus est. Nuper Ungerus simili de causa a Lactantio, qui laudat hunc locum lib. VI. cap. 6. §. 26., *ab hoc* accepit pro *ab his* et, quum de uno sermo sit, verba *aut Aristides* deleri vult. Scribi potest *ab hoc*, ut verba *aut Aristides* non deleantur. Tum enim de altero utro cogitatur illorum virorum, qui exempli causa ponuntur, et sic videtur animo concepisse Lactantius hunc locum, ut verba *ab illis* referret aut ad duo Decios aut ad duo Scipiones, *ab hoc* autem aut ad Fabri-

cium aut ad Aristidem. Potest autem, etiam si locum ita intelligimus, quem ad modum intellexit Lactantius, tamen *ab his* ferri, ut id negligentius dicatur pro *ab altero horum*, nempe Fabricio aut Aristide. Itaque optimorum et plurimorum auctoritati obsecutus sum, quamquam nolo inficiari verba *aut Aristides* propterea videri suspectiora, quod in aliis libris scriptum est *Aristidesve*. Sed eius modi enunciata variantur saepe etiam ibi, ubi suspicionis causa nulla est. §. 19. scripsit Orellius: *Immo vero honestatem utilitas consecuta est.* Sed quum in libris prope omnibus legatur: *Immo vero honestatem utilitas secuta est*, admodum probabile est propter verborum similitudinem hinc aliquid excidisse. Hanc ob rem secutus Ungeri rationem edidi: *Immo vero honestas utilitatem:* [*et utilitas honestatem*] *secuta est*, ut verba supplenda uncis circumclusa adiicerem. Cap. 5. §. 23. Orellius de Beieri ratione e paucis libris scripserat: *Neque vero hoc solum natura et iure gentium etc.* Recte post Stürenburgium Madvigius vidit ad Ciceronis libros *de finibus* p. 145. restituendum esse id, quod in libris plurimis habetur: *Neque vero hoc solum natura, id est, iure gentium etc.*, quem Zumptius et Ungerus secuti sunt. Cap. 6. §. 28. malui ulcus ipsum relinquere in verbis his: *quae † vacent iustitia*, quam locum falso oblitterare. Cap. 6 extremo §. 32. cum Ungero edidi: *a communi tamquam humanitate* [*corporis*] *segreganda est.* Sed fateor tamen iam mihi probari istam rationem, qua Orellius, Stürenburgius, Zumptius usi sunt, ut scriberent: *a communi tamquam humanitatis corpore segreganda sunt.* Nam sic demum apparet quam ob rem *tamquam* appositum sit. Cap. 9. §. 38. auctore potissimum Zumptio, ut supra lib. I. cap. 21. §. 72. *nihil minus*, sic hic ex libris multis et bonis *nihil plus* recepi pro eo, quod Orellius et Ungerus retinuerunt *nihilo plus*. §. 39. *si possint celare* restitui. Orellius, Zumptius *si celare possint* scripserunt. Cap. 10. §. 45. mihi Anacoluthon *vas factus est alter etc.* vix ferendum esse visum est, itaque scripsi: *vas factus sit alter etc.* Saepe enim *sit* et *est* inter se confusa sunt. Etiam apud Valerium Maximum lib. VII. cap. 7. ext. 1., ubi in libris Valerii est *dubitavit*, Kempfius autem nuper ex Paridis epitome scripsit *dubitaret*, Torrentius vero *dubitarit*, aut hoc recipiendum videtur aut scribendum *dubitaverit*, quod quum scriptum esset sic *dubitavit*, facile in *dubitavit*, mutari potuit. In his enim locis simpliciter illud describitur, quod denique ex intima illa amicitiae coniunctione natum sit, ut id, quod factum est (*das Resultat*), pro exemplo ponatur, ut Coniunctivus temporis perfecti aptissimus esse videatur. Cap. 11. §. 47. Orellius ediderat e libris paucis: *quum saepe alias tum maxime bello Punico etc.* Recte intellexit iam Stürenburgius *alias*, quod libri plurimi omittunt, necessarium non esse, quem Zumptius et Ungerus consecuti sunt. Vide etiam Madvigium ad libros *de finibus* p. 39. Paullo post §. 48. plerique nunc e codicum familia altera *lapidibus cooperuerunt* scripserunt, ego cum plurimis libris etiam Nonii auctoritate p. 384. restitui *lapidibus obruerunt.* §. 49. *necesse esse*, quod offert Vincentius Bellova-

censis pro *necesse esset*, multum sane habet, quo se commendet. Cap. 12. §. 53. Orellius cum paucis libris scripserat: *ut nihil suum cuiusquam sit*, quod miror Stürenburgium et Zumptium retinuisse. Non hoc hic dicendum erat. Illud aptissimum, quod est in libris optimis et plurimis, *eiusque*, id quod iure Ungerus restituit. Cap. 14. §. 58. cum Zumptio et Ungero *percrebruisset* scribere malui quam cum Orellio *percrebuisset*. Cap. 15. §. 61. scripsi e libris multis ac bonis cum Ungero: *non qui contra se liceatur emptor apponet*, quod recte sic intelligi potest, ut is, qui contra aliquem liceatur, remisse illud faciat et ei, qui emere vult, facile locum concedat. Orellius *se* omiserat, Zumptius autem *qui contra reliceatur* e cod. Bernensi c. recepit. Paullo post §. 63. Orellius edidit e libris interpolatis: *Etenim, quo omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat, huic nec laus magna tribuenda nec gratia est.* Recte caeteri critici restituerunt id, quod est in libris optimis et plurimis: *Etenim omnino — liceat. Huic etc.* Cap. 16. §. 65. et *tabulis* de una Nonii auctoritate suspectum suspicionis uncis liberavi et *iuris consultis* pro *iure consultis* ex optimorum librorum auctoritate restitui. Cap. 17. §. 70. *SIM* cum libris restitui pro eo, quod inde a Lambino vulgatum erat, *SIEM*. Idem fecerunt Zumptius et Ungerus. Paullo post §. 71. *is* Pronomen, quod ex levi unius libri satis incerto indicio (Cod. Bern. c. omissis verbis *de furtis* habet *is*) Orellius ante *praestat* interposuerat, cum Zumptio et Ungero rursus delevi. §. 74. auctore etiam Ungero restitui id, quod est in libris optimis et plurimis: *o turpem notam temporum nomen illorum.* Vulgo *nomen* omissum est. Cap. 19. §. 75. optimorum librorum auctoritati cum Zumptio et Ungero concedens *crede mihi* edidi pro vulgato *mihi crede*. Cap. 20. §. 81. et *conturbant* cum Zumptio et Ungero restitui pro *conturbent* et paullo post *species* uncis circumdedi. Vide de hoc loco Madvigium in *Opusc. Acad.* (*pr.*) p. 337. §. 82. ex optimis libris hunc verborum ordinem feci: *Quid est quod adferre tantum possit utilitas ista, quae dicitur*, pro vulgato: *Quid est quod adferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit.* Cap. 21. §. 83. scripsi e parvo libri Bernensis indicio *quae libera fuerit* cum Stürenburgio, Zumptio, Ungero pro vulgato: *quae libera fuit.* Pro *fuerit* olim scriptum fuit *fuit*, ut facilis mutatio esset. §. 84. versum Accii sic scriptum reliqui, ut scriptus est apud Orellium. Sed in libris tamen optimis et plurimis pro *sunt boni* scriptum est *boni sunt*. O. Ribbeckius in *Tragicor. Latin. reliqu.* p. 187. scripsit *pauci benivoli* auctoritate Stürenburgii, quod in cod. Bern. c. scriptum est *benivoli sunt*. Cap. 22. §. 86. *potenti* pro *potente* restitui e Nonii auctoritate p. 118. Vide Wesenbergii *Emendat. M. Tullii Ciceronis Tuscul.* II. p. V. §. 88. Orellius e cod. Bern. c. scripserat: *Vincat utilitas rei publicae.* Ego cum Zumptio et Ungero caeteris libris obsequens *rei publicae* rursus delevi. Cap. 24. §. 93. scripsi e libris antiquioribus et melioribus auctore etiam Zumptio et Ungero: *si ex hereditate nihil ceperit, quam si ceperit.* Orellius cum libris deterioribus extremam

cem: *quam si ceperit*, omiserat. Nulla est glossematis suspicio. Propter eiusdem verbi repetitionem, ut saepe, illa verba in libris deterioribus amissa sunt. Cap. 25. §. 90. et *versemur* ex libris optimis restitui pro *versabimur* cum Zumptio et Ungero et *videantur* pro *videntur*. Cap. 26. §. 98. in loco tragici poëtae, de quo conferri poterit O. Ribbeckius *Tragicor. Latin. reliqu.* p. 206., veritus sum ex uno cod. Bern. c. *adsimulare* pro *adsimulavit* recipere. Nam locus etiam per Asyndeton recte intelligi poterit. Mox *Palamedi* e cod. Bambergensi scripsi cum Ribbeckio pro *Palamedis*. Postea §. 99. vix est quod dicam *domi suae* e libris antiquioribus et melioribus revocandum fuisse pro vulgato *domi suae* et *negat* pro *neget*. Cap. 28. §. 102. *perverteret* cum Zumptio et Ungero restitui e libris bonis pro *praeverteret*, id quod natum est e compendiis inter se confusis. De verbis autem Accii conferendus est O. Ribbeckius l. c. p. 139. idemque de Ennii loco, qui legitur cap. 29. §. 104. p. 68. §. 107. recte *fecerit* pro *feceris* restituit Ungerus, ut plenum esset *is, qui iuravit*, idemque verbum *definitus* defendit a suspicione glossematis, quem ego secutus sum. Mox §. 108. Orellius *condictiones* scripserat. Recte Zumptius et Ungerus *condiciones* cum libris restituerunt, quos ego secutus sum. Cap. 31. §. 112. Orellius scripserat *cum primo luci*, ego cum Zumptio et Ungero *cum prima luce* restitui. Paullo post e libris optimis *terrore coactus* pro *coactus terrore* scripsi, id quod in formula paene necesse erat fieri. Idem Zumptius et Ungerus fecerunt. Cap. 32. §. 113. *fraus enim distringit* scripsi e libris melioribus cum Ungero. Orellius *adstringit* edidit, Zumptius *destringit*. Paullo post §. 114. cum eodem Ungero e libris bonis restitui *qui periculo mortis diffugissent*. Orellius scripserat: *qui periculum mortis defugissent*. Zumptius vero edidit: *qui periculum mortis effugissent*. Denique cap. 33. §. 119. scripserat Orellius *Calliphontem*, ego cum libris auctore etiam Zumptio et Ungero *Calliphonem* restitui.

De libris iis, qui iam sequuntur, *de senectute* et *de amicitia* a Cicerone scriptis, de quibus fortasse alio loco a me explicabitur, nihil dicam hoc loco nisi hoc, me, qui iam ante in his libris emendandis atque explicandis versatus sim, repetitis curis, adhibitis etiam recentiorum criticorum editionibus, maxime id spectasse, ut ad antiquissimorum et optimorum librorum auctoritatem, quoad sententia cuiusque loci concederet, scriptoris verba constituerem. Idemque in *Paradoxis* studui efficere, quamquam ad haec emendanda nova mihi subsidia nulla erant. In fragmentis autem, quae deinceps sequuntur, ut par erat, maxime ad C. F. A. Nobbii, qui in iis colligendis et ordinandis multum studii operaeque posuit, auctoritatem me accommodavi, ita tamen ut in hac quoque parte operis mei, si quid minus recte factum videretur, id reprehenderem et sedulo emendarem. Nec minus in scriptis suppositiciis his fragmentis subiunctis operam dedi ut quam emendatissima oratio esset, in oratione, *quae ad populum et equites Romanos ante quam iret in exilium habita* dicitur, usus libri

Erfurtensis, nunc Berolinensis, lectionibus ab Eduardo Wundero *Var. lectionibus librorum aliquot M. Tullii Ciceronis ex cod. Erfurt. enotatis* p. 46—49. publici iuris factis. Denique accedit *incerti auctoris consolatio*, quae quoniam ex permultis Ciceronis locis composita est, iure etiam ab aliis ad Ciceronis scripta adiuncta est. Huic igitur M. Tullii Ciceronis scriptorum editioni nihil iam deesse videtur praeter indices, qui quoad eius fieri poterit locupletissimi prope diem separatim edentur.

Scripsi Lipsiae feriis autumnalibus a. MDCCCLV.

Reinholdus Klotz.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Quum M. Tullius temporum iniquitate ab administratione rei publicae exclusus ad philosophiae scriptiones suum studium convertisset et multas iam difficillimas de philosophia quaestiones absolvisset, altera parte anni post urb. cond. 710. de officiis quae sua esset sententia Graecos auctores et potissimum Panaetium secutus conscribere coepit et id argumentum tribus libris pertractavit, quos misit ad M. filium, qui tum Athenis philosophiae studium colebat, id quod et in ipso prooemio horum librorum exposuit ipse et attigit in epistolis *ad Atticum*, quarum conf. libri XVI. ep. 11. §. 4. et ep. 14. §. 3. Ac in hoc libro quidem primo praemisso prooemio, in quo filium cohortatur, ut non solum in philosophia, verum etiam in dicendi exercitatione cum Graecis Latina semper coniungat et suum patris exemplum sequatur, ut parem dicendi copiam in utroque genere orationis, et hoc sedato disputandi et illo forensi commotiore, sibi comparet, cap. 1. §. 1—4., primum propositum suum, ut de officiis ad M. filium aliquid conscriberet, exponit, in quo exsequendo consilio se Stoicos potissimum secuturum esse ait, cap. 2. §. 4—7., et definitionem officii praemittit, cap. 2. 3. §. 7. 8. Dein omni quaestione in quinque partes divisa primum de honesto, tum de honestorum comparatione, dein de utili, porro de utilium comparatione, denique de honesti et utilis quae videatur esse contentione dicendum esse dicit, cap. 3. 4. §. 9. 10. Tum hoc libro primum de honesto agit cap. 4—42. §. 14—151., et explicata quidem universa honesti natura, cap. 4. §. 11—14., eam materiam in quattuor partes dividit, quae in sapientia, iustitia, fortitudine, temperantia positae sint, cap. 6. §. 14—17. De his igitur iam explicatius dicit, et de sapientia sive inveniendi veri prudentia breviter cap. 6. §. 18. 19., tum de iustitia et beneficentia, quae cum ea coniuncta sit, exponit cap. 7—18. §. 20—60., deinde de fortitudine tradit cap. 18—26. §. 61—92., denique de temperantia et decoro, quod cum ea con-

iunctum sit, agit, cap. 27—42. §. 93—151. Postremo honestorum inter se comparationem instituit, cap. 43—45. §. 152—160.

I. 1. Quamquam te, Marce fili, annum iam audientem Cratippum idque Athenis abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae propter summam et doctoris auctoritatem et urbis, quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis, tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem nos, ut videmur, magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad iudicandum. 2. Quam ob rem disces tu quidem a principe huius aetatis philosophorum et disces quam diu voles, tam diu autem velle debebis, quoad te quantum proficias non poenitebit. Sed tamen nostra legens non multum a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique, Socratici et Platonici, volumus esse, de rebus ipsis utere tuo iudicio — nihil enim impedio —, orationem autem Latinam efficies profecto legendis nostris pleniorem. Nec vero hoc adroganter dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis, quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio aetatem consumpsi, si id mihi adsumo, videor id meo iure quodam modo vindicare. 3. Quam ob rem magno opere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui iam illis fere aequarunt, studiose legas. Vis enim maior in illis dicendi, sed hoc quoque colendum est aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini Graecorum video adhuc contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret sequereturque et illud forense dicendi et hoc quietum disputandi genus, nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus aliorum sit iudi-

cium, utrumque certe secuti sumus. 4. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et pronunciare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico, quorum uterque suo studio delectatus contempsit alterum.

II. Sed quum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum et auctoritati meae. Nam quum multa sint in philosophia et gravia et utilia accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis et praecepta sunt. Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis neque forensibus neque domesticis in rebus neque, si tecum agas quid, neque, si cum altero contrahas, vacare officio potest, in eoque et colendo sita vitae est honestas omnis et negligendo turpitudo. 5. Atque haec quidem quaestio communis est omnium philosophorum. Quis est enim qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt non nullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus officium omne pervertant. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum idque suis commodis, non honestate metitur, hic, si sibi ipse consentiat et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit nec iustitiam nec liberalitatem, fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest. 6. Quae quamquam ita sint in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hae disciplinae igitur, si sibi consentaneae velint esse, de officio nihil queant dicere, neque ulla officii praecepta firma, stabilia, coniuncta naturae tradi possunt nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Ita propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum, quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli iam pridem explosa sententia est, qui tamen haberent ius suum disputandi de officio,

si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequimur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione potissimum Stoicos non ut interpretes, sed, ut solemus, e fontibus eorum iudicio arbitrioque nostro quantum quoque modo videbitur hauriemus.

7. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire quid sit officium: quod a Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim quae a ratione suscipitur de aliqua re institutio debet a definitione proficisci, ut intelligatur quid sit id, de quo disputetur. III. Omnis de officio duplex est quaestio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum, alterum, quod positum est in praeceptis, quibus in omnes partes usus vitae conformari possit. Superioris generis huius modi exempla sunt, omniane officia perfecta sint, num quod officium aliud alio maius sit, et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen minus id apparet, quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum. 8. Atque etiam alia divisio est officii. Nam et medium quoddam officium dicitur et perfectum. Perfectum officium rectum, opinor, vocemus, quoniam Graeci κατόρθωμα, hoc autem commune officium καθῆκον vocant. Atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id officium perfectum esse definiant, medium autem officium id esse dicunt, quod cur factum sit ratio probabilis reddi possit. 9. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam aut honestumne factu sit an turpe dubitant, id quod in deliberationem cadit: in quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt aut consultant ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare et suos, conducat id necne, de quo deliberant: quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, quum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Quum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit ut distrahatur

deliberando animus adferatque ancipitem curam cogitandi. 10. Hac divisione, quum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit, duo praetermissa sunt. Nec enim solum utrum honestum an turpe sit deliberari solet, sed etiam duobus propositis honestis utrum honestius, itemque duobus propositis utilibus utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter, tum pari ratione de utili, post de comparatione eorum disserendum.

IV. 11. Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur declinetque ea, quae nocitura videantur, omniaque, quae sint ad vivendum necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia generis eiusdem. Commune autem animantium omnium est coniunctionis appetitus procreandi causa et cura quaedam eorum, quae procreata sint. Sed inter hominem et beluam hoc maxime interest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest quodque praesens est, se accommodat, paullum admodum sentiens praeteritum aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat rebusque praesentibus adiungit atque adnectit futuras, facile totius vitae cursum videt ad eamque degendam praeparat res necessarias. 12. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitae societatem, ingeneratque in primis praecipuum quemdam amorem in eos, qui procreati sunt, impellitque ut hominum coetus et celebrationes et esse et a se obiri velit ob easque causas studeat parare ea, quae suppeditent et ad cultum et ad victum, nec sibi soli, sed coniugi, liberis caeterisque, quos caros habeat tuerique debeat. Quae cura exsuscitat etiam animos et maiores ad rem gerendam facit. 13. In primisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque quum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere, cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad

beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, simplex sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adiuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus bene informatus a natura velit nisi praecipienti aut docenti aut utilitatis causa iuste et legitime imperanti: ex quo magnitudo animi exsistit humanarumque rerum contemptio. 14. Nec vero illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal sentit quid sit ordo, quid sit quod deceat, in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quae aspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulcritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. Quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens multo etiam magis pulcritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandam putat cavetque ne quid indecore effeminateve faciat, tum in omnibus et opinionibus et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, honestum: quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum est, quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, natura esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides, 'quae si oculis cerneretur, mirabiles amores' ut ait Plato 'excitaret sapientiae'. Sed omne, quod est honestum, id quattuor partium oritur ex aliqua. Aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur aut in hominum societate tuenda tribuendoque suum cuique et rerum contractarum fide aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore aut in omnium, quae fiunt quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. 15. Quae quattuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur, velut ex ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri, eiusque virtutis hoc munus est proprium. 16. Ut enim quisque maxime perspicit quid in re quaque verissimum sit quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientis-

simus rite haberi solet. Quocirca huic quasi materia, quam tractet et in qua versetur, subiecta est veritas. 17. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur, ut et societas hominum coniunctioque servetur et animi excellentia magnitudoque quum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem et constantia et moderatio et ea, quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod est adhibenda actio quaedam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quae tractantur in vita, modum quemdam et ordinem adhibentes honestatem et decus conservabimus.

VI. 18. Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem, in qua excellere pulcrum putamus, labi autem, errare, nescire, decipi et malum et turpe ducimus. In hoc genere et naturali et honesto duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus iisque temere adsentiamur: quod vitium effugere qui volet, omnes autem velle debent, adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam. 19. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt easdemque non necessarias. Quibus vitiis declinatis quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur, ut in astrologia C. Sulpicium audivimus, in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus, multos in dialecticis, plures in iure civili: quae omnes artes in veri investigatione versantur, cuius studio a rebus gerendis abduci contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen fit intermissio saepe multique dantur ad studia reditus, tum agitatio mentis, quae numquam acquiescit, potest nos in studiis cognitionis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum aut in studiis

scientiae cognitionisque versabitur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. 20. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos et vitae quasi communitas continetur. Cuius partes duae sunt: iustitia, in qua virtutis est splendor maximus, ex qua viri boni nominantur, et huic coniuncta beneficentia, quam eamdem vel benignitatem vel liberalitatem appellare licet. Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat nisi lacessitus iniuria, deinde ut communibus pro communibus utatur, privatis ut suis. 21. Sunt autem privata nulla natura, sed aut vetere occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt, aut victoria, ut qui bello potiti sunt, aut lege, pactione, condicione, sorte: ex quo fit ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum, similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit, eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat, e quo si quis sibi plus appetet, violabit ius humanae societatis. 22. Sed quoniam, ut praeclare scriptum est a Platone, non nobis solum nati sumus ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici atque ut placet Stoicis quae in terris gignantur ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se alius alii prodesse possent, in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium adferre mutatione officiorum, dando accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. 23. Fundamentum autem iustitiae est fides, id est, dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt unde verba sint ducta, credamusque, quia 'fiat' quod dictum est, appellatam fidem.

Sed iniustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt, alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit aut ira aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus adferre videtur socio: qui autem non de-

fendit nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio quam si parentes aut amicos aut patriam deserat. 24. Atque illae quidem iniuriae, quae nocendi causa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur, quum is, qui nocere alteri cogitat, timet ne, nisi id fecerit, ipse aliquo adficiatur incommodo. Maximam autem partem ad iniuriam faciendam adgrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia.

VIII. 25. Expetuntur autem divitiae quum ad usus vitae necessarios tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes et ad gratificandi facultatem, ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in re publica princeps vellet esse, cuius fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus vitaeque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio nemini nocens vituperanda est, sed fugienda semper iniuria est. 26. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos iustitiae capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium,

Nulla sancta societas,
Nec fides regni est,

id latius patet. Nam quidquid eius modi est in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit servare 'sanctam societatem'. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina et humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. Quo magis cavendum est ne quid in eo genere peccetur. 27. Sed in omni iniustitia permultum interest utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitata fiat iniuria. Leviora enim sunt ea, quae repentino ali

quo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est.

IX. 28. Praetermittendae autem defensionis deserendique officii plures solent esse causae. Nam aut inimicitias aut laborem aut sumptus suscipere nolunt aut etiam negligentia, pigritia, inertia aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum, quod in veri investigatione versentur quodque ea, quae plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari soleant, contemnant et pro nihilo putent, propterea iustos esse. Nam alterum iustitiae genus adsequuntur, in inferenda ne cui noceant iniuria, in alterum incidunt: discendi enim studio impedit quos tueri debent deserunt. Itaque eos ne ad rem publicam quidem accessuros putat nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si est voluntarium. 29. Sunt etiam qui aut studio rei familiaris tuendae aut odio quodam hominum suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur iniuriam: qui altero genere iniustitiae vacant, in alterum incurrunt. Deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur duobus generibus iniustitiae propositis adiunximus causas utriusque generis easque res ante constituimus, quibus iustitia contineretur, facile quod cuiusque temporis officium sit poterimus, nisi nosmet ipsos valde amabimus, iudicare. 30. Est enim difficilis cura rerum alienarum. Quamquam Terentianus ille Chremes 'humani nihil a se alienum putat', sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae caeteris, quae quasi longo intervallo interiecto videmus, aliter de illis ac de nobis iudicamus. Quocirca bene praecipiunt qui vetant quidquam agere quod dubites aequum sit an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se, dubitatio cogitationem significat iniuriae.

X. 31 Sed incidunt saepe tempora, quum ea, quae maxime videntur digna esse iusto homine eoque, quem virum

bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum, facere promissum, quaeque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare fit iustum. Referri enim decet ad ea, quae posui principio, fundamenta iustitiae: primum ut ne cui noceatur, deinde ut communi utilitati serviatur. Ea quum tempore commutantur, commutatur officium et non semper est idem. 32. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus quod Theseo promiserat non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia, nec, si plus tibi ea noceant quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est maius anteponi minori, ut, si constitueris cuipiam te advocatum in rem praesentem esse venturum atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium non facere quod dixeris, magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis standum non esse quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? 33. Quae quidem pleraque iure praetorio liberantur, non nulla legibus.

Exsistunt etiam saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida et malitiosa iuris interpretatione. Ex quo illud 'Summum ius summa iniuria' factum est iam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in re publica multa peccantur, ut ille, qui, quum triginta dierum essent cum hoste induciae factae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium induciae. Ne noster quidem probandus, si verum est Q. Fabium Labeonem seu quem alium — nihil enim habeo praeter auditum — arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ne cupide quid agerent, ne appetenter atque ut regredi quam progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines sic, ut ipsi dixe-

rant, terminavit: in medio relictum quod erat populo Romano adiudicavit. Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni re fugienda est talis sollertia.

XI. Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus iniuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus, atque haud scio an satis sit eum, qui lacessierit, iniuriae suae poenitere, ut et ipse ne quid tale posthac et caeteri sint ad iniuriam tardiores. 34. Atque in re publica maxime conservanda sunt iura belli. Nam quum sint duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per vim, quumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum, confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. 35. Qua re suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine iniuria in pace vivatur, parta autem victoria conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt, ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt, at Karthaginem et Numantiam funditus sustulerunt: nollem Corinthum, sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum, si non optimam, at aliquam rem publicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et quum iis, quos vi deviceris, consulendum est, tum ii, qui armis positis ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi. In quo tanto opere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum. 36. Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est. Ex quo intelligi potest nullum bellum esse iustum nisi quod aut rebus repetitis geratur aut denunciatum ante sit et indictum. Popilius imperator tenebat provinciam, in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Quum autem Popilio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed quum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum

patitur in exercitu remanere, secundo eum obliget militiae sacramento, quia priore amisso iure cum hostibus pugnare non poterat. — 37. Adeo summa erat observatio in bello movendo. M. quidem Catonis senis est epistola ad M. filium, in qua scribit se audisse eum missum factum esse a consule, quum in Macedonia bello Persico miles esset. Monet igitur ut caveat ne proelium ineat: negat enim ius esse qui miles non sit cum hoste pugnare. XII. Equidem etiam illud animadverto, quod, qui proprio nomine 'perduellis' esset, is 'hostis' vocaretur, lenitate verbi rei tristitiam mitigatam. Hostis enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc 'peregrinum' dicimus. Indicant duodecim tabulae, ut STATUS DIES CUM HOSTE, itemque: ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest, eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius effecit iam vetustas: a peregrino enim recessit et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. 38. Quum vero de imperio decertatur belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante iustas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii proposita gloria est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim quum civiliter contendimus, aliter, si est inimicus, aliter, si competitor, cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae, sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret, cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal, reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara:

Nec mi aurum posco nec mi precium dederitis!
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit an me regnare hera quidve ferat Fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est.
Dono ducite doque volentibus cum magnis dis.

Regalis sane et digna Aeacidarum genere sententia.

XIII. 39. Atque etiam, si quid singuli temporibus adducti hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda, ut primo Punico bello Regulus captus a Poenis, quum de captivis commutandis Romam missus esset iurassetque se rediturum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit, deinde, quum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit quam fidem hosti datam fallere. [40. Secundo autem Punico bello post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam astrictos misit iure iurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent, eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui peierassent, in aerariis reliquerunt, nec minus illum, qui iuris iurandi fraude culpam invenerat. Quum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris iure iurando se solutum putabat, et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide quid senseris, non quid dixeris cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum, quum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus se venenum regi daturum et eum necaturum, senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedidit. Ita ne hostis quidem et potentis et bellum ultro inferentis interitum cum scelere approbavit.] 41. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. Meminerimus autem etiam adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima condicio et fortuna servorum, quibus non male praecipiunt qui ita iubent uti ut mercenariis: operam exigendam, iusta praebenda. Quum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude fiat iniuria, fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum, sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior quam eorum, qui tum, quum maxime fallunt, id agunt ut viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum est.

XIV. 42. Deinceps, ut erat propositum, de beneficentia ac de liberalitate dicatur, qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius, sed habet multas cautiones. Videndum est enim, primum ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et caeteris, deinde ne maior

benignitas sit quam facultates, tum ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi adsentatores iudicandi sunt et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem aliena convertant. 43. Sunt autem multi et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis quod aliis largiantur, iique arbitrantur se beneficios in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest ab officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur ut ea liberalitate utamur, quae prosit amicis, noceat nemini. Qua re L. Sullae C. Caesaris pecuniarum translatio a iustis dominis ad alienos non debet liberalis videri. Nihil enim est liberale quod non idem iustum. 44. Alter locus erat cautionis ne benignitas maior esset quam facultates, quod qui benigniores volunt esse quam res patitur primum in eo peccant, quod iniuriosi sunt in proximos. Quas enim copias iis et suppeditari aequius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet plerosque non tam natura liberales quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa quae proficisci ab ostentatione magis quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est coniunctior quam aut liberalitati aut honestati. 45. Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis: in quo et mores eius erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos et communitas ac societas vitae et ad nostras utilitates officia ante collata: quae ut concurrant omnia, optabile est: si minus, plures causae maioresque ponderis plus habebunt. XV. 46. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus praeclare agitur, si sunt simulacra virtutis, etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum in quo aliqua significatio virtutis appareat, colendum autem esse ita quemque maxime, ut quis-

que maxime virtutibus his lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua multa iam dicta sunt, iustitia. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto nec sapienti ferventior plerumque est, illae virtutes bonum virum videntur potius attingere. Atque haec in moribus. 47. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligamur, sed benevolentiam non adolescentulorum more ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia iudicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, maior quaedam cura adhibenda est. Nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. 48. Quod si ea, quae utenda acceperis, maiore mensura, si modo possis, iubet reddere Hesiodus, quidnam beneficio provocati facere debemus? an imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre, quales in eos esse debemus, qui iam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi, demus necne in nostra potestate est: non reddere viro bono non licet, modo id facere possit sine iniuria. 49. Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi, nec dubium quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine iudicio vel morbo in omnes vel repentino quodam quasi vento impetu animi incitati: quae beneficia aeque magna non sunt habenda atque ea, quae iudicio, considerate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio et in referenda gratia, si caetera paria sunt, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiam si ille iis non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

XVI. 50. Optime autem societas hominum coniunctioque servabitur, si, ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quae naturae principia sint communitatis et societatis humanae repeten-

dum videtur altius. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate. Eius autem vinculum est ratio et oratio, quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando conciliat inter se homines coniungitque naturali quadam societate, neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus, iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus: sunt enim rationis et orationis expertes. 51. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes societas haec est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas, ut, quae descripta sunt legibus et iure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis caetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est: *Amicorum esse communia omnia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis eius, quod ab Ennio positum in una re transferri in permultas potest:

> ... *homo, qui erranti comiter monstrat viam,*
> *Quasi lumen de suo lumine accendat facit:*
> *Nihilo minus ipsi lucet, quum illi accenderit.*

Una ex re satis praecipitur, ut, quidquid sine detrimento commodari possit, id tribuatur vel ignoto. 52. Ex quo sunt illa communia, 'non prohibere aqua profluente, pati ab igne ignem capere, si qui velit, consilium fidele deliberanti dare', quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Qua re et his utendum est et semper aliquid ad communem utilitatem adferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt, eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo, vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem: *Nihilo minus ipsi lucet*, ut facultas sit qua in nostros simus liberales.

XVII. 53. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab illa infinita discedatur, propior est eiusdem gentis, nationis, linguae, qua maxime homines coniunguntur: interius etiam est eiusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus,

viae, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines praeterea et familiaritates multisque cum multis res rationesque contractae. Artior vero colligatio est societatis propinquorum: ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. 54. Nam quum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis, deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publicae. Sequuntur fratrum coniunctiones, post consobrinorum sobrinorumque, qui quum una domo iam capi non possint, in alias domos tamquam in colonias exeunt. Sequuntur connubia et adfinitates, ex quibus etiam plures propinqui. Quae propagatio et suboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem coniunctio benevolentia devincit homines et caritate. 55. Magnum est enim eadem habere monumenta maiorum, eisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla praestantior est, nulla firmior, quam quum viri boni moribus similes sunt familiaritate coniuncti. Illud enim honestum, quod saepe dicimus, etiam si in alio cernimus, tamen nos movet atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit.' 56. Et quamquam omnis virtus nos ad se adlicit facitque ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur, tamen iustitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius nec copulatius quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eaedem voluntates, in iis fit ut aeque quisque altero delectetur ac se ipso, efficiturque id, quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro et citro datis acceptisque, quae et mutua et grata dum sunt, inter quos ea sunt firma devinciuntur societate. 57. Sed quum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior quam ea, quae cum re publica est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares, sed omnes omnium caritates patria una complexa est, pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni

scelere patriam et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. 58. Sed si contentio quaedam et comparatio fiat quibus plurimum tribuendum sit officii, principes sint patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus, proximi liberi totaque domus, quae spectat in nos solos neque aliud ullum potest habere perfugium, deinceps benè convenientes propinqui, quibuscum communis etiam fortuna plerumque est. Quam ob rem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi, vita autem victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam obiurgationes in amicitiis vigent maxime, estque ea iucundissima amicitia, quam similitudo morum coniugavit.

XVIII. 59. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit quid cuique maxime necesse sit et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus qui temporum, suntque officia, quae aliis magis quam aliis debeantur, ut vicinum citius adiuveris in fructibus percipiendis quam aut fratrem aut familiarem, at, si lis in iudicio sit, propinquum potius et amicum quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus et addendo deducendoque videre quae reliqui summa fiat: ex quo quantum cuique debeatur intelligas. 60. Sed ut nec medici nec imperatores nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt, sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi, sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quae sunt in iure societatis humanae, quem ad modum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

61. Intelligendum autem est, quum proposita sint genera quattuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri quod animo magno elatoque humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

Vos enim, iuvenes, animum geritis muliebrem, illa virgo viri,

et si quid eius modi:

Salmacida spolia sine sudore et sanguine.

Contraque in laudibus, quae magno animo fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quo modo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris, hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles alii, maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari.

XIX. 62. Sed ea animi elatio, quae cernitur in periculis et laboribus, si iustitia vacat pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non modo enim id virtutis non est, sed est potius immanitatis omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, quum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro aequitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus: nihil honestum esse potest, quod iustitia vacat. 63. Praeclarum igitur illud Platonis: 'Non' inquit 'solum scientia, quae est remota ab iustitia, calliditas potius quam sapientia est appellanda, verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat quam fortitudinis.' Itaque viros fortes magnanimos eosdem bonos et simplices, veritatis amicos minimeque fallaces esse volumus: quae sunt ex media laude iustitiae. 64. Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est 'omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi', sic ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium vel potius solus esse. Difficile autem est, quum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit ut neque disceptatione vinci se nec ullo

publico ac legitimo iure patiantur, exsistuntque in re publica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur et sint vi potius superiores quam iustitia pares. Sed quo difficilius, hoc praeclarius. Nullum enim est tempus quod iustitia vacare debeat. 65. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi non qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria iudicat principemque se esse mavult quam videri. Etenim qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res iniustas impellitur, ut quisque altissimo animo est, gloriae cupiditate: qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui laboribus susceptis periculisque aditis non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX. 66. Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur, quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, quum persuasum est nihil hominem nisi quod honestum decorumque sit aut admirari aut optare aut expetere oportere nullique neque homini neque perturbationi animi nec fortunae succumbere. Altera est res, ut, quum ita sis adfectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed ut vehementer arduas plenasque laborum et periculorum quum vitae tum multarum rerum, quae ad vitam pertinent. 67. Harum rerum duarum splendor, omnis amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est, causa autem et ratio efficiens magnos viros in priore. In eo est enim illud, quod excellentes animos et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices et ab omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere eaque ratione stabili firmaque contemnere fortis animi magnique ducendum est et ea, quae videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est magnaeque constantiae. 68. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum

frangi cupiditate nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quam ob rem et haec videnda et pecuniae fugienda cupiditas. Nihil enim est tam angusti animi tamque parvi quam amare divitias, nihil honestius magnificentiusque quam pecuniam contemnere, si non habeas: si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda etiam est gloriae cupiditas, ut supra dixi: eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda ac potius aut non accipienda interdum aut deponenda non numquam. 69. Vacandum autem omni est animi perturbatione quum cupiditate et metu tum etiam aegritudine et voluptate animi et iracundia, ut tranquillitas animi et securitas adsit, quae adfert quum constantiam tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes a negotiis publicis se removerunt ad otiumque perfugerunt: in his et nobilissimi philosophi longeque principes et quidam homines severi et graves nec populi nec principum mores ferre potuerunt vixeruntque non nulli in agris delectati re sua familiari. 70. His idem propositum fuit quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cuius proprium est sic vivere, ut velis. XXI. Qua re quum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis, alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant, alteri, si contenti sint et suo et parvo. In quo neutrorum omnino contemnenda sententia est, sed et facilior et tutior et minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum, fructuosior autem hominum generi et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rem publicam et ad magnas res gerendas accommodaverunt. 71. Quapropter et iis forsitan concedendum sit rem publicam non capessentibus, qui excellenti ingenio doctrinae sese dediderunt, et iis, qui aut valetudinis imbecillitate aut aliqua graviore causa impediti a re publica recesserunt, quum eius administrandae potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea, quae plerique mirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio

dandum puto. Quorum iudicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu est non probare, sed videntur labores et molestias, tum offensionum et repulsarum quasi quamdam ignominiam timere et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent, voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores, gloriam negligant, frangantur infamia, atque ea quidem non satis constanter. 72. Sed iis, qui habent a natura adiumenta rerum gerendarum, abiecta omni cunctatione adipiscendi magistratus et gerenda res publica est: nec enim aliter aut regi civitas aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem rem publicam nihil minus quam philosophis, haud scio an magis etiam et magnificentia et despicientia adhibenda est rerum humanarum, quam saepe dico, et tranquillitas animi atque securitas, si quidem nec anxii futuri sunt et cum gravitate constantiaque victuri. 73. Quae faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita quae fortuna feriat et quo minus multis rebus egent et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine causa maiores motus animorum concitantur maiorque cura efficiendi rem publicam gerentibus quam quietis, quo magis iis et magnitudo est animi adhibenda et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit caveat ne id modo consideret quam illa res honesta sit, sed etiam ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipso considerandum est ne aut temere desperet propter ignaviam aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis prius quam adgrediare adhibenda est praeparatio diligens.

XXII. 74. Sed quum plerique arbitrentur res bellicas maiores esse quam urbanas, minuenda est haec opinio. Multi enim bella saepe quaesiverunt propter gloriae cupiditatem, atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit eoque magis, si sunt ad rem militarem apti et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus iudicare, multae res exstiterunt urbanae maiores clarioresque quam bellicae. 75. Quamvis enim Themistocles iure laudetur et sit eius nomen quam Solonis illustrius citeturque

Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas, non minus praeclarum hoc quam illud iudicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc maiorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adiuverit: at ille vere ab se adiutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus eius, qui a Solone erat constitutus. 76. Licet eadem de Pausania Lysandroque dicere, quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemoniis .... putatur, tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt. Quin etiam ob has ipsas causas et parentiores habuerunt exercitus et fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis M. Scaurus C. Mario neque, quum versaremur in re publica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excidenda Numantia rei publicae profuit quam eodem tempore P. Nasica privatus, quum Ti. Gracchum interemit. Quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione — attingit etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est —, sed tamen id ipsum est gestum consilio urbano sine exercitu. 77. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis rem publicam gubernantibus nonne togae arma cesserunt? Neque enim periculum in re publica fuit gravius umquam nec maius otium. Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? 78. Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas huius gloriae et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rem publicam beneficio ubi triumpharet esset habiturus. Sunt

igitur domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam quam in his operae studiique ponendum est.

XXIII. 79. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus et ita adficiendum est, ut oboedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura et cogitatione: in quo non minorem utilitatem adferunt qui togati rei publicae praesunt quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta aut confecta bella sunt, non numquam etiam illata, ut M. Catonis bellum tertium Punicum, in quo etiam mortui valuit auctoritas. 80. Qua re expetenda quidem magis est decernendi ratio quam decertandi fortitudo, sed cavendum ne id bellandi magis fugae quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quaesita videatur. Fortis vero animi et constantis est non perturbari in rebus asperis nec tumultuantem de gradu deiici, ut dicitur, sed praesenti animo uti et consilio nec a ratione discedere. 81. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura et aliquanto ante constituere quid accidere possit in utramque partem et quid agendum sit, quum quid evenerit, nec committere ut aliquando dicendum sit: 'Non putaram'. Haec sunt opera magni animi et excelsi et prudentia consilioque fidentis. Temere autem in acie versari et manu cum hoste confligere immane quiddam et beluarum simile est, sed quum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est et mors servituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. 82. De evertendis autem diripiendisque urbibus valde considerandum est ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque est viri magni, rebus agitatis punire sontes, multitudinem conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quem ad modum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant, sic reperias multos quibus periculosa et calida consilia quietis et cogitatis et

splendidiora et maiora videantur. 83. Numquam omnino periculi fuga committendum est ut imbelles timidique videamur, sed fugiendum illud etiam, ne offeramus nos periculis sine causa, quo esse nihil potest stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Qua re in tranquillo tempestatem adversam optare dementis est, subvenire autem tempestati quavis ratione sapientis eoque magis, si plus adipiscare re explicata boni quam addubitata mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim rei publicae. Itemque alii de vita, alii de gloria et benevolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula quam ad communia dimicareque paratius de honore et gloria quam de caeteris commodis.

84. Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed etiam vitam profundere pro patria parati essent, iidem gloriae iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne re publica quidem postulante, ut Callicratidas, qui quum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, quum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit Lacedaemonios classe illa amissa aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris, illa pestifera, qua, quum Cleombrotus invidiam timens temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Noenum rumores ponebat ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim qui quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audent dicere.

XXV. 85. Omnino qui rei publicae praefuturi sunt

duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecumque agunt, ad eam referant obliti commodorum suorum, alterum, ut totum corpus rei publicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio rei publicae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videantur, pauci universorum. 86. Hinc apud Athenienses magnae discordiae, in nostra re publica non solum seditiones, sed etiam pestifera bella civilia: quae gravis et fortis civis et in re publica dignus principatu fugiet atque oderit tradetque se totum rei publicae neque opes aut potentiam consectabitur totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit, omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat mortemque oppetat potius quam deserat illa, quae dixi. 87. Miserrima omnino est ambitio honorumque contentio, de qua praeclare apud eumdem est Platonem, 'similiter facere eos, qui inter se contenderent uter potius rem publicam administraret, ut si nautae certarent quis eorum potissimum gubernaret.' Idemque praecipit, ut 'eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant, non eos, qui suo iudicio tueri rem publicam velint', qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

88. Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis et in iuris aequabilitate exercenda etiam est facilitas et altitudo animi quae dicitur, ne, si irascamur aut intempestive accedentibus aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur rei publicae causa severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem

et animadversio et castigatio contumelia vacare debet neque ad eius, qui punitur aliquem aut verbis castigat, sed ad rei publicae utilitatem referri. 89. Cavendum est etiam ne maior poena quam culpa sit et ne iisdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. Numquam enim iratus qui accedet ad poenam mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum, quae placet Peripateticis et recte placet, modo ne laudarent iracundiam et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est optandumque, ut ii, qui praesunt rei publicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

XXVI. 90. Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus superbiam magno opere, fastidium adrogantiamque fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre levitatis est praeclaraque est aequabilitas in omni vita et idem semper vultus eademque frons, ut de Socrate itemque de C. Laelio accepimus. Philippum quidem Macedonum regem rebus gestis et gloria superatum a filio facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus, ut recte praecipere videantur qui monent, ut, quanto superiores simus, tanto nos geramus submissius. Panaetius quidem 'Africanum auditorem et familiarem suum solitum' ait 'dicere, ut equos propter crebras contentiones proeliorum ferocitate exsultantes domitoribus tradere soleant, ut iis facilioribus possint uti, sic homines secundis rebus effrenatos sibique praefidentes tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem varietatemque fortunae.' 91. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum iisque maior etiam quam ante tribuenda auctoritas. Iisdemque temporibus cavendum est ne adsentatoribus patefaciamus aures nec adulari nos sinamus, in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut iure laudemur: ex quo nascuntur innumerabilia peccata, quum homines inflati opinionibus turpiter irridentur et in maximis versantur erro-

ribus. Sed haec quidem hactenus. 92. Illud autem sic est iudicandum, maximas geri res et maximi animi ab iis, qui res publicas regant, quod earum administratio latissime pateat ad plurimosque pertineat, esse autem magni animi et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent aut conarentur magna quaedam seseque suarum rerum finibus continerent aut interiecti inter philosophos et eos, qui rem publicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes neque excludentes ab eius usu suos potiusque et amicis impertientes et rei publicae, si quando usus esset. Quae primum bene parta sit nullo neque turpi quaestu neque odioso, tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat, deinde augeatur ratione, diligentia, parcimonia nec libidini potius luxuriaeque quam liberalitati et beneficentiae pareat. Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter animoseque vivere atque etiam simpliciter, fideliter, vitae hominum amice.

XXVII. 93. Sequitur ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua verecundia et quasi quidam ornatus vitae, temperantia et modestia omnisque sedatio perturbationum animi et rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine decorum potest: Graece enim πρέπον dicitur. Huius vis ea est, ut ab honesto non queat separari. 94. Nam et quod decet honestum est et quod honestum est decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori facilius intelligi quam explanari potest. Quidquid est enim quod deceat, id tum apparet, quum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus quid deceat apparet. Nam et ratione uti atque oratione prudenter et agere quod agas considerate omnique in re quid sit veri videre et tueri decet, contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet quam delirare et mente esse captum, et iusta omnia decora sunt, iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur: quod contra, id ut turpe sic in-

decorum. 95. Qua re pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis a virtute potest quam re separari. Ut venustas et pulcritudo corporis secerni non potest a valetudine, sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. 96. Est autem eius descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur, et aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet, 'decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae in eo, in quo natura eius a reliquis animantibus differat.' Quae autem pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut 'id decorum velint esse, quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam liberali.' XXVIII. 97. Haec ita intelligi possumus existimare ex eo decoro, quod poëtae sequuntur, de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poëtas, quod deceat, dicimus, quum id, quod quaque persona dignum est, et fit et dicitur, ut, si Aeacus aut Minos diceret:

Oderint, tum metuant,

aut:

Natis sepulcro ipse est parens,

indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus: at Atreo dicente plausus excitantur: est enim digna persona oratio. Sed poëtae quid quemque deceat ex persona iudicabunt. Nobis autem personam imposuit ipsa natura magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. 98. Quocirca poëtae in magna varietate personarum etiam vitiosis quid conveniat et quid deceat videbunt, nobis autem quum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint quumque eadem natura doceat non negligere quem ad modum nos adversus homines geramus, efficitur ut et illud, quod ad omnem honesta-

tem pertinet, decorum quam late fusum sit appareat et hoc, quod spectatur in uno quoque genere virtutis. Ut enim pulcritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt, sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine et constantia et moderatione dictorum omnium atque factorum. 99. Adhibenda est igitur quaedam reverentia adversus homines et optimi cuiusque et reliquorum. Nam negligere quid de se quisque sentiat non solum adrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat in hominum ratione habenda inter iustitiam et verecundiam. Iustitiae partes sunt non violare homines, verecundiae non offendere: in quo maxime vis perspicitur decori. His igi tur expositis quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100. Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam, quae deducit ad convenientiam conservationemque naturae. Quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus sequemurque et id, quod acutum et perspicax natura est, et id, quod ad hominum consociationem accommodatum, et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. 101. Duplex est enim vis animorum atque natura: una pars in appetitu posita est, quae est ὁρμὴ Graece, quae hominem huc et illuc rapit, altera in ratione, quae docet et explanat quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit ut ratio praesit, appetitus obtemperet. XXIX. Omnis autem actio vacare debet temeritate et negligentia nec vero agere quidquam, cuius non possit causam probabilem reddere. Haec est enim fere descriptio officii. 102. Efficiendum autem est ut appetitus rationi oboediant eamque neque praecurrant nec propter pigritiam aut ignaviam deserant, sintque tranquilli atque omni animi perturbatione careant: ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur et tam-

quam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo non satis a ratione retinentur, ii sine dubio finem et modum transeunt. Relinquunt enim et abiiciunt oboedientiam nec rationi parent, cui sunt subiecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum aut eorum, qui aut libidine aliqua aut metu commoti sunt aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus statusque mutantur. 103. Ex quibus illud intelligitur, ut ad officii formam revertamur, appetitus omnes contrahendos sedandosque esse excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuito, inconsiderate negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum et iocum facti esse videamur, sed ad severitatem potius et ad quaedam studia graviora atque maiora. Ludo autem et ioco uti illo quidem licet, sed sicut somno et quietibus caeteris tum, quum gravibus seriisque rebus satis fecerimus. Ipsumque genus iocandi non profusum nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestatis actionibus non sit aliena, sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat. 104. Duplex omnino est iocandi genus, unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscoenum, alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt, multaque multorum facete dicta, ut ea, quae a sene Catone collecta sunt, quae vocant ἀποφθέγματα. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis ioci. Alter est, si tempore fit, si remisso animo, [*ingenuo*] homine dignus, alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscoenitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster et studia venandi honesta exempla ludendi.

XXX. 105. Sed pertinet ad omnem officii quaestionem semper in promptu habere quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedat. Illae nihil sentiunt nisi

voluptatem ad eamque feruntur omni impetu, hominis autem mens discendo alitur et cogitando, semper aliquid aut anquirit aut agit videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paullo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere — sunt enim quidam homines non re, sed nomine —, sed si quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis propter verecundiam. 106. Ex quo intelligitur corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia eamque contemni et reiici oportere: sin sit quispiam qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referatur et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volumus quae sit in natura hominis excellentia et dignitas, intelligemus quam sit turpe diffluere luxuria et delicate ac molliter vivere quamque honestum parce, continenter, severe, sobrie.

107. Intelligendum etiam est duabus quasi nos a natura indutos esse personis, quarum una communis est ex eo, quod omnes participes sumus rationis praestantiaeque eius, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur, altera autem, quae proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt: alios videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere, itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem, sic in animis exsistunt maiores etiam varietates. 108. Erat in L. Crasso, in L. Philippo multus lepos, maior etiam magisque de industria in C. Caesare L. F.: at eisdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adolescente singularis severitas, in C. Laelio multa hilaritas, in eius familiari Scipione ambitio maior, vita tristior. De Graecis autem dulcem et facetum festivique sermonis atque in omni oratione simulatorem, quem εἴρωνα Graeci nominarunt, Socratem accepimus: contra Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem ex Poenorum, ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praeripere

hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Iasonem caeteris anteponunt, in primisque versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita eius esset et plus aliquanto rei publicae prodesset, furere se simulavit. 109. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti, qui nihil ex occulto, nihil de insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici, itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum quod velint consequantur, ut Sullam et M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus, contraque Callicratidam, qui praefectus classis proximus post Lysandrum fuit, itemque in sermonibus alium [quemque], quamvis praepotens sit, efficere ut unus de multis esse videatur: quod in Catulo et in patre et in filio itemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex maioribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica, contraque patrem eius, illum qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis, ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum.

XXXI. 110. Admodum autem tenenda sunt sua cuique non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus, ea tamen conservata propriam naturam sequamur, ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostrae naturae regula metiamur. Neque enim attinet naturae repugnare nec quidquam sequi quod adsequi non queas. Ex quo magis emergit quale sit decorum illud, ideo quia nihil decet invita Minerva, ut aiunt, id est, adversante et repugnante natura. 111. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis quam aequabilitas [*quum*] universae vitae tum singularum actionum, quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes iure optimo irrideamur, sic in actiones

omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. 112. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut non numquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, alia caeteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui caeteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita et mores fuerant faciliores, Catoni quum incredibilem tribuisset natura gravitatem eamque ipse perpetua constantia roboravisset semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriundum potius quam tyranni vultus aspiciendus fuit. 113. Quam multa passus est Ulixes in illo errore diuturno, quum et mulieribus, si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt, inserviret et in omni sermone omnibus adfabilem et iucundum esse se vellet! Domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Aiax quo animo traditur miliens oppetere mortem quam illa perpeti maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit quid quisque habeat sui, eaque moderari nec velle experiri quam se aliena deceant: id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque maxime suum. 114. Suum quisque igitur noscat ingenium acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat, ne scaenici plus quam nos videantur habere prudentiae. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt: qui voce freti sunt, Epigonos Medumque, qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram, semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam, non saepe Aesopus Aiacem. Ergo histrio hoc videbit in scaena, non videbit sapiens vir in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt, omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea si non decore, at quam minime indecore facere possimus, nec tam est enitendum ut bona quae nobis data non sint sequamur quam ut vitia fugiamus. XXXII. 115. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliqui aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismet ipsi iudicio

nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes eaque, quae sunt his contraria, in casu sita temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant, ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. 116. Quorum vero patres aut maiores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere, ut Q. Mucius P. F. in iure civili, Paulli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam, ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam, quod idem fecit Timotheus Cononis filius, qui quum belli laude non inferior fuisset quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum ut non nulli omissa imitatione maiorum suum quoddam institutum consequantur, maxime in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt obscuris orti maioribus. 117. Haec igitur omnia, quum quaerimus quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est quos nos et quales esse velimus et in quo genere vitae, quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi quam potuit quod optimum esset iudicare. 118. Nam quod Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, quum primum pubesceret, quod tempus a natura ad deligendum quam quisque viam vivendi sit ingressurus datum est, exisse in solitudinem atque ibi sedentem diu secum multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset, hoc Herculi Iovis satu edito potuit fortasse contingere, nobis non item, qui imitamur quos cuique visum est atque ad eorum studia institutaque impellimur, plerumque autem parentium praeceptis imbuti ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis iudicio feruntur quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime

exoptant: non nulli tamen sive felicitate quadam sive bonitate naturae, sive parentium disciplina rectam vitae secuti sunt viam.

XXXIII. 119. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellente ingenii magnitudine aut praeclara eruditione atque doctrina aut utraque re ornati spatium etiam deliberandi habuerunt quem potissimum vitae cursum sequi vellent, qua in deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Nam quum in omnibus, quae aguntur, ex eo, quo modo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat exquirimus, tum in tota vita constituenda multo est etiam cura maior adhibenda, ut constare in perpetuitate vitae possimus nobismet ipsis nec in ullo officio claudicare. 120. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam, utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitae, sed naturae magis: multo enim et firmior est et constantior, ut fortuna non numquam tamquam ipsa mortalis cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat — id enim maxime decet —, nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit — potest autem accidere —, facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem si tempora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetemptimque facienda, ut amicitias, quae minus delectent et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim diluere quam repente praecidere. 121. Commutato autem genere vitae omni ratione curandum est ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est imitandos esse maiores, primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda, deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possit, ut superioris filius Africani, qui hunc Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse quam ille fuerat sui: si igitur non poterit sive causas defensitare sive populum contionibus tenere sive bella gerere, illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam,

fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis omnique patrimonio praestantior gloria virtutis rerumque gestarum, cui dedecori esse nefas et vitium iudicandum est.

XXXIV. 122. Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur aliaque sunt iuvenum, alia seniorum, aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis maiores natu vereri exque iis deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur: ineuntis enim aetatis inscitia senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis, ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam, quum relaxare animos et dare se iucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae, quod erit facilius, si in eius modi quidem rebus maiores natu volent interesse. 123. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur: danda vero opera ut et amicos et iuventutem et maxime rem publicam consilio et prudentia quam plurimum adiuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti quam ne languori se desidiaeque dedat. Luxuria vero quum omni aetati turpis tum senectuti foedissima est. Sin autem etiam libidinum intemperantia accessit, duplex malum est, quod et ipsa senectus dedecus concipit et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. 124. Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus intelligere se gerere personam civitatis debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura describere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus iure vivere neque submissum et abiectum neque se efferentem, tum in re publica ea velle, quae tranquilla et honesta sint: talem enim solemus et sentire bonum civem et dicere. 125. Peregrini autem atque incolae officium est nihil praeter suum negotium agere, nihil de alio anquirere minimeque esse in aliena

re publica curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quaeretur quid deceat et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem quod tam deceat quam in omni re gerenda consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. 126. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis dictis, in corporis denique motu et statu cernitur idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed satis erit intelligi, in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum apud quosque vivamus, his quoque de rebus pauca dicantur. Principio corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, quae formam nostram reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu, quae partes autem corporis ad naturae necessitatem datae aspectum essent deformem habiturae atque foedum, eas contexit atque abdidit. 127. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quae enim natura occultavit, eadem omnes qui sana mente sunt removent ab oculis, ipsique necessitati dant operam ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes neque earum usus suis nominibus appellant, quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscoenum est. Itaque nec actio rerum illarum aperta petulantia vacat nec orationis obscoenitas. 128. Nec vero audiendi sunt Cynici aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae turpia non sint, verbis flagitiosa dicamus, illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est, sed dicitur non obscoene: liberis dare operam re honestum est, nomine obscoenum, pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. 129. Status incessus, sessio accubatio, vultus oculi, manuum motus teneat illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda, ne quid effeminatum aut molle et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est

ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. Scaenicorum quidem mos tantam habet vetere disciplina verecundiam, ut in scaenam sine subligaculo prodeat nemo: verentur enim ne, si quo casu evenerit ut corporis partes quaedam aperiantur, aspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda igitur est huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce. XXXVI. 130. Quum autem pulcritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas, venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus et huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et palaestrici motus sunt saepe odiosiores et histrionum non nulli gestus ineptiis non vacant et in utroque genere, quae sunt recta et simplicia, laudantur. Formae autem dignitas coloris bonitate tuenda est, color exercitationibus corporis. Adhibenda praeterea munditia est non odiosa neque exquisita nimis, tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitus, in quo, sicut in plerisque rebus, mediocritas optima est. 131. Cavendum autem est ne aut tarditatibus utamur in ingressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur, aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates, quae quum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est ne animi motus a natura recedant: quod adsequemur, si cavebimus ne in perturbationes atque exanimationes incidamus et, si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. 132. Motus autem animorum duplices sunt, alteri cogitationis, alteri appetitus. Cogitatio in vero ex quirendo maxime versatur, appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur ut cogitatione ad res quam optimas utamur, appetitum rationi oboedientem praebeamus. XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est eaque duplex, altera contentionis, altera sermonis, contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, contionum, senatus, sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium ver-

setur, sequatur etiam convivia. Contentionis praecepta rhetorum sunt, nulla sermonis, quamquam haud scio an possint haec quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri, huic autem qui studeant sunt nulli, rhetorum turba referta omnia. Quamquam quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. 133. Sed quum orationis indicem vocem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis, utrumque omnino a natura petendum est, verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum, quamquam erant litterati, sed et alii, hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis, litterae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum, sine contentione vox nec languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi nec minus faceta, sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnes, ut in illo ipso forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re quid deceat exquirimus. 134. Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax, insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios, sed quum reliquis in rebus tum in sermone communi vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat, si iocosis, leporem. In primisque provideat ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus: quod maxime tum solet evenire, quum studiose de absentibus detrahendi causa aut per ridiculum aut severe, maledice contumelioseque dicitur. 135. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis aut de re publica aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est ut, etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio, sed utcumque aderunt: neque enim eisdem de rebus nec omni tempore nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam quatenus sermo delectationem habeat et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

XXXVIII. 136. Sed quo modo in omni vita rectissime praecipitur ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios rationi non obtemperantes, sic eius modi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat aut cupiditas aliqua aut pigritia aut ignavia aut tale aliquid appareat, maximeque curandum est ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et vereri et diligere videamur. Obiurgationes etiam non numquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore et verborum gravitate acriore, id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. Sed, ut ad urendum et secandum, sic ad hoc genus castigandi raro invitique veniemus, nec umquam nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina: sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. 137. Magnam autem partem clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut severitas adhibeatur et contumelia repellatur, atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius id causa, qui obiurgetur, esse susceptum. Rectum est autem etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri possunt nec iis, qui adsunt, probari. Deforme etiam est de se ipsum praedicare falsa praesertim et cum irrisione audientium imitari 'militem gloriosum.'

XXXIX. 138. Et, quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe, dicendum est etiam qualem hominis honorati et principis domum placeat esse, cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio et tamen adhibenda commoditatis dignitatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio et plenam dignitatis domum: quae quum vulgo viseretur, suffragata domino novo homini ad consulatum putabatur: hanc Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit, hic summi et clarissimi viri filius in domum multiplicatam non repulsam solum rettulit, sed ignominiam etiam et calami-

tatem. 139. Ornanda enim est dignitas domo, non ex domo tota quaerenda, nec domo dominus, sed domino domus honestanda est, et, ut in caeteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum, sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda cura est laxitatis. Aliter ampla domus dedecori domino saepe fit, si est in ea solitudo, et maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari. Odiosum est enim, quum a praetereuntibus dicitur:

o domus antiqua, heu quam dispari
Dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. 140. Cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique praesertim in hanc partem facta principum imitantur, ut L. Luculli, summi viri, virtutem quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt! quarum quidem certe est adhibendus modus ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus. 141. In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum ut appetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia conservanda accommodatius, deinde ut animadvertatur quanta illa res sit, quam efficere velimus, ut neve maior neve minor cura et opera suscipiatur quam causa postulet. Tertium est ut caveamus ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium praestantissimum est appetitum obtemperare rationi.

XL. 142. Deinceps de ordine rerum et opportunitate temporum dicendum est. Haec autem scientia continentur ea, quam Graeci *εὐταξίαν* nominant, non hanc, quam interpretamur 'modestiam', quo in verbo 'modus' inest, sed illa est *εὐταξία*, in qua intelligitur ordinis conservatio. Ita-

que, ut eamdem nos 'modestiam' appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia rerum earum, quae agentur aut dicentur, loco suo collocandarum. Ita videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam et ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis: locum autem actionis opportunitatem temporis esse dicunt. Tempus autem actionis opportunum Graece εὐκαιρία, Latine appellatur occasio. Sic fit ut modestia haec, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. 143. Sed potest eadem esse prudentiae definitio, de qua principio diximus, hoc autem loco de moderatione et temperantia et earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt: quae autem harum virtutum, de quibus iam diu loquimur, quae pertinent ad verecundiam et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. 144. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quem ad modum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim valdeque vitiosum in re severa convivii dicta aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in praetura Sophoclem poëtam iique de communi officio convenissent et casu formosus puer praeteriret dixissetque Sophocles: 'O puerum pulcrum, Pericle!' "At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere." Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci et temporis. Ut si qui, quum causam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur, at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur inscitia temporis. 145. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut si qui in foro cantet aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent nec magno opere admonitionem et praecepta desiderant: quae autem parva videntur esse delicta neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus aut tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet

sic vivendum est in vita ne forte quid discrepet, vel multo etiam magis, quo maior et melior actionum quam sonorum concentus est. XLI. 146. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt, sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum, magna saepe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, superciliorum aut remissione aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex caeteris similibus facile iudicabimus quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum quale quidque eorum sit ex aliis iudicare, ut, si quid dedeceat in illis, vitemus ipsi. Fit enim nescio quo modo ut magis in aliis cernamus quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur emendandi causa magistri. 147. Nec vero alienum est ad ea eligenda, quae dubitationem adferunt, adhibere doctos homines vel etiam usu peritos et quid iis de quoque officii genere placeat exquirere. Maior enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est non modo quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat atque etiam qua de causa quisque sentiat. Ut enim pictores et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poëtae suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur, iique et secum et cum aliis quid in eo peccatum sit exquirunt, sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda et non facienda et mutanda et corrigenda sunt. 148. Quae vero more agentur institutisque civilibus, de iis nihil est praecipiendum: illa enim ipsa praecepta sunt, nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam adsequebantur. Cynicorum vero ratio tota est eiicienda: est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. 149. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de re publica sentientes ac bene meritos aut merentes sic, ut aliquo honore aut imperio

adfectos, observare et colere debemus, tribuere etiam multum senectuti, cedere iis, qui magistratum habebunt, habere delectum civis et peregrini in ipsoque peregrino privatimne an publice venerit. Ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus. XLII. 150. Iam de artificiis et quaestibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut feneratorum. Illiberales autem et sordidi quaestus mercenariorum omnium, quorum operae, non quorum artes emuntur: est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi qui mercantur a mercatoribus quod statim vendant: nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur, nec vero est quidquam turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur: nec enim quidquam ingenuum habere potest officina. Minimeque artes hae probandae, quae ministrae sunt voluptatum,

Cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores,

ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores totumque ludum talarium. 151. Quibus autem artibus aut prudentia maior inest aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, eae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda, atque etiam, si satiata quaestu vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu se in agros possessionesque contulit, videtur iure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agri cultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius, de qua quoniam in 'Catone maiore' satis multa diximus, illinc adsumes quae ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. 152. Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quem ad modum officia ducerentur satis expositum videtur.

Eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio et comparatio de duobus honestis utrum honestius, qui locus a Panaetio est praetermissus. Nam quum omnis honestas manet a partibus quattuor, quarum una est cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis, haec in deligendo officio saepe inter se comparentur necesse est. 153. Placet igitur aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur, idque hoc argumento confirmari potest. Quod si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum adfluentibus copiis, quamvis omnia, quae cognitione dignà sunt, summo otio secum ipse consideret et contempletur, tamen, solitudo si tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum est illa sapientia, quam σοφίαν Graeci vocant: prudentiam enim, quam Graeci φρόνησιν dicunt, aliam quamdam intelligimus, quae est rerum expetendarum fugiendarumque scientia: illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum et humanarum scientia, in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est, certe necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae manca quodam modo atque incohata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur: pertinet igitur ad societatem generis humani: ergo haec cognitioni anteponenda est. 154. Atque id optimus quisque re ipsa ostendit et iudicat. Quis enim est tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas subito sit adlatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abiiciat, etiam si dinumerare se stellas aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. 155. Quibus rebus intelligitur studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad hominum caritatem, qua nihil homini esse debet antiquius. XLIV. Atque illi, quorum

studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudiverunt multos, quo meliores cives utilioresque rebus suis publicis essent, ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato multique multos, nosque ipsi, quidquid ad rem publicam attulimus, si modo aliquid attulimus, a doctoribus atque doctrina instructi ad eam et ornati accessimus. 156. Neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi eruditunt atque docent, sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum adsequuntur. Nec enim locus ullus est praetermissus ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam rei publicae pertineret, ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi doctrinae studiis et sapientiae dediti ad hominum utilitatem suam prudentiam intelligentiamque potissimum conferunt, ob eamque etiam causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est quam vel acutissime sine eloquentia cogitare, quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. 157. Atque ut apium examina non fingendorum favorum causa congregantur, sed, quum congregabilia natura sint, fingunt favos, sic homines ac multo etiam magis natura congregati adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque, nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et ieiuna videatur, itemque magnitudo animi, remota a communitate coniunctioneque humana, feritas sit quaedam et immanitas. Ita fit ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. 158. Nec verum est quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem. Quod si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio negotiis omnibus omissis totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita. Nam et solitudinem fugeret et socium studii quae-

reret, tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur. XLV. 159. Illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam moderationi modestiaeque semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae causa sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita taetra quaedam, ita obscoena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet rei publicae causa, ne res publica quidem pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit rei publicae quidquam illorum facere sapientem. 160. Qua re hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequetur considerata actio. Ita fit ut agere considerate pluris sit quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. Patefactus enim locus est ipse, ut non difficile sit in exquirendo officio quid cuique sit praeponendum videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus quid cuique praestet intelligi possit, ut prima dis immortalibus, secunda patriae, tertia parentibus, deinceps gradatim reliquis debeantur. 161. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit, sed etiam duobus propositis honestis utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Proposito argumento, de quo hoc libro ex partitione ea, quam in priore libro fecerat, disputaturus sit, primum prooemium facit M. Tullius explicando de suis philosophiae studiis et scriptionibus ac de ratione philosophandi Academica, ut de una quaque causa in utramque partem disputetur, cap. 1. 2. §. 1—8. Tum argumentum tractat id, de quo hoc libro potissimum sibi dicendum esse ait, ac primum quidem de utili exponit, cap. 3.—24. §. 9—87., et explicata quidem universa utilis natura, quam negat ab honestate esse seiunctam, cap. 3. §. 9. 10., hoc adseverat nihil aut utilius aut nocentius esse hominibus in eis rebus, quae utiles sint, quam homines ipsos, cap. 3—5. §. 11—16., quam ob rem conciliandos animos hominum et ad usus nostros adiungendos esse dicit, quod sit munus virtutis exclusa etiam vi fortunae, cap. 5. 6. §. 17—20. Tum causas, quam ob rem homines hominibus inserviant, enumerat et pertractat, benevolentiam, admirationem, commoda accepta aut accipienda, cap. 6. §. 20—22., dein separatim dicit de benevolentia et contrario eius metu, cap. 7. 8. §. 23—30., tum de gloria, cap. 9—14. §. 31—51., tum de beneficentia et liberalitate, cap. 15—24. §. 52—85., denique de aliarum rerum utilitate, cap. 24. §. 86. 87., postremo utilitatum comparationem instituit, cap. 25. §. 88—90.

I. 1. Quem ad modum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultates, ad opes, ad copias: in quo tum quaeri dixi quid utile, quid inutile, tum ex utilibus quid utilius aut quid maxime utile. De quibus dicere adgrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixero. 2. Quamquam enim libri nostri complures

non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt, tamen interdum vereor ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem, quam diu res publica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam. Quum autem dominatu unius omnia tenerentur neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae rei publicae, summos viros, amisissem, nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem, nec rursum indignis homine docto voluptatibus. 3. Atque utinam res publica stetisset quo coeperat statu nec in homines non tam commutandarum quam evertendarum rerum cupidos incidisset! Primum enim, ut stante re publica facere solebamus, in agendo plus quam in scribendo operae poneremus, deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Quum autem res publica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticuerunt forenses et senatoriae. 4. Nihil agere autem quum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam rettulissem. Cui quum multum adolescens discendi causa temporis tribuissem, postea quam honoribus inservire coepi meque totum rei publicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et rei publicae temporis. Id autem omne consumebatur in legendo, scribendi otium non erat. II. 5. Maximis igitur in malis hoc tamen boni adsecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec erant satis nota nostris et erant cognitione dignissima. Quid enim est, per deos, optabilius sapientia, quid praestantius, quid homini melius, quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt philosophi nominantur, nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, praeter studium sapientiae. Sapientia autem est, ut a veteribus philosophis definitum est, rerum divinarum et humanarum causarumque, quibus eae res continentur, scientia, cuius studium qui vituperat haud sane intelligo quidnam

sit quod laudandum putet. 6. Nam sive oblectatio quaeritur animi requiesque curarum, quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur, aut haec ars est aut nulla omnino, per quam eas adsequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent, quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit cur orbati rei publicae muneribus ad hoc nos studium potissimum contulissemus. 7. Occurritur autem nobis et quidem a doctis et eruditis quaerentibus satisne constanter facere videamur, qui, quum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia! Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore nec habeat umquam quid sequatur. Quae enim esset ista mens vel quae vita potius non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? Nos autem, ut caeteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes alia probabilia, contra alia dicimus. 8. Quid est igitur quod me impediat ea, quae probabilia mihi videantur, sequi, quae contra, improbare atque adfirmandi adrogantiam vitantem fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte causarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia Cratippo auctore versaris iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt, tamen haec nostra finitima vestris ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

III. 9. Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duae ad decus honestatemque pertine

rent, duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates quinta ad eligendi iudicium, si quando ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur, honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. In quo verbo lapsa consuetudo deflexit de via sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate secernens constitueret esse honestum aliquid quod utile non esset et utile quod non honestum, qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit adferri. 10. Summa quidem auctoritate philosophi severe sane atque honeste haec tria genera confusa cogitatione distinguunt. Quidquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent, itemque quod honestum, idem iustum: ex quo efficitur ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, ii saepe versutos homines et callidos admirantes malitiam sapientiam iudicant. Quorum error eripiendus est opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis non fraude et malitia se intelligant ea, quae velint, consequi posse. 11. Quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia generis eiusdem, partim animalia, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad usum hominum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt, deorum unum, alterum hominum. Deos placatos pietas efficiet et sanctitas, proxime autem et secundum deos homines hominibus maxime utiles esse possunt. 12. Earumque item rerum, quae noceant et obsint, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis homines hominibus obesse plurimum arbitrantur. Ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessisset, nec iis sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio neque navigatio neque agri cultura neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum opera ulla esse potuisset. 13. Iam

vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio et earum, quibus egeremus, invectio certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides ex terra exciderentur ad usum nostrum necessarii, nec 'ferrum, aes, aurum, argentum' effoderetur 'penitus abditum' sine hominum labore et manu. IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent aut postea subveniri, si aut vi tempestatis aut terrae motu aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? 14. Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opere habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt quem ex quaque belua usum habere possemus homines certe fuerunt nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fructus ex iis capere possemus, ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur et quae usui possunt esse capiuntur. 15. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Quid enim aegris subveniret, quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? quibus rebus exculta hominum vita tantum destitit a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari nec frequentari, ex quo leges moresque constituti, tum iuris aequa descriptio certaque vivendi disciplina: quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est effectumque ut esset vita munitior atque ut dando et accipiendo mutuandisque facultatibus et commodandis nulla re egeremus.

V. 16. Longiores hoc loco sumus quam necesse est. Quis est enim cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem

bello nec principem domi magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi, qui collectis caeteris causis eluvionis, pestilentiae, vastitatis, beluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta, deinde comparat quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

17. Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint, proprium hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum et ad usus suos adiungere. Itaque, quae in rebus inanimis quaeque in usu et tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis, hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata virorum praestantium sapientia et virtute excitantur. 18. Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur, quarum una est in perspiciendo quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quae cuiusque rei causa sit, alterum cohibere motus animi turbatos, quos Graeci πάθη nominant, appetitionesque, quas illi ὁρμάς, oboedientes efficere rationi, tertium iis, quibuscum congregemur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat, expleta cumulataque habeamus, per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantaque poena adficiamus, quantam aequitas humanitasque patitur. VI. 19. Quibus autem rationibus hanc facultatem adsequi possimus, ut hominum studia complectamur eaque teneamus, dicemus neque ita multo post, sed pauca ante dicenda sunt Magnam vim esse in fortuna in utramque par-

tem, vel secundas ad res vel adversas quis ignorat? Nam et quum prospero flatu eius utimur, ad exitus pervehimur optatos et, quum reflavit, adfligimur. Haec igitur ipsa fortuna caeteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia, deinde a bestiis ictus, morsus, impetus. Haec ergo, ut dixi, rariora. 20. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum, clades imperatorum, ut nuper summi et singularis viri, invidiae praeterea multitudinis atque ob eas bene meritorum saepe civium expulsiones, calamitates, fugae, rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito dicendum est quonam modo hominum studia ad utilitates nostras adlicere atque excitare possimus. Quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortasse etiam brevior videbitur.

21. Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum, aut benevolentiae gratia faciunt, quum aliqua de causa quempiam diligunt, aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt quemque dignum fortuna quam amplissima putant aut cui fidem habent et bene rebus suis consulere arbitrantur aut cuius opes metuunt, aut contra, a quibus aliquid exspectant, ut quum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt, aut postremo precio ac mercede ducuntur, quae sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima et his, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. 22. Male enim se res habet, quum, quod virtute effici debet, id temptatur pecunia. Sed quoniam non numquam hoc subsidium necessarium est, quem ad modum sit utendum eo dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subiiciunt se homines imperio alterius et potestati de causis pluribus. Ducuntur enim aut benevolentia aut beneficiorum magnitudine aut dignitatis praestantia aut spe sibi id utile futurum aut metu ne vi parere cogantur aut spe largitionis promissisque capti aut postremo, ut saepe in nostra re publica videmus, mercede conducti. VII. 23. Omnium

autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas quam diligi nec alienius quam timeri. Praeclare enim Ennius:

Quem metuunt oderunt: quem quisque odit periisse expetit.

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas paretque quum maxime mortuo, interitus declarat quantum odium hominum valeat ad pestem, sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam interitum talem effugit. Malus enim est custos diuturnitatis metus, contraque benevolentia fidelis vel ad perpetuitatem. 24. Sed iis, qui vi oppressos imperio coërcent, sit sane adhibenda saevitia, u heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, iis nihil potest esse dementius. Quamvis enim sint demersae leges alicuius opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissae libertatis quam retentae. Quod igitur latissime patet neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime quae volemus et privatis in rebus et in re publica consequemur. Etenim qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est. 25. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum? qui cultros metuens tonsorios candente carbone sibi adurebat capillum? quid Alexandrum Pheraeum, quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens barbarum et eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Thraeciis destricto gladio iubebat anteire praemittebatque de stipatoribus suis qui scrutarentur arculas muliebres et ne quod in vestimentis telum occultaretur exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret quam coniugem! Nec eum fefellit. Ab ea est enim ipsa propter pel-

licatus suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente metu possit esse diuturna. 26. Testis est Phalaris, cuius est praeter caeteros nobilitata crudelitas, qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander, non a paucis, ut hic noster, sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedaemonios iniuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis? VIII. Externa libentius in tali re quam domestica recordor. Verum tamen quam diu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis aut de imperio gerebantur, exitus erant bellorum aut mites aut necessarii, regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus, 27. nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terrae verius quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamus, post vero Sullae victoriam penitus amisimus: desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, quum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria. Est enim ausus dicere hasta posita, quum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletum et certe civium, 'praedam se suam vendere'. Secutus est qui in causa impia, victoria etiam foediore non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet. 28. Itaque vexatis ac perditis exteris nationibus ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quidquam sol vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos

improbos venit hereditas. 29. Nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt, quam P. Sulla quum vibrasset dictatore propinquo suo, idem sexto tricesimo anno post a sceleratiore hasta non recessit, alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi talibus praemiis propositis numquam defutura bella civilia. Itaque parietes modo urbis stant et manent, iique ipsi iam extrema scelera metuentes, rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus — redeundum est enim ad propositum —, dum metui quam cari esse et diligi malumus. Quae si populo Romano iniuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod quum perspicuum sit benevolentiae vim esse magnam, metus imbecillam, sequitur ut disseramus quibus rebus facillime possimus eam quam volumus adipisci cum honore et fide caritatem. 30. Sed ea non pariter omnes egemus. Nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est a multisne opus sit an satis sit a paucis diligi. Certum igitur hoc sit idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum et nostra mirantium: haec enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros, eaque utrisque est propemodum comparanda. 31. Honore et gloria et benevolentia civium fortasse non aeque omnes egent, sed tamen, si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum quum ad caetera tum ad amicitias comparandas. IX. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur 'Laelius'. Nunc dicamus de gloria, quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri, sed attingamus quando quidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo, si fidem habet, si cum admiratione quadam honore dignos putat. Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam

influere possimus. 32. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi, benevolentiae praecepta videamus, quae quidem capitur beneficiis maxime, secundo autem loco voluntate benefica benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet animosque omnium natura et specie sua commovet maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus, idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem causae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea non nullae esse leviores. 33. Fides autem ut habeatur duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere quam nos arbitramur quosque et futura prospicere credimus et, quum res agatur in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse: hanc enim utilem homines existimant veramque prudentiam. Iustis autem et fidis hominibus, id est, bonis viris ita fides habetur, ut nulla sit in iis fraudis iniuriaeque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. 34. Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet, quippe quum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior, hoc invisior et suspectior detracta opinione probitatis. Quam ob rem intelligentiae iustitia coniuncta quantum volet habebit ad faciendam fidem virium: iustitia sine prudentia multum poterit, sine iustitia nihil valebit prudentia.

X. 35. Sed, ne quis sit admiratus cur, quum inter omnes philosophos constet a meque ipso saepe disputatum sit qui unam haberet omnes habere virtutes, nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse, alia est illa, quum veritas ipsa limatur in dispu-

tatione, subtilitas, alia, quum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quam ob rem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios viros bonos, alios prudentes esse dicamus. Popularibus enim verbis est agendum et usitatis, quum loquamur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur. 36. Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum honore ab iis digni iudicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna et praeter opinionem suam animadverterunt, separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona. Itaque eos viros suspiciunt maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares perspicere virtutes, despiciunt autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant et ad faciendam iniuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his male existimant. Quam ob rem, ut ante dixi, contemnuntur ii, qui 'nec sibi nec alteri', ut dicitur, in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. 37. Admiratione autem adficiuntur ii, qui anteire caeteris virtute putantur et quum omni carere dedecore tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimae dominae, maioris partis animos a virtute detorquent et, dolorum quum admoventur faces, praeter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiae, paupertas omnes homines vehementissime permovent. Quae qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, quumque aliqua iis ampla et honesta res obiecta est, totos ad se convertit et rapit: tum quis non admiretur splendorem pulcritudinemque virtutis? XI. 38. Ergo et haec animi despicientia admirabilitatem magnam facit et maxime iustitia, ex qua una virtute 'viri boni' appellantur, mirifica quaedam multitudini videtur, nec iniuria. Nemo enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet aut qui ea, quae sunt his contraria, aequitati

anteponit. Maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur, quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit, et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis, et ob eamdem causam fidem et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

39. Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adiumenta hominum desiderat, in primisque, ut habeat quibuscum possit familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini atque in agro vitam agenti opinio iustitiae necessaria est, eoque etiam magis, quod, eam si non habebunt, iniusti habebuntur, nullis praesidiis saepti multis adficientur iniuriis. 40. Atque his etiam, qui vendunt emunt, conducunt locant contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est, cuius tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum, ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardylis Illyricus latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit et multo maiores Viriathus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt, quem C. Laelius, is qui Sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam eius vim inter leges et iudicia et in constituta re publica fore putamus? XII. 41. Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud maiores nostros iustitiae fruendae causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur initio multitudo ab iis, qui maiores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute praestantem,

qui quum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa quae regum. 42. Ius enim semper est quaesitum aequabile: neque enim aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequebantur, erant eo contenti: quum id minus contingeret, leges sunt inventae quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. Adiuncto vero ut iidem etiam prudentes haberentur nihil erat quod homines iis auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iustitia est quum ipsa per sese — nam aliter iustitia non esset — tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, verum etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppeditet nec solum necessarios, sed etiam liberales, sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est. 43. Quamquam praeclare Socrates 'hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiariam' dicebat 'esse, si quis id ageret, ut qualis haberi vellet talis esset'. Quod si qui simulatione et inani ostentatione et ficto non modo sermone, sed etiam vultu stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit atque etiam propagatur, ficta omnia celeriter tamquam flosculi decidunt nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem, sed brevitatis causa familia contenti erimus una. Ti. enim Gracchus P. F. tam diu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at eius filii nec vivi probabantur bonis et mortui numerum obtinent iure caesorum. XIII. Qui igitur adipisci veram gloriam volet iustitiae fungatur officiis. Ea quae essent dictum est in libro superiore.

44. Sed, ut facillime quales simus tales esse videamur etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet causam celebritatis et nominis aut a patre acceptam, quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse,

aut aliquo casu atque fortuna, in hunc oculi omnium conliciuntur atque in eum quid agat, quem ad modum vivat inquiritur et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse nec factum. 45. Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur, ii, simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare et ad ea rectis studiis debent contendere, quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. Prima est igitur adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest, in qua multi apud maiores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello quum te Pompeius alae alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequebare equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum re publica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto: quam ob rem pergamus ad ea, quae restant. 46. Ut igitur in reliquis rebus multo maiora opera sunt animi quam corporis, sic eae res, quas ingenio ac ratione persequimur, gratiores sunt quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia, tum pietate in parentes, in suos benevolentia. Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros bene consulentes rei publicae contulerunt, quibuscum si frequentes sunt, opinionem adferunt populo eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerunt ad imitandum. 47. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem et innocentiae et iuris scientiae P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, quum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa, et, qua aetate qui exercentur, laude adfici solent, ut de Demosthene accepimus, ea aetate L. Crassus ostendit id se in foro optime iam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. XIV. 48. Sed quum duplex ratio sit orationis, quarum in

altera sermo sit, in altera contentio, non est id quidem dubium quin contentic orationis maiorem vim habeat ad gloriam — ea est enim quam elōquentiam dicimus —: sed tamen difficile dictu est quanto opere conciliet animos comitas adfabilitasque sermonis. Exstant epistolae et Philippi ad Alexandrum et Antipatri ad Cassandrum et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum — sic enim accepimus —, quibus praecipiunt ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam adliciant militesque blande appellando sermone deleniant. Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat ad gloriam. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis, quem qui audiunt intelligere etiam et sapere plus quam caeteros arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestia gravitas, nihil admirabilius fieri potest eoque magis, si ea sunt in adolescente. 49. Sed, quum sint plura causarum genera, quae eloquentiam desiderent, multique in nostra re publica adolescentes et apud iudices et apud populum et apud senatum dicendo laudem adsecuti sint, maxima est admiratio in iudiciis, quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et ex defensione constat, quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paullo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. 50. Sed hoc quidem non est saepe faciendum nec umquam nisi aut rei publicae causa, ut ii, quos ante dixi, aut ulciscendi, ut duo Luculli, aut patrocinii, ut nos pro Siculis, pro Sardis in Albucio Iulius. In accusando etiam M'. Aquilio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur aut non saepe certe. Sin erit cui faciendum sit saepius, rei publicae tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius non est reprehendendum: modus tamen adsit. Duri enim hominis vel potius vix hominis videtur periculum capitis inferre multis. Id quum periculosum ipsi est tum etiam sordidum ad famam committere ut accusator nominere: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui iuris civilis in primis peritus fuit. 51. Atque etiam hoc prae-

ceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum quam eloquentiam a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum religioni nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est semper in causis verum sequi, patroni non numquam veri simile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere, praesertim quum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus eoque maior, si quando accidit ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urguerique videatur, ut nos et saepe alias et adolescentes contra L. Sullae dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus, quae, ut scis, exstat oratio.

XV. 52. Sed expositis adolescentium officiis quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac de liberalitate dicendum est: cuius est ratio duplex. Nam aut opera benigne fit indigentibus aut pecunia. Facilior est haec posterior, locupleti praesertim, sed illa lautior ac splendidior et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur, largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur, qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. 53. At qui opera, id est, virtute et industria, benefici et liberales erunt, primum quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt, dein consuetudine beneficentiae paratiores erunt et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Praeclare in epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur: 'Quae te, malum!' inquit 'ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem

suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore?' Bene 'ministrum et praebitorem', quo quid sordidius regi? melius etiam, quod 'largitionem corruptelam' dixit esse. Fit enim deterior qui accipit atque ad idem semper exspectandum paratior. 54. Hoc ille filio, sed praeceptum putemus omnibus. Quam ob rem id quidem non dubium est quin illa benignitas, quae constet ex opera et industria, et honestior sit et latius pateat et possit prodesse pluribus: non numquam tamen est largiendum nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, sed diligenter atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt inconsulte largiendo. Quid autem est stultius quam quod libenter facias curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae. Quum enim dando egere coeperunt, alienis bonis manus adferre coguntur. Ita, quum benevolentiae comparandae causa benefici esse velint, non tanta studia adsequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. 55. Quam ob rem nec ita claudenda res est familiaris, ut eam benignitas aperire non possit, nec ita reseranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus saepissime usurpatum iam in proverbii consuetudinem venit 'largitionem fundum non habere.' Etenim quis potest modus esse, quum et idem qui consuerunt et idem illud alii desiderent? XVI. Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales: prodigi, qui epulis et viscerationibus et gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi, 56. liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt aut aes alienum suscipiunt amicorum aut in filiarum collocatione adiuvant aut opitulantur vel in re quaerenda vel augenda. Itaque miror quid in mentem venerit Theophrasto in eo libro, quem 'de divitiis' scripsit: in quo multa praeclare, illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum

taliumque sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cuius pauca exempla posui, multo et maior videtur et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit! qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quae fiunt ad multitudinem deleniendam. 'At ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquae sextarium cogantur mina, hoc primo auditu incredibile nobis videri omnesque mirari, sed, quum attenderint, veniam necessitati dare, in his immanibus iacturis infinitisque sumptibus nihil nos magno opere mirari, quum praesertim neque necessitati subveniatur nec dignitas augeatur ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus eaque a levissimo quoque, in quo tamen ipso una cum satietate memoria quoque moriatur voluptatis.' 57. Bene etiam colligit 'haec pueris et mulierculis et servis et servorum simillimis liberis esse grata, gravi vero homini et ea, quae fiunt, iudicio certo ponderanti probari posse nullo modo.' Quamquam intelligo in nostra civitate inveterasse iam bonis temporibus, ut splendor aedilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus quum cognomine dives tum copiis functus est aedilicio maximo munere et paullo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio magnificentissima aedilitate functus est: deinde C. Claudius Appii filius, multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus me consule vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat vides. XVII. 58. Vitanda tamen suspicio est avaritiae. Mamerco homini divitissimo praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. Qua re et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, at tamen approbantibus faciendum est, modo pro facultatibus, nos ipsi ut fecimus, et, si quando aliqua res maior atque utilior populari largitione acquiritur, ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod in caritate asse modium populo dedit: magna enim se et inveterata invidia nec turpi iactura, quando erat aedilis, nec maxima libera-

vit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, qui gladiatoribus emptis rei publicae causa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est aut utile. 59. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus Q. F. magno vir ingenio in primisque clarus gloriari solebat se sine ullo munere adeptum esse omnia quae haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curio. Nobis quoque licet in hoc quodam modo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit 60. Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus omniaque, quae ad usum rei publicae pertinent. Quamquam quod praesens tamquam in manum datur iucundius est, haec tamen in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo propter Pompeium, sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus, et Phalereus Demetrius, qui Periclem principem Graeciae vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea coniecerit. Sed de hoc genere toto in iis libris, quos 'de re publica' scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria et tum ipsum et ad facultates accommodanda et mediocritate moderanda est. XVIII. 61. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis adfecti esse debemus. Alia causa est eius, qui calamitate premitur, et eius, qui res meliores quaerit nullis suis rebus adversis. 62. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adiuvari volent, non ne adfligantur, sed ut altiorem gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo debemus, sed in deligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius:

Bene facta male locata male facta arbitror.

63. Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo quum

ex ipso fructus est tum etiam ex caeteris. Temeritate enim remota gratissima est liberalitas, eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est ut iis beneficiis quam plurimos adficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt eamque iniuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam rei publicae est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Haec est gravium hominum atque magnorum, illa quasi adsentatorum populi multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. 64. Conveniet autem quum in dando munificum esse tum in exigendo non acerbum in omnique re contrahenda, vendendo emendo, conducendo locando, vicinitatibus et confiniis aequum, facilem, multa multis de suo iure cedentem, a litibus vero quantum liceat et nescio an paullo plus etiam quam liceat abhorrentem. Est enim non modo liberale paullum non numquam de suo iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem ratio est rei familiaris, quam quidem dilabi sinere flagitiosum est, sed ita, ut illiberalitatis avaritiaeque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti non spoliantem se patrimonio nimirum est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum patere domus hominum illustrium hospitibus illustribus, idque etiam rei publicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit 'Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse: ita enim instituisse et vilicis imperavisse, ut omnia praeberentur quicumque Laciades in villam suam devertisset.'

XIX. 65. Quae autem opera, non largitione beneficia dantur, haec quum in universam rem publicam tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis vehementer et ad opes augendas pertinet et ad gratiam. Itaque quum multa praeclara maiorum tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio: quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt, nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est, idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, quum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera grata multis et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. 66. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas et gratior et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius vel admiratione audientium vel spe indigentium vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic quoque ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas et non gravate et gratuito defendentis beneficia et patrocinia late patent. 67. Admonebat me res ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem, ni vererer ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus quibus exstinctis oratoribus quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Quum autem omnes non possint, ne multi quidem aut iuris periti esse aut diserti, licet tamen opera prodesse multis beneficia petentem, commendantem iudicibus, magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt plurimum gratiae consequuntur latissimeque eorum manat industria. 68. Iam illud non sunt admonendi — est enim in promptu —, ut animum advertant, quum iuvare alios velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt, quos non debent, aut eos, quos non expedit: si imprudentes, negligentiae est: si scientes, temeritatis. Utendum etiam est excusatione adversus eos, quos

invitus offendas, quacumque possis, qua re id, quod feceris, necesse fuerit nec aliter facere potueris, caeterisque operis et officiis erit id, quod violatum est, compensandum.

XX. 69. Sed quum in hominibus iuvandis aut mores spectari aut fortuna soleat, dictu quidem est proclive itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est. Sed quis est tandem qui inopis et optimi viri causae non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem quicumque dixit 'pecuniam qui habeat non reddidisse, qui reddiderit non habere gratiam autem et qui rettulerit habere et qui habeat rettulisse.' At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, ii ne obligari quidem beneficio volunt: quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, quum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint, atque etiam a se aut postulari aut exspectari aliquid suspicantur, patrocinio vero se usos aut clientes appellari mortis instar putant. 70. At vero ille tenui, quum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putat, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat — eget enim multis —, gratum se videri studet: neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo aut, si forte, in liberis eius manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles, quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi paratum videnr. 71. Quam ob rem melius apud bonos quam apud fortunatos beneficium collocari puto. Danda omnino opera est ut omni generi satis facere possimus, sed, si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus qui quum consuleretur utrum bono viro pauperi an minus probato diviti filiam collocaret: 'Ego vero' inquit 'malo virum qui pecunia egeat quam pecuniam quae viro.' Sed

corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum: quarum magnitudo quid ad unum quemque nostrum pertinet? Illum fortasse adiuvat, qui habet. Ne id quidem semper. Sed fac iuvare: utentior sane sit, honestior vero quo modo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae quo minus iuvetur, modo ne adiuvent, sitque omne iudicium non quam locuples, sed qualis quisque sit! Extremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro iniuria. Fundamentum enim est perpetuae commendationis et famae iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

XXI. 72. Sed, quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant, deinceps de iis, quae ad universos quaeque ad rem publicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim eius modi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim, singulos ut attingant, quae sunt etiam gratiora. Danda opera est omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit aut certe ne obsit rei publicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio: exhauriebat igitur aerarium: modica M. Octavii et rei publicae tolerabilis et plebi necessaria: ergo et civibus et rei publicae salutaris. 73. In primis autem videndum erit ei, qui rem publicam administrabit, ut suum quisque teneat neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, quum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est et in eo vehementer se moderatum praebuit, sed quum in agendo multa populariter tum illud male, 'non esse in civitate duo milia hominum qui rem haberent.' Capitalis oratio est, ad aequationem bonorum pertinens, qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerentur, res publicae civitatesque constitutae sunt. Nam, etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant. 74. Danda etiam opera est ne, quod apud maiores nostros saepe fiebat propter aerarii tenuitatem adsiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum, idque ne eveniat multo ante erit providendum. Sin quae necessitas

huius muneris alicui rei publicae obvenerit — malo enim alii quam nostrae ominari, neque tamen de nostra, sed de omni re publica disputo —, danda erit opera ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rem publicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. 75. Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. 'Utinam' inquit C. Pontius Samnis 'ad illa tempora me fortuna reservavisset et tum essem natus, quando Romani dona accipere coepissent! Non essem passus diutius eos imperare.' Ne illi multa saecula exspectanda fuerunt. Modo enim hoc malum in hanc rem publicam invasit. Itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, si quidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est, nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges et proximae quaeque duriores, tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum, tanta sublatis legibus et iudiciis expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. XXII. 76. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quidni laudet? Sed in illo alia maiora. Laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paullus, tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam intulit praeter memoriam nominis sempiternam. Imitatus patrem Africanus nihilo locupletior Karthagine eversa. Quid? qui eius collega fuit in censura L. Mummius, num quid copiosior, quum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare quam domum suam maluit. Quamquam Italia ornata domus ipsa mihi videtur ornatior. 77. Nullum igitur vitium taetrius est, ut eo, unde egressa est, referat se oratio, quam avaritia, praesertim in principibus et rem publicam gubernantibus. Habere enim quaestui rem

publicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculum edidit, 'Spartam nulla re alia nisi avaritia esse perituram', id videtur non solum Lacedaemoniis, sed etiam omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui rei publicae praesunt, quam abstinentia et continentia. 78. Qui vero se populares volunt ob eamque causam aut agrariam rem temptant, ut possessores pellantur suis sedibus aut pecunias creditae debitoribus condonandas putant, labefactant fundamenta rei publicae, concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae, deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium, ut supra dixi, civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suae rei cuiusque custodia. 79. Atque in hac pernicie rei publicae ne illam quidem consequuntur quam putant gratiam. Non cui res erepta est est inimicus: cui data est etiam dissimulat se accipere voluisse et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accepit iniuriam, et meminit et prae se fert dolorem suum, nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis aut etiam saeculis ante possessum qui nullum habuit habeat: qui autem habuit amittat? XXIII. 80. Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt: Agin regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt, exque eo tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni exsisterent et optimates exterminarentur et praeclarissime constituta res publica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae a Lacedaemoniis profectae manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi summi viri filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? 81. At vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, quum eius civitas quinquaginta annos a tyran-

nis teneretur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus, quumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sescentos exsules, qui locupletissimi fuerant eius civitatis, restituit remque publicam adventu suo liberavit. Sed, quum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum esse arbitrabatur et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria, iudicavit neque illis adimi nec his non satis fieri, quorum illa fuerant, oportere. 82. Quum igitur statuisset opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit remque integram ad reditum suum iussit esse, isque celeriter ad Ptolemaeum suum hospitem venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam. Cui quum exposuisset patriam se liberare velle causamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adiuvaretur. Quam quum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant, perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent, aliis, ut commodius putarent numerari sibi quod tanti esset quam suum recuperare. Ita perfectum est ut omnes concordia constituta sine querela discederent. 83. O virum magnum dignumque qui in re publica nostra natus esset! Sic par est agere cum civibus, non, ut bis iam vidimus, hastam in foro ponere et bona civium voci subiicere praeconis. At ille Graecus, id quod fuit sapientis et praestantis viri, omnibus consulendum putavit, eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere atque omnes aequitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? ut, quum ego emerim aedificarim, tuear impendam, tu me invito fruare meo? Quid est aliud aliis sua eripere, aliis dare aliena? 84. Tabulae vero novae quid habent argumenti nisi ut emas mea pecunia fundum, eum tu habeas,

ego non habeam pecuniam? XXIV. Quam ob rem ne sit aes alienum quod rei publicae noceat providendum est, quod multis rationibus caveri potest, non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rem publicam continet quam fides, quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est quam me consule ne solveretur. Armis et castris temptata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus ita restiti, ut hoc totum malum de re publica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit nec melius nec facilius dissolutum est: fraudandi enim spe sublata solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit, quum eius iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset. 85. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rem publicam tuebuntur, in primisque operam dabunt ut iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit invidia, praeterea quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt rem publicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt, haec apud maiores nostros factitata, haec genera officiorum qui persequuntur cum summa utilitate rei publicae magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

86. In his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem et pecuniae, quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur notitia sui corporis et observatione quae res aut prodesse soleant aut obesse et continentia in victu omni atque cultu corporis tuendi causa praetermittendis voluptatibus, postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent. 87. Res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo, conservari autem diligentia et parcimonia,

eisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui 'Oeconomicus' inscribitur, quem nos, ista fere aetate quum essemus qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus.

XXV. 88. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus, a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis et externa cum corporis et ipsa inter se corporis et externa cum externis comparari solent. Cum externis corporis hoc modo comparantur, valere ut malis quam dives esse, cum corporis externa hoc modo, dives esse potius quam maximis corporis viribus, ipsa inter se corporis sic, ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati, externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. 89. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo quum quaereretur 'quid maxime in re familiari expediret,' respondit: "Bene pascere." 'Quid secundum?' "Satis bene pascere." 'Quid tertium?' "Male pascere." 'Quid quartum?' "Arare." Et quum ille, qui quaesierat, dixisset: 'Quid fenerari?' tum Cato: "Quid hominem occidere?" Ex quo et multis aliis intelligi debet utilitatum comparationes fieri solere recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. 90. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, [vellem] etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris ad Ianum medium sedentibus quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro M. Tullius prooemio praemisso, in quo de otii sui ratione exponit et filium ad studia colenda hortatur, cap. 1. 2. §. 1—6., restare ait tertium quaestionis suae locum, praetermissum a Panaetio, de contentione honestatis et utilitatis, cap. 2. §. 7.—10., qui locus etsi dubitari possit num hic tractandus esse videatur, propterea quod honestum quod sit numquam cum utili pugnare posse videatur — nihil enim esse utile quod non idem honestum —, tamen apparere dicit Panaetium eam causam pertractare voluisse, cap. 3—7. §. 11—34. Et quum sane interdum aliqua species utilitatis offerri possit, quae cum honestate pugnare videatur, ait se hunc locum suscipere velle, et explicata universa natura utilitatis, quae cum turpitudine plane esse non possit, cap. 8. 9. §. 35—39., tamen concedit interdum propter speciem falsae utilitatis non solum in rebus privatis, verum etiam in publicis in dignoscenda utilitate et honestate titubari posse, cap. 10. 11. §. 40—49. Itaque primum de peculiari contentione utilitatis, quae prudentia videri velit, cum iustitia agit, cap. 12—25. §. 50—95., deinde de contentione utilitatis cum fortitudine exponit, cap. 26—32. §. 97—115., denique de contentione utilitatis cum temperantia disputat, cap. 33. §. 116—120. et brevi epilogo concludit argumentum, §. 121.

I. 1. P. Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus sit, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit eius fere aequalis, numquam se minus otiosum esse quam quum otiosus, nec minus solum, quam quum solus esset. Magnifica vero vox et magno viro ac sapiente digna: quae declarat illum et in otio de negotiis cogitare et in solitudine secum loqui solitum ut neque cessaret umquam et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duae res, quae languorem adferunt caeteris, illum acuebant,

otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret, sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus. Nam et a re publica forensibusque negotiis armis impiis vique prohibiti otium persequimur et ob eam causam urbe relicta rura peragrantes saepe soli sumus. 2. Sed nec hoc otium cum Africani otio nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a rei publicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando et e coetu hominum frequentiaque interdum tamquam in portum se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio constitutum est. Exstincto enim senatu deletisque iudiciis quid est quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus? 3. Itaque qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam vixerimus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos quantum licet et saepe soli sumus. Sed, quia sic ab hominibus doctis accepimus, 'non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni', propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debebat is, qui quondam peperisset otium civitati, nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. 4. Quamquam Africanus maiorem laudem meo iudicio adsequebatur. Nulla enim eius ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat: ex quo intelligi debet illum mentis agitatione investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, neque otiosum nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore eversa quam multis annis stante re publica scripsimus.

II. 5. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa nec ulla pars eius inculta ac deserta sit, tum nullus feracior in ea locus est nec uberior quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Qua re quamquam a Cratippo nostro, principe huius

memoriae philosophorum, haec te adsidue audire atque accipere confido, tamen conducere arbitror talibus aures tuas vocibus undique circumsonare nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. 6. Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio an nemini potius quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, non nullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi: ad quos quum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. Qua re quantum conniti animo potes, quantum labore contendere, si discendi labor est potius quam voluptas, tantum fac ut efficias, neve committas ut, quum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus: multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

7. Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit quemque nos correctione quadam adhibita potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno, quum dubitarent honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe, altero utilene esset an inutile, tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quo modo ea discerni oporteret, de duobus generibus primis tribus libris explicavit, de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum nec exsolvit id, quod promiserat. 8. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posidonio est, triginta annis vixisse Panaetium postea quam illos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis, praesertim quum scribat nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium. 9. Minime vero adsentior iis, qui negant eum locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare. De quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc ge-

nus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum, alterum dubitari non potest quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripertita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. 10. Accedit eodem testis locuples Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audierat, 'ut nemo pictor esset inventus, qui in Coa Venere eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret', — oris enim pulcritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat —, 'sic ea, quae Panaetius praetermisisset et non perfecisset, propter eorum, quae perfecisset, praestantiam neminem esse persecutum.'

III. 11. Quam ob rem de iudicio Panaetii dubitari non potest, rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adiunxerit an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet, sive, quod honestum est, id ita summum bonum est, quem ad modum Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant, dubitandum non est quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus Socratem exsecrari solitum eos, qui primum haec natura cohaerentia opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici adsensi, ut et, quidquid honestum esset, id utile esse censerent nec utile quidquam quod non honestum. 12. Quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur, liceret ei dicere utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, quum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit, quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri nec decessione peiorem, non videtur debuisse eius modi deliberationem introducere, in qua quod utile videretur cum eo, quod honestum est, compararetur. 13. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, convenienter naturae vivere, id habet hanc, ut opinor, senten-

tiam, cum virtute congruere semper, caetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod quum ita sit, putant quidam hanc comparationem non recte introductam nec omnino de eo genere quidquam praecipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis neque a virtute divelli unquam potest, in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo, similitudines honesti esse possunt. 14. Haec enim [omnia] officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant: ea communia sunt et late patent, quae et ingenii bonitate multi adsequuntur et progressione discendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet nec praeter sapientem cadere in quemquam potest. 15. Quum autem aliquid actum est in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum, propterea quod vulgus quid absit a perfecto non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum: quod item in poëmatis, in picturis usu venit in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in iis aliquid probi quod capiat ignaros, qui quidem quid in una quaque re vitii sit nequeant iudicare. Itaque quum sunt docti a peritis, desistunt facile sententia. IV. Haec igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quaedam honesta esse dicunt, non sapientium modo propria, sed cum omni hominum genere communia. 16. Itaque iis omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero quum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemorantur aut quum Fabricius aut Aristides iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis aut ab his iustitiae tamquam a sapiente petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi, nec hi, qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt, ne illi quidem septem, sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant speciemque sapientium. 17. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum

utilitatis repugnantia comparari nec id, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum, tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque nobis est quam illud, quod proprie dicitur vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si qua ad virtutem est facta progressio. Sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. 18. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis neque ea volunt praeponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo Panaetium, quum dixerit 'homines solere in hac comparatione dubitare,' hoc ipsum sensisse, quod dixerit, 'solere' modo, non etiam 'oportere.' Etenim non modo pluris putare quod utile videatur quam quod honestum, sed etiam haec inter se comparare et in his addubitare turpissimum est. Quid ergo est, quod non numquam dubitationem adferre soleat considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit quale sit id, de quo consideretur. 19. Saepe enim tempore fit ut, quod turpe plerumque haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa ponatur aliquid quod pateat latius. Quod potest maius esse scelus quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se astrinxit scelere, si qui tyrannum occidit quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestas utilitatem: [*et utilitas honestatem*] secuta est.

Itaque, ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est, quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. 20. Erit autem haec formula Stoicorum rationi disciplinaeque maxime consentanea, quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam iidem

erant qui Academici, quae honesta sunt anteponuntur iis, quae videntur utilia, tamen splendidius haec ab eis disseruntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur nec utile quidquam quod non honestum, quam ab iis, quibus aut honestum aliquid non utile aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. V. 21. Detrahere igitur alteri aliquid et hominem hominis incommodo suum commodum augere magis est contra naturam quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam caetera, quae possunt aut corpori accidere aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum et societatem. Si enim sic erimus adfecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. 22. Ut, si unum quodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset, sic, si unus quisque nostrum ad se rapiat commoda aliorum detrahatque quod cuique possit emolumenti sui gratia, societas hominum et communitas evertatur necesse est. Nam sibi ut quisque malit quod ad usum vitae pertineat quam alteri acquirere concessum est non repugnante natura, illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. 23. Neque vero hoc solum natura, id est, iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus res publica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium coniunctionem, quam qui dirimunt, eos morte exsilio, vinclis damno coërcent. Atque hoc multo magis efficit ipsa naturae ratio, quae est lex divina et humana: cui parere qui velit — omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere — numquam committet ut alienum appetat et id, quod alteri detraxerit, sibi adsumat. 24. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo itemque comitas, iustitia, liberalitas quam vo-

luptas, quam vita, quam divitiae: quae quidem contemnere et pro nihilo ducere comparantem cum utilitate communi magni animi et excelsi est. Detrahere autem de altero sui commodi causa magis est contra naturam quam mors, quam dolor, quam caetera generis eiusdem. 25. Itemque magis est secundum naturam pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut iuvandis maximos labores molestiasque suscipere imitantem Herculem illum, quem hominum fama beneficiorum memor in concilio caelestium collocavit, quam vivere in solitudine non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus abundantem omnibus copiis, ut excellas etiam pulcritudine et viribus. Quocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur hominem naturae oboedientem homini nocere non posse. 26. Deinde qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil existimat se facere contra naturam aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuiquam iniuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem, errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunae vitium vitiis animi gravius existimat. VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum, quam si ad se quisque rapiet, dissolvetur omnis humana consortio. 27. Atque etiam, si hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit, necesse est secundum eamdem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae, idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae lege prohibemur. Verum autem primum: verum igitur extremum. 28. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos sui commodi causa, aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil iuris, nullam societatem communis utilitatis causa statuunt esse

cum civibus, quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, ii dirimunt communem humani generis societatem, qua sublata beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur. Quae qui tollunt etiam adversus deos immortales impii iudicandi sunt. Ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt, cuius societatis artissimum vinculum est magis arbitrari esse contra naturam hominem homini detrahere sui commodi causa quam omnia incommoda subire vel externa vel corporis vel etiam ipsius animi quae † vacent iustitia. Haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. 29. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior quam animi talis adfectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit, nonne faciat? 30. Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam, si quid ab homine ad nullam partem utili utilitatis tuae causa detraxeris, inhumane feceris contraque naturae legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem rei publicae atque hominum societati, si in vita remaneas, adferre possis: si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit eius modi, suum cuique incommodum ferendum est potius quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas aut quid eius modi quam detractio atque appetitio alieni, sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim iniusta. 31. Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernet profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum, fortem virum transferantur res ad vivendum necessariae, qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit, modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans seseque diligens hanc causam habeat ad iniuriam. Ita semper officio fungetur utilitati consulens hominum et ei, quam saepe commemoro, humanae societati.

32. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla est enim societas nobis cum tyrannis, et potius summa distractio est, neque est contra naturam spoliare eum, si possis, quem est honestum necare, atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt et nocent reliquis partibus corporis, sic ista in figura hominis feritas et immanitas beluae a communi tamquam humanitate [corporis] segreganda est. Huius generis quaestiones sunt omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur. VII. 33. Eius modi igitur credo res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio eius consilium peremisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt quibus perspici possit quid sit propter turpitudinem fugiendum, quid sit quod idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato prope tamen absoluto tamquam fastigium imponimus, ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare ut quaedam sibi concedantur, quo facilius quae volunt explicent, sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil praeter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est, et tum hoc, tum illud probabilius videtur nec praeterea quidquam probabile. 34. Ac primum in hoc Panaetius defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit — neque enim ei fas erat —, sed ea, quae viderentur utilia. Nihil vero utile quod non idem honestum, nihil honestum quod non idem utile sit, saepe testatur negatque ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore diiudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus nullis adminiculis, sed, ut dicitur, Marte nostro. Neque enim quidquam est de hac

parte post Panaetium explicatum, quod quidem mihi probaretur, de iis, quae in manus meas venerint.

VIII. 35. Quum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commoveri necesse est. Sed si, quum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit, tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam quam turpitudo — recta enim et convenientia et constantia natura desiderat aspernaturque contraria — nihilque tam secundum naturam quam utilitas, certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati sumus eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere gravior habenda quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet, necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum, quod autem bonum, id certe utile, ita, quidquid honestum, id utile. 36. Qua re error hominum non proborum, quum aliquid, quod utile visum est, adripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur, hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque sociorum et civium, hinc opum nimiarum potentiae non ferendae, postremo etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec taetrius nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident, poenam non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. 37. Quam ob rem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio — est enim totum sceleratum et impium —, qui deliberant utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiam si ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse

faciendum. IX. 38. Hinc ille Gyges inducitur a Platone, qui, quum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatum aëneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent: quibus apertis corpus hominis mortui vidit magnitudine inusitata anulumque aureum in digito, quem ut detraxit, ipse induit — erat autem regius pastor —, tum in concilium se pastorum recepit. Ibi quum palam eius anuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, quum in locum anulum inverterat. Itaque hac opportunitate anuli usus reginae stuprum intulit eaque adiutrice regem dominum interemit, sustulit quos obstare arbitrabatur, nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente anuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. 39. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commenticiam fabulam prolatam dicunt a Platone, quasi vero ille aut factum id esse aut fieri potuisse defendat. Haec est vis huius anuli et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, quum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis causa feceris, si id dis hominibusque futurum sit semper ignotum, sisne facturus? Negant id fieri posse: quamquam potest id quidem. Sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urguent rustice sane. Negant enim posse et in eo perstant, hoc verbum quid valeat non vident. Quum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint, non quaerimus possintne celare, sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint se impunitate proposita facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per se ipsa fugienda esse concedant. Sed iam ad propositum revertamur.

X. 40. Incidunt multae saepe causae, quae conturbent animos utilitatis specie, non, quum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem — nam id quidem improbum est —, sed illud, possitne id,

quod utile videatur, fieri non turpiter. Quum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste: fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti consiliorum et adiutor. Quum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam, quod erat utile, patriae consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non item. 41. Species enim utilitatis animum pepulit eius: cui quum visum esset utilius solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, adsequi posset, et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis nec probabilem nec sane idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini vel Romuli dixerim. 42. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt aliisque tradendae, quum iis ipsi egeamus, sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: 'Qui stadium' inquit 'currit eniti et contendere debet quam maxime possit ut vincat, supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere nullo modo debet: sic in vita sibi quemque petere quod pertineat ad usum non iniquum est, alteri deripere ius non est.' 43. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis, quibus et non tribuere quod recte possis et tribuere quod non sit aequum contra officium est. Sed huius generis totius breve et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, caetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rem publicam neque contra ius iurandum ac fidem amici causa vir bonus faciet, ne si iudex quidem erit de ipso amico. Ponit enim personam amici, quum induit iudicis. Tantum dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit, ut orandae litis tempus quoad per leges liceat accommodet. 44. Quum vero iurato sententia dicenda sit, meminerit deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinius. Itaque praeclarum a

maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, QUAE SALVA FIDE FACERE POSSET. Haec rogatio ad ea pertinet, quae paullo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. Nam, si omnia facienda sint, quae amici velint, non amicitiae tales, sed coniurationes putandae sint. 45. Loquor autem de communibus amicitiis: nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset, vas factus sit alter eius sistendi, ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui quum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus petivit, ut se ad amicitiam tertium ascriberent. 46. Quum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur, iaceat utilitatis species, valeat honestas. Quum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur, religio et fides anteponatur amicitiae. Sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. XI. Sed utilitatis specie in re publica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione nostri: durius etiam Athenienses, qui sciverunt ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur. Hoc visum est utile: nimis enim imminebat propter propinquitatem Aegina Piraeeo. Sed nihil quod crudele utile: est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. 47. Male etiam qui peregrinos urbibus uti prohibent eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam 'ESSE PRO CIVE QUI CIVIS NON SIT' rectum est non licere, quam legem tulerunt sapientissimi consules Crassus et Scaevola: usu vero urbis prohibere peregrinos sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra res publica quum saepe, tum maxime bello Punico secundo, quae Cannensi calamitate accepta maiores animos habuit quam umquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. 48. Athenienses quum Persarum impetum

nullo modo possent sustinere statuerentque, ut urbe relicta coniugibus et liberis Troezene depositis naves conscenderent libertatemque Graeciae classe defenderent, Cyrsilum quemdam suadentem, ut in urbe manerent Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur, sed ea nulla erat repugnante honestate. 49. Themistocles post victoriam eius belli, quod cum Persis fuit, dixit in contione se habere consilium rei publicae salutare, sed id sciri non opus esse: postulavit ut aliquem populus daret quicum communicaret. Datus est Aristides. Huic ille, classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse, quo facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. Quod Aristides quum audisset, in contionem magna exspectatione venit dixitque perutile esse consilium quod Themistocles adferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. XII. Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam utile esse, ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, adipiscare. Hoc enim ipsum, utile putare quod turpe sit, calamitosum est.

50. Sed incidunt, ut supra dixi, saepe causae, quum repugnare utilitas honestati videatur, ut animadvertendum sit repugnetne plane an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones: Si exempli gratia vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonae caritate, si idem sciat complures mercatores Alexandria solvisse navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit, dicturusne sit id Rhodiis an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de eius deliberatione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet, sed dubitet an turpe non sit. 51. In huius modi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo. Antipatro omnia pate

facienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret', Diogeni 'venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, caetera sine insidiis agere et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi, exposui, vendo meum non pluris quam caeteri, fortasse etiam minoris, quum maior est copia. Cui fit iniuria?' 52. Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: 'Quid ais? tu, quum hominibus consulere debeas et servire humanae societati eaque lege natus sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines quid iis adsit commoditatis et copiae?' Respondebit Diogenes fortasse sic: 'Aliud est celare, aliud tacere, neque ego nunc te celo, si tibi non dico quae natura deorum sit, qui sit finis bonorum, quae tibi plus prodessent cognita quam tritici vilitas. Sed non quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est.' — 53. 'Immo vero' inquiet ille 'necesse est, si quidem meministi esse inter homines natura coniunctam societatem.' — 'Memini' inquiet ille, 'sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusque sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.' XIII. Vides in hac tota disceptatione non illud dici: Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam, sed ita expedire, ut turpe non sit, ex altera autem parte ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. 54. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, caeteri ignorent, pestilentes sint et habeantur salubres, ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes, male materiatae sint, ruinosae, sed hoc praeter dominum nemo sciat: quaero, si haec emptoribus venditor non dixerit aedesque vendiderit pluris multo quam se venditurum putarit, num iniuste aut improbe fecerit? 'Ille vero' inquit Antipater. 55. 'Quid est enim aliud erranti viam non monstrare, quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum est, si hoc non est, emptorem pati ruere et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere.' Diogenes contra: 'Num te

emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? Ille quod non placebat proscripsit, tu quod placebat emisti. Quod si qui proscribunt "villam bonam beneque aedificatam," non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est nec aedificata ratione, multo minus qui domum non laudarunt. Ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius quam venditorem eius rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum quam si domini iussu ita praeco praedicet: "domum pestilentem vendo?" 56. Sic ergo in quibusdam causis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae diiudicanda sunt: non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. 57. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios nec hic aedium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas, sed quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit et cuius hominis quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni, versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot et alia plura nonne inutile est vitiorum subire nomina?

XIV. 58. Quod si vituperandi qui reticuerunt, quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus et satis litteratus, quum se Syracusas otiandi, ut ipse dicere solebat, non negotiandi causa contulisset, dictitabat se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. Quod quum percrebruisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis, et simul ad cenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset ut argentarius apud omnes ordines

gratiosus, piscatores ad se convocavit et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque quid eos facere vellet. Ad cenam tempore venit Canius: opipare a Pythio apparatum convivium, cymbarum ante oculos multitudo, pro se quisque quod ceperat adferebat, ante pedes Pythii pisces abiiciebantur. 59. Tum Canius: 'Quaeso' inquit, 'quid est hoc, Pythi? tantumne piscium? tantumne cymbarum?' Et ille: 'Quid mirum?' inquit, 'hoc loco est Syracusis quidquid est piscium, hic aquatio, hac villa isti carere non possunt.' Incensus Canius cupiditate contendit a Pythio ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti quanti Pythius voluit et emit instructos. Nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos, venit ipse mature, scalmum nullum videt. Quaerit ex proximo vicino num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. 'Nullae quod sciam', inquit, 'sed hic piscari nulli solent. Itaque heri mirabar quid accidisset.' 60. Stomachari Canius: sed quid faceret? Nondum enim Aquilius collega et familiaris meus protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis quum ex eo quaereretur quid esset dolus malus, respondebat, quum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculente, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius et omnes aliud agentes, aliud simulantes perfidi, improbi, malitiosi. Nullum igitur eorum factum potest utile esse, quum sit tot vitiis inquinatum.

XV. 61. Quod si Aquiliana definitio vera est, ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus et legibus erat vindicatus, ut tutela duodecim tabulis, circumscriptio adolescentium lege Plaetoria, et sine lege iudiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae MELIUS AEQUIUS, in fiducia UT INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, QUOD MELIUS AEQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut, quum dicitur INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus in simulatione, ut

ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non illicitatorem venditor, non qui contra se liceatur emptor apponet. Uterque, si ad eloquendum venerit, non plus quam semel eloquetur. 62. Q. quidem Scaevola P. F., quum postulasset ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur idque venditor ita fecisset, dixit se pluris aestimare: addidit centum milia. Nemo est qui hoc viri boni fuisse neget, sapientis negant, ut si minoris quam potuisset vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius: 'nequidquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret.' Vere id quidem, si quid esset 'prodesse' mihi cum Ennio conveniret. 63. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de officiis scripsit, Q. Tuberoni dicere 'sapientis esse nihil contra mores, leges, instituta facientem habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis maximeque rei publicae. Singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis.' Huic Scaevolae factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda nec gratia est. 64. Sed, sive et simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucae res sunt in quibus non dolus malus iste versetur, sive vir bonus est is, qui prodest quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperimus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe, et, quia semper est honestum virum bonum esse, semper est utile.

XVI. 65. Ac de iure quidem praediorum sanctum apud nos est iure civili, ut in iis vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, quum ex duodecim tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata, quae qui infitiatus esset, dupli poenam subiret, a iuris consultis etiam reticentiae poena est constituta. QUIDQUID ENIM ESSET IN PRAEDIO VITII, ID statuerunt, SI VENDITOR SCIRET, NISI NOMINATIM DICTUM ESSET, PRAESTARI OPORTERE. 66. Ut, quum in arce augurium augures acturi essent iussissentque Ti.

Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis, Claudius proscripsit insulam, vendidit, emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denunciatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset cognossetque Claudium aedes postea proscripsisse quam esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum adegit, QUIDQUID SIBI DARE FACERE OPORTERET EX FIDE BONA. M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater. Ut enim caeteri ex patribus, sic hic, qui illud lumen progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronunciavit, 'quum in vendundo rem eam scisset et non pronunciasset, emptori damnum praestari oportere.' 67. Ergo ad fidem bonam statuit pertinere notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit, non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huius modi reticentiae iure civili omnes comprehendi non possunt: quae autem possunt diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Eae [Sergio] serviebant, sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urguebat, 'quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari', aequitatem Antonius, 'quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset teneret.' 68. Quorsus haec? ut illud intelligas, non placuisse maioribus nostris astutos. XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt, philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio ergo hoc postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiae tendere plagas, etiam si excitaturus non sis nec agitaturus? ipsae enim ferae nullo insequente saepe incidunt. Sic tu aedes proscribas, tabulam tamquam plagam ponas, domum propter vitia vendas, in eam aliquis incurrat imprudens? 69. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis neque more

turpe haberi neque aut lege sanciri aut iure civili, tamen naturae lege sanctum est. Societas est enim — quod etsi saepe dictum est, dicendum est tamen saepius — latissime quidem quae pateat, omnium inter omnes, interior eorum, qui eiusdem gentis sint, propior eorum, qui eiusdem civitatis. Itaque maiores aliud ius gentium, aliud ius civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium, quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus, umbra et imaginibus utimur. Eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturae et veritatis exemplis. 70. Nam quanti verba illa: UTI NE PROPTER TE FIDEMVE TUAM CAPTUS FRAUDATUSVE SIM! quam illa aurea: UT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET ET SINE FRAUDATIONE! Sed qui sint 'boni' et quid sit 'bene agi' magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, summam vim esse dicebat in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur: EX FIDE BONA, 'fideique bonae' nomen existimabat manare latissime idque versari in tutelis societatibus, fiduciis mandatis, rebus emptis venditis, conductis locatis, quibus vitae societas contineretur: in his magni esse iudicis statuere, praesertim quum in plerisque essent iudicia contraria, quid quemque cuique praestare oporteret. 71. Quocirca astutiae tollendae sunt eaque malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum et malorum, malitia, si omnia, quae turpia sunt, mala sunt, mala bonis ponit ante. Nec vero in praediis solum ius civile ductum a natura malitiam fraudemque vindicat, sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium. Heredum alia causa est. 72. Ex quo intelligitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere ut ex alterius praedetur inscitia. Nec ulla pernicies vitae maior inveniri potest quam in malitia simulatio intelligentiae, ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur qui

impunitate et ignoratione omnium proposita abstinere possit iniuria?

XVIII. 73. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putet. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est, qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinclis et carcere fatigandi, sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili locupletis hominis falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt. Quod quo facilius obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines eiusdem aetatis potentissimos: qui quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpae, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur, quamquam alterum vivum amavi, alterum non odi mortuum. 74. Sed quum Basilus M. Satrium sororis filium nomen suum ferre voluisset eumque fecisset heredem — hunc dico patronum agri Piceni et Sabini, o turpem notam temporum nomen illorum! —, num erat aequum principes cives rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit iniuriam neque propulsat, quum potest, iniusta facit, ut in primo libro disserui, qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adiuvat iniuriam? Mihi quidem etiam verae hereditates non honestae videntur, si sunt malitiosis blanditiis, officiorum non veritate, sed simulatione quaesitae. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. 75. Falso: nam eadem utilitatis quae honestatis est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: 'Est istuc quidem honestum, verum hoc expedit', res a natura copulatas audebit errore divellere, qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium. XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen eius irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat id omnino neminem umquam

suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui ie vera non esset heres, in foro, crede mihi, saltaret. Homo autem iustus isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam quod in se transferat detrahet. Hoc qui admiratur, is se quid sit vir bonus nescire fateatur. 76. At vero, si qui voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, iam se ipse doceat eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit, noceat nemini nisi lacessitus iniuria. Quid ergo? Hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? 'Non igitur faciat' dixerit quis 'quod utile sit, quod expediat?' Immo intelligat nihil nec expedire nec utile esse quod sit iniustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. 77. Fimbriam consularem audiebam de patre nostro puer iudicem M. Lutatio Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, quum is sponsionem fecisset NI VIR BONUS ESSET. Itaque ei dixisse Fimbriam se illam rem numquam iudicaturum, ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra iudicavisset, aut statuisse videretur virum bonum esse aliquem, quum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit quod non audeat praedicare. Haec non turpe est dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod iam contritum est vetustate proverbium. Quum enim fidem alicuius bonitatemque laudant, 'dignum esse' dicunt 'quicum in tenebris mices.' Hoc quam habet vim nisi illam, nihil expedire quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente obtinere? 78. Videsne hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari neque huic, quem paullo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse converrere? Ut enim, quod turpe est, id, quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest, sic, quod honestum non est, id utile ut sit effici non

potest adversante et repugnante natura. XX. 79. At enim, quum permagna praemia sunt, est causa peccandi. C. Marius quum a spe consulatus longe abesset et iam septimum annum post praeturam iaceret neque petiturus umquam consulatum videretur, Q. Metellum, cuius legatus erat, summum virum et civem, quum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, 'bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi Romani redacturum.' Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cuius legatus et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. 80. Ne noster quidem Gratidianus officio viri boni functus est tum, quum praetor esset collegiumque praetorum tribuni plebi adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur: iactabatur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset scire quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio constitueruntque, ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent. Et caeteri quidem alius alio, Marius ab subselliis in Rostra recta idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit. Omnibus vicis statuae, ad eas tus, cerei. Quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. 81. Haec sunt quae conturbant in deliberatione non numquam, quum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum, illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur, ut Mario praeripere collegis et tribunis plebi popularem gratiam non ita turpe, consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam, aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum iudicare aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas quae sit in ea [species] forma et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui causa, criminari,

praeripere, fallere? Nihil profecto minus. 82. Est ergo ulla res tanti aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est quod adferre tantum possit utilitas ista quae dicitur, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem iustitiamque detraxerit? Quid enim interest utrum ex homine se convertat quis in beluam an hominis figura immanitatem gerat beluae?

XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dum modo potentiam consequantur, nonne idem faciunt quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cuius ipse audacia potens esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia. Id quam iniustum in patriam et quam turpe et quam inutile esset non videbat. Ipse autem socer in ore semper Graecos versus de Phoenissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi:

Nam si violandum est ius, regnandi gratia
Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit! 83. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupiverit idque perfecerit! Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est. Probat enim legum et libertatis interitum earumque oppressionem taetram et detestabilem gloriosam putat. Qui autem fatetur honestum non esse in ea civitate, quae libera fuerit quaeque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile, qua hunc obiurgatione aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, di immortales! cuiquam esse utile foedissimum et taeterrimum paricidium patriae, quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus 'parens' nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est et quidem sic, ut haec duo verbo inter se discrepare, re unum sonare videantur. 84. Non habeo ad

vulgi opinionem quae maior utilitas quam regnandi esse possit, nihil contra inutilius ei, qui id iniuste consecutus sit, invenio, quum ad veritatem coepi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalo et Pelope proditum iure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem servire sibi coëgisset? 85. Hunc tu quas conscientiae labes in animo censes habuisse, quae vulnera! Cuius autem vita ipsi potest utilis esse, quum eius vitae ea condicio sit, ut qui illam eripuerit in maxima et gratia futurus sit et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis, satis persuasum esse debet nihil esse utile, quod non honestum sit.

XXII. 86. Quamquam id quidem quum saepe alias tum Pyrrhi bello a C. Fabricio consule iterum et a senatu nostro iudicatum est. Quum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset quumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potenti, perfuga ab eo venit in castra Fabricii eique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum idque eius factum laudatum a senatu est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus et gravem adversarium imperii sustulisset, sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. 87. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, armis cum hoste certare an venenis? Si gloriae causa imperium expetendum est, scelus absit,

in quo non potest esse gloria: sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi Q. F. sententia: quas civitates L. Sulla pecunia accepta ex senatus consulto liberavisset, ut eae rursus vectigales essent neque iis pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Ei senatus est adsensus. Turpe imperio! Piratarum enim melior fides quam senatus. 'At aucta vectigalia, utile igitur.' Quousque audebunt dicere quidquam utile quod non honestum? 88. Potest autem ulli imperio, quod gloria debet fultum esse et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. Nimis mihi praefracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis, quum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus. eoque magis, quod illa ordinum coniunctio ad salutem rei publicae pertinebat. Male etiam Curio, quum causam Transpadanorum aequam esse dicebat, semper autem addebat: 'Vincat utilitas!' Potius diceret non esse aequam, quia non esset utilis rei publicae, quam quum non utilem diceret esse, aequam fateretur.

XXIII. 89. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: 'Sitne boni viri in maxima caritate annonae familiam non alere?' In utramque partem disputat, sed tamen ad extremum utilitate, ut putat, officium dirigit magis quam humanitate. Quaerit, 'si in mari iactura facienda sit, equine preciosi potius iacturam faciat an servuli vilis?' Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. 'Si tabulam de naufragio stultus adripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit?' Negat, 'quia sit iniurium.' ''Quid? dominus navis eripietne suum?' 'Minime, non plus quam navigantem in alto eiicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.' 90. 'Quid? si una tabula sit, duo naufragi eique sapientes, sibi neuter rapiat an alter cedat alteri?' 'Cedat vero, sed ei, cuius magis intersit vel sua vel rei publicae causa vivere.' — 'Quid? si haec paria in utroque?' 'Nullum erit certamen, sed quasi

sorte aut micando victus alteri cedet alter.' — 'Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium, indicetne id magistratibus filius?' 'Nefas id quidem. Quin etiam defendat patrem, si arguatur.' 'Non igitur patria praestat omnibus officiis?' 'Immo vero, sed ipsi patriae conducit pios habere cives in parentes.' — 'Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater, silebitne filius?' 'Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam, ad extremum, si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris.' 91. Quaerit etiam, 'si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis, quum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis.' Diogenes ait, Antipater negat, cui potius adsentior. — 'Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere?' 'Non necesse' putat Diogenes, Antipater 'viri boni' existimat. Haec sunt quasi controversa iura Stoicorum. 'In mancipio vendendo dicendane vitia, non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili, sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum?' Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. 92. 'Si quis aurum vendens orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus aurum illud esse, an emat denario quod sit mille denarium?' Perspicuum est iam et quid mihi videatur et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint, QUAE NEC VI NEC DOLO MALO, ut praetores solent, FACTA SINT. — Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem pepigeritque, si eo medicamento sanus factus esset, ne illo medicamento umquam postea uteretur, si eo medicamento sanus factus sit et annis aliquot post inciderit in eumdem morbum nec ab eo, quicum pepigerat, impetret ut item eo liceat uti, quid faciendum sit. Quum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quidquam fiat iniuriae, vitae et saluti consulendum. — 93. Quid? si qui sapiens rogatus sit ab eo, qui eum heredem faciat, 'quum ei testamento sestertium miliens relinquatur, ut ante quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet', idque se

facturum promiserit, quod aliter heredem eum scripturus ille non esset, faciat quod promiserit necne? Promisisse nollem et id arbitror fuisse gravitatis. Quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, quam si ceperit, nisi forte eam pecuniam in rei publicae magnum aliquod tempus contulerit, ut vel saltare, quum patriae consulturus sit, turpe non sit.

XXV. 94. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio, ut redeamus ad fabulas, facturum se esse dixit quidquid optasset. Optavit ut in currum patris tolleretur. Sublatus est. Atque is, ante quam constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat in hoc promissum patris non esse servatum! Quid? quod Theseus exegit promissum a Neptuno? cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii, quum is patri suspectus esset de noverca, quo optato impetrato Theseus in maximis fuit luctibus. 95. Quid? Agamemnon quum devovisset Dianae 'quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno', immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulcrius. Promissum potius non faciendum quam tam taetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda non numquam neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens, reddere peccatum sit, officium non reddere. — Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non, credo: facias enim contra rem publicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita commutata utilitate fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum.

96. Sed quoniam a quattuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versemur, quum docebimus ea, quae videantur esse utilia neque sint, quam sint

virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia, itemque de iustitia, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et praestantia cernitur, altera in conformatione et moderatione continentiae et temperantiae.

XXVI. 97. Utile videbatur Ulixi, ut quidem poëtae tragici prodiderunt — nam apud Homerum optimum auctorem talis de Ulixe nulla suspicio est —, sed insimulant eum tragoediae simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. 'At utile', ut aliquis fortasse dixerit, 'regnare et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in cotidianis laboribus et periculis cum hac tranquillitate conferendum putas?' Ego vero istam contemnendam et abiiciendam, quoniam quae honesta non sit ne utilem quidem esse arbitror. 98. Quid enim auditurum putas fuisse Ulixem, si in illa simulatione perseveravisset? qui, quum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace:

Cuius ipse princeps iuris iurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere adsimulavit, ne coiret, institit.
Quod ni Palamedi perspicax prudentia
Istius percepset malitiosam astutiam:
Fide sacratae ius perpetuo falleret.

99. Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas et externa: ad rem factam nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, quum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, iuratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Karthaginem. Is quum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit: quae erat talis:

manere in patria: esse domui suae cum uxore, cum liberis, quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem tenere consularis dignitatis gradum. Quis haec negat esse utilia? Quem censes? Magnitudo animi et fortitudo negat.

XXVII. 100. Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere, nihil quod homini accidere possit intolerandum putare. Itaque quid fecit? in senatum venit, mandata exposuit, sententiam ne diceret recusavit, quam diu iure iurando hostium teneretur, non esse se senatorem.' Atque illud etiam — 'o stultum hominem' dixerit quispiam 'et repugnantem utilitati suae!' — reddi captivos, negavit esse utile: 'illos enim adolescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute.' Cuius quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Karthaginem rediit neque eum caritas patriae retinuit nec suorum. Neque vero tum ignorabat se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci, sed ius iurandum conservandum putabat. Itaque tum, quum vigilando necabatur, erat in meliore causa quam si domi senex captivus, periurus consularis remansisset. 101. 'At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit.' Quo modo stulte? etiamne, si rei publicae conducebat? potest autem, quod inutile rei publicae sit, id cuiquam civi utile esse?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae, quum utilitatem ab honestate seiungunt. Omnes enim expetimus utilitatem ad eamque rapimur nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est qui utilia fugiat? aut quis potius qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa et prima et summa habemus, utilitatis nomen non tam splendidum quam necessarium ducimus. 102. 'Quid est igitur' dixerit quis 'in iure iurando? num iratum timemus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum

modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, nihil exhibere alteri, sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, numquam nec irasci deum nec nocere. Quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset quam nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem perverteret. An ne turpiter faceret? Primum 'minima de malis.' Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

Fregisti fidem. —
Neque dedi neque do infideli cuiquam ....

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. 103. Addunt etiam, 'quem ad modum nos dicamus videri quaedam utilia quae non sint, sic se dicere videri quaedam honesta quae non sint, ut hoc ipsum videtur honestum conservandi iuris iurandi causa ad cruciatum revertisse, sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit.' Addunt etiam, 'quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur.' Haec fere contra Regulum. Sed prima videamus. XXIX. 104. 'Non fuit Iuppiter metuendus ne iratus noceret, qui neque irasci solet nec nocere.' Haec quidem ratio non magis contra Reguli quam contra omne ius iurandum valet. Sed in iure iurando non qui metus, sed quae vis sit debet intelligi. Est enim ius iurandum adfirmatio religiosa. Quod autem adfirmate quasi deo teste promiseris, id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, quae nulla est, sed ad iustitiam et ad fidem pertinet. Nam praeclare Ennius:

O Fides alma apta pinnis et ius iurandum Iovis!

Qui ius igitur iurandum violat, is fidem violat, 'quam in Capitolio vicinam Iovis optimi maximi', ut in Catonis oratione est, 'maiores nostri esse voluerunt.' — 105. 'At enim ne iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset quam sibi nocuit ipse Regulus.' Certe, si nihil malum esset nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ne

malum quidem esse maxima auctoritate philosophi adfirmant. Quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum Regulum nolite, quaeso, vituperare. Quem enim locupletiorem quaerimus quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt, 'minima de malis', id est, ut turpiter potius quam calamitose, an est ullum maius malum turpitudine? quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et foeditas turpificati animi debet videri! 106. Itaque nervosius qui ista disserunt solum audent malum dicere id, quod turpe sit, qui autem remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi neque do infideli cuiquam,

idcirco recte a poëta, quia, quum tractaretur Atreus, personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sument, nullam esse fidem quae infideli data sit, videant ne quaeratur latebra periurio. 107. Est ius etiam bellicum fidesque iuris iurandi saepe cum hoste servanda. Quod enim ita iuratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non fecerit, nullum est periurium. Ut, si praedonibus pactum pro capite precium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. Nam pirata non est ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet nec ius iurandum esse commune. 108. Non enim falsum iurare periurare est, sed, quod EX ANIMI TUI SENTENTIA iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere periurium est. Scite enim Euripides:

Iuravi lingua, mentem iniuratam gero.

Regulus vero non debuit condiciones pactionesque bellicas et hostiles perturbare periurio. Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur, adversus quem et totum ius fetiale et multa sunt iura communia. Quod ni ita esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset.

XXX. 109. At vero T. Veturius et Sp. Postumius, quum iterum consules essent, quia, quum male pugnatum

apud Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt iis: iniussu enim populi senatusque fecerant. Eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Maelius, qui tum tribuni pl. erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque huius deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus, qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius, Sex. Atilius ex senatus consulto ferebant: qua accepta est hostibus deditus. Honestius nic quam Q. Pompeius, quo, quum in eadem causa esset, deprecante accepta lex non est. Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit quam honestas, apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. 110. 'At non debuit ratum esse quod erat actum per vim.' Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. 'Cur igitur ad senatum proficiscebatur, quum praesertim de captivis dissuasurus esset?' Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent. Ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum, immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile quod idem non honestum, nec, quia utile, honestum, sed, quia honestum, utile. Qua re ex multis mirabilibus exemplis haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestantius.

XXXI. 111. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuit. Nam quod rediit nobis nunc mirabile videtur, illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astringendam fidem iure iurando maiores artius esse voluerunt. Id indicant leges in duodecim tabulis, indicant sacratae, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides, indicant notiones animadversionesque censo-

rum, qui nulla de re diligentius quam de iure iurando iudicabant. 112. L. Manlio A. F., quum dictator fuisset, M. Pomponius tribunus plebis diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quod T. filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset et ruri habitare iussisset. Quod quum audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri, accurrisse Romam et cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui quum esset nunciatum, qui illum iratum adlaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo remotisque arbitris ad se adolescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit iuravitque se illum statim interfecturum, nisi ius iurandum sibi dedisset se patrem missum esse facturum. Iuravit hoc terrore coactus Pomponius: rem ad populum detulit, docuit cur sibi causa desistere necesse esset, Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis ius iurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto cognomen invenit: cuius tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati, magnus vir in primis et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium.

XXXII. 113. Sed, ut laudandus Regulus in conservando iure iurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam iuratos ad senatum misit Hannibal se in castra redituros ea, quorum erant potiti Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor in primis, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetrata: unum ex decem, qui paullo post quam erat egressus e castris redisset quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse. Reditu enim in castra liberatum se esse iure iurando interpretabatur, non recte: fraus enim distringit, non dissolvit periurium. Fuit igitur stulta calliditas perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus ut ille veterator et callidus vinctus ad Hannibalem duceretur. 114. Sed illud maximum. Octo hominum milia tenebat Hannibal, non quos in acie cepis-

set aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paullo et a Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, quum id parva pecunia fieri posset, ut esset insitum militibus nostris aut vincere aut emori. 'Qua quidem re audita fractum animum Hannibalis' scribit idem, 'quod senatus populusque Romanus rebus adflictis tam excelso animo fuisset.' Sic honestatis comparatione ea, quae videntur utilia, vincuntur. 115. Acilius autem, qui Graece scripsit historiam, 'plures' ait 'fuisse qui in castra revertissent eadem fraude, ut iure iurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos.' Sit iam huius loci finis. Perspicuum est enim ea, quae timido animo, humili, demisso fractoque fiant, quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis quod ipsi opus esse videretur, non quod rei publicae, censuisset aut domi remanere voluisset, non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

XXXIII. 116. Restat quarta pars, quae decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia continetur. Potest igitur quidquam utile esse, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati omne bonum in voluptate posuerunt virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctorque sententiae. Cum his viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. 117. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata corporis firmia constitutione eiusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur, certe haec utilitas et quidem summa — sic enim censent — cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiae locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus servientis voluptati! Quod autem munus prudentiae? an legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse iucundius, quid cogitari potest turpius? Iam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quae est dolorum laborumque contemptio? Quamvis enim

multis locis dicat Epicurus, sicuti dicit, satis fortiter de dolore, tamen non id spectandum est quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia, dicit ille quidem multa multis locis, sed aqua haeret, ut aiunt. Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consectatrices voluptatis. 118. Atque in his tamen tribus generibus quoquo modo possunt non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt rationem negligendae mortis, perpetiendi doloris. Etiam temperantiam inducunt non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt. Dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Iustitia vacillat vel iacet potius omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. 119. Nam, ut utilitatem nullam esse docuimus quae honestati esset contraria, sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem tamquam cum homine pecudem copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum et malorum, qui simplex esse debet, ex dissimillimis rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc — magna enim res est —, alio loco pluribus. Nunc ad propositum. 120. Quem ad modum igitur, si quando ea, quae videtur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse non nihil, utilitatis certe nihil habebit.

121. Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum, sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam hi tibi tres libri inter Cratippi commentarios tamquam hospites erunt recipiendi, sed, ut, si ipse venissem Athenas, quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset, aliquando me quoque audires, sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues his temporis quantum poteris, poteris autem quantum voles. Quum vero intellexero te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, ut spero, et, dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorem, si talibus monumentis praeceptisque laetabere.

M. TULLII CICERONIS
CATO MAIOR DE SENECTUTE LIBER
AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Hic liber, qui a Cicerone scriptus et editus est anno p. u. c. 710., anno ante Chr. nat. 44., conf. Cic. *ep. ad Atticum* lib. XIV. ep. 21. et lib. XVI. ep. 11., coll. *de divinatione* lib. II. cap. 1. §. 3., dialogum continet de senectute habitum a M. Porcio Catone Censorio cum C. Laelio et P. Cornelio Scipione, qui postea Africanus minor appellatus est, anno, ut fingitur, p. u. c. 604., T. Quinctio Flaminino M'. Acilio Balbo coss. Misit autem hunc librum ad T. Pomponium Atticum, qui tum annum sexagesimum sextum agebat, quum ipse ageret annum sexagesimum tertium. Appellato primum Attico et explicata causa quam ob rem hoc argumentum tractare voluerit, iam sermonem ille olim a M. Catone institutum se relaturum esse promittit et illum ita loquentem de senectute facit, ut quattuor causas, quae adferri soleant quam ob rem molesta et misera senectus sit, singillatim pertractet, et illa argumenta separatim refellere studeat, primum quod senectus avocet a rebus gerendis, cap. 6—8. §. 15—26., deinde quod corpus faciat infirmius, cap. 9—11. §. 27—38., tum quod privet omnibus fere voluptatibus, cap. 12—18. §. 39—65., denique quod haud procul absit a morte, cap. 19—23. §. 66—86.

I. 1. *O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso,*
Quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,
Ecquid erit praemi?

Licet enim mihi versibus eisdem adfari te, Attice, quibus adfatur Flamininum

Ille vir haud magna cum re, sed plenus fidei.

Quamquam certo scio non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui et aequitatem teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem

et prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor eisdem rebus quibus me ipsum interdum gravius commoveri, quarum consolatio et maior est et in aliud tempus differenda. Nunc autem visum est mihi de senectute aliquid ad te conscribere. 2. Hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut iam urguentis aut certe adventantis senectutis et te et me ipsum levari volo: etsi te quidem id modice ac sapienter sicut omnia et ferre et laturum esse certe scio. Sed mihi, quum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur laudari satis digne philosophia poterit, cui qui pareat omne tempus aetatis sine molestia possit degere. 3. Sed de caeteris et diximus multa et saepe dicemus: hunc librum ad te de senectute misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Cius — parum enim esset auctoritatis in fabula —, sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio: apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare quam consuevit ipse in suis libris, attribuito litteris Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. 4. Scipio. Saepe numero admirari soleo cum hoc C. Laelio quum caeterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam tum vel maxime, quod numquam tibi senectutem gravem esse senserim, quae pleris que senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere.

Cato. Rem haud sane, Scipio et Laeli, difficilem admirari videmini. Quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, iis omnis aetas gravis est: qui autem omnia bona a se ipsi petunt, iis nihil potest malum videri quod naturae necessitas adferat. Quo in genere est

in primis senectus, quam ut adipiscantur omnes optant, eamdem accusant adeptam: tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas! Obrepere aiunt eam citius quam putassent. Primum quis coëgit eos falsum putare? Qui enim citius adolescentiae senectus quam pueritiae adolescentia obrepit? Deinde qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent quam octogesimum? Praeterita enim aetas quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. 5. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis — quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine! — in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem tamquam deum sequimur eique paremus: a qua non veri simile est, quum caeterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poëta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum et tamquam in arborum bacis terraeque fructibus maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferendum est molliter sapienti. Quid est enim aliud Gigantum modo bellare cum dis nisi naturae repugnare?

6. Laelius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, multo ante a te didicerimus quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus.

Cato. Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique vestrum ut dicis, gratum futurum est.

Laelius. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tam quam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

III. 7. Cato. Faciam ut potero, Laeli. Saepe enim interfui querelis aequalium meorum — pares autem vetere proverbio cum paribus facillime congregantur —, quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant, tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam

qui eum librum, qui 'Panathenaicus' inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit vixitque quinquennium postea, cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos, neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quaereretur cur tam diu vellet esse in vita: 'Nihil habeo' inquit 'quod accusem senectutem.' Praeclarum responsum et docto homine dignum. 14. Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius:

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quem quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius, facti sunt, ille autem Caepione et Philippo iterum consulibus mortuus est, quum ego quidem V et LX annos natus legem Voconiam magna voce et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus — tot enim vixit Ennius — ita ferebat duo quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur. 15. Etenim, quum complector animo, quattuor reperio causas cur senectus misera videatur: unam quod avocet a rebus gerendis, alteram quod corpus faciat infirmius, tertiam quod privet omnibus fere voluptatibus, quartam quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta quamque sit iusta una quaeque videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit. Quibus? an iis, quae iuventute geruntur et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus, nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? Caeteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rem publicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? 16. Ad Appii Claudii senectutem accedebat etiam ut caecus esset, tamen is, quum sententia senatus inclinaret ad pacem cum

Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere viai?

caeteraque gravissime: notum enim vobis carmen est, et tamen ipsius Appii exstat oratio. Atque haec ille egit septem et decem annos post alterum consulatum, quum inter duos consulatus anni decem interfuissent censorque ante consulatum superiorem fuisset, ex quo intelligitur Pyrrhi bello grandem sane fuisse, et tamen sic a patribus accepimus. 17. Nihil igitur adferunt qui in re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, quum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille clavum tenens quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quae iuvenes, at vero multo maiora et meliora facit. Non viribus aut velocitatibus aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia: quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. 18. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, quum bella non gero. At senatui quae sint gerenda praescribo et quo modo, Karthagini male iam diu cogitanti bellum multo ante denuncio, de qua vereri non ante desinam quam illam excisam esse cognovero. 19. Quam palmam utinam di immortales, Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias persequare! cuius a morte tertius hic et tricesimus annus est, sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, quum consul iterum me consule creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae poeniteret? Nec enim excursione nec saltu nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non sumnium consilium maiores nostri appellassent senatum. 20. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur

senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adolescentibus labefactatas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram rem publicam tantam amisistis tam cito?

Sic enim percontantur, ut est in Naevii poëtae Ludo: respondentur et alia et hoc in primis:

Proveniebant oratores novi, stulti adolescentuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

VII. 21. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas aut etiam si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina. Num igitur censetis eum, quum aetate processisset, qui Aristides esset Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos, nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senem audivi oblitum quo loco thesaurum obruisset. Omnia quae curant meminerunt, vadimonia constituta, qui sibi, cui ipsi debeant. 22. Quid iuris consulti, quid pontifices, quid augures, quid philosophi senes? quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria, nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit, quod propter studium quum rem negligere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus quaesisseque num illud carmen desipientis videretur. Quo recitato sententiis iudicum est liberatus. 23. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, Simonidem, Stesichorum, num quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem vos etiam vi-

distis Romae, Diogenem Stoicum coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? 24. Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum est: nemo enim est tam senex qui se annum non putet posse vivere: sed iidem in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere:

serit
Arbores, quae alteri saeculo prosient,

ut ait Statius noster in Synephebis. 25. Nec vero dubitat agricolā, quamvis sit senex, quaerenti cui serat respondere: ‘Dis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.’

VIII. Melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente quam illud idem:

Edepol, senectus, si nil quidquam aliud viti
Apportes tecum, quum advenis, unum id sat est,
Quod diu vivendo multa quae non volt videt.

Et multa fortasse quae vult! atque in ea quidem, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
Sentire ea aetate esse se odiosum alteri.

26. Iucundum potius quam odiosum. Ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur leviorque fit senectus eorum, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur: nec minus intelligo me vobis quam mihi vos esse iucundos. Sed videtis ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid? qui

etiam addiscunt aliquid, ut et Solonem versibus gloriantem videmus, qui se cotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri, ut ego feci, qui litteras Graecas senex didici, quas quidem sic avide adripui quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi essent nota, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud — discebant enim fidibus antiqui —, sed in litteris certe elaboravi.

IX. 27. Ne nunc quidem vires desidero adolescentis — is enim erat locus alter de vitiis senectutis —, non plus quam adolescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti et quidquid agas agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior quam Milonis Crotoniatae? qui, quum iam senex esset athletasque se exercentes in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur illacrimansque dixisse: 'At hi quidem mortui iam sunt.' Non vero tam isti quam tu ipse, nugator. Neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus, a quibus iura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. 28. Orator metuo ne languescat senectute: est enim munus eius non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam nescio quo pacto in senectute, quod equidem adhuc non amisi et videtis annos: sed tamen decorus est senis sermo quietus et remissus, facitque persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quam si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid est enim iucundius senectute stipata studiis iuventutis? 29. An ne eas quidem vires senectuti relinquimus, ut adolescentes doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur, nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium adolescentiae vitiis efficitur saepius quam senectutis.

Libidinosa enim et intemperans adolescentia effetum corpus tradit senectuti. 30. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, quum admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, qui quum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit, ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere, quamquam est id quidem senile aetatique nostrae conceditur. X. 31. Videtisne ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam enim iam aetatem hominum vivebat, nec erat ei verendum ne vera praedicans de se nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, 'ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio', quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus. Et tamen dux ille Graeciae nusquam optat ut Aiacis similes habeat decem, at ut Nestoris, quod si sibi acciderit, non dubitat quin brevi sit Troia peritura. 32. Sed redeo ad me. Quartum ago annum et octogesimum, vellem equidem idem posse gloriari quod Cyrus, sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post, quum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas M'. Glabrione consule, sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit nec adflixit senectus, non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum adsensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet 'mature fieri senem, si diu velis senex esse.' Ego vero me minus diu senem esse mallem quam esse senem ante quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit cui fuerim occupatus. At minus habeo virium quam vestrum utervis! 33. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco est ille praestantior? Moderatio modo virium adsit et tantum quantum potest quisque nitatur, ne ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dici-

tur, quum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit, quum absit, ne requiras, nisi forte adolescentes pueritiam, paullum aetate progressi adolescentiam debent requirere. Cursus est certus aetatis et una via naturae eaque simplex suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data, ut et infirmitas puerorum et ferocitas iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senectutis maturitas naturale quiddam habeat quod suo tempore percipi debeat. 34. Audire te arbitror, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nonaginta natus annos: quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere, quum equo, ex equo non descendere, nullo imbre, nullo frigore adduci ut capite operto sit, summam esse in eo corporis siccitatem, itaque omnia exsequi regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris.

XI. Ne sint in senectute vires. Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem cogimur. 35. At multi ita sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis vitium est, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius, is qui te adoptavit, quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum illud exstitisset lumen civitatis: ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum id ne adolescentes quidem effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt: pugnandum tamquam contra morbum sic contra senectutem: 36. habenda ratio valetudinis, utendum exercitationibus modicis, tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis. Nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, ex-

stinguuntur senectute. Et corpora quidem exercitationum defatigatione ingravescunt, animi autem exercendo levantur. Nam quos ait Caecilius

. . . . . *comicos stultos senes,*

hos significat credulos, obliviosos, dissolutos, quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adolescentium quam senum, nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum, sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. 37. Quattuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et caecus et senex: intentum enim animum tamquam arcum habebat nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos, metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant: vigebat in illa domo mos patrius et disciplina. 38. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet, si nemini mancipata est, si usque ad ultimum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adolescentis, probo: quod qui sequitur corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi 'Originum' liber est in manibus, omnia antiquitatis monumenta colligo, causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quum maxime conficio orationes, ius augurium, pontificium, civile tracto, multum etiam Graecis litteris utor Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Haec sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis, in his desudans atque elaborans corporis vires non magno opere desidero. Adsum micis, venio in senatum frequens ultroque adfero res multum et diu cogitatas easque tueor animi, non corporis viribus. Quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus meus oblectaret ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem, sed ut possim facit acta vita. Semper enim in his st diis laboribusque viventi non intelligitur quando obrepat senectus: ita sensim sine

sensu aetas senescit nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

XII. 39. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert a nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, quum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. 'Nullam capitaliorem pestem quam voluptatem corporis hominibus' dicebat 'a natura datam, cuius voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. 40. Hinc patriae proditiones, hinc rerum publicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci, nullum denique scelus, nullum malum facinus esse ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret, stupra vero et adulteria et omne tale flagitium nullis excitari aliis illecebris nisi voluptatis. Quumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil tam esse inimicum quam voluptatem. 41. Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo iubebat tanta incitatum aliquem voluptate corporis quanta percipi posset maxima. Nemini censebat fore dubium quin tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum quam voluptatem, si quidem ea, quum maior esset atque longinquior, omne animi lumen exstingueret.' Haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio Sp. Postumius T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam Nearchus Tarentinus hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis, quem Tarentum venisse L. Camillo Appio Claudio consulibus reperio. 42. Quorsus haec? ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae efficeret ut id non libe-

ret, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica est, mentis, ut ita dicam, praestringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus feci ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu eiicerem septem annis post quam consul fuisset, sed notandam putavi libidinem. Ille enim, quum esset consul in Gallia, exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est, mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret imperii dedecus.

XIII. 43. Saepe audivi a maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, quum pud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea esse quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes M'. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat: norat eumdem Fabricius, norat Coruncanius: qui quum ex sua vita tum ex eius, quem dico, Decii facto iudicabant esse profecto aliquid natura pulcrum atque praeclarum quod sua sponte peteretur quodque spreta et contempta voluptate optimus quisque sequeretur. 44. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magno opere desiderat. Caret epulis exstructisque mensis et frequentibus poculis. Caret ergo etiam vinolentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus — divine enim Plato 'escam malorum' appellat 'voluptatem, quod ea videlicet homines capiantur ut pisces' —, quamquam immoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duilium M. F., qui Poenos classe primus devi-

cerat, redeuntem a cena senem saepe videbam puer, delectabatur crebro funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiae dabat gloria. 45. Sed quid ego alios? ad me ipsum iam revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem me quaestore constitutae sunt sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis, qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim maiores 'accubitionem epularem amicorum', quia vitae coniunctionem haberet, 'convivium' nominarunt, melius quam Graeci, qui hoc idem tum 'compotationem', tum 'concenationem' vocant, ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

XIV. 46. Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque conviviis delector nec cum aequalibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque vobiscum, habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est fortasse quidam naturalis modus, non intelligo ne in istis quidem ipsis voluptatibus carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant a maioribus instituta et is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculo, et pocula, sicut in symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia et refrigeratio aestate et vicissim aut sol aut ignis hibernus. Quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo conviviumque vicinorum cotidie compleo, quod ad multam noctem quam maxime possumus vario sermone producimus. 47. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo, sed ne desideratio quidem. Nihil autem est molestum quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam iam adfecto aetate quaereret utereturne rebus venereis: 'Di meliora!' inquit: 'libenter vero istinc sicut a domino agresti ac furioso profugi.' Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere, satiatis vero et expletis

iucundius est carere quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat: ergo hoc non desiderare dico esse iucundius. 48. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus, deinde iis, quibus senectus si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam qui in ultima, sic adolescentia voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus procul eas spectans tantum quantum sat est. 49. At illa quanti sunt, animum tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium secum esse secumque, ut dicitur, vivere! Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. Videbamus in studio dimetiendi paene caeli atque terrae C. Gallum familiarem patris tui, Scipio! Quotiens illum lux noctu aliquid describere ingressum, quotiens nox oppressit, quum mane coepisset! Quam delectabat eum defectiones solis et lunae multo ante nobis praedicere! 50. Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam gaudebat bello suo Punico Naèvius! quam Truculento Plautus, quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium, qui quum sex annis ante quam ego natus sum fabulam docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte 'Suadae medullam' dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! Quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae, quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt, ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, 'senescere se multa in dies addiscentem', qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

XV. 51. Venio nunc ad voluptates agricolarum, qui-

bus ego incredibiliter delector, quae nec ulla impediuntur senectute et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium nec umquam sine usura reddit quod accepit, sed alias minore, plerumque maiore cum fenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat. Quae quum gremio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occaecatum cohibet, ex quo 'occatio' quae hoc efficit nominata est, deinde tepefactum vapore et compressu suo diffindit et elicit herbescentem ex eo viriditatem, quae nixa fibris stirpium sensim adolescit culmoque erecta geniculato vaginis iam quasi pubescens includitur, e quibus quum emersit, fundit frugem spici ordine structam et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. 52. Quid ego vitium ortus, satus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum ut meae senectutis requietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra, quae ex fici tantulo grano aut ex acini vinaceo aut ex caeterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreet: malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est et, nisi fulta est, ad terram fertur, eadem, ut se erigat, claviculis suis quasi manibus quidquid est nacta complectitur, quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur. 53. Itaque ineunte vere in iis, quae relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur, a qua oriens uva sese ostendit, quae et suco terrae et calore solis augescens primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse quum fructu laetius tum aspectu pulcrius? Cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et natura ipsa delectat, adminiculorum ordines. capitum iugatio, religatio et propagatio vitium sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum ampu-

tatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? 54. Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem 'de rebus rusticis' scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed hortis etiam et pomariis, tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones, quibus nihil invenit agri cultura sollertius.

XVI. 55. Possum persequi permulta oblectamenta rerum rusticarum, sed ea ipsa, quae dixi, sentio fuisse longiora. Ignoscetis autem: nam et studio rusticarum rerum provectus sum et senectus est natura loquacior, ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis. Cuius quidem ego villam contemplans — abest enim non longe a me — admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiati sunt. Non enim aurum habere praeclarum sibi videri dixit, sed iis, qui haberent aurum, imperare. 56. Poteratne tantus animus non efficere iucundam senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, id est, senes, si quidem aranti L. Quinctio Cincinnato nunciatum est eum dictatorem esse factum: cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Melium regnum appetentem occupatum interemit. A villa in senatum arcessebatur et Curius et caeteri senes, ex quo qui eos arcessebant viatores nominati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio an ulla beatior possit esse, neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione,

quam dixi, et saturitate copiaque rerum omnium, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni adsiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est villaque tota locuples est, abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. Conditiora facit haec supervacanei etiam operis aucupium atque venatio. 57. Quid de pratorum viriditate aut arborum ordinibus aut vinearum olivetorumque specie plura dicam? Brevi praecidam. Agro bene culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie ornatius, ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque adlectat senectus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? 58. Habeant igitur sibi arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam et pilam, sibi natationes atque cursus, nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras, id ipsum utrum lubebit, quoniam sine iis beata esse senectus potest.

XVII. 59. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt, quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agri cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui 'Oeconomicus' inscribitur! Atque ut intelligatis nihil ei tam regale videri quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo Cyrum minorem Persarum regem praestantem ingenio atque imperii gloria, quum Lysander Lacedaemonius vir summae virtutis venisset ad eum Sardis eique dona a sociis attulisset, et caeteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse et ei quemdam consaeptum agrum diligenter consitum ostendisse. Quum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum et directos in quincuncem ordines et humum subactam atque puram et suavitatem odorum, qui adflarentur ex floribus, tum eum dixisse mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius, a quo essent illa dimensa atque descripta, et Cyrum respondisse: 'Atqui ego ista sum omnia dimensus, mei sunt ordines, mea de-

scriptio, multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae.' Tum Lysandrum intuentem purpuram eius et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis dixisse: 'Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta est!' 60. Hac igitur fortuna frui licet senibus nec aetas impedit quo minus et caeterarum rerum et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, quum esset acta iam aetate in agris eosque coleret: cuius inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Ita quantum spatium aetatis maiores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. Atque huius extrema aetas hoc beatior quam media, quod auctoritatis habebat plus, laboris minus. Apex est autem senectutis auctoritas. 61. Quanta fuit in L. Caecilio Metello, quanta in Atilio Calatino! in quem illud elogium: UNUM HUNC PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum est carmen incisum in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum nuper P. Crassum pontificem maximum, quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio praeditum vidimus! Quid de Paullo aut Africano loquar, aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus honorata praesertim tantam auctoritatem, ut ea pluris sit quam omnes adolescentiae voluptates. XVIII. 62. Sed in omni oratione mementote eam me senectutem laudare, quae fundamentis adolescentiae constituta sit. Ex quo efficitur id, quod ego magno quondam cum adsensu omnium dixi, 'miseram esse senectutem quae se oratione defenderet.' Non cani nec rugae repente auctoritatem adripere possunt, sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. 63. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, adsurgi, deduci, reduci, consuli, quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata est, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium,

cuius modo feci mentionem, dicere aiunt solitum Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis: nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, quum Athenis ludis quidam in theatrum grandis natu venisset, magno consessu locum nusquam ei datum a suis civibus, quum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui, legati quum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes illi dicuntur et senem sessum recepisse. 64. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam 'Athenienses scire quae recta essent, sed facere nolle.' Multa in nostro collegio praeclara, sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet, neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? Quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse nec tamquam inexercitati histriones in extremo actu corruisse.

65. At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes, si quaerimus, etiam avari. Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi, praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus, idque quum in vita tum in scaena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero diritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis natura vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, et eam, sicut alia, modicam, acerbitatem nullo modo. 66. Avaritia vero senilis quid sibi velit non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius quam, quo viae minus restet, eo plus viatici quaerere?

XIX. Quarta restat causa, quae maxime angere atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquatic mortis, quae certe a senectute non potest longe abesse

O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum, aut etiam optanda, si aliquo eum deducit ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. 67. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem aut beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum se ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures quam nostra mortis casus habet. Facilius in morbos incidunt adolescentes, gravius aegrotant, tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem, quod ni ita accideret, et melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est: qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod est illud crimen senectutis, quum id ei videatis cum adolescentia esse commune? 68. Sensi ego in optimo filio, tu in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus, Scipio, mortem omni aetati esse communem. At sperat adolescens diu se victurum, quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? At senex ne quod speret quidem habet. At est eo meliore condicione quam adolescens, quum id, quod ille sperat, hic consecutus est. Ille vult diu vivere, hic diu vixit. 69. Quamquam, o di boni! quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus, exspectemus Tartessiorum regis aetatem: fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnaverat annos, centum viginti vixerat: sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Quum enim id advenit, tum illud, quod praeteriit, effluxit, tantum remanet quod virtute et recte factis consecutus sis: horae quidem cedunt et dies et menses et anni, nec praeteritum tempus umquam revertitur nec quid sequatur sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. 70. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est, modo in quocumque fuerit actu probetur, neque sapienti usque ad 'Plaudite' veniendum est. Breve enim tempus aetatis satis

longum ad bene honesteque vivendum: sin processeris longius, non magis dolendum est quam agricolae dolent praeterita verni temporis suavitate aestatem autumnumque venisse. Ver enim tamquam adolescentiam significat ostenditque fructus futuros, reliqua autem tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. 71. Fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia autem, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes mihi mori sic videntur, ut quum aquae multitudine flammae vis opprimitur, senes autem sic ut quum sua sponte nulla adhibita vi consumptus ignis exstinguitur, et quasi poma ex arboribus, cruda si sunt, vix evelluntur, si matura et cocta, decidunt, sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas, quae quidem mihi tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

XX. 72. Senectutis autem nullus est certus terminus, recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis mortemque contemnere: ex quo fit ut animosior etiam senectus sit quam adolescentia et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, quum illi quaerenti 'qua tandem spe fretus sibi tam audaciter obsisteret' respondisse dicitur: 'Senectute.' Sed vivendi est finis optimus, quum integra mente certisque sensibus opus ipsa suum eadem quae coagmentavit natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime qui construxit, sic hominem eadem optime quae conglutinavit natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita fit ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus nec sine causa deserendum sit. 73. Vetatque Pythagoras 'iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere.' Solonis quidem sapientis elogium est, quo 'se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare.' Vult, credo, se esse carum suis, sed haud scio an melius Ennius:

Nemo me lacrumis decoret neque funera fletu
Faxit.

Non censet lugendam esse mortem quam immortalitas consequatur. 74. Iam sensus moriendi aliquis esse potest isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus, sine qua meditatione tranquillo esse animo potest nemo. Moriendum enim certe est et id incertum an hoc ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens qui poterit animo consistere? De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, quum recordor non L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus, 75. non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt, non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret, non duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt, non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est, sed egiones nostras, quod scripsi in Originibus, in eum locum saepe profectas alacri animo et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent? 76. Omnino, ut mihi quidem videtur, rerum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt pueritiae certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt ineuntis adolescentiae: num ea constans iam requirit aetas, quae media dicitur? Sunt etiam eius aetatis: ne ea quidem quaeruntur in senectute. Sunt extrema quaedam studia senectutis: ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis: quod quum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis adfert. XXI. 77. Equidem non video cur quid ipse sentiam de morte non audeam vobis dicere, quod eo mihi melius cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere arbitror et eam quidem vitam, quae est

sola vita nominanda. Nam, dum sumus inclusi in his compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur: est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium. Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur quique caelestium ordinem contemplantes imitarentur eum vitae modo atque constantia. Nec me solum ratio ac disputatio impulit ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas.

78. Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse quin ex universa mente divina de libatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi praeterea quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is qui esset omnium sapientissimus Apollinis oraculo iudicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes tantae scientiae, tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem, quumque semper agitetur animus nec principium motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus, et, quum simplex animi natura esset neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi, quod si non possit, non posse interire, magnoque esse argumento homines scire pleraque ante quam nati sint, quod iam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles adripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Haec Platonis fere. XXII. 79. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec dicit: 'Nolite arbitrari, o mei carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Neque enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed eum esse in hoc corpore ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eumdem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. 80. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent,

si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere, quum exissent ex iis, emori, nec vero tum animum esse insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset, sed quum omni admixtione corporis liberatus purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, caeterarum rerum perspicuum est quo quaeque discedant: abeunt enim omnia illuc, unde orta sunt, animus vero solus nec quum adest nec quum discedit apparet. Iam vero videtis nihil esse morti tam simile quam somnum. 81. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam: multa enim, quum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur quales futuri sint, quum se plane corporis vinclis relaxaverint. Qua re, si haec ita sunt, sic me colitote, inquit, ut deum: sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulcritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.' Cyrus quidem haec moriens. Nos, si placet, nostra videamus. XXIII. 82. Nemo mihi umquam, Scipio, persuadebit aut patrem tuum Paullum aut duos avos, Paullum et Africanum, aut Africani patrem aut patruum aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent posteritatem ad se pertinere. An censes, ut de me ipso aliquid more senum glorier, me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiaeque susceptorum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam quibus vitam essem terminaturus? Nonne multo melius fuisset otiosam aetatem et quietam sine ullo aut labore aut contentione traducere? Sed nescio quo modo animus erigens se posteritatem ita semper prospiciebat, quasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatem gloriae niteretur. 83. Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? nonne vobis videtur animus is, qui plus

cernat et longius, videre se ad meliora proficisci, ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi, neque vero eos solos convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit neque tamquam Peliam recoxerit. Et si quis deus mihi largiatur ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem, nec vero velim quasi decurso spatio a calce ad carceres revocari. 84. Quid enim vita habet commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane, habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi et ii docti saepe fecerunt, neque me vixisse poenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem, et ex vita ita discedo tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. Commorandi enim natura deversorium dedit, non habitandi. O praeclarum diem, quum in illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar quumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior: cuius a me corpus crematum est, quod contra decuit, ab illo meum, animus vero non me deserens, sed respectans in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum, non quo aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar existimans non longinquum inter nos digressum et discessum fore. 85. His mihi rebus, Scipio, — id enim te cum Laelio admirari solere dixisti — levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quod si in hoc erro, qui animos hominum immortales esse credam, lubenter erro nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo: sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor ne hunc errorem meum philosophi mortui irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio tam-

quam fabulae, cuius defectionem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui de senectute quae dicerem: ad quam utinam perveniatis, ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

M. TULLII CICERONIS LAELIUS DE AMICITIA LIBER

AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Quum inter P. Scipionem Africanum et C. Laelium summam semper amicitiam fuisse constaret, Ciceroni, quum vellet aliquid de amicitia conscribere, Laelii persona idonea visa est, quem induceret de amicitia disputantem cum utroque genero C. Fannio et Q. Mucio Scaevola. Hoc igitur sermone, quem Cicero paucis diebus post mortem Africani anno p. u. c. 625., ante Chr. nat. anno 129., habitum fingit, praemisso prooemio Laelius docet quid sit amicitia, quibus de causis amici quaerantur, quibus causis amicitia contrahatur, deinde inter quos amicitia esse possit, quae sit amicitiae lex, quae officia, quibus denique modis perpetuo conservetur.

Scripsit autem Cicero hunc libellum post Catonem Maiorem, v. huius libri cap. I. §. 4., anno fere p. u. c. 710., ante quam libros de officiis conscripsit, vide horum librorum lib. II. cap. 9. §. 31.

I. 1. Q. Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut quoad possem et liceret a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam, fierique studebam eius prudentia doctior. Quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias:

nunc redeo ad augurem. 2. Quum saepe multa tum memini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, quum ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere multis erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat, quanta esset hominum vel admiratio vel querela. 3. Itaque tum Scaevola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia habitum ab illo secum et cum altero genero C. Fannio M. F. paucis diebus post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandavi, quas hoc libro exposui arbitratu meo: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne 'inquam' et 'inquit' saepius interponeretur, atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. 4. Quum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus ut prodessem multis rogatu tuo. Sed ut in Catone Maiore feci, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona quae de illa aetate loqueretur quam eius, qui et diutissime senex fuisset et in ipsa senectute praeter caeteros floruisset, sic, quum accepissemus a patribus maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. Genus autem hoc sermonum positum in hominum veterum auctoritate et eorum illustrium plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens sic adficior interdum, ut Catonem, non me, loqui existimem. 5. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus scripsi de amicitia. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius et sapiens — sic enim est habitus — et amicitiae gloria excellens de amicitia loquetur. Tu velim a me animum parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q.

Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur, respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia, quam legens te ipsum cognosces.

II. 6. Fannius. Sunt ista, Laeli: nec enim melior vir fuit Africano quisquam nec clarior. Sed existimare debes omnium oculos in te esse coniectos unum: te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni, scimus L. Acilium apud patres nostros appellatum esse sapientem, sed uterque alio quodam modo: Acilius, quia prudens esse in iure civili putabatur, Cato, quia multarum rerum usum habebat: multa eius et in senatu et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur, propterea quasi cognomen iam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in Graecia neminem — 7. nam qui septem appellantur, eos qui ista subtilius quaerunt in numero sapientium non habent —, Athenis unum accepimus et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum: hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita esse ducas humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod proximis Nonis quum in hortos D. Bruti auguris commentandi causa, ut adsolet, venissemus, tu non adfuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire.

8. Scaevola. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum, sed ego id respondeo, quod animum adverti, te dolorem, quem acceperis quum summi viri tum amicissimi morte, ferre moderate, nec potuisse non commoveri nec fuisse id humanitatis tuae: quod autem Nonis in collegio nostro non adfuisses, valetudinem respondeo causam, non maestitiam fuisse.

Laelius. Recte tu quidem, Scaevola, et vere: nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, quum valerem, abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbitror hoc con-

stanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. 9. Tu autem, Fanni, quod mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amice, sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone. Aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quo modo, ut alia omittam, mortem filii tulit! Memineram Paullum, videram Gallum, sed hi in pueris, Cato in perfecto et spectato viro. 10. Quam ob rem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit. Huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, ut iam cum utroque vestrum loquar, sic habetote.

III. Ego si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam viderint sapientes, sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina: me ipse consolor et maxime illo solacio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil mali accidisse Scipioni puto: mihi accidit, si quid accidit: suis autem incommodis graviter angi non amicum, sed se ipsum amantis est. 11. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non adeptus est quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petivit numquam, factus consul est bis, primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, rei publicae paene sero: qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnes? Nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit maerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante quam est mortuus mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiam nunc erat Scipio. 12. Quam ob rem vita quidem talis fuit

vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere, moriundi autem sensum celeritas abstulit: quo de genere mortis difficile dictu est: quid homines suspicentur videtis. Hoc vere tamen licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quum senatu dimisso domum ad vesperum reductus est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita, ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur deos potius quam ad inferos pervenisse.

IV. 13. Neque enim adsentior iis, qui nuper haec disserere coeperunt, cum corporibus simul animos interire atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt, quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc quidem deleta est, tum florebat, institutis et praeceptis suis erudierunt, vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem semper, animos hominum esse divinos iisque, quum ex corpore excessissent, reditum in caelum patere optimoque et iustissimo cuique expeditissimum. 14. Quod idem Scipioni videbatur, qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adesset et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de re publica, cuius disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum, quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet tamquam e custodia vinclisque corporis, cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse quam Scipioni? Quocirca maerere hoc eius eventu vereor ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat, ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso fit idem, quasi natus non esset omnino, quem tamen esse natum et nos gaudemus et haec civitas, dum erit, laetabitur. 15. Quam ob rem

eum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est, mecum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de publica re et de privata fuit, quocum et domus fuit et militia communis et, id in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore, idque eo mihi magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum, quo in genere sperare videor Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore.

16 Fannius. Istuc quidem, Laeli, ita necesse est. Sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, per gratum mihi feceris — spero item Scaevolae —, si, quem ad modum soles de caeteris rebus, quum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris quid sentias, qualem existimes quae praecepta des.

Scaevola. Mihi vero, atque id ipsum quum tecum agere conarer, Fannius antevortit: quam ob rem utrique nostrum gratum admodum feceris.

V. 17. Laelius. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam et praeclara res est et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum aut quae est in me facultas? Doctorum est ista consuetudo eaque Graecorum, ut iis ponatur de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est egetque exercitatione non parva. Quam ob rem quae disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis. Nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel adversas. 18. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum: negant enim quemquam esse virum bonum nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapien-

tiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus, nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Qua re sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum, concedant ut hi viri boni fuerint. Ne id quidem facient: negabunt id nisi sapienti posse concedi. 19. Agamus igitur pingui, ut aiunt, Minerva. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido, audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi, hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines possunt, naturam optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam, maior autem, ut quisque proxime accederet. Itaque cives potiores quam peregrini, propinqui quam alieni: cum his enim amicitiam natura ipsa peperit: sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest: sublata enim benevolentia amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. 20. Quanta autem vis amicitiae sit ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur.

VI. Est enim amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate consensio: qua quidem haud scio an excepta sapientia quidquam melius sit homini a dis immortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Beluarum hoc quidem extremum, illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in consiliis nostris quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem, sed haec ipsa virtus amicitiam et

gignit et continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. 21. Iam virtutem ex consuetudine vitae nostrae sermonisque nostri interpretemur, nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos: his communis vita contenta est, eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. 22. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio qui potest esse 'vita vitalis', ut ait Ennius, quae non in amici mutua benevolentia conquiescit? Quid dulcius quam habere quicum omnia audeas sic loqui ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes qui illis aeque ac tu ipse gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam quam tu ferret. Denique caeterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis, divitiae, ut utare, opes, ut colare, honores, ut laudere, voluptates, ut gaudeas, valetudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet, quoquo te verteris praesto est, nullo loco excluditur, numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia et adversas partiens communicansque leviores.

VII. 23. Quumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bonam spem praelucet in posterum nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant et imbecilli valent et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum: ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex rerum natura benevolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit, ne agri quidem cultus permanebit.

Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit ex dissensionibus atque ex discordiis percipi potest. Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est quae non odiis et discidiis funditus possit everti? Ex quo quantum boni sit in amicitia iudicari potest. 24. Agrigentinum quidem doctum quemdam virum carminibus Graecis vaticinatum esse ferunt, quae in rerum natura totoque mundo constarent quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula! quum ignorante rege uter esset Orestes Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur, Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. Stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera facturos fuisse? Facile indicabat ipsa natura vim suam, quum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent.

Hactenus mihi videor de amicitia quid sentirem potuisse dicere: si qua praeterea sunt — credo autem esse multa —, ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote.

25. Fannius. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi et audivi non invitus equidem, sed aliud quoddam filum orationis tuae.

Scaevola. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de re publica disputatum, adfuisses: qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili!

Fannius. Facile id quidem fuit iustitiam iustissimo viro defendere.

Scaevola. Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam maximam gloriam ceperit?

VIII. 26. Laelius. Vim hoc quidem est adferre. Quid enim refert qua me ratione cogatis? Cogitis certe. Studiis

enim generorum, praesertim in re bona, quum difficile est tum ne aequum quidem obsistere.

Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, utrum propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio vicissimque redderet, an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulcrior et magis a natura ipsa profecta alia causa. Amor enim, ex quo amicitia nominata est, princeps est ad benevolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis causa, in amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum et, quidquid est, id et verum et voluntarium. 27. Quapropter a natura mihi videtur potius quam ab indigentia orta amicitia, applicatione magis animi cum quodam sensu amandi quam cogitatione quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius, primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non potest. deinde quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. 28. Nihil est enim virtute amabilius, nihil quod magis adliciat ad diligendum: quippe quum propter virtutem et probitatem etiam eos, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua benevola memoriam usurpet, quos numquam viderit? Quis autem est qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia est decertatum, Pyrrho et Hannibale: ab altero propter probitatem eius non nimis alienos animos habemus, alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit.

IX. 29. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste

etiam diligamus, quid mirum est, si animi hominum moveantur, quum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et studio perspecto et consuetudine adiuncta, quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo. Quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit per quem adsequatur quod quisque desideret, humilem sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset, ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus, quod longe secus est. 30. Ut enim quisque plurimum sibi confidit et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso posita iudicet, ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim? Africanus indigens mei? Minime hercle! ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse non nulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit, auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae. 31. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam — neque enim beneficium feneramur, sed natura propensi ad liberalitatem sumus—, sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. 32. Ab his qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt longe dissentiunt, nec mirum. Nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quam ob rem hos quidem ab hoc sermone removeamus, ipsi autem intelligamus natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt applicant sese et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus: suntque pares in amore et aequales propensioresque ad benemerendum quam ad reposcendum, atque haec inter eos fit

honesta concertatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur et erit eius ortus a natura quam ab imbecillitate gravior et verior. Nam si utilitas conglutinaret amicitias, eadem commutata dissolveret: sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis.

FANNIUS. Tu vero perge, Laeli! Pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo.

33. SCAEVOLA. Recte tu quidem: quam ob rem audiamus.

X. LAELIUS. Audite vero, optimi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat quam amicitiam usque ad extremum diem vitae permanere: nam vel ut non idem expediret incidere saepe vel ut de re publica non idem sentiretur: mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta toga ponerentur: 34. sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae condicionis vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim nullam maiorem esse amicitiis quam in plerisque pecuniae cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et gloriae, ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. 35. Magna etiam discidia et plerumque iusta nasci, quum aliquid ab amicis quod rectum non esset postularetur, ut aut libidinis ministri aut adiutores essent ad iniuriam. Quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent, illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri omnia se amici causa esse facturos. Eorum querela inveterata non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Haec ita multa quasi fata impendere amicitiis, ut omnia subterfu-

gere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

XI. 36. Quam ob rem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Numne, si Coriolanus haberet amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuerunt? num Viscellinum amici regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt iuvare? 37. Ti. quidem Gracchum rem publicam vexantem a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, quum ad me, quod aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc ut sibi ignoscerem causam adferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut quidquid ille vellet sibi faciendum putaret. Tum ego: 'Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?' "Numquam" inquit "voluisset id quidem, sed, si voluisset, paruissem." Videtis quam nefaria vox! Et hercle ita fecit vel plus etiam quam dixit: non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia quaestione nova perterritus in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas rei publicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris: nam, quum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. 38. Quod si rectum statuerimus vel concedere amicis quidquid velint vel impetrare ab eis quidquid velimus, perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat res vitii, sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus aut de quibus memoriam accepimus, quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. 39. Videmus Papum Aemilium C. Luscino familiarem fuisse — sic a patribus accepimus —, bis una consules, collegas in censura, tum et cum iis et inter se coniunctissimos fuisse M'. Curium Ti. Coruncanium memoria proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus quemquam horum ab amico quidpiam contendisse, quod contra fidem, contra ius iurandum, contra rem publicam esset.

Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? quum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo C. Cato, et minime tum quidem Gaius frater, nunc idem acerrimus.

XII. 40. Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda quum in caeteris peccatis tum si quis contra rem publicam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae. Deflexit iam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo maiorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est vel regnavit is quidem paucos menses. 41. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem quocumque modo potuimus propter recentem poenam Ti. Gracchi sustinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu quid exspectem non libet augurari: serpit deinde res, quae proclivius ad perniciem, quum semel coepit, labitur. Videtis in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinis arbitrio res maximas agi. Plures enim discent quem ad modum haec fiant quam quem ad modum his resistatur. 42. Quorsum haec? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis ut, si in eius modi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se adligatos, ut ab amicis in magna aliqua re [publica] peccantibus non discedant: improbis autem poena statuenda est, nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle, quis potentior? qui quum imperator bello Persico servitute Graeciam liberavisset propterque invidiam in exsilium expulsus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit: fecit idem quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His ad-

iutor contra patriam inventus est nemo: itaque sibi mortem uterque conscivit. 43. Qua re talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius supplicio omni vindicanda est, ut ne quis concessum putet amicum vel bellum patriae inferentem sequi: quod quidem, ut res ire coepit, haud scio an aliquando futurum sit: mihi autem non minori curae est qualis res publica post mortem meam futura sit quam qualis hodie sit.

XIII. 44. Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus, ne exspectemus quidem dum rogemur, studium semper adsit, cunctatio absit: consilium vero dare audeamus libere: plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas, eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit, et adhibitae pareatur. 45. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam — sed nihil est quod illi non persequantur argutiis —: partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse sibi suarum cuique rerum, alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse quam laxissimas habenas habere amicitiae, quas vel adducas quum velis vel remittas: caput enim esse ad beate vivendum securitatem, qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus. 46. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius — quem locum breviter paullo ante perstrinxi —, praesidii adiumentique causa, non benevolentiae neque caritatis amicitias esse expetendas: itaque ut quisque minimum firmitatis haberet minimumque virium, ita amicitias appetere maxime: ex eo fieri ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant quam viri et inopes quam opulenti et calamitosi quam beati. 47. O praeclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur ii, qui amicitiam e vita tollunt, qua nihil a dis immortalibus melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? Specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere

aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est, quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit, ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, imbellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus et dolere contrariis. 48. Quam ob rem si cadit in sapientem animi dolor, qui profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitramur, quae causa est cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest motu animi sublato non dico inter pecudem et hominem, sed inter hominem et truncum aut saxum aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse quamdam volunt: quae quidem est quum multis in rebus tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundatur et incommodis contrahatur. Quam ob rem angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam, non plus quam ut virtutes, quia non nullas curas et molestias adferunt, repudientur.

XIV. Quum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat ad quam se similis animus applicet et adiungat, id quum contingit, amor exoriatur necesse est. 49. Quid enim tam absurdum quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animo autem virtute praedito, eo qui vel amare vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim renumeratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius. 50. Quid? si illud etiam addimus, quod recte addi potest, nihil esse quod ad se rem ullam tam adliciat et tam attrahat quam ad amicitiam similitudo, concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant asciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui nec rapacius quam natura. Quam ob rem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, ut opinor bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam, qui est

amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non enim est inhumana virtus neque immunis neque superba, quae etiam populos universos tueri eisque optime consulere soleat, quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. 51. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum quam amici amor ipse delectat, tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum, tantumque abest ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud sciam an ne opus sit quidem nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi nec militiae Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est.

XV. 52. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu néc ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, proh deorum fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec enim est tyrannorum vita, in qua nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia, omnia semper suspecta atque sollicita, nullus locus amicitiae. 53. Quis enim aut eum diligat, quem metuat, aut eum, a quo se metui putet? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderunt, tum intelligitur quam fuerint inopes amicorum: quod Tarquinium dixisse ferunt, tum exsulantem se intellexisse quos fidos amicos habuisset, quos infidos, quum iam neutris gratiam referre posset. 54. Quamquam miror illa superbia et importunitate si quemquam amicum habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuerunt, sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non énim solum ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit

caecos, quos complexa est. Itaque efferuntur fere fastidio et contumacia, nec quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hic quidem videre licet eos, qui antea commodis fuerint moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari, sperni ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. 55. Quid autem stultius quam quum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, caetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa preciosa, amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, suppellectilem? Etenim caetera quum parantur, cui parentur nesciunt nec cuius causa laborent: eius enim est istorum quidque, qui vicit viribus, amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio, ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona Fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

XVI. 56. Constituendi sunt autem, qui sint in amicitia fines et quasi termini diligendi: de quibus tris video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicos adfecti simus quo erga nosmet ipsos, alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiae pariter aequaliterque respondeat, tertiam, ut quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. 57. Harum trium sententiarum nulli prorsus adsentior. Nec enim illa prima vera est, ut quem ad modum in se quisque sit, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim quae nostri causa numquam faceremus, facimus causa amicorum! precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi insectarique vehementius, quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime, multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici potius quam ipsi fruantur. 58. Altera sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Divitior mihi et adfluentior videtur esse amicitia vera nec observare restricte ne plus reddat quam acceperit. Neque enim verendum est ne quid excidat aut ne

quid in terram defluat aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur. 59. Tertius vero ille finis deterrimus, ut quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici talem esse in eum, qualis ille in se est, sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem animum excitet inducatque spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius quid maxime reprehendere Scipio solitus sit edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri quam eius, qui dixisset ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus, nec vero se adduci posse, ut hoc quem ad modum putaretur, a Biante dictum esse crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem, impuri cuiusdam aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit eius, cui se putabit inimicum esse posse? Quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum: rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. 60. Qua re hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet: illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat.

XVII. 61. His igitur finibus utendum arbitror, ut quum emendati mores amicorum sint tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas, ut, etiam si qua fortuna acciderit ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum de via sit, modo ne summa turpitudo sequatur: est enim quatenus amicitiae dari venia possit. Nec vero negligenda est fama, nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium, quam blanditiis et adsentando colligere turpe

est: virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est. 62. Sed — saepe enim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia — querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent, capras et oves quot quisque haberet dicere posse, amicos quot haberet non posse dicere, et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse nec habere quasi signa quaedam et notas quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi, cuius generis est magna penuria, et iudicare difficile est sane nisi expertum, experiundum autem est in ipsa amicitia: ita praecurrit amicitia iudicium tollitque experiundi potestatem. 63. Est igitur prudentis sustinere ut currum, sic impetum benevolentiae, quo utamur quasi equis temptatis, sic amicitia aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur quam sint leves, quidam autem, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin erunt aliqui reperti qui pecuniam praeferre amicitiae sordidum existiment, ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponant, ut quum ex altera parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint? Imbecilla enim est natura ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa neglecta amicitia sit. 64. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendat. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur,

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt, aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis deserunt. XVIII. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum iudicare debemus et paene divino.

65. Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est eius, quam in amicitia quaerimus, fides. Nihil est enim stabile, quod infidum est. Simplicem praeterea et communem et consentientem, id est, qui rebus eisdem moveatur, eligi par est, quae omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum, neque vero, qui non eisdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblatis, quae pertinent omnia ad eam, quam iam dudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim boni viri, quem eumdem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit neve simulatum: aperte enim vel odisse magis ingenui est quam fronte occultare sententiam: deinde non solum ab aliquo adlatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. 66. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haud quaquam mediocre condimentum amicitiae: tristitia autem et in omni re severitas habet illa quidem gravitatem, sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. 67. Exsistit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis, num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna dubitatio homine! Non enim debent esse amicitiarum, sicut aliarum rerum satietates: veterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debent suavissima, verumque illud est, quod dicitur, 'multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit.' 68. Novitates autem si spem adferunt, ut tamquam in herbis non fallacibus fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae, vetustas tamen suo loco conservanda: maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin etiam in ipso equo, cuius modo feci mentionem, si nulla res impediat, nemo est quin eo, quo consuevit, libentius utatur quam intractato et novo, nec vero in hoc, quod est animal, sed in

iis etiam, quae sunt inanima, consuetudo valet, quum locis ipsis delectemur, montuosis etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

69. Sed maximum est in amicitia parem esse inferiori. Saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum omnino, sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat suosque omnes per se esse ampliores volebat. 70. Quod faciendum imitandumque est omnibus, ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sunt, impertiant ea suis communicentque cum proximis, ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes eisque honori sint et dignitati: ut in fabulis, qui aliquam diu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerint, quum cogniti sunt et aut deorum aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod est multo profecto magis in veris patribus certisque faciundum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur.

XX. 71. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent, sic inferiores non dolere se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid aut etiam exprobrant, eoque magis, si habere se putant quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere: odiosum sane genus hominum officia exprobrantium, quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare qui contulit. 72. Quam ob rem ut ii, qui superiores sunt, submittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, quum ipsi se contemni putant: quod non fere contingit nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur, qui hac opinione

non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. 73. Tantum autem cuique tribuendum, primum quantum ipse efficere possis, deinde etiam quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Non enim neque tu possis, quamvis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere, ut Scipio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem eius Lucium non potuit: quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen quid ille possit sustinere. 74. Omnino amicitiae corroboratis iam confirmatisque et ingeniis et aetatibus iudicandae sunt, nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerunt, eos habere necessarios, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo. Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias, nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. 75. Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia, quod persaepe fit, impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impedientem audire voluisset: et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est mollisque natura et ob eam ipsam causam in amicitia parum iustus. 76. Atque in omni re considerandum est et quid postules ab amico et quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quaedam calamitas in amicitiis dimittendis non numquam necessaria: iam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos, quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis quam discinden-

dae, nisi quaedam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit nec fieri possit ut non statim alienatio disiunctioque faciunda sit. 77. Sin autem aut morum aut studiorum commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit aut in rei publicae partibus dissensio intercesserit — loquor enim iam, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis —, cavendum erit ne non solum amicitiae depositae, sed etiam inimicitiae susceptae videantur. Nihil enim turpius quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio, propter dissensionem autem, quae erat in re publica, alienatus est a collega nostro Metello: utrumque egit graviter, auctoritate et offensione animi non acerba. 78. Quam ob rem primum danda opera est ne qua amicorum discidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut exstinctae potius amicitiae quam oppressae esse videantur. Cavendum vero ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae: ex quibus iurgia, maledicta, contumeliae gignuntur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferundae sunt et hic honos veteri amicitiae tribuendus, ut is in culpa sit qui faciat, non qui patiatur iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiant neve non dignos. 79. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa cur diligantur. Rarum genus! et quidem omnia praeclara rara, nec quidquam difficilius quam reperire quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt nisi quod fructuosum sit et amicos tamquam pecudes eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. 80. Ita pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia per se et propter se expetita, nec ipsi sibi exemplo sunt haec vis amicitiae qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferetur, verus amicus numquam reperietur: est enim is

quidem tamquam alter idem. 81. Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se diligant — id enim pariter cum omni animante nascitur —, deinde ut requirant atque appetant ad quas se applicent eiusdem generis animantes, idque faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine amoris humani, quanto id magis in homine fit natura, qui et se ipse diligat et alterum anquirat, cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus?

XXII. 82. Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, talem amicum habere volunt, quales ipsi esse non possunt, quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab eis desiderant. Par est autem primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam iam dudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, quum homines benevolentia coniuncti primum cupiditatibus iis, quibus caeteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iustitiaque gaudebunt omniaque alter pro altero suscipiet neque quidquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit, neque solum colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiae tollit qui ex ea tollit verecundiam. 83. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes, ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, coniuncta et consociata cum altera perveniret: quae si quos inter societas aut est aut fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. 84. Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi atque iucunditas, ut et quum haec adsint beata vita sit et sine his esse non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est, sine qua nec amicitiam neque ullam rem expetendam consequi possumus: ea vero neglecta qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus experiri cogit. 85. Quocirca — dicen-

dum est enim saepius —, quum iudicaveris, diligere oportet, non, quum dilexeris, iudicare. Sed quum multis in rebus negligentia plectimur tum maxime in amicis et diligendis et colendis: praeposteris enim utimur consiliis et acta agimus, quod vetamur vetere proverbio. Nam implicati ultro et citro vel usu diuturno vel etiam officiis repente in medio cursu amicitias exorta aliqua offensione disrumpimus. XXIII. 86. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt: quamquam a multis virtus ipsa contemnitur et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur: multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat, honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment! itemque caetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt qui pro nihilo putent: de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rem publicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. 87. Serpit enim nescio quo modo per omnium vitas amicitia nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis asperitate ea est et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus, tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus qui eam vitam ferre posset cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? 88. Verum ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum nostros senes commemorare audivi ab aliis senibus auditum: si quis in caelum ascendisset natu

ramque mundi et pulcritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore: quae iucundissima fuisset, si aliquem cui narraret habuisset. Sic natura solitarium nihil amat semperquè ad aliquod tamquam adminiculum adnititur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est.

XXIV. Sed quum tot signis eadem natura declaret quid velit, anquirat, desideret, tamen obsurdescimus nescio quo modo nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae multaeque causae suspicionum offensionumque dantur, quas tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est. Una illa sublevanda est offensio, ut et utilitas in amicitia et fides retineatur: nam et monendi amici saepe sunt et obiurgandi et haec accipienda amice, quum benevole fiunt. 89. Sed nescio quo modo verum est quod in Andria familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae, sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo, qui et veritatem aspernatur et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est, primum ut monitio acerbitate, deinde ut obiurgatio contumelia careat. In obsequio autem, quoniam Terentiano verbo lubenter utimur, comitas adsit, adsentatio vitiorum adiutrix procul amoveatur, quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est: aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. 90. Cuius autem aures clausae veritati sunt, ut ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa, 'melius de quibusdam acerbos inimicos mereri quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos numquam.' Atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se non anguntur, obiurgari moleste ferunt: quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. 91. Ut igitur et monere et moneri proprium est verae amicitiae et alterum libere facere, non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter, sic habendum est nullam in amicitiis pestem esse maiorem quam adulationem, blanditiam, adsentationem: quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. 92. Quum autem omnium rerum simulatio vitiosa est — tollit enim iudicium veri idque adulterat — tum amicitiae repugnat maxime: delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam quum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus, qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? 93. Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis, nego: ait, aio: postremo imperavi egomet mihi
Omnia adsentari,

ut ait idem Terentius, sed ille in Gnathonis persona, quod amici genus adhibere omnino levitatis est. 94. Multi autem Gnathonum similes quum sint loco, fortuna, fama superiores, horum est adsentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas. 95. Secerni autem blandus amicus a vero et internosci tam potest adhibita diligentia quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Contio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet quid intersit inter popularem, id est, adsentatorem et levem civem, et inter constantem, id est, severum et gravem. 96. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures contionis, quum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos: sed nihil de me, de Scipione dicam libentius. Quanta illi, di immortales! fuit gravitas, quanta in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani, non comitem diceres. Sed adfuistis et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam,

meministis Q. Maximo fratre Scipionis et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur! Cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primus instituit in forum versus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium nobis defendentibus facile vincebat. Atque id actum est praetore me, quinquennio ante quam consul sum factus. Ita re magis quam auctoritate causa illa defensa est.

XXVI. 97. Quod si in scaena, id est, in contione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et illustratum est, quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas, ne amare quidem aut amari, quum id quam vere fiat ignores. Quamquam ista adsentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest nisi ei, qui eam recipit atque ea delectatur. Ita fit ut is adsentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi adsentetur et se maxime ipse delectet. 98. Omnino est amans sui virtus: optime enim se ipsa novit quamque amabilis sit intelligit: ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi praediti esse quam videri volunt. Hos delectat adsentatio, his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur haec amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis adsentatio faceta nobis videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi?

Satis erat respondere *magnas*. *Ingentes*, inquit. Semper auget adsentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. 99. Quam ob rem quamquam blanda ista vanitas apud eos valet, qui ipsi illam adlectant et invitant, tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animadvertant ne callida adsentatione capiantur

Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors: callidus ille et occultus ne se insinuet studiose cavendum est: nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe adsentetur et litigare se simulans blandiatur atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius quam illudi? Quod ne accidat cavendum est, ut in Epiclero:

Hodie me ante omnis comicos stultos senes
Vorsaris atque emunxeris lautissume.

100. Haec enim in fabulis etiam stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est, sapientium — de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse —, ad leves amicitias defluxit oratio. Quam ob rem ad illa prima redeamus eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae quum se extulit et ostendit suum lumen et idem aspexit agnovitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est, ex quo exardescit sive amor sive amicitia. Utrumque enim dictum est ab amando: amare autem nihil est aliud nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita: 101. quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus sequutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos, L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum Scipionis nostri socerum dileximus: haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberonis: equidem etiam admodum adolescentis P. Rutilii, A. Verginii, familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur, maxime quidem optandum est ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum eisdem

ad calcem, ut dicitur, pervenire. 102. Sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt quos diligamus et a quibus diligamur: caritate enim benevolentiaque sublata omnis est e vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quae exstincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo umquam animo aut spe maiora suscipiet qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. 103. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de re publica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim, nihil audivi ex eo ipse quod nollem: una domus erat, idem victus isque communis, neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. 104. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi, in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt alunturque potius et augentur cogitatione et memoria mea et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen adferret mihi aetas ipsa solacium: diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sunt.

Haec habui de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis.

M. TULLII CICERONIS
P A R A D O X A
AD M. BRUTUM.

ARGUMENTUM.

Hoc libello Cicero Catonis Uticensis, perfecti illius Stoici, admiratione adductus disciplinae Stoicae praecepta, quae homines ob severitatem admirabantur magis quam sequebantur, *παράδοξα*, quae Latini vocant 'admirabilia', orationis suae suavitate mollita probare populo et commendare voluit. Nam etsi in oratione pro L. Murena Catone accusante Stoicorum *παράδοξα* perstringit et in librorum de *Finibus* III. et IV. eorumdem austeritati moderandum esse censet, tamen non tam doctrinae rationem illorum improbat quam sermonis insolentiam. Ac primo quidem loco bonum sola honestate contineri, deinde secundo tamquam consectario ostendit honestissimum quemque in se uno habere omnia bene beateque vivendi praesidia. Ex his autem locis caetera, quae deinceps persequitur, apta sunt et suspensa. Itaque tertius locus est de peccatorum aequalitate omnium. Quartum de stultorum insania locum exemplo probat alicuius, quem Clodii similem esse fingit, adversarii. Quinto loco, quo L. Lucullum atque etiam Hortensium videtur carpere, nisi sapientem libertate frui neminem docet, posse autem unum quemque ita vivere, ut velit, i. e. liberum esse, si modo honestatem sequatur. Denique sexto loco, quo M. Crassum divitem reprehendit, aerarii in consulatu secundo (a. u. c. 699.) expilati infamia notabilem, solum sapientem ait gaudere divitiis, ut quae quum in caeteris virtutibus tum maxime in continentia sint positae. Hoc autem brevium quaestionum, quod ad M. Brutum mittit, munusculum unius anni tempore, ut videtur, hiberno compositum esse e prooemii §. 4. apparet. Ac quamquam Cicero Crassum a. u. c. 701. et Clodium 702. interfectos dialogi licentia sibi adesse potuit fingere, non tamen post mensem anni 708. Iunium, quo Cato mortem sibi Uticae conscivit, conditum hoc opusculum esse videtur.

PROOEMIUM.

1. Animadverti, Brute, saepe Catonem avunculum tuum, quum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare abhorrentes ab hoc usu forensi et publico, sed dicendo consequi tamen ut illa etiam populo probabilia

viderentur. 2. Quod eo maius est illi quam aut tibi aut nobis, quia nos ea philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam et in qua dicuntur ea, quae non multum discrepant ab opinione populari, Cato autem perfectus mea sententia Stoicus et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus, et in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem orationis neque dilatat argumentum, sed minutis interrogatiunculis quasi punctis quod proposuit efficit. 3. Sed nihil est tam incredibile quod non dicendo fiat probabile, nihil tam horridum, tam incultum quod non splendescat oratione et tamquam excolatur. Quod quum ita putarem, feci etiam audacius quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de dis immortalibus, de caritate patriae Stoice solet oratoriis ornamentis adhibitis dicere. Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos. 4. Quae, quia sunt admirabilia contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam *παράδοξα* appellantur, temptare volui possentne proferri in lucem, id est, in forum, et ita dici, ut probarentur, an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio, eoque hos locos scripsi libentius, quod mihi ista *παράδοξα* quae appellant maxime videntur esse Socratica longeque verissima. 5. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his iam contractioribus noctibus, quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit, et degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, quum ea, quae dicuntur in scholis *θετικά*, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas nihil postulo. Non est enim, ut in arce poni possit quasi illa Minerva Phidiae, sed tamen ut ex eadem officina exisse appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον ἀγαθὸν τὸ καλόν.

[*Quod honestum sit, id solum bonum esse.*]

I. 6. Vereor ne cui vestrum ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur

oratio, dicam tamen quod sentio et dicam brevius quam res tanta dici poscit. Numquam mehercule ego neque pecunias istorum neque tecta magnifica neque opes neque imperia neque eas, quibus maxime astricti sunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis esse duxi, quippe quum viderem homines rebus his circumfluentes ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur umquam nec satiatur cupiditatis sitis, neque solum ea qui habent libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. 7. In quo equidem continentissimorum hominum, maiorum nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec imbecilla et commutabilia pecuniae [membra] verbo 'BONA' putaverunt appellanda, quum re ac factis longe aliter iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant et obsint probis. 8. Quam ob rem licet irrideat, si qui vult, plus apud me tamen vera ratio valebit quam vulgi opinio, neque ego umquam bona perdidisse dicam, si qui pecus aut supellectilem amiserit, neque non saepe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem: cuius quum patriam Prienen cepisset hostis caeterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent, quum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret: 'Ego vero' inquit 'facio: nam omnia mecum porto mea. 9. Ille haec ludibria fortunae ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? Si quid recte fit et honeste et cum virtute, id bene fieri vere dicitur et, quod rectum et honestum et cum virtute est, id solum opinor bonum. II. 10. Sed haec videri possunt obscuriora, quum lentius disputantur: vita atque factis illustranda sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius quam satis est disputari videntur. Quaero enim a vobis num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rem publicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut auri et argenti ad avaritiam aut amoenitatum ad delectationem aut supellectilis ad delicias aut epularum ad voluptates? 11. Ponite ante oculos unum quemque regum. Vultis a Romulo? vultis post liberam civitatem ab

iis ipsis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus escendit in caelum? iisne, quae isti bona appellant, an rebus gestis atque virtutibus? Quid? a Numa Pompilio? minusne gratas dis immortalibus capedines ac fictiles hirnulas fuisse quam felicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos: sunt enim omnes pares inter se praeter Superbum. 12. Brutum si qui roget quid egerit in patria liberanda, si quis item reliquos eiusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint, num quis exsistet cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium fortis et magni viri quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quae res ad necem Porsennae C. Mucium impulit sine ulla spe salutis suae? Quae vis Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quae patrem Decium, quae filium devota vita immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victus M'. Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Karthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? quid Africanus maior, quid minor, quid inter horum aetates interiectus Cato? quid innumerabiles alii? — nam domesticis exemplis abundamus — cogitasse quidquam in vita sibi expetendum nisi quod laudabile esset et praeclarum videntur? III. 13. Veniant igitur isti irrisores huius orationis ac sententiae et iam vel ipsi iudicent utrum se horum alicuius, qui marmoreis tectis ebore et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, se similes esse malint? 14. Atque haec quidem, quae modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent ut in rebus bonis esse negent, illud arte tenent accurateque defendunt, voluptatem esse summum bonum. Quae quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum. Tu, quum tibi sive deus sive mater, ut ita dicam, rerum omnium natura dederit animum, quo nihil est praestantius neque divinius, sic te ipse abiicies atque prosternes, ut nihil inter te atque quadrupedem alí quam putes interesse? Quidquamne bonum est quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? 15. Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita etiam laudabilis maxime:

neque enim est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari. Quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando sese et praedicatione effert? Atqui si voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est, eaque quo est maior, eo magis mentem e sua sede et statu demovet, profecto nihil est aliud bene et beate vivere nisi honeste et recte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.
[*In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.*]

16. Nec vero ego M. Regulum aerumnosum nec infelicem nec miserum umquam putavi. Non enim magnitudo animi eius cruciabatur a Poenis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse: qui tot virtutum praesidio tantoque comitatu, quum corpus eius caperetur, capi certe ipse non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secundis rebus unus ex fortunatis hominibus, adversis unus ex summis viris videbatur, quo beatius esse mortali nihil potest. 17. Nescis, insane, nescis quantas vires virtus habeat: nomen tantum virtutis usurpas, quid ipsa valeat ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis et ratio et cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil potest esse certi nihil quod exploratum habeat permansurum sibi unum diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus istius modi, mortis aut exsilii minis. Mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo non repugnanti. Quid enim ego laboravi aut quid egi aut in quo evigilaverunt curae et cogitationes meae, si quidem nihil peperi tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunae temeritas neque inimicorum labefactaret iniuria? 18. Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an exsilium, ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis est iis, quorum cum vita omnia exstinguuntur, non iis, quorum laus emori non potest: exsilium autem iis, quibus quasi circumscriptus

est habitandi locus, non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt, qui te beatum, qui florentem putas, tuae libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris, cui nec satis est quod est et id ipsum ne non sit diuturnum futurum times: te conscientiae stimulant maleficiorum tuorum, te metus exanimant iudiciorum atque legum, quocumque aspexisti, ut furiae sic tuae tibi occurrunt iniuriae, quae te respirare non sinunt. 19. Quam ob rem ut improbo et stulto et inerti nemini bene esse potest, sic bonus vir et fortis et sapiens miser esse non potest. Nec vero, cuius virtus moresque laudandi sunt, eius non laudanda vita est, neque porro fugienda vita est quae laudanda est. Esset autem fugienda, si esset misera. Quam ob rem quidquid est laudabile, idem et beatum et florens et expetendum videri debet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ κατορθώματα.
[Aequalia esse peccata et recte facta.]

I. 20. Parva, inquit, res est: at magna culpa. Nec enim peccata rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse aut minus, ipsum quidem illud peccare, quoquo verteris, unum est. Auri navem evertat gubernator an paleae, in re aliquantum, in gubernatoris inscitia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota, dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine: peccavit vero nihilo minus, si quidem est peccare tamquam transire lineas, quod quum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, quum semel hinc transieris, ad augendam culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec maius nec minus umquam fieri potest, quoniam in eo est peccatum, si non licuit, quod semper unum et idem est, quae ex eo peccata nascuntur, aequalia sint oportet. 21. Quod si virtutes pares sunt inter se, paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes nec bono viro meliorem nec temperante temperantiorem

nec forti fortiorem nec sapiente sapientiorem posse fieri facillime potest perspici. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, quum lucrari impune posset auri pondo decem, reddiderit, si idem in decem milibus pondo non fecerit? aut temperantem, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? 22. Una virtus est consentiens cum ratione et perpetua constantia. Nihil huic addi potest, quo magis virtus sit: nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim si bene facta recte facta sunt et nihil recto rectius, certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur ut etiam vitia sint paria, si quidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes sunt, recte facta, quoniam a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent, itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia necesse est. II. 23. 'A philosophis' inquit 'ista sumis.' Metuebam ne 'a lenonibus' diceres. 'Socrates disputabat isto modō.' Bene hercule narras. Nam istum doctum et sapientem virum fuisse memoriae traditum est. Sed tamen quaero ex te, quoniam verbis inter nos contendimus, non pugnis, utrum de bonis est quaerendum quid baiuli atque operarii an quid homines doctissimi senserint? praesertim quum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri ulla possit. Quae vis est enim quae magis arceat homines ab improbitate omni quam si senserint nullum in delictis esse discrimen? aeque peccare se, si privatis ac si magistratibus manus adferant? quamcumque in domum stuprum intulerint, eamdem esse labem libidinis? 24. 'Nihilne igitur interest' — nam hoc dicet aliquis — 'patrem quis enecet an servum?' Nuda ista si ponas, iudicari qualia sint non facile possunt. Patrem vita privare si per se scelus est, Saguntini, qui parentes suos liberos emori quam servos vivere maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et parenti non numquam adimi vita sine scelere potest et servo saepe sine iniuria non potest. Causa igitur haec, non natura distinguit, quae quando utro accessit, id fit propensius, si utroque adiuncta est, paria fiant necesse est. 25. Illud tamen interest, quod in servo necando, si id fit iniuria, semel peccatur, in patris vita violanda multa pec-

cantur. Violatur is qui procreavit, is qui aluit, is qui erudivit, is qui in sede ac domo atque in re publica collocavit. Multitudine peccatorum praestat eoque poena maiore dignus est. Sed nos in vita non quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique liceat spectare debemus: quidquid non oportet scelus esse, quidquid non licet nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam, si quidem rerum modum fingere non possumus, animorum modum tenere possumus. 26. Histrio si paullum se movit extra numerum aut si versus pronunciatus est syllaba una brevior aut longior, exsibilatur et exploditur: in vita tu, quae omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debet, ut in syllaba te peccasse dices? Poëtam non audio in nugis: in vitae societate audiam civem digitis peccata dimetientem sua? Quae si visa sunt breviora, leviora qui possint videri? quum quidquid peccatur perturbatione peccetur rationis atque ordinis, perturbata autem semel ratione et ordine nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.
[Omnem stultum insanire.]

I. 27. Ego vero te non stultum, ut saepe, non improbum, ut semper, sed dementem et insanum iudico. † [Si quid in rebus ad victum necessariis esse invictum potest.] Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia rerum humanarum, contemptione fortunae, virtutibus denique omnibus ut moenibus saeptus vincetur et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim civitas? Omnisne conventus etiam ferorum et immanium? omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant, quum iudicia iacebant, quum mos patrius occiderat, quum ferro pulsis magistratibus senatus nomen in re publica non erat. Praedonum ille concursus et te duce latrocinium in foro constitutum et reliquiae coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furoremque conversae non civitas erat. 28. Itaque

pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat, arcessitus in civitatem sum, quum esset in re publica consul, qui tum nullus fuerat, esset senatus, qui tum occiderat, esset consensus populi liberi, esset iuris et aequitatis, quae vincula sunt civitatis, repetita memoria. Ac vide quam ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam et immissam a te nefariam in me iniuriam semper duxi: pervenisse ad me numquam putavi, nisi forte, quum parietes disturbabas aut quum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbitrabare. 29. Nihil neque meum est neque cuiusquam quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus res publica te invitissimo stat, si huius aeterni beneficii immortalem memoriam delevisses, multo etiam magis, si illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses, tum ego accepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec ne fecisti nec facere potuisti, reditum mihi gloriosum iniuria tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis et tum maxime, quum meam salutem senatus exteris nationibus ut civis optimi commendabat, tu ne nunc quidem, nisi forte idem hostis esse et civis potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non animo factisque distinguis? II. 30. Caedem in foro fecisti, armatis latronibus templa tenuisti, privatorum domos, aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? Potes autem tu esse civis, propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, quum omnes meo discessu exsulasse rem publicam putent? Num quamne, homo amentissime, te circumspicies, numquam nec quid facias considerabis nec quid loquare? Nescis exsilium scelerum esse poenam, meum illud iter ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum? 31. Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio adfici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. An quum omnes leges te exsulem esse iubeant, non eris tu exsul? † Num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? aedes Nympharum manu tua deflagravit. Qui templa

occupaverit? in foro castra posuisti. 32. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae deae accessisses, exsulares. At te id fecisse etiam gloriari soles. Quo modo igitur tot legibus in exsilium eiectus nomen exsulis non perhorrescis? 'Romae sum', inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit, eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.
[*Solum sapientem esse liberum et omnem stultum servum.*]

I. 33. Laudetur vero hic imperator aut etiam appelletur aut hoc nomine dignus putetur. Quo modo aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coërceat avaritiam, caeteras animi labes repellat, tum incipiat aliis imperare, quum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini, parere desierit. Dum quidem his oboediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. Praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis, quorum ego auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio: quum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sunt, cur ego simulem me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis viris nisi sapientem liberum esse neminem. 34. Quid est enim libertas? potestas vivendi ut velis. Quis igitur vivit ut vult nisi cui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisa est? qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas sequitur atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat, qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique nisi libenter ac libere, cuius omnia consilia resque omnes, quas gerit, ab ipso proficiscuntur eodemque referuntur nec est ulla res quae plus apud eum polleat quam ipsius voluntas atque iudicium, cui quidem etiam, quae vim habere maximam dicitur, For-

tuna ipsa cedit, sicut sapiens poëta dixit: *Suis ea cuique fingitur moribus.* Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. 35. Quod etsi ita esse pluribus verbis disserendum est, illud tamen et breve et confitendum est, nisi qui ita sit adfectus, esse liberum neminem. Servi igitur omnes improbi. Nec hoc tam re est quam dictu inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt eos esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum facta nexu aut aliquo iure civili, sed, si servitus sit, sicut est, oboedientia fracti animi atque abiecti et arbitrio carentis suo, quis neget omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos? II. 36. An ille mihi liber, cui mulier imperat, cui leges imponit, praescribit, iubet, vetat quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit, dandum est: vocat, veniendum est: eiicit, abeundum est: minatur, extimescendum est. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia sunt alii lautiores, ut sibi videntur, servi, sed tamen servi [atrienses ac topiarii], sic ii pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos caelatum argentum, quos Corinthia opera, quos aedificia magnifica nimio opere delectant. 'At sumus' inquit 'principes civitatis.' Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. 37. Sed ut in familia qui tractant ista, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt non honestissimum locum servitutis tenent, sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum paene infimum obtinent. 'Magna' inquit 'bella gessi: magnis imperiis et provinciis praefui.' Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet aut signum aliquod Polycliti. Mitto unde sustuleris et quo modo habeas. Intuentem te, admirantem, clamores tollentem quum video, servum te esse ineptiarum omnium iudico. 38. 'Nonne igitur sunt ista festiva?' Sint. Nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed, obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret matellionem Corinthium cupidissime tractantem, quum ipse totam

Corinthum contempsisset, utrum illum civem excellentem an atriensem diligentem putaret? Reviviscat M'. Curius aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit praeter ipsos, et videat aliquem summis populi beneficiis usum barbatulos mullos exceptantem de piscina et pertractantem et muraenarum copia gloriantem, nonne hunc hominem ita servum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore alio negotio putet? 39. An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam condicionem recusant durissimae servitutis? Hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem: quidquid denunciatum est facit, adsectatur, adsidet, munerat. Quid horum est liberi? quid denique non servi inertis? III. 40. Quid? iam illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina, quam imperiosa, quam vehemens! Cethego, homini non probatissimo, servire coëgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur, munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quae servitus est, si haec libertas existimari potest? Quid? quum cupiditatum dominatus excessit et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor, quam est illa misera, quam dura servitus! Adolescentibus paullo loquacioribus est serviendum, omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini timentur. Iudex vero quantum habet dominatum! quo timore nocentes adficit! An non est omnis metus servitus? 41. Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis quam sapiens oratio: 'Eripite nos ex servitute.' Quae est ista servitus tam claro homini tamque nobili? Omnis animi debilitati et humilis et fracti timiditas servitus est. 'Nolite sinere nos cuiquam servire.' In libertatem vindicari vult? Minime. Quid enim adiungit? 'Nisi vobis universis.' Dominum mutare, non liber esse vult. 'Quibus et possumus et debemus.' Nos vero, si quidem animo excelso et alto et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes, debere ne dixeris, quoniam nihil quisquam debet nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille

videat quo modo imperator esse possit, quum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.
[Solum sapientem esse divitem.]

I. 42. Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? Solusne tu dives? proh di immortales! egone me audivisse aliquid et didicisse non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor, in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit, qui nihil quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. 43. Animus oportet tuus te iudicet divitem, non hominum sermo neque possessiones tuae, nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius. Satiatus est aut contentus etiam pecunia, concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, quum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus, si cotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis, si socios spolias, aerarium expilas, si testamenta amicorum exspectas aut ne exspectas quidem atque ipse supponis, haec utrum abundantis an egentis signa sunt? 44. Animus hominis dives, non arca appellari solet. Quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet, pecunia est opus: duas, maiore: plures, maiore etiam. Et si, ut aiunt Danai, quinquaginta sint filiae, tot dotes magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint, hunc quo modo ego appellabo divitem, quum ipse egere se sentiat? 45. Multi ex te audierunt, quum diceres 'neminem esse divitem nisi qui exercitum alere posset suis fructibus', quod populus Romanus tantis vectigalibus iam pridem vix potest. Ergo hoc proposito num-

quam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri sex legiones et magna equitum ac peditum auxilia possis. Iam fateris igitur non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem vel potius egestatem ac mendicitatem tuam numquam obscure tulisti. II. 46. Nam ut iis, qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quaesito, sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum atque iudicum consociatos greges, qui nocentes et pecuniosos reos eodem te auctore corruptelam iudicii molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad fenerandas diripiendasque provincias: qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Sullam temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, qui sublatos tot homines, qui denique omnia venalia, dilectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium, quis hunc non putet confiteri sibi quaesito opus esse? Cui autem quaesito opus sit, quis umquam hunc vere dixerit divitem? 47. Etenim divitiarum fructus in copia est, copiam autem declarat satietas rerum atque abundantia: quam tu quoniam numquam adsequere, numquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte — est enim ad vulgi opinionem mediocris, ad tuam nulla, ad meam modica —, de me silebo, de re loquar. 48. Si censenda nobis atque aestimanda res sit, utrum tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum an responsum M'. Curii? hereditatem L. Paulli an liberalitatem Africani, qui eius hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt quam illa, quae sunt pecuniae. Quis igitur, si quidem, ut quisque quod plurimi sit possideat, ita divitissimus habendus sit, dubitet quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti plu-

ris quam virtus aestimanda est. III. 49. O di immortales! non intelligunt homines quam magnum vectigal sit parcimonia. Venio enim iam ad sumptuosos, relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis praediis sescenta sestertia, ego centena ex meis: illi aurata tecta in villis et sola marmorea facienti et signa et tabulas, supellectilem et vestem infinite concupiscenti non modo ad sumptum ille est fructus, sed etiam ad fenus exiguus. Ex meo tenui vectigali detractis sumptibus cupiditatis aliquid etiam redundabit. Uter igitur est divitior cui deest an cui superat? qui eget an qui abundat? cuius possessio quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam an quae suis se viribus sustinet? 50. Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius saeculi errore verser? M'. Manilius patrum nostrorum memoria, ne semper Curios et Luscinos loquamur, pauper tandem fuit. Habuit enim aediculas in Carinis et fundum in Labicano. Nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem! Sed non aestimatione census, verum victu atque cultu terminatur pecuniae modus. 51. Non esse cupidum pecunia est, non esse emacem vectigal est. Contentum vero suis rebus esse maximae sunt certissimaeque divitiae. Etenim si isti callidi rerum aestimatores prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest, quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi nec surripi potest umquam neque naufragio nec incendio amittitur nec vi tempestatum nec temporum perturbatione mutatur! Qua praediti qui sunt soli sunt divites. 52. Soli enim possident res et fructuosas et sempiternas solique, quod est proprium divitiarum, contenti sunt rebus suis, satis esse putant quod est, nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt, improbi autem et avari, quoniam incertas atque in casu positas possessiones habent et plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est cui quod haberet esset satis, non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

M. TULLII CICERONIS
ORATIO DE PACE HABITA IN SENATU.

ARGUMENTUM.

Quum d. XVI. Kal. Apr. anno p. u. c. 710., anno ante Chr. n. 63., tertio die post caedem C. Iulii Caesaris senatus in aedem Telluris vocatu M. Antonii convenisset, M. Tullius, qui aliquando rem publicam ad senatus consilium auctoritatemque revocatam esse putavit, fundamenta pacis iacere studuit atque omnem memoriam discordiarum civilium oblivione sempiterna delendam censuit, eiusque sententia, quum M. Antonius ipse quoque eo tempore ad pacem componendam paratus esset, a senatu comprobata est. Nobis autem haec Ciceronis oratio non est servata nisi Graecis verbis a Cassio Dione exposita in *Historiae Romanae* lib. XLIV. cap. 23—33. ed. Reimar., qui postquam narravit interfectores Caesaris in Capitolium se recepisse nec iam habuisse quid agerent, his verbis qua occasione M. Tulli oratio habita sit demonstrat l. c. cap. 22. *Ἰδὼν δὲ ταῦτα ὁ Δολοβέλλας οὐδ' αὐτὸς ἠξίου ἡσυχίαν ἄγειν, ἀλλ' ἔς τε τὴν ὕπατον ἀρχὴν καίπερ μηδέπω προσήκουσαν ἐσῆλθε καὶ δημηγορήσας τι περὶ τῶν παρόντων ἐς τὸ Καπιτώλιον ἀνέβη. Τούτων δὲ ἐνταῦθα ὄντων ὁ Λέπιδος μαθὼν τὰ γεγενημένα τήν τε ἀγορὰν μετὰ τῶν στρατιωτῶν τῆς νυκτὸς κατέλαβε καὶ κατὰ τῶν σφαγέων ἅμα ἕῳ ἐδημηγόρει. Ὁ οὖν Ἀντώνιος, καίτοι παραχρῆμα μετὰ τὸν τοῦ Καίσαρος θάνατον φυγὼν καὶ τήν τε ἐσθῆτα τὴν ἀρχικὴν, ὅπως διαλάθῃ, ῥίψας καὶ τὴν νύκτα κρυφθείς, ὅμως, ἐπειδὴ τούς τε σφαγέας ἐν τῷ Καπιτωλίῳ καὶ τὸν Λέπιδον ἐν τῇ ἀγορᾷ ἤσθετο, τήν τε γερουσίαν ἐς τὸ τῆς Γῆς τέμενος ἠθροισε καὶ γνώμας ὑπὲρ τῶν παρόντων προτέθεικε. Καὶ εἶπον ἄλλοι τε ἄλλα ὡς ἕκαστος αὐτῶν ἐγίνωσκε καὶ ὁ Κικέρων τάδε, οἵσπερ καὶ ἐπείσθησαν.*

I. 1. *Ἀεὶ μὲν ἔγωγε οἶμαι χρῆναι μηδένα μηδενὸς χάριν μήτε πρὸς φιλονεικίαν λέγειν, ἀλλ' ὃ βέλτιστον ἕκαστος εἶναι νομίζει, τοῦτ' ἀποφαίνεσθαι. Δεινὸν γάρ, εἰ τοὺς μὲν στρατηγοῦντας τούς θ' ὑπατεύοντας πάντα ἀπ' ὀρθῆς τῆς διανοίας ποιεῖν ἀξιώσομεν, κἂν ἄρα πως σφαλῶσιν, εὐθύνας παρ' αὐτῶν καὶ τῆς τύχης ἀπαιτή-*

σομεν, ἐν δὲ δὴ τῷ βουλεύεσθαι, ἐν ᾧ κυριώτατοι τῆς ἡμετέρας αὐτῶν γνώμης ἐσμέν, τὰ κοινῇ συμφέροντα τῶν ἰδίων ἕνεκα πλεονεξιῶν προησόμεθα. 2. Ἀεὶ μὲν δὴ διὰ ταῦτα, ὦ πατέρες, πάντα ἁπλῶς καὶ δικαίως ἡγοῦμαι δεῖν ἡμᾶς συμβουλεύειν ὑμῖν, μάλιστα δὲ ἐν τοῖς παροῦσι πράγμασιν, ἐν οἷς ἂν μηδὲν πολυπραγμονήσαντες ὁμονοήσωμεν, αὐτοί τε σωθησόμεθα καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας περιποιήσομεν. Ἂν δ' ἀκριβῶς πάντα ἐξετάσαι ἐθελήσωμεν, δέδοικα δή, μὴ κακῶς· δυσχερὲς δ' οὐδὲν ἀρχόμενος τῶν λόγων εἰπεῖν βούλομαι. II. 3. Πρότερον μὲν γὰρ οὐκ ὀλίγος ἐξ οὗ χρόνος οἱ τὰ ὅπλα ἔχοντες καὶ τῆς πολιτείας ἐγκρατεῖς ὡς τὸ πολὺ ἐγίγνοντο, ὥστ' αὐτοὺς ὅ τι δεῖ βουλεύειν ὑμῖν ἐπιτάττειν, ἀλλ' οὐχ ὑμᾶς ὅ τι χρὴ πράττειν ἐκείνους προσκοπεῖν· νῦν δ' ἐς τοῦτο καιροῦ πάνθ' ὡς εἰπεῖν τὰ πράγματα πάρεστιν, ὥστε ἐφ' ὑμῖν τε αὐτὰ εἶναι καὶ ἐς ὑμᾶς ἀνακεῖσθαι· καὶ παρ' ὑμῶν ἤτοι τὴν ὁμόνοιαν καὶ μετὰ ταύτης τὴν ἐλευθερίαν ἢ στάσεις καὶ πολέμους ἐμφυλίους αὖθις καὶ ἀπ' αὐτῶν καὶ δεσπότην λαβεῖν. 4. Ὅ τι γὰρ ἂν τήμερον ψηφίσησθε, τοῦτο καὶ οἱ ἄλλοι πάντες ἀπολουθήσουσι. Τούτων οὖν οὕτως, ὡς γε ἐμαυτὸν πείθω, ἐχόντων φημὶ δεῖν ἡμᾶς τὰς μὲν πρὸς ἀλλήλους ἔχθρας ἢ φιλονεικίας, ἢ ὅπως ἄν τις αὐτὰς ὀνομάσῃ, καταλύσασθαι, πρὸς δὲ δὴ τὴν παλαιὰν ἐκείνην εἰρήνην καὶ φιλίαν καὶ ὁμόνοιαν ἐπανελθεῖν, ἐνθυμηθέντας τοῦτό γε, εἰ μηδὲν ἄλλο, ὅτι τέως μὲν ἐκείνως ἐπολιτευόμεθα, καὶ χώρας καὶ πλούτους καὶ δόξαν καὶ συμμάχους ἐκτησάμεθα· ἀφ' οὗ δὲ ἐς τὰ πρὸς ἀλλήλους κακὰ προήχθημεν, οὐχ ὅσον οὐκ ἀμείνους, ἀλλὰ καὶ πολὺ χείρους ἐγενόμεθα. 5. Καὶ ἐγωγε τοσοῦτον δέω νομίζειν ἄλλο τι σῶσαι ἂν ἔν γε τῷ παρόντι τὴν πόλιν, ὥστ', ἂν μή τι τήμερον καὶ ἤδη γε ὅτι τάχιστα προβουλεύσωμεν, οὐδ' ἀναλαβεῖν δυνησόμεθα. III. 6. Σκοπεῖτε δὲ ὡς ἀληθῆ λέγω πρός τε τὰ παρόντα ἀπιδόντες καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀναλογισάμενοι. Ἢ οὐχ ὁρᾶτε μὲν τὰ γιγνόμενα; καὶ ὅτι διαιρεῖταί τε καὶ περισπᾶται ὁ δῆμος αὖθις, καὶ οἱ μὲν ταῦτα, οἱ δὲ ἐκεῖνα προαιροῦμενοι διχῇ τε ἤδη νενέμηνται καὶ διχῇ στρατοπεδεύονται, καὶ οἱ μὲν τὸ Καπιτώλιον προκατειλήφασιν, ὥσπερ τινὰς

Γαλάτας φοβούμενοι, οἱ δὲ ἐκ τῆς ἀγορᾶς πολιορκεῖν αὐτοὺς παρασκευάζονται, καθάπερ Καρχηδόνιοί τινες, ἀλλ' οὐ Ῥωμαῖοι καὶ αὐτοὶ ὄντες; οὐκ ἀκούετε δὲ ὅτι καὶ πρότερον πολλάκις διχογνωμησάντων τινῶν, ὥστε καὶ τὸν Λουεντῖνόν ποτε καὶ τὸ Καπιτώλιον, ἔστι δ' οὓς αὐτῶν καὶ τὸ ἱερὸν ὄρος κατασχεῖν, ὁσάκις μὲν ἐπὶ τοῖς ἴσοις ἢ καὶ βραχύ τι συγχωρήσαντες οἱ ἕτεροι τοῖς ἑτέροις κατηλλάγησαν, μισοῦντές τε ἀλλήλους εὐθὺς ἐπαύσαντο καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ τὸ λοιπὸν τοῦ χρόνου διήγαγον οὕτως, ὥστε καὶ πολλοὺς καὶ μεγάλους πολέμους κοινῇ κατορθῶσαι, ὁσάκις δὲ δὴ πρὸς φόνους καὶ σφαγὰς ἐχώρησαν, οἱ μὲν δικαιώσει τοῦ ἀμύνεσθαι τοὺς προϋπάρξαντας, οἱ δὲ καὶ φιλονεικίᾳ τοῦ μηδενὸς ἐλασσοῦσθαι δοκεῖν, ἀπατηθέντες, οὐδὲν πώποτε χρηστὸν ἐγένετο; τί γὰρ δεῖ πρὸς οὐδὲν ἧττον ὑμᾶς εἰδότας τὸν Οὐαλέριον, τὸν Ὁράτιον, τὸν Σατορνῖνον, τὸν Γλαυκίαν, τοὺς Γράκχους λέγοντα διατρίβειν; 7. Τοιαῦτ' οὖν παραδείγματα καὶ ταῦτα οὐκ ἀλλότρια, ἀλλ' οἰκεῖα ἔχοντες μὴ μελλήσητε τὰ μὲν ζηλῶσαι, τὰ δὲ φυλάξασθαι, ἀλλ' ἅτε ἀπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὴν πεῖραν τῆς ἐκβάσεως, ἣν βουλεύεσθε, παρειληφότες, μηκέτι τοὺς ἐμοὺς λόγους ὡς καὶ ῥήματα διασκοπεῖτε, ἀλλὰ τῷ κοινῷ διαφέροντα, ὡς καὶ ἐν τῷ ἔργῳ ἤδη ὄντα, θεωρεῖτε. Οὐδὲ γὰρ ἀσαφεῖ τινι ἐνθυμήσει τἀφανὲς τῆς ἐλπίδος ἀναρρίψετε, ἀλλ' ἐχεγγύῳ πίστει τὸ βέβαιον τοῦ λογισμοῦ προνοήσετε. IV. 8. Ὑπάρχει μὲν οὖν ὑμῖν τοῦθ' ὅπερ εἶπον οἰκοθεν καὶ παρὰ τῶν προγόνων λαβοῦσιν ὀρθῶς βουλεύσασθαι, καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ ξενικοῖς παραδείγμασι χρῆσθαι ἠθέλησα, μυρία ἂν εἰπεῖν ἔχων· ἓν δ' οὖν ὅμως τῆς ἀρίστης καὶ ἀρχαιοτάτης πόλεως, παρ' ἧς οὐδ' οἱ πατέρες ἡμῶν ἐπαγαγέσθαι τινὰς νόμους ἀπηξίωσαν, παρέξομαι· καὶ γὰρ αἰσχρὸν ἂν εἴη τοσοῦτον ἡμᾶς καὶ τῇ ῥώμῃ καὶ τῇ γνώμῃ τῶν Ἀθηναίων ὑπερέχοντας χεῖρον αὐτῶν βουλεύεσθαι. 9. Ἐκεῖνοι τοίνυν — λέγω δὲ ὃ πάντες ἴστε — στασιάσαντές ποτε καὶ ἐκ τούτου καὶ ἐκ τῶν Λακεδαιμονίων καταπολεμηθέντες καὶ ὑπὸ τῶν δυνατωτέρων πολιτῶν τυραννηθέντες οὐ πρότερον ἀπηλλάγησαν τῶν κακῶν, πρὶν συνθέσθαι καὶ διομολογήσασθαι

τῶν τε συμβεβηκότων σφίσι, πολλῶν που καὶ δεινῶν ὄντων, ἐπιλήσεσθαι καὶ μηδὲν τὸ παρὰ πᾶν ὑπὲρ αὐτῶν μήτε ἐγκαλέσειν ποτὲ μήτε μνησικακήσειν τινί. 10. Τοιγάρτοι σωφρονήσαντες οὕτως οὐχ ὅτι τυραννούμενοι καὶ στασιάζοντες ἐπαύσαντο, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν εὐθύνησαν, καὶ τὴν πόλιν ἀνεκτήσαντο καὶ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀρχῆς ἀντεποιήσαντο, καὶ τέλος κύριοι καὶ σῶσαι καὶ ἀπολέσαι καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους αὐτοὺς καὶ τοὺς Θηβαίους πολλάκις ἐγένοντο. 11. Καίτοι εἰ ἐτεθελήκεσαν ἐκεῖνοι οἱ τὴν Φυλὴν καταλαβόντες καὶ ἐκ τοῦ Πειραιῶς κατελθόντες τιμωρήσασθαι τοὺς ἐκ τοῦ ἄστεος ὑπὲρ ὧν ἠδίκηντο, εὔλογον μὲν ἂν πρᾶγμα πεποιηκέναι ἐδεδόκεσαν, πολλὰ δ' ἂν καὶ ἐδεδράκεσαν κακὰ καὶ ἐπεπόνθεσαν. Ὥσπερ γὰρ κρείττους αὐτῶν παρὰ τὴν ἐλπίδα ἐγένοντο, τάχ' ἂν τι καὶ ἡλαττώθησαν αὖθις. V. 12. Οὐ γάρ ἐστιν ἐν τοῖς τοιούτοις βέβαιον οὐδὲν οὐδὲ ἐξ ὧν ἰσχύει τις προσεπεκράτησεν, ἀλλὰ πάμπολλοι μὲν θαρσοῦντες ἔπταισαν, πάμπολλοι δὲ ζητοῦντες ἀμύνασθαί τινα προσαπώλοντο. Οὔτε γὰρ τὸ πλεονεκτούμενον ἔν τινι πάντως ἀτυχεῖ, διότι καὶ ἀδικεῖται, οὔτε τὸ δυνάμει προὔχον πάντως κατορθοῖ, διότι καὶ προήκει. Ἀλλ' ἀμφότερα ἀπὸ τῆς ἴσης καὶ τῷ παραλόγῳ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τῷ ἀσταθμήτῳ τῆς τύχης ὑποκείμενα καὶ τὴν ῥοπὴν πολλάκις οὐ πρὸς τὸ σφέτερον εὔελπι, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀδόκητον ἐκείνων λαμβάνει. 13. Ὅθεν ἔκ τε τούτων καὶ ἐκ τῆς φιλονεικίας — δεινὸν γάρ ἐστιν ἄνθρωπος ἀδικηθεὶς ἢ νομίσας γε ἀδικεῖσθαι — ὑπὲρ δύναμιν θρασύνασθαι, καὶ πολλοὶ πολλάκις καὶ παρὰ τὴν ἰσχὺν ἐπαίρονται διακινδυνεύειν, ὡς καὶ κρατήσοντες, ἢ οὔτι γε καὶ ἀναιμωτὶ διολούμενοι, καὶ οὗτοι τὰ μὲν νικῶντες, τὰ δὲ ἡττώμενοι καὶ τοτὲ μὲν ἀντεπικρατοῦντες, τοτὲ δὲ ἀντελαττούμενοι, οἱ μὲν πασσυδὶ συναπόλλυνται, οἱ δὲ τήν γε Καδμείαν λεγομένην νίκην νικῶντες τυγχάνουσι, καὶ ἐν τῷ χρόνῳ, ὅτ' οὐδὲν ὄφελός ἐστιν, αἰσθάνονται, ὅτι κακῶς ἐβουλεύσαντο. VI. 14. Καὶ ὅτι ταῦθ' οὕτως ἔχει, καὶ ὑμεῖς ἔργῳ μεμαθήκατε. Σκοπεῖτε δέ· ἰσχυσέ τινα χρόνον ἐν τοῖς στασιωτικοῖς ὁ Μάριος, εἶτ' ἐκπεσὼν καὶ δύναμιν ἀθροίσας ἴστε οἷα εἰργάσατο. Ὁμοίως ὁ Σύλλας,

ἵνα μὴ τὸν Κίνναν μηδὲ τὸν Κάρβωνα μηδὲ τοὺς ἄλλους τοὺς διὰ μέσου καταλέγω, δυνηθεὶς τὴν πρώτην, εἶτ' ἐλαττώθη· ἔπειτα δυναστεύσας οὐδὲν ὅ τι οὐχὶ τῶν δεινοτάτων ἔπραξε. Τί γὰρ δεῖ τὸν Μάριον τὸν δεύτερον ἢ τὸν Κίνναν αὐτὸν ἢ τὸν Κάρβωνα ὀνομάζειν; Μετὰ ταῦτα Λέπιδος ἰδίαν τέ τινα, ὡς δὴ καὶ τούτοις ἐπεξιών, στάσιν ἤγειρε καὶ πᾶσαν ὀλίγου τὴν Ἰταλίαν ἐτάραξεν. Ὡς δ' ἀπηλλάγημέν ποτε καὶ τούτου, μέμνησθε ὅσα αὖ καὶ οἷα πρός τε τοῦ Σερτωρίου καὶ πρὸς τῶν ἄλλων τῶν μετ' αὐτοῦ φυγόντων ἐπάθομεν. 15. Τί δ' ὁ Πομπήϊος, τί δ' ὁ Καῖσαρ αὐτὸς οὗτος; ἵνα μηδὲν ἐνταῦθα μήτε τοῦ Κατιλίνου μήτε τοῦ Κλωδίου μνημονεύσω, οὐ πρότερον ἐπολέμησαν ἀλλήλοις καὶ ταῦτα συγγενεῖς ὄντες, ἔπειτα μυρίων κακῶν οὐ μόνον τὴν πόλιν ἡμῶν ἢ καὶ τὴν λοιπὴν Ἰταλίαν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν, ὡς εἰπεῖν, τὴν οἰκουμένην ἐνέπλησαν; ἆρ' οὖν μετά τε τὸν Πομπηΐου θάνατον καὶ τὸν πολὺν ἐκεῖνον τῶν πολιτῶν ὄλεθρον ἡσυχία τις ἐγένετο; πόθεν; πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Οἵδε δὲ ἡ Ἀφρικὴ, οἵδεν ἡ Ἰβηρία τὸ πλῆθος τῶν ἐκατέρωθι ἀπολομένων. Τί οὖν; ἐπί γε τούτοις εἰρηνήσαμεν; καὶ πῶς; ὁπότε κεῖται μὲν αὐτὸς ὁ Καῖσαρ οὕτω σφαγείς, κατέχεται δὲ τὸ Καπιτώλιον καὶ πεπλήρωται μὲν ἡ ἀγορὰ τῶν ὅπλων, πεπλήρωται δὲ καὶ πᾶσα ἡ πόλις τοῦ φόβου. VII. 16. Οὕτως ἐπειδὰν ἄρξωνταί τινες στασιάζειν καὶ τὰ βίαια ἀεὶ τοῖς βιαίοις ἀμύνεσθαι ζητῶσι καὶ τὰς τιμωρίας μήτε πρὸς τὸ ἐπιεικὲς μήτε πρὸς τὸ ἀνθρώπινον, ἀλλὰ πρός τε τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ἐξουσίαν τὴν ἐκ τῶν ὅπλων ποιῶνται, κύκλος τις ἐξ ἀνάγκης ἀεὶ τῶν κακῶν γίγνεται καὶ ἀνταπόδοσις ἐκ διαδοχῆς τῶν δεινῶν συμβαίνει. Τό τε γὰρ εὐτυχῆσαν ὕβρει τε πλεονάζει καὶ οὐδένα ὅρον τῆς πλεονεξίας ποιεῖται καὶ τὸ πταῖσαν ὀργῇ τῆς συμφορᾶς, ἄν γε μὴ παραχρῆμα ἀπόληται, ἀντιτιμωρήσασθαι τὸν ἀδικήσαντα ἐπιθυμεῖ, μέχρις ἂν τὸν θυμὸν ἐκπλήσῃ· καὶ αὐτοῖς καὶ τὸ λοιπὸν πλῆθος, κἂν μὴ συμμετάσχῃ τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τῷ τε ἑλέῳ τοῦ νενικημένου καὶ τῷ φθόνῳ τοῦ κεκρατηκότος, δεῖσάν τε ἅμα μὴ καὶ τὰ αὐτὰ ἐκείνῳ πάθῃ καὶ ἐλπίσαν τὰ αὐτὰ τούτῳ δράσειν συναίρεται. 17. Καὶ οὕτω καὶ τὰ μέσα τῶν πολιτῶν στασιάζειν προά-

γεται, καὶ ἄλλοι τε ἐπ' ἄλλοις τὸ κακὸν προφάσει τιμωρίας τῶν ἀεὶ ἐλαττουμένων, ὥσπερ τι ἔννομον καὶ ἐγκύκλιον πρᾶγμα, ἀνταμυνόμενοι διαδέχονται καὶ αὐτοὶ μὲν ὡς ἕκαστοι ἀπαλλάσσουσι, τὸ δὲ δὴ κοινὸν ἐξ ἅπαντος τρόπου φθείρουσιν. VIII. 18. Ἢ οὐχ ὁρᾶτε, πόσον μὲν χρόνον κατατετρίμμεθα πολεμοῦντες ἀλλήλοις, ὅσα δὲ καὶ οἷα ἐν αὐτῷ πεπόνθαμεν; καίτοι τί τούτου δεινότερόν ἐστι, καὶ δεδράκαμεν; καὶ τίς ἀνταριθμῆσαι δύναιτο τὸ πλῆθος τῶν χρημάτων, ἃ τούς τε συμμάχους περιδύοντες καὶ τοὺς θεοὺς περισυλῶντες καὶ προσέτι καὶ αὐτοὶ ἐξ ὧν οὐκ εἴχομεν συνεσφέροντες ἐπ' ἀλλήλοις δεδαπανήμεθα; τίς τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀπολωλότων, οὐχ ὅτι τῶν ἄλλων, ἐπεὶ τοῦτό γ' ἀνεξεύρετόν ἐστιν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἱππέων καὶ τῶν βουλευτῶν, ὧν εἷς ἕκαστος καὶ πᾶσαν τὴν πόλιν ἐν τοῖς ὀθνείοις πολέμοις σῶσαι καὶ ζῶν καὶ ἀποθανὼν ἐδύνατο; πόσοι μὲν γὰρ Κούρτιοι, πόσοι δὲ Δέκιοι, Φάβιοι, Γράκχοι, Μάρκελλοι, Σκιπίωνες τεθνήκασιν; οὐ μὰ Δί' οὐχ ἵνα Σαυνίτας ἢ Λατίνους ἢ Ἴβηρας ἢ Καρχηδονίους ἀμύνωνται, ἀλλ' ἵνα καὶ αὐτοὶ προσαπόλωνται. 19. Καὶ τῶν μὲν ἐν τοῖς ὅπλοις τετελευτηκότων, εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ ἐκείνων ὠδύρετο ἄν τις, ἀλλ' ἧττόν γε ἄξιόν ἐστιν ὀλοφύρασθαι. Ἔς τε γὰρ τὰς μάχας ἐθελονταί, εἴ γε ἐθέλοντας τοὺς ἀναγκασθέντας φόβῳ καλεῖν δεῖ, ἦλθον καὶ θάνατον εἰ καὶ ἄδικον, ἀλλὰ ἀνδρεῖόν γε ὑπέμειναν, ἔν τε ἀγῶνι ἰσοπαλεῖ καὶ ἐν ἐλπίδι τοῦ κἂν περιγενέσθαι καὶ κρατῆσαι ἔπαιον ἀναισθήτως. Τοὺς δὲ ἐν ταῖς οἰκίαις καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς τῇ τε ἀγορᾷ τῷ τε βουλευτηρίῳ αὐτῷ τῷ τε Καπιτωλίῳ αὐτῷ βιαίως, οὐχ ὅπως ἄνδρας, ἀλλὰ καὶ γυναῖκας, οὐχ ὅπως ἀκμάζοντας, ἀλλὰ καὶ γέροντας καὶ παῖδας, οἰκτρῶς ἐξολωλότας πῶς ἄν τις κατ' ἀξίαν θρηνήσειε; 20. καὶ ταῦτα μέντοι τοιαῦτα, οἷα καὶ ὅσα οὔτ' αὐτοί ποτε πρὸς πάντων ἅμα τῶν πολεμίων ἐπάθομεν οὔτε ἐκείνους ἐδράσαμεν, διατεθέντες ἀλλήλους, οὐχ ὅσον οὐκ ἀχθόμεθα οὔτ' ἀπαλλαγῆναί ποτε αὐτῶν ἀνδρικῶς ἐθέλομεν, ἀλλὰ καὶ χαίρομεν καὶ ἑορτάζομεν καὶ εὐεργέτας τοὺς ποιοῦντας αὐτὰ ὀνομάζομεν. Καίτοι ἔγωγε οὐδ' ἀνθρώπινόν τινα βίον ἡγοῦμαι τοῦτον ἡμᾶς βεβιωκέναι, ἀλλά τινων θηρίων ἃ δι'

ἀλλήλων φθείρεται. IX. 21. Καὶ τὰ μὲν ἤδη συμβεβηκότα τί ἂν ἐπὶ πλέον ὀδυραίμεθα; οὐ γάρ που καὶ ἀγένητα αὐτὰ ποιησαίμεθα· τῶν δὲ δὴ μελλόντων προϊδώμεθα. Διὰ γὰρ ταῦτα καὶ ἐκείνων ἐμνημόνευσα, οὐχ ἵνα τὰς κοινὰς συμφορὰς, ἃς γε μηδὲ γενέσθαι ὤφελε, καταλέξω, ἀλλ' ἵνα ὑμᾶς ἐξ αὐτῶν ἀναπείσω τὰ γοῦν λοιπὰ διασῶσαι. Τοῦτο γάρ τις μόνον τῶν κακῶν ἀπόναιτο, τὸ μηδὲν αὖθις ὅμοιον σφίσι παθεῖν φυλάξασθαι. 22. Ἔξεστι δὲ τοῦθ' ὑμῖν ἐν τῷ παρόντι μάλιστα ποιῆσαι, ἕως ἔτι τὸ δεινὸν ἄρχεται καὶ οὔτε πολλοί που συνεστήκασιν οἵ τε κεκινημένοι οὔτε πεπλεονεκτήκασιν ἀπ' ἀλλήλων οὔτ' ἠλάττωνται, ὡς τῇ ἐλπίδι τοῦ κρείττονος, ὀργῇ τοῦ καταδεεστέρου καὶ παρὰ τὸ συμφέρον σφίσιν ἀπερισκέπτως κινδυνεῦσαι προαχθῆναι. Καὶ τοῦτο μέντοι τηλικοῦτον κατορθώσετε μήτε πόνον τινὰ πονήσαντες μήτε κινδυνεύσαντες μήτε χρήματα ἀναλώσαντες, μὴ σφαγὰς ποιήσαντες, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο μόνον ψηφισάμενοι, μὴ μνησικακεῖν ἀλλήλοις. X. 23. Εἰ γάρτοι τινὰ καὶ ἡμάρτηταί τισιν, ἀλλ' οὔτι γε καιρός ἐστιν οὔτε πολυπραγμονῆσαι αὐτὰ οὔτε ἐξελέγξαι οὔτε τιμωρήσασθαι. Οὐδὲ γὰρ δικάζετέ τισιν ἐν τῷ παρόντι, ὥστε τὸ πάνυ ἀκριβὲς δίκαιον ζητηθῆναι δεῖν, ἀλλὰ βουλεύεσθε περὶ τῶν ἐνεστηκότων, ὅπως ὡς ἀσφαλέστατα καταστῇ. Τοῦτο δὲ οὐκ ἂν ὑπάρξειεν ἡμῖν, εἰ μή τι παρίδοιμεν, ὥσπερ που καὶ ἐπὶ τῶν παίδων ποιεῖν εἰώθαμεν. Οὔτε γὰρ πάντα ἀκριβῶς ἐπ' αὐτῶν ἐκλογιζόμεθα καὶ πολλὰ καὶ παρορῶμεν ἀναγκαίως. Τῶν γὰρ μετρίων ἁμαρτημάτων ἕνεκα οὐδὲν ἀνηκέστως δεῖ κολάζειν, ἀλλὰ πράως σωφρονίζειν. 24. Καὶ νῦν οὖν ἅτε καὶ κοινοὶ παντὸς τοῦ δήμου πατέρες οὐ μόνον ὀνομαζόμενοι, ἀλλὰ καὶ ἀληθῶς ὄντες μὴ καὶ πάντα διακριβολογώμεθα, ἵνα μὴ καὶ πάντες ἀπολώμεθα. Ἐπεί τοι πολλὰ μὲν ἄν τις καὶ αὐτῷ τῷ Καίσαρι ἐγκαλέσειεν, ὥστε καὶ δικαίως αὐτὸν πεφονεῦσθαι δόξαι, πολλὰ δὲ καὶ τοὺς ἀποκτείναντας αὐτὸν αἰτιάσαιτο, ὥστε καὶ τιμωρίας αὐτοὺς ἀξίους εἶναι νομισθῆναι. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀνδρῶν ἔργον ἐστὶ στασιάσαι αὖθις ἐπιθυμούντων. Δεῖ δὲ τοὺς ὀρθῶς βουλευομένους μὴ τὸ πάντη δίκαιον ἐξακριβοῦντας βλάπτεσθαι, ἀλλὰ καὶ τῷ ἐπιεικεῖ προσχρωμένους σώζεσθαι. Ὥστε τὰ μὲν γεγενημένα ταῦτα χαλά-

ζης τέ τινος καὶ κατακλυσμοῦ τρόπον συμβεβηκέναι νομίσαντες λήθῃ παράδοτε, γνωρίσαντες δὲ νῦν γε ἀλλήλους ἅτε καὶ ὁμόφυλοι καὶ πολῖται συγγενεῖς τε ὄντες ὁμονοήσατε. XI. 25. Καὶ, ὅπως γε μηδεὶς ὑμῶν ὑποπτεύσῃ με χαρίσασθαί τι τοῖς τὸν Καίσαρα ἀποκτείνασιν, ἵνα μὴ δίκην δῶσιν, ὅτι ποτὲ ἐν τῇ τοῦ Πομπηΐου μερίδι ἐγενόμην, βούλεσθαι, ἕν τι ὑμῖν ἐρῶ. Καὶ γάρτοι καὶ νομίζω πάντας ὑμᾶς πεπεῖσθαι σαφῶς, ὅτι οὔτε φιλίαν οὔτε ἔχθραν πρὸς οὐδένα πώποτε δι' ἐμαυτὸν ἀνειλόμην, ἀλλ' ἀεὶ πάντας ὑμῶν ἕνεκα καὶ τῆς κοινῆς καὶ ἐλευθερίας καὶ ὁμονοίας τοὺς μὲν ἐμίσησα, τοὺς δὲ ἠγάπησα. 26. Δι' οὖν ταῦτα τὰ μὲν ἄλλα ἐάσω, βραχὺ δέ τι ὑμῖν μόνον φράσω. Τοσούτου γὰρ δέω τοῦτο ποιεῖν καὶ μὴ τῆς κοινῆς σωτηρίας προσκοπεῖν, ὥστε καὶ τοῖς ἑτέροις οὐχ ὅτι τὴν ἄδειαν ἁπάντων, ὧν ἐπιπολάσαντες ἐπὶ τοῦ Καίσαρος ἔξω τοῦ καθεστηκότος ἐποίησαν, δοθῆναι φημὶ χρῆναι, ἀλλὰ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς δωρεάς, ὅσας ἔλαβον παρ' αὐτοῦ, καίπερ οὐκ ἀρεσκόμενός τισιν αὐτῶν, φυλαχθῆναι. 27. Πρᾶξαι μὲν γάρ τι καὶ προχειρίσασθαί τι τοιοῦτον οὐκ ἂν ὑμῖν συμβουλεύσαιμι· ἐπειδὴ δὲ γέγονεν, οὐδὲν οὐδὲ ἐκείνων οἶμαι δεῖν ὑμᾶς πολυπραγμονῆσαι. Τί γὰρ ἂν καὶ ζημιωθείητε τοσοῦτον, ἂν ὃ δεῖνα ἢ ὁ δεῖνα ἔξω τοῦ δικαίου καὶ παρὰ τὴν ἀξίαν λαβὼν ἔχῃ, ὅσον ὠφεληθείητε μήτε φόβον μήτε ταραχὴν τοῖς γε δυνηθεῖσι τότε παρασχόντες; ταῦτα μὲν ἐν τῷ παρόντι πρὸς τὸ κατεπεῖγον ἤδη λέγω· ἐπειδὰν δὲ κατασταθῇ τὰ πράγματα, τότε καὶ περὶ τῶν λοιπῶν σκεψόμεθα.

M. TULLII CICERONIS
F R A G M E N T A.

I.
FRAGMENTA ORATIONUM M. TULLII CICERONIS.

A. FRAGMENTA ORATIONUM MAGNAM PARTEM SUPERSTITUM.

1. FRAGMENTA ORATIONIS PRO P. QUINCTIO.

Inter cap. 27. et cap. 28. §. 85. recte rettulit auctore Garatonio in curis secundis ineditis Io. Georg. Baiterus haec Ciceronis verba, quae habet Iulius Severianus p. 340. ed. Capp.:

I. Si quis unum aliquem fundum quavis ratione possideat, ipsum autem dominum patiatur caetera praedia tenere, is, ut opinor, praedium, non bona videatur alterius possidere.

II. Quid est possidere? nimirum in possessione esse earum rerum, quae possunt eo tempore possideri.

III. Domus erat Romae, servi, in ipsa Gallia privata P. Quinctii praedia, quae numquam ausus es possidere.

IV. Quod si bona P. Quinctii possideres, possidere omnia eo iure deberes.

Praeterea aliud quoque fragmentum ad orationis Quinctianae cap. 27. referri solet ex Ulpiano lib. LIX. ad Edictum §. 4:

Quid sit autem latitare *videamus.* Latitare est *non, ut Cicero definit*, turpis occultatio sui. *Potest enim quis latitare non turpi de causa, veluti qui tyranni crudelitatem timet aut vim hostium aut domesticas seditiones.*

Sed incertum esse non modo ad quod huius orationis caput, sed ad quem Ciceronis librum haec definitio pertineat post Hotomanum ad huius orationis cap. 19. recte dixit Kellerus in Semestr. p. 65. n. 43.

2. FRAGMENTA ORATIONIS PRO SEX. ROSCIO AMERINO vide suo loco cap. 45. §. 132. interposita.

3. FRAGMENTA ORATIONIS PRO Q. ROSCIO COMOEDO.

Quae vulgo ferebantur huius orationis fragmenta, ea minime pertinere ad hanc Ciceronis orationem docuit B. G. Niebuhrius in M. Tullii Ciceronis orationum pro M. Fonteio et pro C. Rabirio fragmentis [Romae 1820.] p. 79. et p. 102 sq.

4. FRAGMENTA ORATIONIS PRO M. FONTEIO.

Quae a B. G. Niebuhrio inventa erant fragmenta huius orationis aut ab aliis servata, ea leguntur in editione nostra part. II. vol. II. p. 15—17. Illa autem fragmenta, quae Theod. Oehlerus in coenobio tractus Rhenani inferioris invenisse dicitur, mihi quoque cognita non sunt praeter illud, quod C. Halmius publici iuris fecit in editione sua p. 465., quod est huius modi:

Exsurgite, quaeso, viri optimi atque fortissimi, legati amplissimae atque honestissimae civitatis, resistite per deos immortales eorum periuriis iniuriisque, quorum saepe numero telis restitistis.

5. FRAGMENTA ORATIONIS PRIMAE DE LEGE AGRARIA.

Tria huius orationis fragmenta vide ab initio eius orationis part. II. vol. II. p. 155.

6. FRAGMENTA ORATIONIS PRO L. FLACCO.

Huius orationis fragmenta, quae A. Maius in codd. Vatic. et Mediolan. invenit, vide part. II. vol. II. p. 204 sq. Praeterea huc referenda sunt fragmenta bina haec:

1. Ingenita levitas et erudita vanitas [Graecorum]. *Hieronymus comm. ad Galat.* lib. 1. 3. et ep. X, 3. Opp. vol. IV. 2. p. 16. ed. Bened.

2. Quam benevolum hunc populo Romano, quam fidelem putatis? *Arus. Mess. exempl. elocut.* p. 368. Rom. p. 218. ed. Lindem.

7. FRAGMENTA ORATIONIS IN L. PISONEM.

Quae ad hanc orationem pertinent fragmenta, a me collocata sunt part. II. vol. III. p. 139 sq.

B. FRAGMENTA ORATIONUM AMISSARUM.

1. DE REGE ALEXANDRINO.

ARGUMENTUM.

Cn. Cornelio Lentulo L. Marcio Philippo coss. 698. quum Ptolemaeus Auletes Aegypti rex Romam supplex confugisset, Cicero in

senatu sententiis ultro citroque dictis orationem habuit de reducendo in regnum rege Alexandrino. Haec autem orationis fragmenta primus edidit A. Maius e cod. Ambros. Mediolani 1817.

I. 1. Ut rapiat, ut latrocinetur.

2. Si hercle in nostris rebus tam acres ad pecunias, tam attenti, tam avari soleremus esse.

II. 1. Sed tamen quae sunt nostra iudicia?

2. Debent esse modestissima, quoniam quidem est hoc summi imperii nosmet ipsos de nostris rebus iudicare.

3. Qui ex hereditate tanta unum solum nomen agnoverimus.

4. ..... ut bellum gerendum esse censeret, qui mentionem pecuniae fecerat.

5. Sic est iusta causa belli, sicuti Crassus commemoravit cum Iugurtha fuisse.

III. 1. Non patiar hanc exaudiri vocem huius imperii: ego te, nisi das aliquid, hostem, si quid dederis, regem et socium et amicum iudicabo.

2. Quum ille rex sit interfectus, hunc puerum in Syria fuisse.

3. Atque illud etiam constare video, regem illum, quum reginam sororem suam, caram acceptamque populo, manibus suis trucidasset, interfectum esse impetu multitudinis. *Haec Schol. Ambrosianus.*

4. Difficilis ratio belli gerendi, at plena fidei, plena pietatis. [Aquila cap. 14. p. 154. Fortun. Rhetor. lib. II. in Partitione et in Hypophoris. Marcianus Capella de Rhetorica p. 428. ed. Capperon.]

5. Strabo geogr. lib. VII. cap. 1. §. 13. haec habet: *Τῆς Αἰγύπτου δὲ τὰς προσόδους ἔν τινι λόγῳ Κικέρων φράζει φήσας κατ' ἐνιαυτὸν τῷ τῆς Κλεοπάτρας πατρὶ τῷ Αὐλητῇ προσφέρεσθαι φόρον ταλάντων μυρίων δισχιλίων πεντακοσίων.*

2. IN CLODIUM ET CURIONEM.

(Cum supplementis Car. Beier.)

ARGUMENTUM PSEUDOASCONII.

Apud Graecos [*huius modi genera orationum ἐπαινοῦντα καὶ ψέγοντα*] nominantur, continentia ferme laudes et vituperationes. Non

enim rei postulantur a Tullio vel C. Curio vel P. Clodius, sed quos iam habuerant in senatu quamdam iurgiosam decertationem, visum Ciceroni est hanc orationem conscribere plenam sine dubio et asperitatis et facetiarum, quibus mores utriusque proscindit et de singulorum vitiis quam potest acerbissime loquitur. Sed enim principium huius offensae fertur a P. Clodii reatu descendisse. Nam visus est in domo pontificis maximi C. Caesaris eiusdemque praetoris incestum fecisse cum eius uxore Pompeia, quum eo tempore per Vestales virgines et matronas honestissimas in operto Bonae deae sacrificium viris omnibus inaccessum fiebat. Unde elapso tamen Clodio magna invidia percrebruit et infamia caerimoniarum, ut senatus decernere cogeretur omni diligentia consulum pervestigandum, si quod esset publicis religionibus illatum flagitium. Accedebat huc etiam praeiudicium quoddam C. Caesaris ipsius pontificis, qui uxorem suam illico repudiavit. Post quod reus de incesto factus est P. Clodius accusante L. Lentulo, defendente C. Curione patre. Nam tres illis temporibus Curiones illustri nomine exstiterunt atque ita in libris adhuc feruntur: Curio avus, qui Servium Fulvium incesti reum defendit, et hic C. Curio pater, qui P. Clodio adfuit, et tertius ille Curio tribunicius, qui bello civili Pompeiano in Africa periit. Qui quum esset partium Caesaris, oppressus est ab equitibus Iubae regis. Sed hactenus de Curionibus dictum sit. Multum diuque habitis concertationibus ante iudicium P. Clodius a turbulenta multitudine, ne causam diceret, non sine impetu seditionis adiutus est, auctore huius conspirationis Q. Fufio Caleno tribuno pl., cuius mentionem creberrimam Tullius in Philippicis orationibus facit. Obstante vero paene universo senatu pro sanctimonia religionum adversus crimen incesti, iudices tamen ad extremum dati sunt. Et primo quidem ab senatu praesidium petiverant, *ut* de Clodio potentissimo homine liberius iudicaretur. Verum ita res cecidit, ut in eum multi grave testimonium dicerent, quorum in numero M. ipse Tullius interrogatus ait ad se salutatum venisse ipsa die Clodium, qua se ille contenderat Interamnae fuisse militibus passuum ferme LXXXX ab urbe disiunctum: quo scilicet videri volebat incesti Romae committendi facultatem non habuisse. Et post haec ab iudicibus XXV damnatus est. Praevaluit tamen ad eius victoriam maior eorum numerus, qui absolverunt. Nam XXX et una pro eo sententiae latae sunt. Inde igitur capitalis inimicus in M. Tullium coepit efferri, et, quum illo anno *po*testate quaestoria fungeretur, apud populum creberrimis eum contionibus lacessebat: minas quin immo praetendens, ad familiam se plebeiam transiturum, ut tribunus pl. fieret, denunciabat. Quibus minacissimis illius vocibus vehementer et acerrimo spiritu hac oratione Cicero respondit duorum, tam ipsius quam Curionis.

[Hoc veteris scholiastae argumentum et quae huic subiecta sunt orationis fragmenta, praeter quattuor e Quinctiliano, duo e Nonio,

unum ex horum utroque et Rufiniano, unum ex ipsius Ciceronis loco iam diu cognita, primum edita a Maio e cod. Ambrosiano Mediolani 1814. *supplementis codicis Taurinensis Peyron auxit* 1824. *Caeterum Nonius orationem etiam omisso Curionis nomine commemorat.* NOBB.]

I. Statueram, P. C., quoad reus esset P. Clodius, nihil de illo neque apud vos neque alio ullo in loco dicere. *Tametsi acerbissimum et capitale mihi odium minis* ac furiosis contionibus indixerat, quod simul ab eo mihi et rei publicae denunciabatur, *tamen neque dixi quidquam pro testimonio, nisi quod erat ita notum atque testatum, ut non possem praeterire, et facile patiebar* nihil me addere ad alterius periculum. *Non enim illum reum, sed miliens condemnatum arbitrabar, nisi religio, nisi pudicitia, nisi iudiciorum fides, nisi senatus auctoritas omnis concidisset.* Sin esset iudicatum non videri virum venisse, quo iste venisset, *non magno opere intelligebam esse nobis laborandum, ne ita, ut sperarunt mali, alacris exsultaret improbitas in victoria.* Ut ille iudicio tamquam e naufragio nudus emersit, perturbatio istum mentis et quaedam scelerum offusa caligo et ardentes Furiarum faces excitarunt, *praesertim quum eum frustrata esset spes, cui inhiaverat cupiditati suae blandiens, ut opimae provinciae proconsuli quaestor auctoritate senatus adderetur.* [Pseudoasconius. Quinctilianus lib. VIII. cap. 3. §. 81. Idem lib. IX. cap. 3. §. 47.]

II. Ac vide an facile fieri tu potueris, quum is factus non sit, cui tu concessisti. Syriam sibi nos extra ordinem polliceri. [Pseudoasconius. Quinctilianus lib. V. cap. 10. §. 92.]

Quum igitur creditoribus suis spem ostentare provinciae videretur, augens magnum quemdam cumulum aeris alieni: *ut* ingemuit gravius timidior quidem creditor, confirmat se comitiis consularibus Romae futurum. [Pseudoasconius.]

Quum vero ipsa iam sortitio provinciarum exspectaretur, tanto prius ad aerarium venit, ut ibi ne scribam quidem quemquam offenderet. [Pseudoasconius.]

III. *Atque etiam simulabat se, ut tribunus plebis fieret, contaminatis gentibus, iure Quiritium legitimo tutelarum et hereditatum relicto, amissis sacris paternis in adoptiva transi-*

turum: quibus iste, qui omnia sacrificia nosset, facile ab se deos placari posse arbitrabatur. [Quinctilianus lib. IX. cap. 2. §. 96.]

Quum se ad plebem transire velle diceret, sed misere fretum transire cuperet, hanc loquacem Siciliam non despexit. [Pseudoasconius.]

Iam vero ex iudicio tam egens emissus, quam quidam iudices eius ante illud iudicium fuerunt et ad aliquod severius iudicium reservatus, ut in contionem ad popularem iactationem escenderat, aperte victrice nequitia ac libidine exsultans et triumphans, accesserunt ita pauci, ut eum non ad contionem, sed sponsum diceres advocasse. [Pseudoasconius.]

Quasi vero periculum sit in spondendo pro eo, cuius satisdationes semper dicuntur induci! [Pseudoasconius.]

*Nunc ego furialibus illis vocibus respondebo, quas tu, o coenum, o labes, o pestis importuna, in contionibus misisti. Nam quae ad fautorem tui flagitii, patroni tui filium, pertinent, quamvis ille operarum ac gregalium tuorum dux in contionibus meo nomine ad invidiam usus sit contumelioseque me laeserit, tamen haec nunc, quantum res patiatur, antiquae, quae mihi cum patre eius adhuc fuit, amicitiae et necessitudini condonanda potius intel*ligo quam in absentem esse dicenda.

IV. 1. Primum homo durus ac priscus invectus est in eos, qui mense Aprili apud Baias essent et aquis calidis uterentur. Quid cum hoc homine nobis tam tristi ac severo? 2. Non possunt hi mores ferre nunc tam austerum et tam vehementem magistrum, per quem hominibus maioribus natu ne in suis quidem praediis impune tunc, quum Romae nihil agitur, liceat esse valetudinique servire. Verum tamen caeteris *pos*sit ignoscere, *ei* vero, *qui villam habeat* in illo loco, nullo modo. 'Quid homini' inquit 'Arpinati cum Baiis, agresti ac rustico?' 3. Quo loco ita fuit caecus, ut facile appareret vidisse eum quod fas non fuisset: 4. nec enim respexit illum ipsum patronum libidinis suae non modo apud Baias esse, verum eas ipsas aquas habere, quae gustu tamen Arpinatis fuissent. Sed videte metuendam inimici et hostis bilem et licentiam! Is me dixit aedificare, ubi

nihil habeo, ibi fuisse. Quo *modo* enim non *mirer* amentem adversarium, qui id obiiciat, quod vel honeste confiteri vel manifesto redarguere possis?

V. Nam rusticos ei nos videri minus est mirandum, qui manicatam tunicam et mitram et purpureas fascias habere non possumus. Tu vero festivus, tu elegans, tu solus urbanus, quem decet muliebris ornatus, quem incessus psaltriae, qui effeminare vultum, attenuare vocem, laevare corpus potes.

O singulare prodigium! At, o monstrum! Nonne te huius templi, non urbis, non vitae, non lucis pudet? Tu, qui indutus muliebri veste fueris, virilem vocem audes emittere, cuius importunam libidinem et stuprum cum scelere coniunctum ne subornandi quidem mora retardavit? Tune, quum vincirentur pedes fasciis, quum calautica capiti accommodaretur, quum vix manicatam tunicam in lacertos induceres, quum strophio accurate praecingerere, in tam longo spatio numquam te Appii Claudii nepotem esse recordatus es? Nonne, etiam si omnem mentem libido averterat, tamen ex [e cod. Taurin.] *iturum per atrium imagines maiorum tuorum te a tanto scelere etiam mutae revocare debuerunt? Quem enim umquam audisti maiorum tuorum, qui et sacra privata coluerunt et publicis sacerdotiis praefuerunt, quum sacrificium Bonae deae fieret, interfuisse? Neminem: ne illum quidem, qui caecus est factus.* Sed, credo, postquam speculum tibi adlatum est, longe te a pulcris abesse sensisti. [Pseudoasconius. Nonius p. 339. 434.]

At sum, inquit, haud ita illiberali facie. — [Quasi vero ego de facie tua, catamite, dixerim] *ac non de flagitio tuo quo maiorum imagines funestas!* [Rufinianus cap. 2. p. 197 ed. Ruhnk.]

VI. At sum, inquit, absolutus. — Novo quidem hercle more cui uni absoluto lites aestimatae sunt. [Pseudoasconius.]

Iuranti, inquit, tibi iudices non crediderunt. Quasi ego non contentus sim, quod mihi quinque et viginti iudices crediderunt! *triginta unus tibi nihil crediderunt*, qui sequestres abs te locupletes acceperint, *manifesti periurii et praesidium a nobis petierint.* [Pseudoasconius.]

Quid? divortium pontificis maximi *nonne te aperte arguit furem muliebrium religionum.*

VII. Integritas tua te purgavit, mihi crede: pudor eripuit, vita ante acta servavit. Quattuor tibi sententias solas ad perniciem defuisse? [Quinctilianus lib. VIII. cap. 6. §. 56. et Pseudoasconius.]

Tu quidem prae te fers pecuniam te recepturum, qua sententias emisti eorum, qui te crimine liberarunt. Quem vero tam stultum fore existimas, ut pecuniam, quam acceperit, reddat? Nam L. quidem Cotta, *quod in iudice spectari et fortuna deberet et dignitas, ita iudicatum amplissimorum ordinum delectis viris patere voluit*, ut posthac lege Aurelia iudex esse non possit, *nisi salvis nummis quisquam illorum, quos fames magis quam fama commovit, ut, quod omnes non modo homines, verum etiam pecudes factum esse sciunt, id statuerent non videri factum. Sed nolite una plaga accepta, P. C., concidere, nolite deficere. Vulnus est eius modi, quod mihi nec dissimulandum nec pertimescendum videtur, ne aut ignorando stultissimi aut metuendo ignavissimi iudicemur. Bis absolutus est Lentulus, bis Catilina. Hic tertius iam a iudicibus in rem publicam immissus.*

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

Erras, Clodi: non te iudices urbi, sed carceri reservarunt, neque te retinere in civitate, sed exsilio privare voluerunt. Quam ob rem, patres conscripti, erigite animos, retinete vestram dignitatem. Manet illa in re publica bonorum consensio: dolor accessit bonis viris, virtus non est imminuta: nihil est damni factum novi, sed quod erat inventum est. In unius hominis perditi iudicio plures similes reperti sunt. [Cicero ad Att. lib. I. ep. 16. §. 5., quo ipso in loco illa antea significantur a Cicerone dicta esse, quae C. Beierus reposuit paullum immutata verbis his: *Nolite — immissus.*]

3. DE CONSULATU SUO.

Patricius dubitat utrum hic corruptus sit locus poëmatis de consulatu an orationis. Orationem enim meditatus erat Cicero, hoc se magistratu abdicaturus, quam ne haberet, Metellus trib. pl. prohibuit.

Quorum luxuries † fortunata censa peperit. [Nonius p. 202., quae sane, quamvis sint corrupta, ad poëma pertinere videntur.]

4. PRO C. CORNELIO DE MAIESTATE ORATIO PRIMA.

De hac oratione Asconius haec praedicat: **Hanc orationem dixit L. Cotta L. Torquato coss. post annum quam superiores.**

ARGUMENTUM.

C. Cornelius homo non improbus vita habitus est. Fuerat quaestor Cn. Pompeii, dein tribunus plebis C. Pisone consule biennio ante quam haec dicta sunt. In eo magistratu ita se gessit, ut iusto pertinacior videretur. Alienatus est autem a senatu ex hac causa. Rettulerat ad senatum, ut, quoniam exterarum nationum legatis pecunia magna daretur usura turpiaque et famosa ex eo lucra fierent, ne quis legatis exterarum nationum pecuniam expensam ferret. Cuius relationem repudiavit senatus et decrevit satis factum videri eo senatus consulto, quod ante annos .... L. Domitio C. Caelio coss. factum erat, quum senatus ante pauculos annos illo senatus consulto decrevisset, ne quis Cretensibus pecuniam mutuam daret. Cornelius ea re offensus senatui questus est de ea re in contione, exhauriri provincias usuris, providendum ut haberent legati, unde praesentia ..... darent, promulgavitque legem, qua auctoritatem senatus minuebat, ne quis nisi per populum legibus solveretur. Quod antiquo quoque iure erat cautum: itaque in omnibus senatus consultis, quibus aliquem legibus solvi placebat, adiici erat solitum, ut de ea re ad populum ferretur, sed paullatim ferri erat desitum, resque iam in eam consuetudinem venerat, ut postremo ne adiiceretur quidem in senatus consultis de rogatione ad populum ferenda, eaque ipsa senatus consulta per pauculos admodum fiebant. Indigne eam Cornelii rogationem tulerant potentissimi quique ex senatu, quorum gratia magno opere minuebatur: itaque P. Servilius Globulus tribunus plebis inventus est qui C. Cornelio obsisteret. Is, ubi legis ferundae dies venit et praeco subiiciente scriba verba legis recitare populo coepit, et scribam subiicere et praeconem pronunciare passus non est. Tum Cornelius ipse codicem recitavit. Quod quum improbe fieri C. Piso consul vehementer quereretur [*tollique ea re*] tribuniciam intercessionem diceret, gravi convicio a populo exceptus est, et quum ille eos, qui sibi intemptabant manus, prendi a lictore iussisset, fracti eius fasces cuncti lapidesque etiam ex ultima contione in consulem iacti: quo tumultu Cornelius perturbatus concilium dimisit. Actum deinde eadem de re in senatu est magnis contentionibus. Tum Cornelius ita ferre rursus coepit, ne quis in senatu legibus solveretur nisi CC adfuissent, neve quis, quum solutus esset, intercederet, quum de ea re ad populum ferretur. Haec sine tumultu res acta est. Nemo enim negare poterat pro auctoritate senatus esse eam legem. Sed tamen eam tulit invitis optimatibus, qui vel paucos ..... gratificari solebant. Aliam deinde legem Cornelius, etsi nemo repugnare ausus est, multis tamen invitis tulit, ut praetores ex edictis

suis perpetuis ius dicerent: quae res cunctam gratiam ambitiosis praetoribus, qui varie ius dicere solebant, adsueverant, sustulit. Alias quoque complures leges Cornelius promulgavit, quibus plerique collegae intercesserunt: per quas contentiones totus prope tribunatus eius peractus est.

Sequenti deinde anno M'. Lepido L. Volcatio coss., quo anno praetor Cicero fuit, reum Cornelium duo fratres Cominii lege Cornelia de maiestate fecerunt. Detulit nomen Publius, subscripsit Gaius. Et quum P. Cassius praetor decimo die, ut mos est, adesse iussisset, eoque die ipse non adfuisset, seu avocatus propter publici frumenti curam seu gratificans reo, circumventi sunt ante tribunal eius accusatores a notis operarum ducibus, ita ut mors intentaretur, si mox non desisterent. Quam perniciem vix effugerunt interventu consulum, qui advocati reo descenderant. Et quum in scalas quasdam Cominii fugissent, clausi in noctem ibi se occultaverunt, deinde per tecta vicinarum aedium profugerunt ex urbe. Postero die, quum P. Cassius adsedisset et citati accusatores non adessent, exemptum nomen est de reis Cornelii. Cominii autem magna infamia flagraverunt vendidisse silentium magna pecunia.

Sequente deinde anno L. Cotta L. Torquato coss., quo haec oratio a Cicerone praetorio dicta est, quum prima pars M. Manilius, qui iudicium per operarum duces turbaverat, deinde quod ex S. C. anno cos..... praesidebant, et iudicio non respondisset ..... atque esset damnatus, recreavisset ....., iam accepta pecunia tollere ait ..... Cornelium lege maiestatis. Res acta est magna exspectatione paucos ante me g.....o Cornelius, perterritus Manilii exitu ..... in iudicium adhibuit, ut ne clamor quidem ullus ab advocatis eius oriretur.

Dixerunt in eum infesti testimonia principes civitatis, qui plurimum in senatu poterant, Q. Hortensius, Q. Catulus, Q. Metellus Pius, M. Lucullus, M'. Lepidus. Dixerunt autem hoc, vidisse se, quum Cornelius in tribunatu codicem pro Rostris ipse recitaret, quod ante Cornelium nemo fecisse existimaretur. Volebant videri se iudicare eam rem magno opere ad crimen imminutae maiestatis tribuniciae pertinere: etenim prope tollebatur intercessio, si id tribunis permitteretur. Non poterat negare id factum esse.... Is eo confugit, ut diceret non ideo, quod lectus sit codex a tribuno, imminutam esse tribuniciam potestatem. Qua vero arte et scientia orationis, ita ut et dignitatem clarissimorum civium, contra quos dicebat, non violaret, et tamen auctoritate eorum laedi reum non pateretur, quantaque moderatione rem tam difficilem aliis tractaverit, lectio ipsa declarabit. Adiumentum autem habuit, quod, sicut diximus, Cornelius praeter destrictum propositum adversus principum voluntatem caetera vita nihil fecerat, quod magno opere improbaretur, praeterea, quod et ipse Globulus, qui intercesserat, aderat Cornelio et quod ipsum quo-

que diximus, quod Cornelius Pompeii Magni quaestor fuerat apud duas ..... praefecturas equitum Romanorum et tribuno .... et ex tertia quoque parte ..... apud plerosque exceptis iis ..... familiaris principum civitatis.

Res acta est magno conventu magnaque exspectatione, quis eventus iudicii futurus esset ..... A summis viris dici testimonium ..... et id, quod ei dicerent, confiteri animadvertebant. Exstat oratio Cominii accusatoris, quam sumere in manus est aliquod operae precium non solum propter Ciceronis orationes, quas pro Cornelio habemus, sed etiam propter semet ipsam. Cicero ipse significat quadriduo Cornelium defendisse, quas actiones contulisse eum in duas orationes apparet. Iudicium id exercuit Q. Gallius praetor.

VERS. A PRIMO CIRCITER CLXI.

1. Postulatur me praetore primum de pecuniis repetundis. Prospectat videlicet Cominius quid agatur. Videlicet homines foeneos in medium ad temptandum periculum proiectos.

2. Quid? Metellus summa nobilitate ac virtute, quum bis iurasset, semel privatim † privatim patre publice legis deiectus est ratione: an vi an veri ..... suspitionem animi tollit ..... virtus ac dignitas, et Q. Metelli ...., ... adolescentia ad summam laudem omnibus rebus ornata.

3. Legem, inquit, de libertinorum suffragiis Cornelius C. Manilio dedit. Quid est hoc, DEDIT? An tulit an rogavit an hortatus est? Nam tulisse ridiculum est, quasi legem aliquam aut ad scribendum difficilem aut ad excogitandum reconditam: quae lex paucis his annis non modo scripta, sed etiam lata esset.

4. In quo quum multa reprehensa sunt tum in primis celeritas actionis.

5. Petivit tamen a me pater maxima contestatione, ut causam Manilii defenderem.

VERS. A PRIMO DCCCCL.

6. Nam quum is tribunus plebis duas leges tulisset in eo magistratu, unam perniciosam, alteram egregiam: † quod summa res publica non haesit, sed ab illo ipso tr. abiectum

est bonum autem quod summa res publica manet in vestri ordina ..... dis ..... fuit.

7. Aliis ille in illum furorem magnis hominibus auctoribus impulsus est, qui aliquod institui exemplum disturbandorum iudiciorum perniciosissimum, temporibus suis accommodatissimum, meis alienissimum rationibus, cupierunt.

VERS. CIRC. CCXI.

8. Possum dicere hominem summa prudentia clarum C. Cottam de suis legibus abrogandis ipsum ad senatum rettulisse.

SEQUITUR.

9. Possum et eiusdem Cottae legem de iudiciis privatis anno post quam lata sit a fratre eius [abrogatam].

STATIM.

10. Legem Liciniam et Muciam de civibus regundis video constare inter omnes, quam duo consules omnium, quos vidimus, sapientissimi tulissent, non modo inutilem, sed perniciosam rei publicae fuisse.

11. Quattuor omnino genera sunt, iudices, in quibus per senatum more maiorum statuatur aliquid de legibus. Unum est eius modi, placere legem abrogari, ut Q. Caecilio M. Iunio consulibus, quae leges rem militarem impedirent, ut abrogarentur.

Alterum, quae lex lata esse dicatur, ea non videri populum teneri, ut L. Marcio Sex. Iulio coss. de legibus Liviis.

Tertium est de legum derogationibus. Quo de genere persaepe senatus consulta fiunt, ut nuper de ipsa lege Calpurnia, quae derogaretur.

12. P. Africanus ille superior dicitur non solum a sapientissimis hominibus, qui tum erant, verum etiam a se ipso saepe accusatus esse, quod, quum consul esset cum Ti. Longo, passus esset tum primum a populari consessu senatoria subsellia separari.

CIRCA MEDIUM.

12. Est utique ius vetandi, quum ea feratur, quam diu ..... ferundi transferuntur, id est ..... lex, dum

privati dicunt, dum ..... dum cistella defertur, dum aequantur sortes, dum sortitio fit, et si qua sunt alia huius generis.

PAULLO POST.

14. Unum tamen, quod hoc ipso tribuno plebis factum est, praetermittendum non videtur. Neque enim maius est legere codicem, quum intercedatur, quam sitellam ipsam cum ipso intercessore deferre nec gravius incipere ferre quam perferre nec vehementius ostendere se laturum invito collega quam ipsi collegae magistratum abrogare nec criminosius tribus ad legem accipiendam quam ad collegam reddendum privatum intro vocare: quae vir fortis huius collega Aulus Gabinius in re optima fecit omnia, neque quum salutem populo Romano atque omnibus gentibus finem diu turnae [cupiditatis] turpitudinis et servitutis adferret, passus est plus unius collegae sui quam universae civitatis vocem valere et voluntatem.

15. At enim de corrigenda lege rettulerunt.

16. Iidem, nisi haec ipsa lex, quam C. Cornelius tulit, obstitisset, decrevissent id, quod palam iam isti defensores iudiciorum pugnaverunt, senatui non placere id iudicium de Sullae bonis fieri. Quam ego causam longe aliter praetor in contione defendi, quum id dicerem, quod idem iudices postea statuerunt, iudicium aequiore tempore fieri oportere.

STATIM.

17. Antea vero quam multarum rerum iudicia sublata sint, et quia scitis, praetereo, et ne quem in iudicium oratio mea revocare videatur.

PAULLO POST.

18. Non Cn. Dolabella C. Volcatium, honestissimum virum, communi et quotidiano iure privasset.

Non denique homo illorum et vita et prudentia longe dissimilis, sed tamen nimis in gratificando iure liber, L. Sisenna, bonorum Cn. Cornelii possessionem ex edicto suo P. Scipioni, adolescenti summa nobilitate, eximia virtute praedito, [non] dedisset.

Qua re quum hunc populus Romanus videret et quum a tribunis plebis doceretur ....., nisi poena accessisset in divisores, exstinct ..... ullo modo posse , legem hanc Cornelii flagitabat, illam, quae ex senatus consulto ferebatur, repudiabat, idque iure, ut docti sumus duorum consulum designatorum calamitate.

ET EADEM DE RE PAULLO POST.

19. Ut spectaculum illud [duorum designatorum consulum calamitate] re et tempore salubre ac necessarium, genere et exemplo miserum ac funestum videremus.

20. Quid ego nunc tibi argumentis respondeam posse fieri ut alius aliquis Cornelius sit, qui habeat Philerotem † res vulgare nomen esse Philerotis, Cornelios vero ita multos, ut iam etiam collegium constitutum sit.

21. At enim extremi ac difficillimi temporis vocem illam, C. Corneli, consulem mittere coëgisti, qui rem [publicam] salvam esse vellent, ut ad legem accipiendam adessent.

22. Ante vestros annos propter illius tribuni plebis temeritatem posse adduci, ut omnino ..... ne illius potestate abalienemur qui restituerunt eam potestatem, alterum nihil unum posse contra multos, alterum longe abesse.

23. Tanta igitur in illis virtus fuit, ut anno XVI. post reges exactos propter nimiam dominationem potentium secederent, leges sacratas ipsi sibi restituerent, duos tribunos crearent, montem illum trans Anienem, qui hodie Mons Sacer nominatur, in quo armati consederant, aeternae memoriae causa consecrarent. Itaque auspicato postero anno [X] tribuni plebis comitiis curiatis creati sunt.

24. Tum interposita fide per tres legatos, amplissimos viros, Romam armati revertuntur. In Aventino consederunt: inde armati in Capitolium venerunt, decem tribunos plebis per pontificem, quod magistratus nullus erat, creaverunt.

Etiam haec recentiora praetereo: ponam principium iustissimae libertatis, Cassiam, qua lege suffragiorum vis potestasque convaluit, alteram Cassiam, quae populi iudicia firmavit.

[Dicit de nobilibus.]

25. Qui non modo cum Sulla, verum etiam illo mortuo semper hoc per se summis opibus retinendum putaverunt, inimicissimi C. Cottae fuerunt, quod is consul paullum tribunis plebis non potestatis, sed dignitatis addidit.

26. Quam diu quidem hoc animo erga vos illa plebs erit, quo se ostendit, quum legem Aureliam, quum Rosciam non modo accepit, sed etiam efflagitavit.

27. Memoria teneo, quum primum senatores cum equitibus Romanis lege Plotia iudicarent, hominem dis ac nobilitati perinvisum, Cn. Pompeium, causam lege Varia de maiestate dixisse.

28. Ut ab Iove optimo maximo caeterisque dis deabusque omnibus opem et auxilium petam. [Priscianus lib. VII. cap. 3. §. 11.]

29. Nihil senatui detraxisse Cornelium. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 508. p. 224. Lindem.]

30. Ex promulgatione trinundinum dies ad ferendum potestasque venisset. [Priscianus lib. VII. cap. 3. §. 9.]

31. Codicem attigit. [Quinctilianus lib. V. cap. 13. §. 26 et ibidem lib. IV. cap. 4. §. 8. et C. Jul. Vict. p. 75. Mai.]

32. Repugnare — dicit Cicero —, ut divisores, quos honoris sui ministros esse voluerat, lege ambitus vellet adfligere. [Marcianus Capella de Rhetorica p. 421. ed. Capperon.]

33. Quae intermissa compluris annos. [Priscianus lib. VII. cap. 17. §. 86.]

34. Num alicui gratificabatur aut homini aut ordini? [Idem lib. VIII. cap. 15. §. 82.]

35. Coeptum igitur per eos, qui agi volebant, desitum est per hunc, qui decessit. [Idem lib. X. cap. 7. §. 40., cap. 9. §. 55.]

36. Circumitis Rostris eiicerentur lapidibus homines. [Idem lib. VIII. cap. 15. §. 82.]

37. Refertum (aerarium) tribuniciis legibus, exhaustum a quibus sit ipsi sciunt. [Aquila cap. 16. p. 156.]

38. Qui eloquentia caeteris antecellit. [Priscianus lib. X. cap. 6. §. 36.]

39. Demi medius fidius de his tormentis aliquantum malim. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 226. Lindem.]

40. Ad miserrimum crudelissimumque dominatum dedi patiamini. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 507. p. 224. Lindem.]

41. Cur nunc redeant, si tum gratiae concesserint. [Idem ibid. p. 503. p. 220. Lindem.]

42. Quid, quod ne cum iis quidem expertus es, quos duces operarum fuisse dixisti? [Idem ibid. p. 511. p. 226. Lindem.]

43. Eius modi mihi duos laqueos in causa esse propositos, ut, si me altero expedissem, tenerer altero. [Idem ibid. p. 513. p. 228. Lindem.]

44. Aperuit fores scalarum. [Acro ad Hor. Serm. lib. I. sat. 2. v. 67.]

45. Legite, ut legebatis, hinc intelligetis nulla tenuissima suspicione describi aut significari Cornelium. [Boëthius de Defin. p. 659. ed. Bas.]

46. *Quaeritur tamen*, an maiestas minuta sit, *ut in causa Cornelii quaesitum est.* [Quinctilianus lib. VII. cap. 3. §. 35.]

47. Obiecta est paullo liberalior vita. [Idem lib. V. cap. 13. §. 26.]

5. PRO C. CORNELIO ORAT. II.

1. Pugnem aperte contra nobilissimorum hominum voluntates? studia, consilia cogitationesque eorum aperiam? [Aquila cap. 10. p. 151. et Marcianus Capell. lib. V. p. 171.]

2. O callidos homines, o rem excogitatam, o ingenia metuenda! diximus: testes dare volumus. Quem quaeso nostrum fefellit ita vos esse facturos? [Cicero orat. cap. 67. §. 225.]

3. Num in eo, qui sint hi testes, haesitatis? Ego vobis edam. Duo reliqui sunt de consularibus, inimici tribuniciae potestatis. Pauci praeterea adsentatores eorum atque adseclae subsequuntur. [Asconius.]

4. Sed si familiariter ex Q. Catulo, sapientissimo viro atque humanissimo, velim quaerere: Utrius tandem tibi tribunatus minus probari potest, C. Cornelii, an non dicam P. Sulpicii, non L. Saturnini, non Gaii Gracchi, non Tiberii, neminem, quem isti seditiosum existimant, nominabo, sed avunculi tui, Q. Catule, clarissimi patriaeque amantissimi viri? quid mihi tandem responsurum putatis? [Idem.]

POST XX VERSUS A PRAECEDENTI.

5. Quid? avunculus tuus, clarissimus vir, clarissimo patre, avo, maioribus, credo, silentio, favente nobilitate, nullo intercessore comparato populo Romano dedit et potentissimorum hominum collegiis eripuit cooptandorum sacerdotum potestatem? [Asconius.]

SEQUITUR.

6. Quid? idem Domitius M. Silanum, consularem hominem, quem ad modum tribunus plebis vexavit? [Idem.]

7. ..... haec est controversia eius modi, ut mihi ..... tribunus plebis Cn. Domitius, Catulo M. Terpolius contemptissimum nomen eiectum esse ex iis, qui tribuni pl. fuerunt. [Idem.]

8. Neque me divitiae movent, quibus omnes Africanos et Laelios multi venalicii mercatoresque superarunt, neque vestis aut caelatum aurum et argentum, quo nostros veteres Marcellos Maximosque multi eunuchi e Syria Aegyptoque vicerunt, neque vero ornamenta ista villarum, quibus L. Paullum et Mummium, qui rebus his urbem Italiamque omnem referserunt, ab aliquo video perfacile Deliaco aut Syro potuisse superari. [Cicero orat. cap. 70. §. 232. Quinctilianus lib. IX. cap. 4. §. 14. Nonius p. 188. Priscianus lib. X. cap. 9. §. 49.]

9. Quis tam abundans copiis. [Priscianus lib. XVIII. cap. 2. §. 19. Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 487. p. 209. Lindem.]

10. Das enim mihi potestatem eos, qui tum adfuerunt Cornelio, nominandi. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 492. p. 213. Lindem.]

11. Facite, ut facitis, qui ad causam adestis. [Idem ibid. p 493. p. 213. Lindem.]

12. Sed ad urbem dierum fuerit iter complurium. [Idem ibd. p. 496. p. 215. Lindem.]

13. Si vos huius fortunas paucorum odio adiudicaveritis. [Idem ibid. p. 497. p. 216. Lindem.] (Haec duo fragmenta cod. Guelf. auctoritate ad or. I. referenda erant.)

14. Quid enim mihi certamen est cum accusatore aut contentio? [Idem ibid. p. 500. p. 218. Lindem.]

15. Quam diligentes libertatis vos oporteat esse. [Idem ibid. p. 511 p. 226. Lindem.]

16. Qui commodis populi Romani lingua dumtaxa; ac voluntate consuluit. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 511. p. 226. Lindem.]

17. Expelleret a dispensantibus. [Idem ibid. p. 513. p. 227. Lindem.]

18. Correpsit in scalas. [Scholiastes vet. in Iuven. v. Rutgersium Varr. Lectt. lib. V. cap. 3. p. 457.]

19. Ne fraudi sit ei, qui populum ad contentionem vocarit. [Servius ad Aen. lib. XI. v. 708.]

6. PRO M. FUNDANIO.

[*Haec oratio habita est p. a. u. c.* 688. *Duo fragmenta postrema Orellio debentur.* NOBB.]

1. Non modo hoc a Villio Annale, sed vix mehercule a Q. Mutone factum probari potest. [Priscianus lib. VII. cap. 11. §. 58.]

2. Essetne id, quod Meno nunciasset. [Idem lib. VI. cap. 5. §. 29. p. 221. Hertz.]

3. Arcades se proselenos esse adseverant, id est, ante lunam natos, quod et Cicero in Fundaniana commemorat. [Servius ad Georg. lib. II. v. 342. cf. Placidum Lactantium ad Statii Thebaid. lib. IV. p. 132. ed. Lindenbrog.: 'Cicero pro Fundanio opinionis eius meminit, quum de nobilitate tractaret.']

4. Commissura. [Servius ad Aen. lib. IX. v. 675.]

5. Puncta. [Acro ad Horat. de art. poët. v. 343.]

6. Descripsistine eius necessarium, nostrum competitorem? istum ipsum, cuius nunc studio et gratia tota accusatio ista munita est. [Boëthius de Definit. p. 658. ed. Bas. a. 1570.]

7. Antiqui dicebant *fordeum foedus*que pro aspiratione vau simili littera utentes: nam contra Graeci aspirare solent, ut pro Fundanio Cicero testem, qui primam eius litteram dicere non posset, irridet. [Quinctilianus lib. I. cap. 4. §. 14.]

8. Quasi vero ego de facie tua, catamite, dixerim, vel † alias potuisti contumeliosius facere, si tibi hoc Parmeno adloqui, ac non ipse Parmeno nunciasset. [Iul. Rufinianus de Figg. p. 197. Ruhnk. p. 30. Capper.]

7. PRO A. GABINIO.

[*Dicta est haec oratio Domitio App. Claudio coss. a.* 700 *p. u. c. Cf. Dio Cassius lib. XXXIX. cap.* 63. NOBB.]

Ego quum omnes amicitias tuendas semper putavi summa religione et fide tum eas maxime, quae essent ex inimicitiis

revocatae in gratiam, propterea quod integris amicitiis officium praetermissum imprudentiae vel, ut gravius interpretemur, negligentiae excusatione defenditur: post reditum in gratiam, si quid est commissum, id non neglectum, sed violatum putatur nec imprudentiae, sed perfidiae adsignari solet. [Hieronymus apol. adv. Rufinum, Opp. T. II. p. 134. ed. Francof., qui haec ex commentariis causarum pro Gabinio adfert.]

8. PRO Q. GALLIO.

[*Dicta est oratio pro Q. Gallio ambitus reo* (*cf. Q. Cic. de petit cons.* 5. *Cic. Brut.* 80., 278.), *ut videtur, anno p. u. c.* 703. *Sulpicio Marcello coss. cf. Cic. ad fam. lib. VIII. ep.* 4.]

1. Fit clamor, fit convicium mulierum, fit symphoniae cantus. Videbar mihi videre alios intrantes, alios autem exeuntes, partim ex vino vacillantes, partim hesterna potatione oscitantes. Versabatur inter hos Gallius unguentis oblitus, redimitus coronis: humus erat immunda, lutulenta vino, coronis languidulis et spinis cooperta piscium. [Aquila cap. 2. p. 144. Quinctilianus lib. VIII. cap. 3. §. 66., lib. XI. cap. 3. §. 165. C. Iul. Vict. art. rhet. cap. 22. p. 105. Mai.]

2. M. Tullius, in quem pulcherrimum illud elogium est: *Demosthenes tibi praeripuit, ne esses primus orator, tu illi, ne solus*, in oratione pro Q. Gallio quid de favore vulgi et de imperitis contionibus loquatur attende, ne his fraudibus ludaris. Loquor enim quae sum ipse nuper expertus. Unus quidam poëta nominatus, homo perlitteratus, cuius sunt illa colloquia poëtarum ac philosophorum, quum facit Euripidem et Menandrum inter se et in alio loco Socratem atque Epicurum disserentes, quorum aetates non annis, sed saeculis scimus esse disiunctas, quantos is plausus et clamores movet. Multos enim condiscipulos habet in theatro, qui simul litteras non didicerant. [D. Hieronymus ad Nepotian. de vit. cler. Tom. I. p. 10. ed. Francof. Tom. IV. p. 262. Bened.]

3. Ut Tullius in Galliana: Qui spurce dictum commemorarent in libera civitate. [Eugraphius in Terent. Eun. II, 2, 4.]

4. An ista, si vera essent, sic a te dicerentur? [Quinctilianus lib. XI. cap. 3. §. 155.]

5. Tu istuc, M. Calidi, nisi fingeres, sic ageres? praesertim quum ista eloquentia alienorum hominum pericula

defendere acerrime soleas, tuum negligeres? ubi dolor, ubi ardor animi, qui etiam ex infantium ingeniis elicere voces et querelas solet? Nulla perturbatio animi, nulla corporis, frons non percussa, non femur, pedis, quod minimum est, nulla supplosio. Itaque tantum abfuit, ut inflammares nostros animos: somnum isto loco vix tenebamus. [Cicero Brut. cap. 80. §. 278. Quinctilianus l. c.]

6. Ego te certo scio omnes logos, qui ludis dicti sunt, animadvertisse. [Nonius p. 63.]

7. Poëmatorum. [Charisius lib. I. p. 114. Putsch.]

8. *Similiter* pro Gallio, *ubi accusator in se poenas obiecit: ibi enim, dum singula inter se comparat, alterum altero Tullius eluit.* Iul. Severianus synt. rhet. p. 306.]

9. PRO C. MANILIO.

[Hunc defendit Cicero, aut quod, ut Asconius scribit, iudicium Cornelius per operarum duces turbavisset, aut, ut Plutarchus refert, repetundarum reum, anno p. u. c. 688.]

Hic ego non solum confiteor, verum etiam profiteor. [Nonius p. 434.]

10. DE AERE ALIENO MILONIS.

ARGUMENTUM SCHOLIASTAE BOBIENSIS.

In eumdem annum consulatum petierunt T. Annius Milo et Q. Metellus Scipio et Hypsaeus. Quo anno etiam P. Clodius Pulcher, inimicus eius, in praeturae candidam venerat. Idem quum petitioni Milonis adversaretur et comitia multo et vario ambitus genere turbaret, quo magis Hypsaeus et Scipio consules designarentur, Milo autem repulsam ferret, per hos dies senatus convocatus est: apud quem P. Clodius invectionem sibi non tantum contra Milonem, verum etiam contra ipsum M. Tullium contumeliosam atque asperam depoposcit, ut ambitum moveri ab eo diceret, quoniam multis erga rem publicam meritis praevaleret: vim moliri etiam per armatos homines criminaretur: ad extremum longe minus quam haberet aeris alieni esse professum. Nam sestertium sexagies in aere alieno se habere professus Milo secundum veterem consuetudinem fuerat. Quum igitur obnixe contenderet Clodius non oportere [*petere*], qui magno aere alieno defeneratus praedae videretur habiturus esse rem publicam, contra dixit eius insectationi M. Cicero, qui familiaritate praecipua Milonem diligebat ob id maxime meritum, quod restitutionem suae dignitatis ab eodem tribuno pl. meminerat adiutam. Quanto autem odio habuerit P. Clodium iam compertum est ex orationibus illius plurimis, quibus eius vitam moresque dilacerat. Ex iurgio itaque,

quod inter se moverant, oratio ista composita est, cuius inscriptionis titulum, prius quam commentari adgrediar, explanandum puto, non ab re existimans futurum [nostris] lectoribus, si orationis titulum non indocte perspexerint. Quippe inscribitur INTERROGATIO DE AERE ALIENO MILONIS. Interrogationis autem non una species erat, sed varia, ut alia significaret accusationis denunciationem, qualis illa praescriptio est orationis eius, qua usus fuit in eum P. Clodius, [*quum*] legibus interrogasset. Legibus enim sic interrogabatur inquirente accusatore, an omnia secundum legum praescripta gesserit is, cui crimen intendebatur. Erat alia praeterea interrogatio testium, sicut ipse M. Tullius P. Vatinium testem interrogavit. Proprie namque interrogatio dicebatur, qua testes redarguebantur. Tertia haec est interrogandi species, ut Sinnio Capitoni videtur, pertinens ad officium et consuetudinem senatoriam. Quando enim aliquis sententiam loco suo iam dixerat et alius postea interrogatus quaedam videbatur ita locutus, ut refutari posse iustissime viderentur, postulabat ille, qui iam sententiam dixerat, ut sibi liceret interrogare, hoc est, illum redarguere, cuius sententia in multis quasi mendax et calumniosa redargui posset. Quoniam ergo dixerat Clodius et minus professum aeris alieni Milonem.....

I. 1. ..... adversarii.

2. Eiiciundus est ex urbe civis auctor et custos salutis, otii, dignitatis, fidei.

3. Includendus intra parietes.

4. Qui populi Romani imperium non terrarum regionibus, sed caeli partibus terminavit.

II. 1. Nec vero tum timendum fuit, quum cessimus.

2. Eosdem ad caedem civium de Apennino deduxisti.

3. Lapidibus duo consules ceciderunt.

4. Qui multis inspectantibus caput feriebas, femina plangebas.

. . . . . .

5. ....ber animosae confidens.

6. Non pudet? Sed quid pudeat hominem non modo sine pudore, verum omnino sine ore?

7. Sic enim homines egentes et turbarum cupidi loquebantur: O † virum usuum!

8. Male dicere autem, immo vero domo principem civem vi et metu continere.

III. 1. Ut quas haberet in vestibulo tabulas refigeret.

2. Etenim tria, ut opinor, haec in Milonis personam

questus es, de aere alieno, [*de*] vi, de ambitu. Duo praeteristi: nihil de religionibus violatis, nihil de incestus stupris questus es.

. . . . . .

3. . . . lium nomina.

4. Est enim quocumque venit et reorum crimen et iudicum.

5. Tuamque praeturam non tuo more differas.

IV. 1. Nec suffragia dabis, quibus ostentas.

2. Nec vero illam nefariam libertatem.

3. Quis non meminerit pueritiam tuam?

4. Iterum a piratis redemptum. Quo enim nomine appellem eos, qui te precio accepto liberaverunt?

. . . . . .

V. 1. . . . . turae. Nisi vero liniamentis hominis nomen et figuris positum, non naturis putas.

2. Tum habuisti quasdam formidines, *quae* quasi cornua quaedam exciderunt impleta.

3. Non enim viderunt, quos ipsi exturbarant, eos in civitatem restitutos.

4. Qui armis cessissem vel tuis urbanis vel, ut opinio tum erat, alienis.

11. CONTRA CONTIONEM Q. METELLI.

[*Contra contionem Metelli trib. pl., a. d. III. Non. Ianuar. anni p. u. c.* 692. *habitam Cicero brevi post dixit multis modis lacessitus.*]

1. Sic enim, ut opinor, insequar fugientem, quoniam congredi non licet cum resistente. [Chirii s. Curii Fortunatiani Artis rhetoricae scholicae lib. III. cap. de Figuris controversiarum.]

2. Permulsa atque recreata est. [Priscianus lib. IX. ca. 9. §. 51.]

3. Nisi eorum exitio non requieturam. [Idem lib. X. cap. 3. §. 18.]

4. Escendi in contionem: concursus est populi factus. [Gellius lib. XVIII. cap. 7. §. 7.]

5. Vestrum iam hic factum deprehenditur, patres conscripti, non meum, ac pulcherrimum quidem factum, verum, ut dixi, non meum, sed vestrum. [Quinctilianus lib. IX. cap. 3. §. 40.]

6. Dediderim periculis omnibus, obtulerim insidiis, obiecerim invidiae. [Quinctilianus lib. IX. cap. 3. §. 45.]

7. Vos enim statuistis, vos sententiam dixistis, vos iudicastis. [Idem l. c.]

8. Quaero ab inimicis sintne haec investigata comperta, patefacta sublata, delata exstincta per me? [Idem ibid. §. 49.]

9. Qui indicabantur, eos vocari, custodiri, ad senatum adduci iussi: in senatu sunt positi. [Idem ibid. §. 50.]

10. Qui animum hostilem habent et cuius facta hostilia sunt. [C. Jul. Viot. cap. 6. §. 3. p. 220. Bait.]

12. PRO P. OPPIO.

[Haec actio habita est anno p. u. c. fere 687. M. Aurelio Cotta ex Asia Romam reverso (cf. Cass. Dio lib. XXXVI. cap. 23.), a quo procos. P. Oppius quaestor, quod repetundarum insidiarumque suspicionem sibi contraxerat, in urbem erat relegatus. Huius patrocinium Cicero suscepit, Cotta reum testimonio suo urguente. Cf. Sallust. Fragm. Hist. lib. III. cap. 39. p. 223. ed. Kritz.: 'At Oppius, postquam orans nihil proficiebat, timide veste tectum pugionem expedire conatus a Cotta Vulcioque impeditur.]

1. Utrum quum Cottam appetisset an quum ipse sese conaretur occidere, telum ei e manibus ereptum est? [Quinctilianus lib. V. cap. 10. §. 69.]

2. Quos educere invitos in provinciam non potuit, eos invitos retinere qui potuit? [Idem lib. V. cap. 10. §. 76.]

3. At enim non veri simile est tantum scelus M. Cottam esse commentum. Quid? hoc veri simile est tantum scelus Oppium esse conatum? [Idem lib. V. cap. 13. §. 30.]

4. .... questusque mecum est. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 393. p. 257. Lindem.]

5. Etenim multum posse ad salutem alterius honori multis, parum potuisse ad exitium probro nemini umquam fuit. [Ammianus Marcellinus lib. XXX. cap. 8. §. 7.]

6. O amorem mirum, o benevolentiam singularem! [Quinctilianus lib. IX. cap. 2. §. 51.]

7. Fortissime invaseris, quod est aut omnibus periculosum — aut ipsis iudicibus, ut pro Oppio monet pluribus,

ne illud actionis genus in equestrem ordinem admittant. [Idem lib. V. cap. 13. §. 21.]

8. Obiicitur Oppio, quod de militum cibariis detraxerit: asperum crimen, sed id contrarium ostendit Cicero, quia iidem accusatores obiecerint Oppio, quod is voluerit exercitum largiendo corrumpere. [Quinctilianus lib. V. cap. 13 §. 17.]

9. Infinitum est, ut Cicero Cottae detraxerit auctoritatem. [Idem lib. VI. cap. 5. §. 10.]

10. Cicero quamquam erat in Cottam gravissime dicturus neque aliter agi P. Oppii causa poterat, longa tamen praefatione excusavit officii sui necessitatem. [Idem lib. XI. cap. 1. §. 68.]

11. Proparasceue est, qua nobis iudicem praeparamus, quum aut quaedam nobis obstant et illis prius occurrendum est, ut fecit Cicero pro Oppio contra M. Cottae auctoritatem cet. [Fortunatianus A. Rhet. schol. 4, 2. p. 61. Pith.]

12. Misericordiam movemus, si ab iis nos oppugnari dicimus, quorum auxilio freti esse deberemus, ut Cicero pro Oppio. [Severianus Synt. Rhet. p. 310. Pith.]

13. DE L. OTHONE.

[Quod vulgo ex hac oratione adferebatur fragmentum, ex Arus. Mess. p. 223., id pertinet ad or. *pro M. Caelio* cap. 19. §. 47. Apud Arus. Mess. l. c. *pro Caelio* e cod. Guelf. rescribendum est.]

14. DE PROSCRIPTORUM LIBERIS.

[Hac oratione Cicero cos. a. u. c. 691. egit de tuenda lege Cornelia, qua proscriptorum liberi honorum petendorum potestate privati erant.]

1. Mollienda est in plerisque alio colore asperitas orationis, ut Cicero de proscriptorum liberis fecit. Quid enim crudelius quam homines honestis parentibus ac maioribus natos a re publica summoveri? Itaque durum id esse summus ille tractandorum animorum artifex confitetur, sed ita legibus Sullae cohaerere statum civitatis adfirmat, ut his solutis stare ipsa non possit. [Quinctilianus lib. XI. cap. 1. §. 85.]

15. QUUM QUAESTOR LILYBAEO DECEDERET.

[*Habita est oratio L. Licinio Lucullo M. Aurel. Cotta coss. a. u. c.* 680.]

1. Quod non detrectare militiam, sed defendere provinciam iudicata est. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 226. Lindem.]

16. PRO M. AEMILIO SCAURO.

[*Cum supplementis Car. Beier., qui in his concinnandis praeter Asconii enarrationem fragmenta ex codd. palimpsest. Ambros. et Taurin. adhibere potuit, e quibus longiores locos petivit.*]

DE HAC ORATIONE ASCONIUS HAEC HABET:

Hanc quoque orationem eisdem consulibus dixit, quibus pro Vatinio, L. Domitio Aënobarbo et Appio Claudio Pulcro coss. Summus iudicii dies fuit a. d. IIII. Nonas Septembr. [a. u. c. 700.]

ARGUMENTUM HOC EST:

M. Scaurus, M. Scauri filius, qui princeps senatus fuit, vitricum habuit Sullam: quo victore et munifico in socios victoriae ita abstinens fuit, ut nihil neque donari sibi voluerit neque ab hasta emerit. Aedilitatem summa magnificentia gessit, adeo ut in eius impensas opes suas absumpserit magnumque aes alienum contraxerit. Ex praetura provinciam Sardiniam obtiuuit, in qua neque satis abstinenter se gessisse existimatus est et valde adroganter: quod genus morum in eo paternum videbatur, quum caetera industria nequaquam esset par. Erat tamen aliquando inter patronos causarum. Sed postquam ex provincia redierat, dixerat pro C. Catone, isque erat absolutus a. d. III. Nonas Quinct. Ipse, quum ad consulatus petitionem a. d. III. Kal. Quinct. Romam redisset, querentibus de eo Sardis, a P. Valerio Triario, adolescente parato ad dicendum et notae industriae, filio eius, qui in Sardinia contra M. Lepidum arma tulerat et post in Asia Pontoque legatus L. Luculli fuerat, quum is bellum contra Mithridatem gereret, postulatus est apud M. Catonem praetorem repetundarum, ut in actis scriptum est, postridie Nonas Quinctil. post diem tertium, quam C. Cato erat absolutus. Subscripserunt Triario in Scaurum L. Marius L. F., M. et Q. Pacuvii fratres, cognomine Claudii, qui inquisitionem in Sardiniam itemque in Corsicam insulas dies tricenos acceperunt neque profecti sunt ad inquirendum. Cuius rei hanc causam reddebant, quod interea comitia consularia futura erant: timere ergo se ne Scaurus ea pecunia, quam ab sociis abstulisset, emeret consulatum et, sicut pater eius fecisset, ante quam de eo iudicari posset, magistratum iniret ac rursus ante alias provincias spoliaret quam rationem prioris administrationis redderet. Scaurus sum-

mam fiduciam in paterni nominis dignitate, magnam in Cn. Pompeii Magni reponebat. Habebat enim filium, liberorum Cn. Pompeii fratrem: nam Tertiam, Scaevolae filiam, dimissam a Pompeio in matrimonium duxerat. M. Catonem autem, qui id iudicium, ut diximus, exercebat, metuebat admodum propter amicitiam, quae erat illi cum Triario: nam Flaminia Triarii mater et ipse Triarius sororem Catonis Serviliam, quae mater M. Bruti fuit, familiariter diligebat: ea porro apud Catonem maternam obtinebat auctoritatem. Sed in eo iudicio neque Pompeius propensum adiutorium praebuit — videbatur enim apud animum eius non minus offensionis contraxisse, quod iudicium eius in Muciam crimine impudicitiae ab eo dimissam levius fecisse existimaretur, quum eam ipse probasset, quam gratiae acquisisse necessitudinis iure, quod ex eadem uterque liberos haberet — neque Cato ab aequitate ea, quae et vitam eius et magistratum illum decebat, quoquam deflexit. Post diem autem quartam, quam postulatus erat Scaurus, Faustus Sulla tum quaestor, filius Sullae Felicis, frater ex eadem matre Scauri ..... servus eius vulneratus prosiluit ex lecticis et questus est, pro interempto esse competitoribus Scauri et ambulare cum trecentis armatis, seque, si necesse esset, vim vi repulsurum.

Defenderunt Scaurum sex patroni, quum ad id tempus raro quisquam pluribus quam quattuor uteretur, ac post bella civilia ante legem Iuliam ad duodenos patronos est perventum. Fuerunt autem hi sex P. Clodius Pulcher, M. Marcellus, M. Calidius, M. Cicero, M. Messalla Niger, Q. Hortensius. Ipse quoque Scaurus dixit pro se ac magno opere iudices movit et squalore et lacrimis et aedilitatis effusae memoria ac favore populari ac praecipue paternae auctoritatis recordatione.

I. 1.a. Maxime fuit optandum M. Scauro, iudices, ut nullo suscepto cuiusquam odio sine offensione ac molestia ... retineret: id quod praecipue semper studuit, generis, familiae, nominis, dignitatem. *Verum tamen, quoniam ita tulit casus infestus, non recusandum sibi arbitratur quo minus eadem fortuna utatur qua pater: qui saepe numero ab inimicis ad causae dictionem vocatus est.* [Sic haec constituit C. Beierus ex Augustini princ. rhet. p. 328. Capper. et ex Arusiano Messio p. 260. Lindem. conf. Cicero pro P. Sulla cap. 1. Valerius Maximus lib. III. cap. 7. v. 7.]

INITIUM EXPOSITIONIS, CIRCA VERSUM A PRIMO XXXX., QUUM ENUMERARET IUDICIA, QUAE PATER SCAURUS EXPERTUS EST.

1.b. [*Summum nostrae civitatis virum scimus accusatum a M. Bruto. Exstant orationes, ex quibus intelligi potest multa*

in ipsum illum Scaurum esse dicta. — Falso. — Quis negat? verum tamen ab inimico dicta et obiecta.]

Subiit etiam populi iudicium inquirente Cn. Domitio tribuno plebis. [Asconius.]

IBIDEM.

2. Reus est factus a Q. Servilio Caepione lege Servilia, quum iudicia penes equestrem ordinem essent et P. Rutilio damnato nemo tam innocens videretur, ut non timeret illa. [Asconius.]

IBIDEM.

3. Ab eodem etiam lege Varia custos ille rei publicae proditionis est in crimen vocatus: vexatus a Q. Vario tribuno plebis est non multo ante. [Asconius.]

[*Huius multorum calumniis vexati viri filium, iudices, nunc invidi atque inimici ignominioso repetundarum iudicio perfundere volunt. Eius causam ut reciperem, hoc clarissimi patris memoriae debere me existimavi.*]

Dicit iterum de patre M. Scauri:

4. a. Non enim tantum admiratus sum ego illum virum, sicut omnes, sed etiam praecipue dilexi. Primus enim me flagrantem studio laudis in spem impulit, posse virtutem sine praesidio fortunae quo contendisset labore et constantia pervenire. [Asconius.]

4. b. Et quoniam congesta fuit accusatio magis acervo quodam criminum, non distinctione aliqua generum et varietate. [Severianus syntem. rhet. cap. de disponendis criminibus p. 334. ed. Capper.]: *his si* universe [Charisius lib. II. p. 198. Putsch.] *potius quam argumentis ad singula respondero, videar causae atque officio meo satis fecisse. Nihilo minus tamen totam causam, iudices, explicemus atque ante oculos expositam consideremus. Ita facillime et quibus de rebus nos dicere oporteat et quid vos sequi conveniat intelligetis.*

II. 4. c. Bostarem igitur quemdam Norensem fugientem e Sardinia Scauri adventum. [Severianus cap. de propositione adversarii p. 337. ed. Capper.] *Iriarius criminatur huius malitiosis blanditiis e fuga revocatum atque hospitali mensae adhibitum veneno ab hospite necatum esse et* prius illum sepul-

tum quam huic cenam sublatam. [Severianus cap. de propositione adversarii pap. 337. ed. Capper.]

4. d. *Quae veneni dati suspicio, iudices, primum quam levis sit statim apparebit, si considerare volueritis ex quibus causis mors saepe eveniat repentina.* [Conf. Marcianus Capella p. 411. Capper.]

4. e. *In ea Scaurus fortuna erat constitutus, ut non modo suas possessiones facillime retineret, verum etiam nova posset acquirere potius bona* quam quod habebat *ve*niret. Agedum, ego defendi Scaurum, Triari! defende tu matrem [Cod. Ms. Ambrosianus.] *Bostaris, quam ipsam arguo huic culpae esse adfinem* .....

Refutavi etiam illud, quod dicebas te *me*tuere *n*e non solvendo fuisse, bona denique reus n*e retinere vol*uisse, qu*ae* proscripta esse*nt*, nis*i* [Cod. Ms. Ambrosian.] *Bostare intestato mortuo sic egisset eam rem, quasi ad ipsum hereditas pertineret, neve haec ipsa ei causa Bostarem veneno necandi fuisse videretur.*

4. f. Si denique in illa bona invadere nullo modo potuisset nisi mortuo Bostare. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 243. Lindem.]

5. Si, mehercule! iudices, pro L. Tubulo dicerem, quem unum ex omni memoria sceleratissimum et audacissimum fuisse accepimus, tamen non timerem, venenum hospiti aut convivae si diceretur cenanti ab illo datum, cui neque heres neque iratus fuisset [Asconius], ... *ne cui hoc credibile videretur.*

6. [*Venio iam ad crimen incontinentiae intemperantiaeque libidinum, cuius notam accusator Scauro eiusque famae inurere voluit. — Coniugem suam, inquit, quam ipse amabat, istius incensae libidini atque effrenatae cupiditati* quum dare nollet Aris, clam ex Sardinia est fugere conatus. [Priscianus lib. VI. cap. 5. §. 28. p. 219, 11. Hertz.] 7. *Scilicet relicta illic uxore ipse fuga sibi consuluit, quem ad modum castores, ut aiunt, a venatoribus* redimunt se ea parte corporis, propter quam maxime expetuntur! [Isidorus Etym. lib. XII. cap. 2. §. 21.]

8. *Sed ut Scaurus omnium hominum dissolutissimus libi-*

dinosissimusque semper fuerit, tamen incredibile dictu est, iudices, quod Triarius addidit, Arinis uxorem praetoris licentia adactam esse, ut iniuriae remedium morte ac suspendio quaereret. Hic enim primus et cum bestiis communis homini ad omnem vitam tuendam appetitus a natura datus est, quo ipse sibi conciliatur et commendatur ad se conservandum, alienatur autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur afferre.

CIRCA TERTIAM PARTEM A PRIMO:

III. 1.a. Sic, inquam, se, iudices, res habet: neque hoc a me novum disputatur, sed quaesitum ab aliis est. [Asconius.] 1.b. *Sed tamen id ita esse exemplis probari potest. Stuprata per vim Lucretia a regis filio, testata cives, se ipsa interemit. Hic dolor causa civitati libertatis fuit. Ac ne fortissimi quidem viri nisi in extrema necessitate alicuius dedecoris evitandi causa mortem ultro oppetiverunt, ut P. Crassus Mucianus cum Aristonico bellum in Asia gerens, a Thracibus, quorum is magnum numerum in praesidio habebat, inter Elaeam et Zmyrnam exceptus, ne in dicionem eius perveniret, dedecus arcessita ratione mortis effugit. Virgam enim, qua ad regendum equum usus fuerat, narratur in unius barbari oculum direxisse, qui vi doloris accensus latus Crassi sica confodit, dumque se ulciscitur, Romanum imperatorem maiestatis turpitudine liberavit. Ostendit Fortunae Crassus, quam indignum virum tam gravi contumelia adficere voluisset, quoniam quidem iniectos ab ea libertati suae miserabiles laqueos prudenter pariter ac fortiter rupit donatumque se iam Aristonico dignitati suae reddidit. Illa* audivimus, hoc vero meminimus ac paene vidimus, eiusdem stirpis et nominis P. Crassum, ne in manus incideret inimicorum, se ipsum interemisse. [Asconius.]

STATIM:

2. Ac neque illius Crassi factum superioris iisdem honoribus usus, qui fortissimus in bellis fuisset, M'. Aquilius potuit imitari [Asconius], *sed memoriam iuventutis* suae rerumque gestarum senectutis dedecore foedavit. Quid vero? alterum Crassum temporibus eisdem, num aut clarissimi viri

Iulii aut summo ingenio praeditus M. Antonius potuit imitari? [Asconius.] 3. Quid? in omnibus monumentis Graeciae, quae sunt verbis ornatiora quam rebus, quis invenitur, quum ab Aiace fabulisque discesseris, qui tamen ipse

Ignominiae dolore, ut ait pœta, *victor insolens*
. . . . . *se victum non potuit pati*,

praeter Atheniensem Themistoclem, qui se ipse morte multavit. 4. At Graeculi quidem multa fingunt, apud quos etiam *Cl*eombrotum Ambraciotam ferunt se ex altissimo praecipitasse muro, non quo acerbitatis accepisset aliquid, sed, ut video scriptum apud Graecos, quum summi philosophi Platonis graviter et ornate scriptum librum de morte legisset, in quo, ut opinor, Socrates illo ipso die, quo erat ei moriundum, permulta disputat, hanc esse mortem, quam nos vitam putaremus, quum corpore animus tamquam carcere saeptus teneretur, vitam autem esse eam, quum idem animus vinclis corporis liberatus in eum se locum, unde esset ortus, rettulisset. IV. 5. Num igitur ista tua Sarda Pythagoram aut Platonem norat aut legerat? qui tamen ipsi mortem ita laudant, ut fugere vitam vetent atque id contra foedus fieri dicant legemque naturae. Aliam quidem causam mortis voluntariae nullam profecto iustam reperietis. Atque hoc ille vidit. Nam iecit quodam loco vita illam mulierem spoliari quam pudicitia maluisse. 6. Sed refugit statim nec de pudicitia plura dixit, veritus, credo, ne quem irridendi nobis daret et iocandi locum. Constat enim illam quum deformitate summa fuisse tum etiam senectute. Qua re quae potest, quamvis salsa ista Sarda fuerit, ulla libidinis aut amoris esse suspicio?

V. 7. Ac ne existimes, Triari, quod adferam in dicendo me fingere ipsum et non a reo causam cognoscere, explicabo tibi quae fuerint opiniones in Sardinia de istius mulieris morte: nam fuerunt duae: quo etiam facilius *hi et Scauri innocentiam et testium tuorum audaciam cognoscere possint et eorum, quae facta sunt, indignitatem.* 8. *Sardae istius maritus Aris matrem Bostaris*, te dixi, libidinosam atque improbam matrem, infami ac noto adulterio iam diu

diligebat. Is quum hanc suam uxorem, anum et locupletem et molestam, timeret, neque eam habere in matrimonio propter foeditatem neque dimittere propter dotem volebat. Itaque compecto cum matre Bostaris consilium cepit, ut uterque Romam veniret: ibi se aliquam rationem inventurum, quem ad modum illam uxorem duceret, confirmavit.

VI. 9. Hic opinio fuit, ut dixi, duplex, una non abhorrens a statu naturaque rerum, Arinis uxorem pelicatus dolore concitatam, quum audisset Arinem cum illa sua metus et fugae simulatione Romam se contulisse, ut, quum antea consuetudo inter eos fuisset, tum etiam nuptiis iungerentur, arsisse dolore muliebri et mori quam id perpeti maluisse: 10. altera non minus veri similis et, ut opinor, in Sardinia magis etiam credita, Arinem istum testem atque hospitem, Triari, tuum proficiscentem Romam negotium dedisse liberto, ut illi aniculae non ille quidem vim adferret — neque enim erat rectum patronae —, sed collum digitulis duobus oblideret, resticula cingeret, ut illa perisse suspendio putaretur. 11. Quae quidem suspicio valuit etiam plus ob hanc causam, quod, quum agerent parentalia Norenses omnesque suo more ex oppido exissent, tum illa est a liberto suspendisse se dicta. Discessus autem solitudo ei, qui patronam suffocabat, fuit quaerenda: illi, quae volebat mori, non fuit. 12. Confirmata vero suspicio est, quod anu mortua libertus statim tamquam opere confecto Romam est profectus, Aris autem, simul ac libertus de morte uxoris nunciavit, continuo Romae matrem illam Bostaris duxit uxorem.

VII. 13. En quibus familiis quam foedis, quam contaminatis, quam turpibus dedatis hanc familiam, iudices! en quibus testibus commoti de quo homine, de quo genere, de quo nomine sententias feratis! Obliviscendum vobis putatis matrum in liberos, virorum in uxores scelera? Cernitis crudelitate mixtas libidines, videtis immanes: duorum maximorum criminum auctores, quibus criminibus haec tota apud ignaros aut invidos formata causa est, omni facinore et flagitio deformatos habetis.

VIII. 14. Num igitur in his criminibus, iudices, residet

iam aliqua suspicio? Non perpurgata sunt, non refutata, non fracta? Qui igitur id factum est? Quia dedisti mihi, Triari, quod diluerem, in quo *argumentarer*, de quo disputarem, quia genus eius modi fuit criminum, quod non totum penderet ex teste, sed quod ponderaret iudex ipse per se. 15. Neque vero, iudices, quidquam aliud in ignoto teste facere debemus nisi ut argumento, coniectura, suspicione rerum ipsarum vim naturamque quaeramus. Etenim testis non modo Afer aut Sardus sane, si ita se isti malunt nominari, sed quivis etiam elegantior ac religiosior impelli, deterreri, fingi, flecti potest: dominus est ipse voluntatis suae, in quo est impunita men*tien*di licen*tia*. 16. Argumentum vero, quod quidem est proprium rei — neque enim ullum aliud argumentum vere vocari potest —, rerum vox est, naturae vestigium, veritatis nota: id qualecumque est, maneat immutabile necesse est: non enim fingitur ab oratore, sed sumitur. Qua re in eo genere accusationis si vincerer, succumberem et cederem: vincerer omni re, vincerer causa, vincerer veritate. 17. Agmen tu mihi inducas Sardorum et catervas et me non criminibus urgere, sed Afrorum fremitu terrere conere? Non potero equidem disputare, sed ad horum fidem et mansuetudinem con*fugere*, *ad ius iurandum iudicum*, *ad* populi Romani *ae*quitatem, qui hanc familiam in hac urbe principem voluit esse, deorum immortalium numen implorare potero, qui semper exstiterunt huic generi nominique fautores.

IX. 18. Poposcit, imperavit, eripuit, coëgit. — Si docet tabulis, quoniam habet seriem quamdam et ordinem contracti negotii confectio ipsa tabularum, attendam acriter et quid in defendendo mihi agendum sit videbo. Si denique nitere testibus, non dico bonis viris ac probatis, noti sint modo, quem ad modum mihi cum quoque sit confligendum considerabo. 19. Sin unus color, una vox, una natio est omnium testium, si, quod ii dicunt, non modo nullis argumentis, sed ne litterarum quidem aliquo genere aut publicarum aut privatarum, quod tamen ipsum fingi potest, confirmare conantur, quo me vertam, iudices, aut quid agam? Cum singulis disputem? quid? non habuisti quod dares? — Habuisse

se dicet. — Quis id scit? Quis iudicabit non fuisse causam? — Finget fuisse. — Qui refellemus potuisse non dare, si noluisset? — Vi ereptum esse dicet. Quae potest eloquentia disputando ignoti hominis impudentiam confutare? X. 20. Non agam igitur cum ista Sardorum conspiratione et cum expresso et coacto sollicitatoque periurio subtiliter neque acu quaedam enucleata argumenta conquiram, sed contra impetum istorum impetu ego nostro concurram atque confligam. Non est unus mihi quisque ex illorum acie protrahendus neque cum singulis decertandum atque pugnandum: tota est acies illa uno impetu prosternenda.

21. Est enim unum maximum totius Sardiniae frumentarium crimen, de quo Triarius omnes Sardos interrogavit, quod genus uno testimonii foedere et consensu omnium est confirmatum. Quod ego crimen ante quam attingo, peto a vobis, iudices, ut me totius nostrae defensionis quasi quaedam iacere fundamenta patiamini. Quae si erunt, ut mea ratio et cogitatio fert, posita et constituta, nullam accusationis partem pertimescam. 22. Dicam enim primum de ipso genere accusationis, postea de Sardis, tum etiam pauca de Scauro: quibus rebus explicatis tum denique ad hoc horribile et formidulosum frumentarium crimen accedam.

XI. 23. Quod est igitur hoc accusationis, Triari, genus? Primum, ut inquisitum non ieris. Quae fuit ista tam ferox, tam explorata huius opprimendi fiducia? Pueris nobis audisse videor L. Aelium, libertinum hominem litteratum ac facetum, quum ulcisceretur patroni iniurias, nomen Q. Muttonis, hominis sordidissimi, detulisse. A quo quum quaereretur quam provinciam aut quam diem testium postularet, horam sibi octavam, dum in foro bovario inquireret, postulavit. 24. Hoc tu idem tibi in M. Aemilio Scauro putasti esse faciendum? — Delata enim, inquit, causa ad me Romae est. — Quid? ad me Siculi nonne Romae causam Siciliae detulerunt? Atqui homines prudentes natura, callidi usu, doctrina eruditi. Tamen ego mihi provinciae causam in provincia ipsa cognoscendam et discendam putavi. 25. An ego querelas atque iniurias aratorum non in segetibus ipsis arvisque cognoscerem? Peragravi, inquam,

Triari, durissima quidem hieme valles Agrigentinorum atque colles. Campus ille nobilissimus ac feracissimus ipse me causam paene docuit Leontinus. Adii casas aratorum, a stiva ipsa homines mecum colloquebantur. 26. Itaque sic fuit illa expressa causa, non ut audire ea, quae dicebam, iudices, sed ut cernere et paene tangere viderentur. Neque enim mihi probabile neque verum videbatur me, quum fidelissimae atque antiquissimae provinciae patrocinium recepissem, causam tamquam unius clientis in cubiculo meo discere.

XII. 27. Ego, nuper quum Reatini, qui essent in fide mea, me suam publicam causam de Velini fluminibus et cuniculis apud hos consules agere voluissent, non existimavi me neque dignitati praefecturae gravissimae neque fidei meae satis esse facturum, nisi me causam illam non solum homines, sed etiam locus ipse lacusque docuisset.

28. Neque tu aliter fecisses, Triari, si te id tui isti Sardi facere voluissent, hi, qui te in Sardiniam minime venire voluerunt, ne longe aliter omnia atque erant ad te delata cognosceres, nullam multitudinis in Sardinia querelam, nullum in Scauro odium populi..... XIII. 29. *Ac vide, Triari, quantum praeterea intersit inter meam atque tuam accusationem. Ego non ante comperendinavi, quam, quem ad modum Iuppiter, si poëtarum fabulis credimus, Enceladum deiectum atque semiustum imposita insula operuit vel, ut alii volunt, Typhonem, cuius anhelitu* Aetnam ardere dicunt, sic Verrem operuissem Sicilia teste tota. Tu *uno* comperendinasti *reum* teste producto. At quo teste, di immortales! Non satis quod uno, non quod ignoto, non quod levi: etiamne Valerio teste primam actionem confecisti, qui patris tui beneficio civitate donatus gratiam tibi non illustribus officiis, sed manifesto periurio rettulit? 30. Quod si te omen nominis vestri forte duxit, nos tamen id more maiorum, quia faustum putamus, non ad perniciem, verum ad salutem interpretamur. XIV. Sed omnis ista celeritas ac festinatio, quod inquisitionem, quod priorem actionem totam sustulisti, illud patefecit et illustravit, quod occultum tamen non erat,

non esse hoc iudicium iudicii, sed comitiorum consularium causa comparatum.

31. Hic ego Appium Claudium consulem fortissimum atque ornatissimum virum mecumque, ut spero, fideli in gratiam reditu firmoque coniunctum nullo loco, iudices, vituperabo. Fuerant enim eae partes aut eius, quem id facere dolor et suspicio sua coëgit, aut eius, qui has sibi partes depoposcit, quod aut non animadvertebat quem violaret aut facilem sibi fore in gratiam reditum arbitrabatur. 32. Ego tantum dicam, quod et causae satis et in illum minime durum aut asperum possit esse. Quid enim habet turpitudinis Appium Claudium M. Scauro esse inimicum? Quid, avus eius P. Africano non fuit? Quid, mihi ipsi idem iste? Quid, ego illi? Quae inimicitiae dolorem utrique nostrum fortasse aliquando, dedecus vero certe numquam attulerunt. 33. Successori decessor invidit et voluit eum quam maxime offensum, quo magis ipsius memoria excelleret: res non modo non abhorrens a consuetudine, sed usitata etiam et valde pervagata. XV. Neque vero tam haec ipsa cotidiana res Appium Claudium illa humanitate et sapientia praeditum per se ipsa movisset, nisi hunc C. Claudii fratris sui competitorem fore putasset.

34. Qui sive patricius sive plebeius esset — nondum enim certum constituerat —, cum hoc sibi contentionem fore putabat, Appius autem hoc maiorem etiam, quod illum in pontificatus petitione, in saliatu, in caeteris meminerat fuisse patricium. Quam ob rem se consule neque repelli fratrem volebat neque, ipse si patricius esset, parem Scauro fore videbat, nisi hunc aliquo aut metu aut infamia perculisset.

35. Ego id fratri in honore fratris amplissimo non concedendum putem, praesertim qui quid amor fraternus valeat paene praeter caeteros sentiam? — At enim frater iam non petit. — Quid tum? Si ille retentus a cuncta Asia supplice, si a negotiatoribus, si a publicanis, si ab omnibus sociis civibus exoratus anteposuit honori suo commoda salutemque provinciae, propterea putas semel exulceratum animum tam facile potuisse sanari?

XVI. 36. Quamquam in istis omnibus rebus, praesertim apud homines barbaros, opinio plus valet saepe quam res ipsa. Persuasum est Sardis se nihil Appio gratius esse facturos, quam si de Scauri fama detraxerint: multorum etiam spe commodorum praemiorumque ducuntur: omnia consulem putant posse, praesertim ultro pollicentem. De quo plura iam non dicam. 37. Quamquam ea, quae dixi, non secus dixi, quam si eius frater essem, non is, qui et est et qui multa dixit, sed is, qui ego esse in meum consuevi. Generi igitur totius accusationis resistere, iudices, debetis, in quo nihil more, nihil modo, nihil considerate, nihil integre, contra improbe, turbide, festinanter, rapide omnia, conspiratione, imperio, auctoritate, spe, minis videtis esse suscepta.

XVII. 38. Venio nunc ad testes, in quibus docebo non modo nullam fidem et auctoritatem, sed ne speciem quidem esse aut imaginem testium. Etenim fidem primum ipsa tollit consensio, quae patefacta est compromisso Sardorum et coniuratione recitata: deinde illa cupiditas, quae suscepta est spe et promissione praemiorum: postremo ipsa natio, cuius tanta vanitas est, ut libertatem a servitute nulla re alia nisi mentiendi licentia distinguendam putent. 39. Neque ego Sardorum querelis *dico* moveri nos numquam oportere. Non sum aut tam inhumanus aut tam alienus a Sardis, praesertim quum frater meus nuper ab his decesserit, quum rei *frumentariae* Cn. Pompeii missu praefuisset, qui et ipse illis pro sua fide et humanitate consuluit et eis vicissim percarus et iucundus fuit. 40. Pateat vero hoc perfugium dolori, pateat iustis querelis, coniurationi intercludatur, obsaepiatur insidiis: neque hoc in Sardis magis quam in Gallis, in Afris, in Hispanis. XVIII. Damnatus est *T.* Albucius, C. Megaboccus ex Sardinia non nullis etiam laudantibus Sardis. Ita fidem maiorem varietas ipsa faciebat. Testibus enim aequis, tabulis incorruptis tenebantur. 41. Nunc est una vox, una mens, non expressa dolore, sed simulata, neque huius iniuriis, sed promissis aliorum et praemiis excitata. — At creditum est aliquando Sardis. — Et fortasse credetur aliquando, si integri vene-

rint, si incorrupti, si sua sponte, si non alicuius impulsu, si soluti, si liberi. Quae si erunt, tamen sibi credi gaudeant et mirentur. Quum vero omnia absint, tamen se non respicient, non gentis suae famam perhorrescent?

XIX. 42. Fallacissimum genus esse Phoenicum omnia monumenta vetustatis atque omnes historiae nobis prodiderunt. Ab his orti Poeni multis Karthaginiensium rebellionibus, multis violatis fractisque foederibus nihil se degenerasse docuerunt. A Poenis admixto Afrorum genere Sardi non deducti in Sardiniam atque ibi constituti, sed amendati et repudiati coloni.

43. Qua re quum integri nihil fuerit in hac gente plena, quam valde eam putamus tot transfusionibus coacuisse? Hic mihi ignoscet Cn. Domitius Sincaius, vir ornatissimus, hospes et familiaris meus, ignoscent de*nique* omnes ab eodem Cn. Pompeio civitate donati, quorum tamen omnium laudatione utimur, ignoscent alii viri boni ex Sardinia: credo enim esse quosdam. 44. Neque ego, quum de vitiis gentis loquor, neminem excipio. Sed a me est de universo genere dicendum, in quo fortasse aliqui suis moribus et humanitate stirpis ipsius et gentis vitia vicerunt. Magnam quidem esse partem sine fide, sine societate et coniunctione nominis nostri re*s* ipsa declarat. Quae est enim praeter Sardiniam provincia, quae nullam habeat amica*m* populo Romano ac liberam civitatem? 45. a. Africa ipsa parens illa Sardiniae, quae plurima et acerbissima cum maioribus nostris bella gessit, non solum fidelissimis regnis, sed etiam in ipsa provincia se a societate Punicorum bellorum Utica teste defendit. Hispania ulterior Scipionum in*teritu et fidei Saguntinae rogo nobilitata habet Gaditanam civitatem officiis, periculis, foedere nobiscum coniunctam. Quaero iam quaenam Sardiniae civitas foederata possit commemorari? Nulla profecto.* 45. b. *Quo igitur ore in populi Romani conspectum se committere audet Sardus testis*, copiis inops, gente fallax? [Arusianus Messius p. 236. Lindem.] *Repulsum etiam vos M. Scaurum a consulatu venistis et beneficio populi Romani eum privare conamini? qua auctoritate?*

XX. 45. c. *Timere vos dixit accusator ne Scaurus ea pecunia, quam ab sociis abstulisset, emeret consulatum et, sicut pater eius fecisset, ante quam de eo iudicari posset, magistratum iniret ac rursus ante alias provincias spoliaret quam rationem prioris administrationis redderet, atque hanc ipsam Triarius accusationis tam turbide, tam festinanter a se susceptae causam reddidit.* 45. d. *Quid hoc est portenti? quid hoc prodigii est?* [Hoc loco fortasse reponi poterit fragmentum huius orationis, quod est apud Eugraphium ad Terent. Heautont. p. 524. Klotz., ab editoribus, ut videtur, praetermissum: 'Quae, malum, est ista ratio?'] Quem purpura regalis non commovit, eum Sardorum mastruca mutavit? [Isidori Etym. lib. XIX. cap. 23. §. 5.] 45. e. *Nemo enim adeo hospes in hac urbe versatur, ut peregrinentur eius aures neque in hoc pervagato civitatis sermone versentur, M. Scaurum, vitrico suo L. Sulla victore et munifico in socios victoriae, ita abstinentem fuisse, ut nihil neque donari sibi voluerit neque ab hasta emerit. Hoc aliis mirabile videtur: ille quidem aliter facere non potuit. Meminerat enim se eius esse filium, qui senatoria sententia, cuius erat ille princeps, ac nutu prope terrarum orbem rexisset.* 45. f. *Quam ob rem, Sardi venales, impero vobis, ut,* hoc nomine audito, quod per omnes gentes pervagatum est [Arusianus Messius p. 256. Lindem.], de familia nobili ipsi quoque cum orbis terrarum auctoritate sentiatis. [Ammianus Marcellinus lib. XXII. cap. 15.]

XXI. 45. g. *Nunc M. Scaurus, squalore sordidus, lacrimis ac maerore perditus, vester est supplex, iudices, vestram fidem obtestatur, misericordiam implorat, vestram potestatem ac vestras opes intuetur. Nolite, per deos immortales! iudices, permittere ut ab ignotis testibus, ab hominibus barbaris civis ac supplex vester non solum consulatu, quo se honestiorem fore putavit, verum etiam caeteris ante partis honestatibus atque omni dignitate fortunaque privetur. Atque ita vos Scaurus, iudices, orat atque obsecrat, si iniuste neminem laesit, si nullius aures voluntatemve violavit, si nemini, ut levissime dicam, odio fuit. Semel tantum has partes pietas ei imposuit.*

POST DUAS PARTES ORATIONIS.

45. h. Nam quum ex multis unus ei restaret Dolabella paternus inimicus, qui cum Q. Caepione propinquo suo contra Scaurum patrem suum obsignaverat *litteras*, eas sibi inimicitias non susceptas, sed relictas *pietatis causa gerendas esse arbitrabatur, aemulatus M. et L. Lucullos, qui pari pietate et industria praediti admodum adolescentes paternas inimicitias magna cum gloria fuerant persecuti.* [Asconius.]

POST TRES PARTES.

45. i. *Quanta vero Triarii fuit iniquitas criminantis, quod tam magnificam domum Scaurus haberet? O priscum censorem ac severum, per quem ne honorato quidem homini et principi liceat habere commodam et plenam dignitatis domum,* praesertim quum propinquitas et celebritas loci suspicionem desidiae tollat aut cupiditatis. [Asconius.]

XXII. 45. k. *Quam vero insolenter tua se iactabat, Triari, oratio, quum diceres Lucullei marmoris columnarum, quas in atrio Scauri collocatas videmus, per urbem praeter fictilia deorum fastigia in privatam domum vectas esse tantas moles, ut satis dari sibi damni infecti coëgerit redemptor cloacarum, quum in Palatium plaustris extraherentur! Videlicet invidiosae istae columnae ad privatam superbiam, quam populus Romanus odit, advectae sunt ac non ad publicam magnificentiam, quam diligit. An tu solus ignoras usum iis Scaurum antea fuisse aedilem in ornatu theatri, ut pro muneris amplitudine et liberalitate sua in deorum immortalium honorem religionem ludorum apparatus lautitia augustiorem redderet?* 45. l. Ego porro, qui Albanas habeo columnas, clitellis eas apportavi. [Quinctilianus lib. V. cap. 13. §. 40.] 45. m. *Quid? tu ipse, Triari, quos, quantos quamque profusos sumptus in columnis fecisti!* Hoc miror enim querorque quemquam hominem ita pessumdare alterum verbis velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget. [Quinctilianus lib. VIII. cap. 6. §. 47.] 45. n. Domus tibi deerat? At habebas. Pecunia superabat? At egebas. Incurristi amens in columnas: in alienos insanus insanisti: depressam, caecam, iacentem domum pluris quam te et fortunas tuas aestimasti. [Cicero

oratore cap. 67. §. 223 sq. Quinctilianus lib. IX. cap. 2. §. 15. Marcianus Capell. lib. de Rhetor. p. 429.] *Quid igitur, si te Scaurus arbitrum adegisset, ni multo maiores sumptus, multo maiores effusiones pro censu tuo in columnis fecisses, quam ipse, utrum tandem sponsione vinci necesse fuisset, eumne, qui in tam amplo rei familiaris quam paterni nominis patrimonio ornasset dignitatem domo, an eum, qui magno in aere alieno totam ex domo quaesisset?* 45. o. Haec quum tu effugere non potuisses, contendes tamen et postulabis, ut M. Aemilius cum sua dignitate omni, cum patris memoria, cum avi gloria sordidissimae, levissimae, vanissimae genti ac prope dicam pellitis testibus condonetur? [Asconius.] Intercidit refutatio frumentarii criminis de decimis tribus. Respice §. 22. et Marciani Capellae testimonium lib. de Rhetor. p. 418. ed. Capperon.

VERS. A NOVIS. CLX.

[Ex Asconio. Inde ab † signo e cod. Taurin.]

XXIII. 46. ... Undique mihi suppeditat, quod pro M. Scauro dicam, quocumque non modo mens, verum etiam oculi inciderunt. Curia illa vos de gravissimo principatu patris fortissimoque testatur, L. ipse Metellus, avus huius, sanctissimos deos illo consti†tuisse in templo videtur in vestro conspectu, iudices, ut salutem a vobis nepotis sui deprecarentur, quod ipsi saepe multis laborantibus atque implorantibus ope sua subvenissent: 47. Capitolium illud templis tribus illustratum, paternis atque etiam huius amplissimis donis ornati aditus Iovis optimi maximi, Iunonis Reginae, Minervae M. Scaurum apud *vos memoria huius munificentiae et liberalitatis publicae ab omni avaritiae aut cupiditatis suspicione defendunt: propinqua illa aedes Vestae admonet vos, ut recordemini* illius L. Metelli, pontificis maximi, qui, quum templum illud arderet, in medios se iniecit ignes et eripuit flamma Palladium illud, quod quasi pignus nostrae salutis atque imperii custodiis Vestae continetur. 48. Qui utinam posset parumper exsistere! Eriperet ex hac flamma stirpem profecto suam, qui eripuisset ex illo incendio *divinum incolumitatis nostrae pignus. Permoveor cogitatione tam parum sacerdoti deos esse propitios, ut ne servati quidem ser-*

*vent eius genus tutelae suae commenda*tum. XXIV. 49. Te vero, M. Scaure, *e*quidem vid*eo*, video, inquam, non cogito solum. Nec vero sine magno animi maerore ac dolore, quum tui filii squalorem aspexi, de te recordor. Atque utinam, sicut mihi tota in hac causa versatus ante oculos *es*, sic nunc horum te offeras mentibus et in horum animis adhaerescas. Species medius *fidius viri, cui neminem vidimus parem consilio, gravitate, constantia, caeteris virtutibus, si posset reviviscere, sic omnes commoveret, ut, quisquis intueretur, is* etiam si forte non nosset, tamen principem civitatis esse diceret.

50. Quo te nunc modo appellem? Ut hominem? At non es inter nos. Ut mortuum? At vivis et viges: at in omnium animis atque ore versaris atque divinus animus mortale nihil habuit neque tuorum quidquam potuit emori praeter corpus: quocumque igitur te modo *appellari verum est, adsis nobis atque istam mendacissimorum et levissimorum testium vanitatem impudentiamque vultu ipso aspectuque conterreas, adsis et civibus tui consilii, cuius auctoritatis numquam poenituit, praeferas lumen, ut ne genus tuum ignominia et calamitate dehonestent neve filium tuum, haud degenerem paterni nominis heredem, sententiis suis adfligant.*

51. In Scauriana invenimus istam discretionem de *Sardis* et *Sardiniensibus*, ut illos incolas, illos advenas doceat. [Pompeii Commentum Artis Donati p. 108. Lindem.]

17. ORATIO IN SENATU IN TOGA CANDIDA CONTRA C. ANTONIUM ET L. CATILINAM COMPETITORES.

De hac oratione Asconius haec dicit:

Haec oratio dicta est L. Caesare C. Figulo coss. [a. u. c. 690.] post annum quam pro Cornelio dixerat.

ARGUMENTUM.

Sex competitores in consulatus petitione Cicero habuit, duos patricios, P. Sulpicium Galbam, L. Sergium Catilinam: quattuor plebeios, ex quibus duo nobiles, C. Antonium, M. Antonii oratoris filium, L. Cassium Longinum, duos, qui tantum non primi ex familiis suis magistratum adepti erant, Q. Cornificium et C. Licinium Sacerdotem. Solus Cicero ex competitoribus equestri erat loco natus atque in petitione patrem amisit. Caeteri eius competitores modeste se gessere

visique sunt Cornificius et Galba sobrii ac sancti viri, Sacerdos nulla improbitate notus. Cassium, qui iners ac stolidus tum magis quam improbus videretur, post paucos menses in coniuratione Catilinae esse apparuit ac cruentissimarum sententiarum fuisse auctorem. Itaque hi quattuor pro re iacebant. Catilina autem et Antonius, quamquam omnibus maxime infamis eorum vita esset, tamen multum poterant. Coierant enim ambo, ut Ciceronem consulatu deiicerent, adiutoribus usi firmissimis, M. Crasso et C. Caesare. Itaque haec oratio contra solos Catilinam et Antonium est. Causa orationis huius modi in senatu habendae Ciceroni fuit, quod, quum in dies licentia ambitus augeretur propter praecipuam Catilinae et Antonii audaciam, censuerat senatus ut lex ambitus aucta etiam cum poena ferretur, eique rei Q. Mucius Orestinus tribunus plebis intercesserat. Tum Cicero graviter senatu intercessionem ferente surrexit atque in coitionem Catilinae et Antonii invectus est ante dies comitiorum paucos.

[Deest principium orationis.]

1. Dico, patres conscripti, superiore nocte cuiusdam hominis nobilis et valde in hoc largitionis quaestu noti et cogniti domum Catilinam et Antonium cum sequestribus suis convenisse.

2. Quem enim aut amicum habere potest is, qui tot cives trucidavit, aut clientem, qui in sua civitate cum peregrino negavit se iudicio aequo certare posse?

3. Nec se iam tum respexit, quum gravissimis vestris decretis absens notatus est.

4. In iudiciis quanta vis esset didicit, quum est absolutus, si aut illud iudicium aut illa absolutio nominanda est.

5. Populum vero, quum inspectante populo collum secuit hominis maxime popularis, quanti faceret ostendit.

6. Me qua amentia inductus sit ut contemneret constituere non possum. Utrum aequo animo laturum putavit? At in suo familiarissimo non viderat me ne aliorum quidem iniurias mediocriter posse ferre?

7. Alter pecore omni vendito et saltibus prope addictis pastores retinet, ex quibus ait se, quum velit, subito fugitivorum bellum excitaturum. Alter induxit eum, quem potuit, ut repente gladiatores populo non debitos pollliceretur: eos ipse consularis candidatus perspexit et legit et emit: praesente populo Romano factum est.

8. Quam ob rem augere etiam mercedes si vultis, Q. Mucium† perverti legem impedire, ut coepit senter cos., sed ego ea lege contentus sum, qua duos consules designatos uno tempore damnari vidimus.

9. Te tamen, Q. Muci, tam male de populo Romano existimare moleste fero, qui hesterno die me esse dignum consulatu negabas. Quid? populus Romanus minus diligenter sibi constitueret defensorem quam tu tibi? Qui quum te [*reum*] furti L. Calenus ageret, me potissimum fortunarum tuarum patronum esse voluisti. Cuius tu consilium in tua turpissima causa delegisti, hunc honestissimarum rerum defensorem populus Romanus auctore te repudiare potest? Nisi forte hoc dicturus es, quo tempore a L. Caleno furti delatus sis, eo tempore in me tibi parum auxilii esse vidisse.

10. Atque, ut istum omittam, in exercitu Sullano praedonem, in introitu gladiatorem, in victoria quadrigarium.

11. Te vero, Catilina, consulatum sperare aut cogitare non prodigium atque portentum est? A quibus enim petis? A principibus civitatis? qui tibi, quum L. Volcatio cos. in consilio fuissent, ne petendi quidem potestatem esse voluerunt. — A senatoribus? qui te auctoritate sua spoliatum ornamentis omnibus vinctum paene Africanis oratoribus tradiderunt. — Ab equestri ordine? quem trucidasti. — A plebe? cui spectaculum eius modi tua crudelitas praebuit, ut te nemo sine gemitu ac recordatione luctus aspicere possit.

12. Quod caput etiam tum plenum animae et spiritus ad Sullam usque ab laniculo ad aedem Apollinis manibus ipse suis detulit.

13. Quid tu potes in defensione tua dicere, quod illi non dixerint? ... quae tibi dicere non licebit ....

ET PAULLO POST.

14. Denique illi negare potuerunt et negaverunt: tu tibi ne infitiandi quidem impudentiae locum reliquisti. Qua re praeclara dicentur iudicia tulisse, si, qui infitiantem Luscium condemnarunt, Catilinam absolverint confitentem.

15. Hanc tu habes dignitatem, qua fretus me contemnis et despicis, an eam, quam reliqua vita es consecutus? quum ita vixisti, ut non esset locus tam sanctus, quo non adventus tuus, etiam quum culpa nulla subesset, crimen adferret.

16. Quum deprehendebare in adulteriis, quum deprehendebas adulteros ipse, quum ex eodem stupro tibi et uxorem et filiam invenisti.

17. ... stupris se omnibus ac flagitiis contaminavit: caede nefaria cruentavit: diripuit socios: leges, quaestiones, iudicia violavit.

18. Quid ego ut involaveris provinciam praedicem, cuncto populo Romano clamante ac resistente? Nam ut te illic gesseris non audeo dicere, quoniam absolutus es. Mentitos esse equites Romanos, falsas fuisse tabellas honestissimae civitatis existimo: mentitum Q. Metellum Pium, mentitam Africam, vidisse puto nescio quid illos iudices, qui te innocentem iudicarunt. O miser, qui non sentias illo iudicio te non absolutum, verum ad aliquod severius iudicium ac maius supplicium reservatum.

19. Praetereo illum nefarium conatum tuum et paene acerbum et luctuosum rei publicae diem, quum Cn. Pisone socio neque alio nemine caedem optimatum facere voluisti.

20. An oblitus es te ex me, quum praeturam peteremus, petisse, ut tibi primum locum concederem? Quod quum saepius ageres et impudentius a me contenderes, meministi me tibi respondere impudenter te facere, qui id a me peteres, quod a te Boculus numquam impetrasset? Nescis me praetorem primum esse factum, te concessione competitorum et collatione centuriarum et meo maxime beneficio e postremo in tertium locum esse sublectum?

[Dicit de malis civibus.]

21. Qui postea quam illo conati erant Hispaniensi pugiunculo nervos incidere civium Romanorum non potuerunt, duas uno tempore conantur in rem publicam sicas destringere.

22. Hunc vos scitote Licinium gladiatorem iam immisisse † capillum Catilinae iudic. quā Q. ue Curium, hominem quaestorium.

23. Et talis Curius pereruditus.

18. FRAGMENTUM ORATIONIS PRO TULLIO.

Praeter eas partes huius orationis, quae part. II. vol. II. p. 1—14. positae sunt, huc referenda sunt quae habet I. G. Baiterus vol. II. p. 1. p. 102.

1. Macrobius *de diff. et soc. Graeci Latinique verbi* cap. 6. [p. 242. ed. Jan.] *Cicero pro Tullio* explicavit *ait.* cl. Diomed. lib. I. p. 369. Putsch.

2. Victorinus p. 63. v. 35. ed. Bait.: *Illa superior species [partitionis] cum proposuerit quid conveniat, id ipsum ad se inclinat, ut pro se faciat id, quod adversarius profitetur: postea vero subiungit id, quod sit in controversia. Fecit hoc Cicero pro M. Tullio.* Dicam, *inquit*, vim factam a P. Fabii familia: adversarii non negant. *Hic proposuit quod adversarii fateantur. Deinde ipsum pro se fecit dicendo:* Damnum datum esse M. Tullio concedis: vici unam rem. *Item adiunxit alteram partem, in qua confessionem docet, quum dicit:* Vim hominibus armatis factam non negas: vici alteram. *Post quid in controversia sit proponit, quum dicit:* Dolo malo factum negas: de hoc iudicium est.

3. Julius Victor 6, 6. p. 224. ed. Bait.: *Ab eventu in fine, ut M. Tullius Cicero:* Si iudicaveritis sine dolo malo posse familiam congregari, hominem occidi, omnibus facinorosis eamdem licentiam permiseritis.

4. Fortunatianus *art. rhet. schol.* lib. II. p. 77. Capper.: *Voluntas legis ..... quot modis consideratur? .... tertio, quum exemplo multarum legum probamus praesentem quoque legem ita sentire, ut nos defendimus, sicut M. Tullius fecit pro M. Tullio et pro A. Caecina.*

19. PRO L. VARENO.

[Haec oratio incertum quando, aut anno p. u. c. 674., ut Orellius existimat, aut, ut Schützius, 683., dicta est pro L. Vareno, reo inter sicarios, quod Cn. Varenum vulnerasset, C. Varenum occidisset. Damnatus est autem Lucius, quamquam oratio valde laudata est Plinio

(lib. I. ep. 20. §. 7.) Quinctiliano (Inst. lib. VI. cap. 1. §. 49. conf. lib. VII. cap. 2. §§. 10 et 36.) et Severiano (Syntax. Rhet. p. 305. Pith.) NOBB.]

1. Amici deficiunt, cognati deserunt. [Severiani Syntomat. Rhetor. cap. de adfectibus p. 345. ed. Capper.]

2. In inimicissima civitate urguent, instant, insequuntur, studio, multitudine, pecunia, periurio pugnant. [Idem ibidem.]

3. C. Ancharius Rufus fuit e municipio Fulginate. [Priscianus lib. VII. cap. 14. §. 70.]

4. In praefectura Fulginate. [Idem ibid.]

5. Quum iter per agros et loca sola faceret cum Pompuleno, in familiam Anchariana incidisse dixerunt: deinde Pompulenum occisum esse, illico Varenum vinctum adservatum, dum hic ostenderet quid de eo fieri vellet. [Quinctilianus lib. V. cap. 13. §. 28.]

6. Lege de sicariis commisit L. Varenus. Nam C. Varenum occidendo et Cnaeum vulnerando et Salarium item occidendo cadit. [Idem lib. VII. cap. 1. §. 9.]

7. Tum C. Varenus, is qui a familia Anchariana occisus est. — Hoc quaeso, iudices, diligenter attendite. — [Idem lib. IV. cap. 1. §. 74. et lib. IX. cap. 2. §. 56.]

8. L. ille Septimius diceret — etenim est ad L. Crassi eloquentiam gravis et vehemens et volubilis —: Erucius hic noster Antoniaster est. [Priscianus lib. III. cap. 7. §. 40. p. 112. 21. Hertz. Quinctilianus lib. VIII. cap. 3. §. 22.]

9. Ea caedes si potissimum crimini datur, detur ei, cuia interfuit, non ei, cuia nihil interfuit. [Priscianus lib. XII. cap. 6. §. 49.]

10. Optio vobis datur utrum velitis casu illo itinere Varenum usum esse an huius persuasu et inductu. [Quinctilianus lib. V. cap. 10. §. 69.]

11. Deum fidem. [Priscianus lib. VIII. cap. 6. §. 25.]

12. Plinius epist. lib. I. ep. 20. §. 7. *Testes sunt multae multorum orationes et Ciceronis pro Murena, pro Vareno, in quibus brevis et nuda quasi subscriptio criminum solis titulis indicatur.*

13. Quinctilianus lib. VI. cap. 1. §. 49. cl. lib. VII. cap. 2.

§. 17. et 36. *Contra iuvenem, cuius subinde vulnus in iudicio resolvebatur pro Vareno multa dixit urbane.*

14. Severianus synt. rhet. p. 305. Pith. *Incidunt causae, in quibus quod summam habet quaestionis, magna ex parte tractandum sit et sic ponenda narratio, ut pro Vareno et bis pro Habito (Avito).*

20. PRO P. VATINIO.

[*Habita est oratio L. Domit. Aenobarbo Appio Claud. Pulcro coss. a. u. c.* 700.]

1. Cicero *ad familiares* lib. I. cap. 9. §. 19. Sed tamen defendendi Vatinii fuit etiam ille stimulus, de quo in iudicio, quum illum defenderem, dixi me facere quiddam, quod in Eunucho parasitus suaderet militi:

Ubi nominabit Phaedriam, tu Pamphilam
Continuo. Si quando illa dicet: Phaedriam
Intromittamus comissatum, tu: Pamphilam
Cantatum provocemus: si laudabit haec
Illius formam, tu huius contra. Denique
Par pro pari referto, quod eam mordeat.

Sic petivi a iudicibus, ut, quoniam quidem nobiles homines et de me optime meriti nimis amarent inimicum meum meque inspectante saepe eum in senatu modo severe seducerent, modo familiariter atque hilare amplexarentur, quoniamque illi haberent suum Publium, darent mihi ipsi alium Publium, in quo possem illorum animos mediocriter lacessitus leviter repungere. Neque solum dixi, sed etiam saepe facio, dis hominibusque approbantibus.

2. Hieronymus adv. Rufinum lib. III. t. IV. 2. p. 469. ed. Bened. Lege pro Vatinio oratiunculam et alias, ubi sodaliciorum mentio fit.

C. TITULI ORATIONUM AMISSARUM.

[De his titulis hoc adnoto, esse has orationes habitas quidem, sed multas earum numquam fuisse editas. KLOTZ.]

1. 2. PRO ACILIO, capitis reo, duas orationes habuit Cic. [*ad famil.* lib. VII. ep. 30.] aut ipso anno 710. aut antea.

3. PRO C. ANTONIO, collega Ciceronis in consulatu. [de dom. cap. 16. §. 41.]

4. PRO MULIERE ARRETINA. [*pro A. Caecina* cap. 33. §. 97.]

5. PRO ASCITIO praevaricationis reo, [*pro Caelio* cap. 10. §. 24.] anno 698.

6. PRO L. SEMPRONIO ATRATINO [*pro Caelio* cap. 1. §. 1 sqq.]

7. PRO BESTIA ambitus reo, a. d. III. Idus Febr. anni 698. p. u. c. [*ad Q. Fratr.* lib. II.ep. 3. adde Philipp. or. XI. cap. 5.]

8. PRO CANINIO GALLO, a. 699. p. u. c. [*ad famil.* lib. VII. ep. 1.]

9. PRO M. CISPIO, dicta a Cicerone post annum p. u. c. 697., quo restitutus erat, ante Plancianam autem (699.), itaque anno fere 698. Cn. Cornelio Lentulo L. Marcio Philippo coss. [*pro Planc.* cap. 31.]

10. PRO CRASSO dixit in senatu, a u. c. 700. [*ad famil.* lib. I. ep. 9. §. 7.]

11. 12. PRO DOLABELLA, capitis reo, a. p. u. c. 704. [*ad famil.* lib. III. ep. 10.]

13. PRO DRUSO, a. p. u. c. 700. [*ad Att.* lib. IV. ep. 15.]

14. IN A. GABINIUM Cicero dixit, ante quam reconciliata gratia eius patrocinium suscepit, i. e. ante annum u. c. 700. [Vid. Quinctilianus lib. XI. cap. 1. §. 73. conf. Cic. orat. *de imp. Cn. Pomp.* cap. 17. *pro Sestio* cap. 3 sq. *in Pis.* cap. 11. *post redit. in .en.* cap. 5. *de prov. cons.* cap. 4.]

1. Gallienus quum Theodoto vellet imperium proconsulare decernere, a sacerdotibus est prohibitus, qui dixerunt fasces proconsulares ingredi Alexandriam non licere, cuius rei etiam Ciceronem, quum contra Gabinium loquitur, meminisse satis novimus. [Trebell. Pollio *in XXX tyrannis.* Aemilian. p. 521. Obrecht.]

15. PRO MESSIO, a. p. u. c. 700. [*ad Att.* lib. IV. ep. 15.]

16. PRO Q. MUCIO furti reo, [*Fragm. orat. in toga candida.*] ante ann. p. u. c. 690.

17. PRO C. MUSTIO [Accus. lib. I. cap. 53. §. 139.] ante ann. u. c. 684.

18. CONTRA NAEVIUM, anno u. c. 678. dicta. [Cic. *Brut.* cap. 60. §. 217.]

19. PRO SCIPIONE NASICA ambitus reo, a. p. u. c. 694. [*ad Att.* lib. II. ep. 1.]

20. PRO C. ORCHIVIO. [Q. Cic. *de pet. cons.* 5. conf. Cic. *pro Cluent.* cap. 34. §. 233.] Biennio ante Ciceronis consulatum habita.

21. PRO PATRICIIS adolescentibus Romanis, ignaviae suspectis, apud Peducaeum, Siciliae praetorem, anno u. c. 679. dicta. [Plutarch. *Cic.* 6.]

22. PRO C. PISONE. [Cic. *pro Flacc.* cap. 39.]

23. CONTRA T. MUNATIUM PLANCUM BURSAM anno p. u. c. 702. dicta. [Dio lib. XL. cap. 55. Cic. *ad famil.* lib. VII. 2.]

24. PRO POPILIO LAENATE, habita rogatu M. Caelii, itaque post a. u. c. 696., quo fere hic se ad Ciceronis consuetudinem applicavit et ante annum 706, quo interfectus est. [Val. Max. V. 3, 4. et Caesar b. c. III. 22.]

25. IN DEPONENDA PROVINCIA. Haec oratio una est e consularibus. Ciceroni consuli sortienti Macedonia provincia obtigerat, Antonio collegae Gallia. Huius loco Macedoniam Cicero collegae, ut gratum faceret, concessit et ipsam rursus Galliam postea Metello Celeri. Eo tempore dicta est haec oratio. [*ad Att.* lib. II. ep. 1. §. 2.]

26. DE REATINORUM CAUSA contra Interamnates, a. p. u. c. 700. [*ad Att.* lib. IV. ep. 15.]

27. 28. PRO SAUFEIO. Hunc primum lege Pompeia, mox lege Plautia de vi defendit. [Ascon. in Milon.] Anno 702. habita.

29. PRO SCAMANDRO anno u. c. 698. [*pro Cluent.* cap. 17. et 18.]

30. PRO TENEDIORUM libertate, anno u. c. 699. dicta. [*Ep. ad Q. fratrem* lib. II. ep. 11.]

31. 32. PRO A. MINUCIO THERMO, dicta a. u. c. 695. [*pro Flacco* cap. 39.]

33. PRO TITINIA contra Naevium, anno a. u. c. 678. [*Brut.* cap. 6. Eadem est atque ea, quae n. 18. posita est, ut hic delenda esse videatur.]

34. PRO CAESARE VOPISCO. [*Philipp.* or. XI. cap. 5.]

EX COMMENTARIIS CAUSARUM.

[*Cicero causarum agendarum commentarios scribere consuevit* (v. *de senect. cap.* 11.), *actarum autem eas, quas maxime probabat, orationes postea emendatas edere, minus probatas in commentariis imperfectas relinquere. Sed tamen hos quoque commentarios Quinctilianus lib. X. cap.* 7. §. 30. *ad posteritatis memoriam compositos fuisse iudicat atque contractos esse dolet.* NOBB.]

1. [Ad Accus. II. in Verr. lib. III. cap. 33.] De decumis Herbitensium per triennium quum primo anno venditas dicat tritici modium XLIV, secundo tritici modium XXV milibus DCCC, anno tertio supra adiiciente Aeschrione venditas di-

cunt medimnum VIII milibus centum, id est, modium XLVIII milibus DC, dupla summa anni proximi addicitur medimnum VIII milibus C, dimidio fere pluris quam anno superiore. [Arusianus Messius p. 507. ed. Mediol. p. 223. Lindem.]

[Mihi etiam nunc de commentariis dubitari posse videtur et ita potius statuendum, ut quae Arusianus Messius adfert ad ipsam Ciceronis orationem pertinere videantur. KLOTZ.]

2. Re vendita, iterum empta. [Diomedes lib. I. p. 365. Putsch.]

3. Quae Orellius quasi ex commentariis causarum pro Gabinio adfert, ea Nobbius ad orationum fragmentum rettulit. [Vide supra p. 216 sq.]

4. PRO T. ANNIO MILONE.

Orationem Cicero, ut Cassius Dio [lib. XL. cap. 54.] refert, praemeditatus si scripsit, utrum integram litteris conceperit, an eius lineamenta tantum aut antea aut postea in commentarios rettulerit Tironisve manu referenda curaverit incertum est. Dubium non est quin ornatiorem postea ediderit. Duo sunt apud Quinctilianum loci, quorum priorem Orellius inter primitivae orationis fragmenta numerare non dubitat, posteriorem utri ascribat dubitat. Quod in priore Fabius Tullium digredi dicit, non impedit quo minus etiam ille fragmentis orationis primitivae addatur, in cuius prooemio item legitur digressio. Quae quum ita sint, haec dicta commentariis subiicere visum est. NOBB.]

a. *Prima oratio*, vere habita, nunc deperdita: 'Ciceroni quoque in prooemio quum diceret pro Milone digredi fuit necesse, ut ipsa oratiuncula, qua usus est, patet.' [Quinctilianus lib. IV. cap. 3. §. 17. conf. lib. III. cap. §. 93.]

b. *An huius ille legis, quam* Clodius a se inventam gloriatur, mentionem facere ausus esset vivo Milone, non dicam consule? de nostrum enim omnium — non audeo totum dicere. [Quinctilianus lib. IX. cap. 2. §. 54.]

ORATIONES
E GRAECO IN LATINUM CONVERSAE
A M. TULLIO.

1. DEMOSTHENIS PRO CTESIPHONTE ORATIO. [Cicero de opt. gen. orat. 5.]

2. AESCHINIS IN CTESIPHONTEM ORATIO. [Idem ibid.]

D. FRAGMENTA EPISTOLARUM.

I. AD Q. AXIUM EPIST. LIB. I.

1. Ad M. Bibulum adierunt. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 492. et p. 365. Mai. p. 212. Lindem.]

2. Si tu nos aliquid adiutare potes. [Idem ibid. p. 493. et p. 365. Mai. p. 213. Lindem.]

3. Caesar in consulatu confirmavit regnum, de quo aedilis cogitarat. [Suetonius *vit. Caes.* cap. 9.]

II. AD M. BRUTUM EPIST. LIB. VII.

His contraria atque parata, ut esse solent, expertus sum. [Nonius p. 296.]

AD EUMDEM EPIST. LIB. VIII.

1. Sic igitur facies et me aut amabis aut, quo contentus sum, diliges. [Nonius p. 421. et p. 264.]

2. Et quod te tantum amat, ut vel me audeat provocare. [Idem p. 527.]

3. Simne bonus vir, si haec suadeam? Minime. Suasoris enim finis est utilitas eius, cui quisque suadet. At recta sunt: quis negat? Sed non est semper rectis in suadendo locus. [Quinctilianus lib. III. cap. 8. §. 42.]

4. Veritus fortasse ne nos in Catonem nostrum transferremus illinc mali quid, etsi argumentum simile non erat. [Idem lib. V. cap. 10. §. 9.]

5. Nam eloquentiam, quae admirationem non habet, nullam iudico. [Idem lib. VIII. cap. 3. §. 6.]

6. Eum amorem et eum, ut hoc verbo utar, favorem in consilium advocabo. [Idem lib. VIII. cap. 3. §. 34.]

7. Populo imposuimus et oratores visi sumus. [Idem lib. VIII. cap. 6. §. 20. et 55.]

8. Ego quum in gratiam redierim cum App. Claudio et redierim per Cn. Pompeium: ego ergo quum redierim. — [Idem lib. IX. cap. 3. §. 41.]

9. Sermo nullus scilicet, nisi de te: quid enim potius? Tum Flavius: Cras, inquit, tabellarii, et ego ibidem has inter cenam exaravi. [Idem ibid. §. 58.]

10. Res mihi invisae visae sunt, Brute. [Quinctilianus lib. IX. cap. 4. §. 41.]

11. *Ipse Cicero in sua persona quum ad Brutum in epistolis tum aliis etiam locis* virtutem eloquentiam *appellat.* [Idem lib. II. cap. 20. §. 10.]

12. *Tres libros epistolarum Ciceronis, duos ad Brutum, unum ad Axium, describi iubebis, si quid rei esse videbitur, et remittes mihi: nam exemplares eorum excerptorum nullos feci.* [Fronto p. 161. Rom.]

III. FRAGMENTA EPIST. BRUTI AD CICERONEM.

1. Occiso C. Caesare, postquam mare transierat, praestatum est. [Priscianus lib. IX. cap. 7. §. 38.]

2. Neque illi malunt habere tutores aut defensores, quamquam sciunt placuisse Catoni. [Quinctilianus lib. IX. cap. 4. §. 75.]

3. Praestat enim nemini imperare quam alicui servire: sine illo enim vivere honeste licet, cum hoc vivendi nulla condicio est. [Hoc, quod editores Ciceronis epistolarum fragmentis adnumerant, Quinctilianus lib. IX. cap. 3. §. 95. apud Brutum de dictatura Pompeii scriptum fuisse testatur. NOBB.]

IV. AD C. CAESAREM EPIST. LIB. I.

1. Tunc, quum ea, quae es ab senatu summo cum honore tuo consecutus. [Nonius p. 270. 320.]

2. Balbum quanti faciam quamque ei me totum dicaverim ex ipso scies. [Idem p. 287.]

3. Debes odisse improbitatem eius, quia impudentissimum nomen delegerit. [Idem p. 327.]

4. Ut sciret maiore cura tuenda esse quam parta sunt. [Idem p. 413.]

AD EUMDEM EPIST. LIB. II.

1. Sed ego quae monumenti ratio sit nomine ipso admoneor. Ad memoriam magis spectare debet posteritatis quam ad praesentis temporis gratiam. [Nonius p. 32.]

2. Vel quod locatio ipsa preciosa. [Idem p. 340.]

3. Quod sapientes homines ac boni putant. [Idem p. 369.]

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

1. Quae si videres, non de exercitu retinendo ... tueri, sed eo tradito aut dimisso. [Nonius p. 286.]

2. Amici non nulli a te contemni et despici ac pro nihilo haberi senatum volunt. [Idem p. 436.]

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Extrema vero nec quanta nec qualia sint verbis consequi possum. [Nonius p. 270.]

2. Iam amplitudinem gloriamque tuam magno mihi ornamento esse et fore existimo, quod me levas cura. [Idem p. 336.]

V. FRAGMENTUM EPIST. CAESARIS AD CICERONEM.

1. Neque pro cauto ac diligente se castris continuit. [Charisius lib. I. p. 101. Putsch.]

VI. CICERONIS EPISTOLARUM AD CAESAREM IUNIOREM LIB. I.

1. ... et aut ad consules aut ad te aut ad Brutum adissent, iis fraudi ne esset, quod cum Antonio fuissent. [Nonius p. 238.]

2. Roga ipsum, quem ad modum ego eum Arimini acceperim. [Idem p. 239. p. 383.]

3. Sed cito poenituit domumque rediit, caeteri cunctabantur. [Idem p. 252.]

4. .... neminem tibi profecto hominem ex omnibus aut anteposuissem umquam aut etiam comparassem. [Idem p. 256.]

5. In singulas tegulas impositis sescentis sescentiens confici posse. [Idem p. 269.]

6. Ne res duceretur, fecimus ut Hercules Antianus in alium locum transferretur. [Idem p. 283 sq.]

7. Ex caeteris autem generibus tunc pecunia expedietur, quum legionibus victricibus erunt quae spopondimus persolvenda. [Idem p. 298.]

8. Itaque vereor ne ferociorem eum faciant tua tam praeclara iudicia de eo. [Idem p. 305.]

9. Sed quod videret nomine pacis bellum involutum fore. [Idem p. 328.]

10. Erat opinio bona de Planco, bona de Lepido. [Nonius p. 356.]

11. Sed haec videbimus, quum legati responsa rettulerint. [Idem p. 380.]

12. Qui si nihil ad id beneficium adderes, quo per te me una cum re publica in libertatem vindicassem. [Idem p. 419.]

13. Quod mihi et Philippo vacationem das, bis gaudeo. Nam et praeteritis ignoscis et concedis futura. [Idem p. 436.]

14. Pridie Nonas Februarias quum ad te litteras mane dedissem, descendi ad forum togatus, quum reliqui consulares sagati vellent descendere. [Idem p. 538.]

AD EUMDEM EPIST. LIB. II.

1. Sed ita locutus insulse est, ut mirum senatus convicium exceperit. [Nonius p. 33.]

2. In quo tua me provocavit oratio, mea consecuta est segnis. [Idem ibid.]

3. Bellum, ut opinio mea fert, ex consensu civitatis confectum iam haberemus. [Idem p. 269.]

4. ..... quum constet Caesarem Lupercis id vectigal dedisse, qui ante poterat id constare? [Idem p. 273.]

5. De statua nescio cuius Clodii, quam quum restitui iussisset Anconae, cum hero deiectam esse ex senatus consulto. [Idem p. 288.]

6. .... insolens, adrogans, iactans. [Idem p. 322.]

7. Quem perisse ita de re publica merentem consulem doleo. [Idem p. 344.]

8. Tu si meam fidem praestiteris, quod confido te esse facturum. [Idem p. 371.]

9. Scriptum erat equestre proelium valde secundum, in his autem potius adversum. [Idem p. 389.]

10. Quum iter facerem ad Hirtium Claternam tempestate spurcissima. [Idem p. 394.]

11. Nihil omnino certi nec locupletem ad hoc auctorem habebamus. [Idem p. 462.]

12. Antonius demens ante lucem paludatus. [Idem p. 539.]

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

1. Itaque in eum Pansa vehementer est invectus. [Nonius p. 329.]

2. Ego autem antiquissimum Scythis oriundum, quibus antiquior laetitia est quam lucrum. [Idem p. 426.]

AD EUMDEM LIB. INCERTO.

1. Posthac quod voles a me fieri scribito. Vincam opinionem tuam. [Nonius p. 356.]

2. Promissa tua memoria teneas. [Idem 362.]

VII. AD LICINIUM CALVUM LIB. I.

1. Tuli moleste, quod litterae delitae mihi a te redditae sunt. [Priscianus lib. IX. cap. 10. §. 54.]

2. Praesentit animus et augurat quodam modo quae futura sit suavitas. [Nonius p. 469.]

VIII. EX EPISTOLA AD CATONEM.

Nec idcirco mihi desiderandam esse dignitatem meam, quod eam multi impugnarint, sed eo magis recolendam, quod plures desiderarint. [Nonius p. 438.]

IX. EX EPISTOLA AD CAERELLIAM.

Haec aut animo Catonis ferenda sunt aut Ciceronis stomacho. [Quinctilianus lib. VI. cap. 3. §. 112.]

X. E M. TULLII CICERONIS EPISTOLARUM AD M. FILIUM LIB. I.

1. Qua re effice et elabora ut excelleas. [Priscianus lib. VIII. cap. 17. §. 86. lib. X. cap. 6. §. 36.]

AD EUMDEM LIB. II.

Cui ego quibuscumque rebus potero libentissime commodabo. [Nonius p. 275.]

AD EUMDEM LIB. INCERTO.

1. Ceris delitis. [Diomedes lib. I. p. 372. Putsch.]

2. Philosophiae quidem praecepta noscenda, vivendum autem civiliter. [Lactantius Inst. lib. III. cap. 14. §. 17.]

3. *Cicero per epistolam culpat filium, dicens male eum dixisse* direxi litteras duas, *quum litterae, quotiens epistolam*

significant, numeri tantum pluralis sint. [Servius ad Aen. lib. VIII. v. 168.]

4. *M. Tullius — — in filio, ut epistolis apparet, recte loquendi usque quaque asper quoque exactor.* [Quinctilianus lib. I. cap. 7. §. 34. et Ioann. Sarisber. Metalog. lib. I. cap. 21.]

XI. AD A. HIRTIUM EPIST. LIB. II.

Qua in re si mediocriter lapsus sum, defendes meum tolerabile erratum. [Nonius p. 204.]

AD EUMDEM EPIST. LIB. V.

Et quoniam, ut hoc tempus est, nihil habeo patriae quod impertiam. [Nonius p. 37.]

AD EUMDEM EPIST. LIB. IX.

Dices: Quid, quaeso, istuc intererat? Nescio, nisi tamen erat mihi verendum saepius ne qui casus perimeret superiora. [Nonius p. 450.]

AD EUMDEM LIB. INCERTO.

1. Luta et limum adgerebant. [Nonius p. 212.]

2. Quum enim nobilitas nihil aliud sit quam cognita virtus, quis in eo, quem veterascentem videt, ad gloriam generis antiquitatem desideret? [Idem p. 437.]

XII. EX EPISTOLA AD HOSTILIUM.

Cicero requietem *dixit ad Hostilium.* [Charisius lib. I. p. 52. et 85. Putsch.]

XIII. AD CORNELIUM NEPOTEM LIB. II.

Testis idem Cicero, qui in libro epistolarum ad Cornelium Nepotem *secundo sic ait:* Itaque nostri, quum omnia, quae dixissemus, dicta essent, quae facete et breviter et acute locuti essemus, ea proprio nomine appellari dict[eri]a voluerunt. [Macrobius Saturn. lib. II. cap. 1. §. 14. ed. Jan.]

AD EUMDEM LIB. INCERTO.

1. Hoc restiterat etiam ut a te fictis adgrederer donis. [Priscianus lib. VIII. cap. 4. §. 17.]

2. Qui habet ultro appetitur, qui est pauper aspernatur. [Idem ibid.]

3. Quid? oratorum quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? Quis sententiis aut acutior aut crebrior, quis verbis aut ornatior aut elegantior? [Suetonius *vit. Caes.* cap. 55.]

4. Neque enim quidquam aliud est felicitas nisi honestarum rerum prosperitas vel, ut alio modo definiam, felicitas est fortuna, adiutrix consiliorum bonorum: quibus qui non utitur felix esse nullo pacto potest. Ergo in perditis impiisque consiliis, quibus Caesar usus erat, nulla potuit esse felicitas, feliciorque meo iudicio Camillus exsulans quam temporibus iisdem Manlius, etiam si, id quod cupierat, regnare potuisset. [Ammianus Marcellinus lib. XXI. cap. 16. §. 13.]

5. *Quidam veterum — — cognitiones actuum variorum stilis uberioribus explicatas non edidere superstites, ut in quadam* ad Cornelium Nepotem *epistola Tullius quoque testis reverendus adfirmat.* [Idem lib. XXVI. cap. 1. §. 2.]

XIV. AD C. PANSAM EPIST. LIB. I.

1. De Antiocho fecisti humaniter: quem quidem ego semper dilexi meque ab eo diligi sensi. [Nonius p. 509. Priscianus lib. XV. cap. 3. §. 14.]

2. .... quorum erupit illa vox, de qua ego ex te primum quiddam inaudieram. [Nonius p. 126.]

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

Nos Ventidianis rumoribus calficimur. [Nonius p. 92.]

XV. EPISTOLA AD POMPEIUM.

Eam Scholiastes Ambros. ad Plancianam p. 177. Mai. DE REBUS SUIS in consulatu gestis Ciceronem in Asiam misisse dicit voluminis instar insolentius scriptam.

XVI. AD M. TITINIUM.

Equidem memoria teneo pueris nobis primum Latine docere coepisse L. Plotium quemdam: ad quem quum fieret concursus, quod studiosissimus quisque apud eum exerceretur, dolebam idem mihi non licere. Continebar autem doctissimorum hominum auctoritate, qui existimabant Graecis exercitationibus ali melius ingenia posse. [Suetonius de clar. rhet. cap. 2.]

XVII. EPISTOLARUM INCERTARUM.

1. Data Lupercalibus, quo die Antonius Caesari. [Quinctilianus lib. IX. cap. 3. §. 61.]

2. Ne illi sunt pedes faceti ac deliciis ingredienti molles. [Idem lib. VI. cap. 3. §. 20.]

3. Piissimus *vituperat Cicero in Philippicis* [or. XIII. cap. 19.], *tamen Caper ille magister Augusti Caesaris laboravit vehementissime ei de epistolis Ciceronis collegit haec verba, ubi dixerat ipse Cicero* piissimus. [Pompeius p. 132. Lindem.]

4. *Καίτοι τινὲς τῶν προσποιουμένων δημοσθενίζειν ἐπιφύονται φωνῇ τοῦ Κικέρωνος, ἣν πρός τινα τῶν ἑταίρων ἔθηκεν ἐν ἐπιστολῇ γράψας ἐνιαχοῦ τῶν λόγων ἀπονυστάξειν τὸν Δημοσθένην.* [Plutarchus Vit. Cic. cap. 24.]

5. *Ciceroni* dormitare interim Demosthenes..... *videtur.* [Quinctilianus lib. X. cap. 1. §. 24.]

6. *Cicero in quibusdam epistolis scripsit a satellitibus Caesarem in cubiculum regium inductum in aureo lecto veste purpurea decubuisse floremque aetatis a Venere orti in Bithynia contaminatum.* [Suetonius in Caes. cap. 49.]

7. P. Ventidium Cicero [auctor est] mulionem castrensis furnariae fuisse. [Plinius hist. nat. lib. VII. cap. 43. s. 44. §. 135.]

8. Non se timidum in suscipiendis, sed in providendis periculis. [Quinctilianus lib. XII. cap. 1. §. 17.]

9. *Sed tamen ad illum diem Memmius erat Memmius.* [Aquila cap. 28. p. 171.] Item: *sed tamen ad illam diem Memmius, Memmius ad illud tempus, Memmius in alio.* — Marcianus Capella de Rhett. p. 429. Capper. — Idem *Memmius Ciceroni* [ad Att. lib. I. ep. 18.] Paris *dicitur.*

XVIII. EPISTOLARUM ΣΥΝΑΓΩΓΗ.

[Cicero ad Att. lib. XVI. ep. 5.]

E. FRAGMENTA LIBRORUM, QUI SUNT DE PHILOSOPHIA,

MAGNAM PARTEM SUPERSTITUM.

I. FRAGMENTA ACADEMICORUM.

FRAGMENTA LIBRI I.

vide ad calcem Academicorum libri I. descripta.

FRAGMENTA LIBRI II.

[i. e. apud Nonium posteriorum Academicorum libri II.]

1. Quid tam planum videtur quam mare? ex quo etiam aequor illud poëtae vocant. [Nonius p. 65.]

2. Qui enim serius honores adamaverunt, vix admittuntur ad eos nec satis commendati multitudini possunt esse. [Idem p. 69.]

3. Frangere avaritiam, scelera ponere, vitam suam exponere ad imitandum iuventuti. [Idem p. 104.]

4. Quid? lunae quae lineamenta sint potesne dicere? cuius et nascentis et senescentis alias hebetiora, alias acutiora videntur cornua? [Idem p. 121.]

5. Atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non normis, non regulis. [Idem p. 163.]

6. Alius adultis, alius senibus, alius aegris, alius sanis, alius siccis, alius vinolentis. [Idem p. 395.]

7. Si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil superum aut obscure admodum cernimus. [Idem p. 474.]

8. Quibus etiam alabaster plenus unguenti putere videatur. [Idem p. 545.]

EX LIB. III. [v. PRIORUM ACADEMICORUM I.]

1. Digladiari autem semper, depugnare cum facinorosis et audacibus quis non quum miserrimum tum etiam stultissimum dixerit? [Idem p. 65.]

2. Et ut nos nunc sedemus ad Lucrinum pisciculosque exsultantes videmus. [Idem ibid.]

3. In tanta animantium varietate, homini ut soli cupiditas ingenerarētur cognitionis et scientiae. [Idem p. 123.]

4. Aliqua potestas si sit, vindicet se in libertatem. [Idem p. 419.]

5. Quod si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutis corrigere errorem poenitendo, facilior esset emendatio temeritatis. [Lactantius inst. lib. VI. cap. 24. §. 2.]

6. Malcho in opera adfixa. [Diomedes lib. I. p. 373. Putsch.]

EX LIBRIS ACADEMICORUM INCERTIS.

1. Mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi. [Lactantius lib. III. c. 14. §. 15.]

2. Latent ista omnia, Varro, magnis obscurata et circumfusa tenebris. [Marcianus Capella de rhet. p. 426. ed. Capp. Fortunat. lib. III. c. 16. de Elocutionis Cura. cf. Cic. Acad. pr. lib. II. c. 39.]

3. Talia mihi videntur omnia, quae probabilia vel veri similia putavi nominanda: quae tu si alio nomine vis vocare, nihil repugno: satis enim mihi est te iam bene accepisse quid dicam, id est, quibus rebus haec nomina imponam. Non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem. [Augustinus contr. Acad. lib. II. c. 11. §. 26. Tom. IV. p. 432. ed. Bas.]

4. *Difficile est prorsus, ut quemquam non moveat, quod ibi (a Cicerone in Academicorum libris) dictum est:* Academico sapienti ab omnibus caeterarum sectarum, qui sibi sapientes viderentur, secundae partes dari quum primas sibi quemque vindicare necesse sit. Ex quo posse probabiliter confici eum recte primum esse iudicio suo, qui omnium caeterorum iudicio sit secundus. Fac enim, verbi caussa, Stoicum adesse sapientem: nam contra eos potissimum Academicorum exarsit ingenium: ergo Zeno vel Chrysippus, si interrogetur quis sit sapiens, respondebit eum esse, quem ipse descripserit. Contra Epicurus vel quis alius adversariorum negabit suumque potius peritissimum voluptatum aucupem sapientem esse contendet. Inde ad iurgium. Clamat Zeno et tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil esse aliud quam honestatem, ipsam suo splendore in se animos ducere, nullo prorsus commodo extrinsecus posito et quasi lenocinante mercede, voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem et hominem et sapientem trudere nefas esse. Contra ille convocata de hortulis in auxilium quasi libera turba temulentorum quaerentium tantum quem incomptis unguibus bacchantes asperoque ore discerpant, voluptatis nomen, suavitatem, quietem teste populo exaggerans, instat acriter, ut sine ea

beatus nemo esse posse videatur. In quorum rixam si Academicus incurrerit, utrosque audiet trahentes se ad suas partes. Sed si in illos aut in istos concesserit, ab eis, quos deserit, insanus, imperitus temerariusque clamabitur. Itaque quum et huc et illuc aurem diligenter admoverit, interrogatus quid ei videatur dubitare se dicet. Roga nunc Stoicum quis sit melior, Epicurusne, qui delirare illum clamat, an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta deliberandum esse pronunciat. Nemo dubitat Academicum praelatum iri. Rursus te ad illum converte et quaere quem magis amet, Zenonem, a quo bestia nominatur, an Arcesilam, a quo audit: Tu fortasse verum dicis, sed requiram diligentius, nonne apertum est totam illam porticum insanam, Academicos autem prae illis modestos cautosque homines visum iri Epicuro? [Augustinus contr. Acad. lib. III. cap. 7. Tom. IV. p. 441.]

5. *Ait Cicero* Academicis morem fuisse occultandi sententiam suam nec eam cuiquam nisi qui secum ad senectutem usque vixisset aperire consuesse. [Idem ibid. cap. 20. §. 43. T. IV. p. 455.]

II. FRAGMENTA LIBRI, ut videtur, III. DE NAT. DEORUM septem vide ipsi libro subscripta.

III. EX LIB. I. DE DIVINATIONE.

Antecellunt. [Diomedes lib. I. p. 371. Putsch.]

IV. EX LIB. DE FATO duo fragmenta vide ad libri exitum posita.

V. FRAGMENTA LIBRORUM DE LEGIBUS ipsi de legibus libris subiecta leguntur.

F. FRAGMENTA LIBRORUM DE PHILOSOPHIA AMISSORUM.

I. OECONOMICA XENOPHONTIS.

NOTITIA LITTERARIA.

Oeconomica videtur Cicero a. p. u. c. 670. aut anno sequenti scripsisse, Oeconomicum Xenophonteum secutus aut potius interpretatus, [v. *de off.* lib. II. cap. 24. §. 87.] cuius operis Macrobius Saturn. lib. II. cap. 16. librum tertium memorat, Servius autem ad Virg. Georg. I. 43. omnino tres fuisse libros narrat, quorum primum ait praecepta habere, quem ad mo-

dum debeat mater familias domi agere, secundus quem ad modum foris pater familias, tertium agri culturam continere. Hieronymus vero ad Algasiam quaest. VI. Opp. t. 4. p. 1. p. 196. Bened. haec de his libris habet: *Vilicus proprie villae gubernator est, unde et a villa vilicus nomen accepit. Οἰκονομικὸς autem tam pecuniae quam frugum et omnium, quae dominus possidet, dispensator est. Unde et οἰκονομικὸς Xenophontis pulcherrimus liber est, qui non gubernationem villae, sed dispensationem universae domus Tullio interpretante significat.* Conf. eundem ad Pammach. de optimo genere interpretandi. t. IV. p. II. p. 250. Vix autem operae precium est commemorare, quae Columella adferat Tulliana, ea multis in locis ab ipso videri immutata.

1. [Xenophon Oec. cap. 4. §. 20—25.] Quum ad Cyrum minorem regem Persarum, praestantem ingenio atque imperii gloria, Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset Sardis *et reliqua, quae continentur libro de senectute* cap. 17. §. 59.

2. [Xenophon Oec. cap. 6. §. 12.] Homo ex eo numero hominum, qui apud nos hoc nomine dignantur. [Priscianus lib. VIII. cap. 4. §. 19.]

3. [Xenophon Oec. cap. 7. §. 9.] Quid igitur, proh deum immortalium, primum eam docebas, quaeso? [Donatus in Ter. Phorm. act. II. sc. 3. v. 4.]

4. *Xenophon Atheniensis eo libro, qui Oeconomicus inscribitur, prodidit* [cap. 7. §. 18—28.] maritale coniugium sic comparatum esse natura, ut non solum iucundissima, verum etiam utilissima vitae societas iniretur: nam primum, *quod etiam Cicero ait*, ne genus humanum temporis longinquitate occideret, propter hoc marem cum femina esse coniunctum: deinde ut ex hac eadem societate mortalibus adiutoria senectutis nec minus propugnacula praepararentur. Tum etiam, quum victus et cultus humanus non uti feris in propatulo ac silvestribus locis, sed domi sub tecto accurandus erat, necessarium fuit alterum utrum foris et sub dio esse, qui labore et industria compararet quae tectis reconderentur, si quidem vel rusticari vel navigare vel etiam genere alio negotiari necesse erat, ut aliquas facultates acquireremus. Quum vero paratae res sub tectum essent congestae, alium esse oportuit, qui et illatas custodiret et ea conficeret opera, quae domi deberent administrari. Nam et fruges caeteraque

alimenta terrestria indigebant tecto, et ovium caeterarumque pecudum fetus atque fructus clauso custodiendi erant, nec minus reliqua utensilia, quibus aut alitur hominum genus aut etiam excolitur. Qua re quum et operam et diligentiam ea, quae proposuimus, desiderarent nec exigua cura foris acquirerentur quae domi custodiri oporteret, iure, ut dixi, a natura comparata est opera mulieris ad domesticam diligentiam, viri autem ad exercitationem forensem et extraneam. Itaque viro calores et frigora perpetienda, tum etiam itinera et labores pacis ac belli, id est, rusticationis et militarium stipendiorum, deus tribuit, mulieri deinceps, quod omnibus his rebus eam fecerat inhabilem, domestica negotia curanda tradidit. Et quoniam hunc sexum custodiae et diligentiae adsignaverat, idcirco timidiorem reddidit quam virilem. Nam metus plurimum confert ad diligentiam custodiendi. Quod autem necesse erat foris et in aperto victum quaerentibus non numquam iniuriam propulsare, idcirco virum quam mulierem fecit audaciorem. Quia vero partis opibus aeque fuit opus memoria et diligentia, non minorem feminae quam viro earum rerum tribuit possessionem. Tum etiam, quod simplex natura non omnes res commodas amplecti valebat, idcirco alterum alterius indigere voluit, quoniam, quod alteri deest, praesto plerumque est alteri. *Haec in Oeconomico Xenophon et deinde Cicero, qui eum Latinae consuetudini tradidit, non inutiliter disseruerunt.* [Columella lib. XII. Praef. §. 1—7.]

5. [Xenophon Oec. cap. 7. §. 36 sq.] Ea porro persuasissimum habere debebit aut in totum aut certe plurimum domi se morari oportere, tum quibus aliquid in agro faciendum erit servis, eos foras emittere, quibus autem in villa quid agendum videbitur, eos intra parietes continere atque animadvertere, ne diurna cessando frustrentur opera, quae domum autem inferuntur, diligenter inspicere, ne delibata sint, et ita explorata atque inviolata recipere, tum separare quae consumenda sunt et quae superfieri possunt, custodire, ne sumptus annuus menstruus fiat. Tum si quis ex familia coeperit adversa valetudine adfici, videndum erit ut is quam commodissime ministretur: nam ex huius modi cura nasci-

tur benevolentia nec minus obsequium. Quin etiam fidelius quam prius servire student, qui convaluerint, quum est aegris adhibita diligentia. [Columella lib. XII. cap. 1. §. 5 sq.]

6. [Xenophon Oec. cap. 8. §. 2—4.] Nam vetus est proverbium paupertatem certissimam esse, quum alicuius indigeas, uti eo non posse, quia ignoretur, ubi proiectum iaceat quod desideretur. Itaque in re familiari laboriosior est negligentia quam diligentia. Quis enim dubitet nihil esse pulcrius in omni ratione vitae dispositione atque ordine? Quod etiam ludicris spectaculis licet saepe cognoscere. Nam ubi chorus canentium non ad certos modos neque numeris praeeuntis magistri consensit, dissonum quiddam ac tumultuosum audientibus canere videtur. At ubi certis numeris ac pedibus velut facta conspiratione consensit atque concinuit, ex eius modi vocum concordia non solum ipsis canentibus amicum quiddam et dulce resonat, verum etiam spectantes audientesque laetissima voluptate permulcentur. Iam vero in exercitu neque miles neque imperator sine ordine ac dispositione quidquam valet explicare, quum armatus inermem, eques peditem, plaustrum equitem, si sint permixti, confundant. [Columella lib. XII. cap. 2. §. 3—5.]

7. [Xenophon Oec. cap. 8. §. 10.] Nam et unum quodque facilius consideratur, quum est adsignatum suo loco, et si quid forte abest, ipse vacuus locus admonet, ut quod deest requiratur. Si quid vero curari aut concinnari oportet, facilius intelligitur, quum ordine suo recensetur. [Columella lib. XII. cap. 2. §. 6.]

8. [Xenophon Oec. cap. 8. §. 16.] Haec eadem ratio praeparationis atque ordinis etiam in navigiis plurimum valet. Nam ubi tempestas incessit et est rite disposita navis, suo quidque ordine locatum armamentum sine trepidatione minister promit, quum est a gubernatore postulatum. [Columella lib. XII. cap. 2. §. 5.]

9. [Xenophon Oec. cap. 9. §. 3.] Quod excelsissimum est conclave, preciosissima vasa et vestem desiderat: quod denique horreum siccum atque aridum, frumentis habetur idoneum: quod frigidum, commodissime vinum custodit: quod

bene illustre, fragilem supellectilem atque ea postulat opera, quae multi luminis indigent. [Columella lib. XII. cap. 2. §. 2.]

10. [Xenophon Oec. cap. 9. §. 6—10.] Praeparatis idoneis locis instrumentum et supellectilem distribuere coepimus ac primum ea secrevimus, quibus ad res divinas uti solemus: postea mundum muliebrem, qui ad dies festos comparatur, deinde ad bella virilem: item dierum sollemnium ornatum nec minus calceamenta utrique sexui convenientia: tum iam seorsum arma ac tela seponebantur et in altera parte instrumenta, quibus ad lanificia utuntur. Post, quibus ad cibum comparandum vasis uti adsolent, constituebantur: inde, quae ad lavationem, quae ad exornationem, quae ad mensam cotidianam atque epulationem pertinent, exponebantur. Postea ex iis, quibus cotidie utimur, quod menstruum esset, seposuimus, annuum quoque in duas partes divisimus. Nam sic minus fallit qui exitus futurus sit. Haec postquam omnia secrevimus, tum suo quaeque loco disposuimus: deinde quibus cotidie servuli utuntur, quae ad lanificia, quae ad cibaria coquenda et conficienda pertinent, haec ipsis, qui his uti solent, tradidimus et ubi ea ponerent demonstravimus et ut salva essent praecepimus. Quibus autem ad dies festos et ad hospitum adventum utimur et ad quaedam rara negotia, haec promo tradidimus et loca omnium demonstravimus et omnia adnumeravimus atque adnumerata ipsi exscripsimus eumque admonuimus, ut quodcumque opus esset sciret unde daret et meminisset atque adnotaret quid et quando et cui dedisset et, quum recepisset, ut quidque suo loco reponeret. [Columella lib. XII. cap. 3. §. 1—4.]

11. [Xenophon Oec. cap. 9. §. 11.] In primis considerandum erit an a vino, ab escis, a superstitionibus, a somno, a viris remotissima sit et ut cura eam subeat quid meminisse, quid in posterum prospicere debeat, ut fere eum morem servet, quem vilico praecepimus, quoniam pleraque similia esse debent in viro atque femina et tam malum vitare quam praemium recte factorum sperare. [Columella lib. XII. cap. 1. §. 3.]

12. [Xenophon Oec. cap. 9. §. 14.] Postremo his rebus omnibus constitutis nihil hanc arbitror distributionem pro-

futuram, nisi, ut iam dixi, vilicus saepius et aliquando tamen dominus aut matrona consideraverit animadverteritque, ut ordinatio instituta conservetur. Quod etiam in bene moratis civitatibus semper est observatum: quarum primoribus atque optimatibus non satis visum est bonas leges habere, nisi custodes earum diligentissimos cives creassent, quos Graeci *νομοφύλακας* appellant. Horum erat officium eos, qui legibus parerent, laudibus prosequi nec minus honoribus: eos autem, qui non parerent, poena multare. [Columella lib. XII. cap. 3. §. 10 sq.]

13. [Xenophon Oec. cap. 10. §. 10.] Denique uno loco quam minime oportebit eam consistere: neque enim sedentaria eius opera est, sed modo ad telam debebit accedere ac, si quid melius sciat, docere: si minus, addiscere ab eo, qui plus intelligat, modo eos, qui cibum familiae conficiunt, invisere, tum etiam culinam et bubilia nec minus praesepia mundanda curare: valetudinaria quoque vel, si vacent ab imbecillis, identidem aperire et immunditiis liberare, ut, quum res exegerit, bene ordinata et ornata et salubria languentibus praebeantur: promis quoque et cellariis aliquid appendentibus aut metientibus intervenire. [Columella lib. XII. cap. 3. §. 8.]

14. *Itaque in Oeconomico Xenophontis, quem M. Cicero Latino sermoni tradidit, vir egregius, ille Ischomachus Atheniensis, rogatus a Socrate* [cap. 12. §. 4.] utrumne, si res familiaris desiderasset, mercari vilicum tamquam fabrum an a se instituere consueverit: Ego vero, inquit, ipse instituo. Etenim qui me absente in meum locum substituitur et vicarius meae diligentiae succedit, is ea quae ego scire debet. [Columella lib. XI. cap. 1. §. 5.]

15. [Xenophon Oec. cap. 12. §. 10—14.] Somni et vini sit abstinentissimus, quae utraque sunt inimicissima diligentiae: nam et ebriosa cura officii pariter cum memoria subtrahitur et somniculosum plurima effugiunt: quid enim possit aut ipse agere aut cuiquam dormiens imperare? Tum etiam sit a Venereis amoribus aversus: quibus si se dedideri, non aliud quidquam possit cogitare quam illud, quod diligit. Nam vitiis eius modi pellectus animus nec praemium

iucundius quam fructum libidinis nec supplicium gravius quam frustrationem cupiditatis existimat. [Columella lib. XI. cap. 1. §. 13. 14.]

16. [Xenophon Oec. cap. 16. §. 14.] Nullo modo facilius arbitror posse neque herbas arescere et interfici neque terram ab sole percoqui. [Nonius p. 449.]

17. [Xenophon Oec. cap. 17. §. 2.] *Sementibus tempora plerique praesumunt et ab undecimo die autumnalis aequinoctii fruges serunt adveniente Coronae exortu, continuis diebus certo prope imbrium promisso, Xenophon* non ante quam deus signum dederit. *Hoc Cicero Novembris imbre fieri interpretatus est, quum sit vera ratio non prius serendi quam folia coeperint decidere.* [Plinius hist. nat. lib. XVIII. cap. 25. sect. 60. §. 224. Sillig.]

18. [Xenophon Oec. cap. 17. §. 14.] Apes in alvearium congesserunt. [Charis. lib. I. p. 82. Putsch.]

19. [Xenophon Oec. cap. 19. §. 3.] Scrobes. [Servius ad Virgil. Georg. lib. II. v. 288.]

20. [Xenophon Oec. cap. 19. §. 12 sq.] Neque serit vitem neque quae sata est diligenter colit: oleum, ficos, poma non habet. [Macrobius Saturnal. lib. II. cap. 16. lib. III. cap. 20. §. 4. Ian.]

21. [Xenophon Oec. cap. 19. §. 19.] Quum vero adfecta iam prope aestate uvas a sole mitescere tempus est. [Gellius lib. XV. cap. 5. §. 8. Hertz. Nonius p. 161.]

22. [Xenophon Oec. cap. 20. §. 16—19.] Plurimum enim refert colonos a primo mane opus aggredi nec lentos per otium pigre procedere, si quidem Ischomachus idem ille: Malo, inquit, unius agilem industriam quam decem hominum negligentem et tardam operam. Quippe plurimum adfert mali, si operario tricandi potestas fiat. Nam ut in itinere conficiendo saepe dimidio maturius pervenit is, qui naviter et sine ullis concessationibus permeabit, quam is, qui quum sit una profectus, umbras arborum fonticulorumque amoenitatem vel aurae refrigerationem captavit, sic in agresti negotio dici vix potest quid navus operarius ignavo et cessatore praestet. [Columella lib. XI. cap. 1. §. 15. 16.]

23. *Cicero in Oeconomicis* laudat praedia latifundia. [Servius ad Virg. Georg. lib. II. v. 412.]

24. [Quum alius adleget agri culturam laudabilem apud omnes haberi, fructus terrae simplices esse triplos, plus qui seminaverit, eum probatiorem fore, uberiores reditus industriae non fraudari, negligentiam magis et incuriam ruris inculti reprehendi. [Haec Ambros. de Officiis III, 6. 2. editoribus Benedictinis Tulliana visa Orellius, quamquam non adsentiens, addidit.]

II. PROTAGORAS EX PLATONE.

[*Hunc dialogum quo tempore Cicero Latine interpretatus sit non magis constare ait Nobbius quam quando Aeschinis in Ctesiphontem et Demosthenis pro Ctesiphonte orationes et, quod his praemisit, prooemium de optimo genere oratorum. Sed si Quinctilianum videmus, qui lib. X. cap. 5. §. 2. dicit: 'Id (Graeca) vertere sua ipse persona frequentissime praecipit: quin etiam libros Platonis atque Xenophontis edidit hoc genere translatos', videtur Cicero adolescens haec quoque transtulisse in sermonem Latinum.*]

1. [Plato Protag. init.] Quid tu, unde tandem appares, o Socrate? at id quidem non dubium est quin ab Alcibiade? [Priscianus lib. VI. cap. 11. §. 63. p. 247 sq. Hertz.]

2. [Plato Protag. p. 356. A. ed. Steph.] Quae igitur potest esse indignitas voluptatis ad molestiam, nisi in magnitudine aut longitudine alterius utrius posita? [Priscianus lib. V. cap. 12. §. 64. p. 182. Hertz.]

3. [Plato Protag. p. 357. B.] Nunc a vobis, o Protagora et Socrate, postulo ut de isto concedatis alter alteri et inter vos de huiusce modi rebus controversemini, non concertetis. [Priscianus lib. VII. cap. 7. §. 35.]

4. Confirmandi genera compluria. [Donatus in Terent. Phorm. act. IV. sc. 3. v. 6.]

III. TIMAEUS DE UNIVERSO.

[*Hunc Platonis librum Cicero aetate iam provectus Latine est interpretatus. Ipsum enim prooemium declarat eum scriptum esse post Academica, quae Caesare IV. cos. sine coll. s. a. U. 710. confecta esse constat. Caeterum ipse quidem Cicero librum Platonis exemplo Timaeum, seriores autem grammatici de universitate vel de universo inscripsisse dicuntur. NOBB.*]

1. Multa sunt a nobis et in Academicis conscripta contra physicos et saepe cum P. Nigidio Carneadeo more et modo disputata. Fuit enim vir ille quum caeteris artibus quae qui-

dem dignae libero essent ornatus omnibus tum acer investigator et diligens earum rerum, quae a natura involutae videntur. Denique sic iudico, post illos nobiles Pythagoreos, quorum disciplina exstincta est quodam modo, quum aliquot saecula in Italia Siciliaque viguisset, hunc exstitisse qui illam renovaret. Qui quum me in Ciliciam proficiscentem Ephesi exspectavisset Romam ex legatione ipse decedens, venissetque eodem Mytilenis mei salutandi et visendi causa Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audierim, meo iudicio facile princeps, perlibenter et Nigidium vidi et Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus salutationis in percontatione consumpsimus.

* * *

[Praeter partem exordii Ciceroniani desiderantur Timaei Platonici undecim paginae a p. 17. usque ad 27. ed. Steph., qua exeunte leguntur verba: *Ἔστιν οὖν δὴ κατ' ἐμὴν δόξαν πρῶτον διαιρετέον τάδε.* Hinc incipit Tulliana Platonis oratio.]

II. Quid est quod semper sit neque ullum habeat ortum et quod gignatur nec umquam sit? Quorum alterum intelligentia et ratione comprehenditur, quod unum semper atque idem est: alterum, quod opinioni sensus rationis expers adfert, quod totum opinabile est, id gignitur et interit nec umquam esse vere potest. Omne autem, quod gignitur, ex aliqua causa gigni necesse est. Nullius enim rei causa remota reperiri origo potest. Quocirca si is, qui aliquod munus efficere molitur, eam speciem, quae semper est eadem, intuebitur atque id sibi proponet exemplar, praeclarum opus efficiat necesse est. Sin autem eam, quae gignitur, numquam illam quam expetet pulcritudinem consequetur. Omne igitur caelum sive mundus sive quo alio vocabulo gaudet, hoc a nobis nuncupatus sit. De quo id primum considerabimus, quod principio est in omni quaestione considerandum, semperne fuerit nullo generatus ortu an ortus sit ab aliquo temporis principatu. Ortus est, quando quidem cernitur et tangitur et est undique corporatus. Omnia autem talia sensum movent, sensusque moventia quae sunt, eadem in opinione consistunt: quae ortum habere gignique diximus, nihil autem gigni posse sine causis. Atque illum quidem

quasi parentem huius universitatis invenire difficile et, quum iam inveneris indicare in vulgus nefas. Rursus igitur videndum ille fabricator tanti operis utrum sit imitatus exemplar, idne, quod semper unum et idem et sui simile, an id, quod generatum ortumque dicimus. Atqui si pulcher est hic mundus et si probus eius artifex, profecto speciem aeternitatis imitari maluit: sin secus, quod ne dictu quidem fas est, generatum exemplum est pro aeterno secutus. Non igitur dubium quin aeternitatem maluerit exsequi, quando quidem neque mundo quidquam pulcrius neque eius aedificatore praestantius. Sic ergo generatus, ad id est effectus, quod ratione sapientiaque comprehenditur atque immutabili aeternitate continetur. Ex quo efficitur ut sit necesse hunc, quem cernimus, mundum simulacrum aeternum esse alicuius aeterni. Difficillimum autem est in omni inquisitione rationis exordium. De iis igitur, quae diximus, haec sit prima distinctio. III. Omni orationi cum iis rebus, de quibus explicat, videtur esse cognatio. Itaque quum de re stabili et immutabili disputat, oratio talis sit, qualis illa, quae neque redargui neque convinci potest. Quum autem ingressa est imitata et efficta simulacra, bene agi putat, si similitudinem veri consequatur. Quantum enim ad id, quod ortum est, aeternitas valet, tantum ad fidem veritas. Quocirca si forte de deorum natura ortuque mundi disserentes minus id, quod avemus, omnino consequemur, ut tota dilucide et plane exornata oratio sibi constet et ex omni parte secum ipsa consentiat, haud sane erit mirum, contentique esse debebitis, si probabilia dicentur. Aequum est enim meminisse et me, qui disseram, hominem esse et vos, qui iudicetis, ut, si probabilia dicentur, ne quid ultra requiratis. Quaeramus igitur causam quae eum impulerit, qui haec machinatus sit, ut originem rerum et molitionem novam quaereret. Probitate videlicet praestabat, probus autem invidet nemini. Itaque omnia sui similia generavit. Haec nimirum gignendi mundi causa iustissima. Nam quum constituisset deus bonis omnibus explere mundum, mali nihil admiscere quoad natura pateretur, quidquid erat quod in cernendi sensum caderet, id sibi adsumpsit, non tranquillum et quietum, sed immo-

derate agitatum et fluctuans, idque ex inordinato in ordinem adduxit. Hoc enim iudicabat esse praestantius. Fas autem nec est nec umquam fuit quidquam nisi pulcherrimum facere ei, qui esset optimus. Quum rationem igitur habuisset, reperiebat nihil esse eorum, quae natura cernerentur, non intelligens intelligente in toto genere praestantius. [*Intelligentiam autem ulli rei adiunctam esse sine animo nefas esse.*] Quocirca intelligentiam in animo, animum inclusit in corpore. Sic ratus est opus illud effectum esse pulcherrimum. Quam ob causam non est cunctandum profiteri, si modo investigari aliquid coniectura potest, hunc mundum animal esse idque intelligens et divina providentia constitutum. IV. Hoc posito quod sequitur videndum est, cuiusnam animantium deus in fingendo mundo similitudinem secutus sit. Nullius profecto eorum quidem, quae sunt nobis nota animantia. Sunt enim omnia in quaedam genera partita aut incohata, nulla ex parte perfecta. Imperfecto autem nec absoluto simile pulcrum esse nihil potest. Cuius ergo omne animal quasi particula quaedam est, sive in singulis sive in universo genere cernatur, eius similem mundum esse dicamus. Omnes igitur, qui animo cernuntur et ratione intelliguntur animantes complexu rationis et intelligentiae, sicut homines, hoc mundo et pecudes et omnia, quae sub aspectum cadunt, comprehenduntur. Quod enim pulcherrimum in rerum natura intelligi potest et quod ex omni parte absolutissimum est, quum deus [eius] similem mundum efficere vellet, animal unum, aspectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. Rectene igitur unum mundum diximus an plures et innumerabiles dictu verius et melius? Unus profecto, si quidem factus est ad exemplum. Quod enim omnes animantes eos, qui ratione intelliguntur, complectitur, id non potest esse cum altero. Rursus enim alius animans, qui eum contineat, sit necesse est, cuius partes sint animantes superiores, caelumque hoc simulacrum illius ultimi sit, non proximi. Quorum ne quid accideret atque ut hic mundus esset animanti absoluto simillimus, hoc ipso, quod solus atque unus esset, idcirco singularem deus hunc mundum atque unigenam procreavit.

Corporeum autem et aspectabile itemque tractabile omne necesse est esse, quod natum est. Nihil porro igni vacuum videri potest, nec vero tangi, quod careat solido: solidum autem nihil quod terrae sit expers. Quam ob rem mundum efficere moliens deus terram primum ignemque iungebat. Omnia autem duo ad cohaerendum tertium aliquid requirunt et quasi nodum vinculumque desiderant. Sed vinculorum id est aptissimum atque pulcherrimum, quod ex se atque de iis, quae astringit, quam maxime unum efficit. Id optime adsequitur, quae Graece *ἀναλογία*, Latine — au dendum est enim, quoniam haec primum a nobis novantur — comparatio proportiove dici potest. V. Quando enim trium vel numerorum vel figurarum vel quorumcumque generum contingit, ut, quod medium sit, ut ei primum proportione, ita id postremo comparetur, vicissimque ut extremum cum medio, sic medium cum primo conferatur, id, quod medium est, tum primum fit, tum postremum, postrema vero et prima media fiunt, ita necessitas cogit ut eadem sint ea, quae disiuncta fuerant. Eadem autem quum facta sint, efficitur ut omnia sint unum. Quod si universitatis corpus planum et aequabile explicaretur neque in eo quidquam esset repositum, unum interiectum medium et se ipsum et ea, quibus esset interpositum, colligaret. Sed quum soliditas mundo quaereretur, solida autem omnia uno medio numquam, duobus semper copulentur, ita contigit ut inter ignem et terram aquam deus animamque poneret eaque inter se compararet et proportione coniungeret, ut, quem ad modum ignis animae, sic anima aquae, quodque anima aquae, id aqua terrae proportione redderet. Qua ex coniunctione caelum ita aptum est, ut sub aspectum et tactum cadat. Itaque et ob eam causam et ab iis rebus, numero quattuor, mundi est corpus effectum, ea constrictum comparatione qua dixi: ex quo ipse se concordi quadam amicitia et caritate complecitur, atque ita apte cohaeret, ut dissolvi nullo modo queat nisi ab eodem, a quo est colligatus. Earum autem quattuor rerum, quas supra dixi, sic in omni mundo omnes partes collocatae sunt, ut nulla pars huiusce generis excederet extra atque in hoc universo ines-

sent genera illa universa. Id ob eas causas, primum ut mundus animans posset ex perfectis partibus esse perfectus, deinde ut unus esset nulla parte unde alter gigneretur relicta, postremo ne qui morbus eum posset aut senectus attingere. Omnis enim coagmentatio corporis vel caloris [*vi*] vel frigoris vel aliqua impulsione vehementi labefactatur et frangitur et ad morbos senectutemque compellitur. Hanc igitur habuit rationem effector mundi molitorque deus, ut unum opus totum atque perfectum ex omnibus totis atque perfectis absolveretur, quod omni morbo seniove careret. VI. Formam autem et maxime sibi cognatam et decoram dedit. A quo enim animante omnes reliquos contineri vellet animantes, hunc ea forma figuravit, qua una omnes reliquae formae concluduntur, et globosum est fabricatus, quod σφαιροειδὲς Graeci vocant: cuius omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur, idque ita tornavit, ut nihil effici posset rotundius, nihil ut asperitatis haberet, nihil offensionis, nihil incisum angulis, nihil amfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum, omnesque partes simillimas omnium, quod eius praestabat iudicio dissimilitudini similitudo. Omni autem totam figuram mundi levitate circumdedit. Nec enim oculis egebat, quia nihil extra quod cerni posset relictum erat, nec auribus, quia ne quod audiretur quidem, neque erant anima circumfusa extrema mundi, ut respirationem requireret, nec vero desiderabat aut alimenta corporis aut detractionem confecti et consumpti cibi. Neque enim ulla decessio fieri poterat neque accessio nec vero erat unde. Ita se ipse consumptione et senio alebat sui, quum ipse per se et a se et pateretur et faceret omnia. Sic enim ratus est ille, qui ista iunxit et condidit, ipsum se contentum esse mundum neque egere altero. Itaque nec ei manus adfinxit, quia nec capiendum quidquam erat nec repellendum, nec pedes nec alia membra, quibus ingressum corporis sustineret. Motum enim dedit caelo eum, qui figurae eius esset aptissimus, qui unus ex septem motibus mentem atque intelligentiam cieret maxime. Itaque una conversione atque eadem ipse circum se torquetur et vertitur. Sex autem reliquos motus ab eo separavit. Itaque

eum ab omni erratione liberavit. Ad hanc igitur conversionem, quae pedibus et gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit. Haec deus is, qui erat, de aliquando futuro deo cogitans laevem eum effecit et undique aequabilem et a medio ad summum parem et perfectum atque absolutum ex absolutis atque perfectis. Animum autem ut in eo medio collocavit, ita per totum tetendit, deinde eum circumdedit corpore et vestivit extrinsecus caeloque solivago et volubili et in orbem incitato complexus est, quod secum ipsum propter virtutem facile esse posset nec desideraret alterum, satis sibi ipsum notum et familiare. Sic deus ille aeternus hunc perfecte beatum deum procreavit. Sed animum haud ita, ut modo locuti sumus, tum denique, quum corpus ei effecisset, incohavit. Neque enim esset rectum minori parere maiorem. Sed nos multa inconsiderate ac temere dicimus. VII. Deus autem et ortu et virtute antiquiorem genuit animum eumque ut dominum atque imperantem oboedienti praefecit corpori, idque molitus tali quodam est modo. Ex ea materia, quae individua est et quae semper unius modi suique similis, et ex ea, quae in corporibus dividua gignitur, tertium materiae genus ex duobus in medium admiscuit, quod esset eiusdem naturae et quod alterius, idque interiecit inter individuum atque id, quod dividuum esset in corpore. Ea quum tria sumpsisset, unam in speciem temperavit, naturamque illam, quam alterius diximus, vi cum eadem coniunxit, fugientem et eius copulationis alienam, quae permiscens cum materia, quum ex tribus effecisset unum, id ipsum in ea, quae decuit, membra partitus est. Iam partes singulas ex eodem et ex altero et ex materia temperavit. Fuit autem talis illa partitio: unam principio partem detraxit ex toto, secundam autem primae partis duplam; deinde tertiam, quae esset secundae sesquialtera, primae tripla; deinde quartam, quae secundae dupla esset, quintam inde, quae tertiae tripla, tum sextam octuplam primae, postremo septimam, quae septem et viginti partibus antecederet primae. Deinde instituit dupla et tripla intervalla explere, partes rursus ex toto desecans: quas intervallis ita locabat, ut in singulis essent bina media:

vix enim audeo dicere medietates, quas Graeci *μεσότητας* appellant, sed quasi ita dixerim intelligatur: erit enim planius. Earum alteram eadem parte praestantem extremis eademque superatam, alteram pari numero praestantem extremis parique numero superatam. Sesquialteris autem intervallis et sesquitertiis et sesquioctavis sumptis ex his colligationibus, in primis intervallis sesquioctavo intervallo sesquitertia omnia explebat, quum particulam singulorum relinqueret. Eius autem particulae intervallo relicto habebat numerus ad numerum eamdem proportionem comparationemque in extremis, quam habent CCLVI cum CCXLIII, atque ita permixtum illud, ex quo haec secuit, iam omne consumpserat. Hanc igitur omnem coniunctionem duplicem in longitudinem diffidit mediaeque accommodans mediam quasi decussavit, deinde in orbem torsit, ut et ipsae secum et inter se ex commissura, quae e regione esset, iungerentur, eoque motu, cuius orbis semper in eodem erat eodemque modo ciebatur, undique est eas circumplexus. Atque ita quum alterum fecisset exteriorem, [*interiorem alterum*] amplexus orbem, illum eiusdem naturae, hunc alterius nominavit, eamque, quae erat eiusdem, detorsit a latere in dextram partem, hanc autem citimam a media linea direxit ad laevam, sed principatum dedit superiori, quam solam individuam reliquit. Interiorem autem quum in sex partes divisisset, septem orbes dispares duplo et triplo intervallo moveri iussit contrariis inter se cursibus. Eorum autem trium fecit pares celeritates, sed quattuor et inter se dispares et dissimiles trium reliquorum. VIII. Animum igitur quum ille procreator mundi deus ex sua mente et voluntate genuisset, tum denique omne, quod erat concretum atque corporeum, substernebat animo interiusque faciebat, atque ita medio medium accommodans copulabat. Sic animus a medio profectus extremitatem caeli a suprema regione rotundo ambitu circumiecit seseque ipse versans divinum sempiternae sapientisque vitae induxit exordium. Et corpus quidem caeli aspectabile effectum est, animus autem oculorum effugit obtutum. Est autem unus ex omnibus rationis concentionisque — *ἁρμονία* Graece — sempiter-

narum rerum et sub intelligentiam cadentium compos et particeps, quo nihil ab optimo et praestantissimo genitore melius procreatum: quippe qui ex eadem vinctus alteraque natura adiuncta materia temperatione trium partium, proportione compactus, se ipse conversans, quum materiam mutabilem adripuisset et quum rursus individuam atque simplicem, per se omnis movetur discernitque quid sit eiusdem generis, quid alterius et caetera diiudicat, quid cuique rei sit maxime aptum, quid quoque loco aut modo aut tempore contingat quaeque distinctio sit inter ea, quae gignantur, et ea, quae sint semper eadem. Ratio autem vera, quae versatur in iis, quae sunt semper eadem, et in iis, quae mutantur, quum in eodem et in altero movetur ipsa per sese sine voce et sine ullo sono, quum eam partem attingit, qua sensus cieri potest, orbis illius generis alterius immutatus et rectus omnia animo mentique denunciat, tum opiniones adsensionesque firmae veraeque gignuntur. Quum autem in illis rebus vertitur, quae manentes semper eaedem non sensu, sed intelligentia continentur, [*tum intelligentia scientiaque necessario efficitur.*]

* * *

[Excidit tantum fere orationis Platonicae quantum una complectitur pagina ed. Steph., ubi ultima ante hanc lacunam verba leguntur p. 37. C. *νοῦς ἐπιστήμη τε ἐξ ἀνάγκης ἐπιτελεῖται.* Post eamdem prima p. 38. C. ed. St. haec sunt: *ἐξ οὖν λόγου καὶ διανοίας θεοῦ τοιαύτης πρὸς χρόνου γένεσιν κτέ.*]

IX. Ratione igitur et mente divina ad originem temporis [currentis] curriculum inventum est solis et lunae [Nonius p. 198.] .... *Corpora autem eorum singulorum quum effecisset deus, ea ad eas conversiones collocavit, quas alterius circumitus conficiebat, quae sunt septem, ut et illa septem: ita vim suam natura convertit,*] ut Terram Lunae cursus proxime ambiret eique supra Terram proxima Solis circumvectio esset. Lucifer deinde et sancta Mercurii stella cursum habent Solis celeritati parem, sed vim quamdam contrariam, eaque concursatione, quam inter se habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios vincunt vicissimque vincuntur. Reliquorum side-

rum quae causa collocandi fuerit quaeque eorum sit collocatio in sermonem alium differendum est, ne in eo, quod attingendum fuit, quam in eo, cuius causa id attigimus, longior ponatur oratio. Quando igitur unum quodque eorum siderum cursum decorum est adeptum, ex quibus erat motus temporis consignandus, colligatisque corporibus vinculis animalibus [tum] animantia orta sunt, eaque imperio parere didicerunt, tunc ex alterius naturae motione transversa in eiusdem naturae motum incurrentia in eaque haerentia atque impedita, quum alia maiorem lustrarent orbem, alia minorem, tardius quae maiorem, celerius quae minorem, motu unius eiusdemque naturae quae velocissime movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus et, quum superabant, superari videbantur. Omnes enim orbes eorum quasi helicis inflexione vertebat: quam bifariam contrarie simul procedentia efficiebant, ut, quod esset tardissimum, id proximum fieret celerrimo. Atque ut esset mensura quaedam evidens, quae in istis octo cursibus celeritates tarditatesque declararet, deus ipse Solem quasi lumen accendit ad secundum supra terram ambitum, ut quam maxime caelum omnibus colluceret animantesque, quibus ius esset doceri, ab eiusdem motu et ab eius, quod simile esset, numerorum naturam vimque cognoscerent. Nox igitur et dies ad hunc modum et ob has generata causas unum circumitum orbis efficit sapientissimum atque optimum, mensis autem, quando Luna, lustrato suo cursu, Solem consecuta est, annus, ubi Sol suum totum confecit et peragravit orbem. Caeterorum autem siderum ambitus ignorantes homines praeter admodum paucos neque nomine appellant neque inter se numero commetiuntur. Itaque nesciunt hos siderum errores id ipsum esse, quod rite dicitur tempus, multitudine infinita, varietate admirabili praeditos. Ac tamen illud perspici et intelligi potest, absoluto perfectoque numero temporis absolutum perfectumque annum tunc compleri denique, quum se octo ambitus confectis suis cursibus ad idem caput rettulerunt quumque eos permensus est idem et semper sui similis orbis. Has igitur ob causas nata astra sunt, quae per caelum penetrantia solstitiali se et brumali

revocatione converterent, ut hoc ómne animal, quod videmus, esset illi animali, quod sentimus, ad aeternitatis imitationem simillimum. X. Et caetera quidem usque ad temporis ortum expressa ab illis, quae imitabatur, effinxerat, sed quia nondum omne animal in mundo intus incluserat, ex ea parte deficiebat ad propositum exemplar imaginis similitudo. Quot igitur et quales animalium formas mens in speciem rerum intuens poterat cernere, totidem et tales in hoc mundo secum cogitavit effingere. Erant autem animantium genera quattuor, quorum unum divinum atque caeleste, alterum pennigerum et aërium, tertium [*aquatile*], terrestre quartum. Divinae animationis maxime speciem faciebat ex igne, ita ut splendidissimus esset et aspectu pulcherrimus. Quumque similem universitatis naturae efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit comitemque eum sapientiae quam optimae mentis effecit circumque omne caelum aequaliter distribuit, ut hunc hac varietate distinctum bene Graeci *κόσμον*, nos lucentem mundum nominaremus. Dedit autem divinis duo genera motus, unum quod semper esset in eodem aeque et idem in omnibus atque uno modo celeraret, alterum quod in anticam partem a conversione eiusdem et similis pelleretur. Quinque autem reliquis motibus orbem eum esse voluit expertem, immobilem et stantem. Ex quo genere ea sunt sidera, quae infixa caelo non moventur loco, quae sunt animantia eaque divina ob eamque causam suis sedibus inhaerent et perpetuo manent. Quae autem vaga et mutabili erratione labuntur, ita generata sunt, ut supra diximus. Iam vero terram, altricem nostram, quae traiecto axe sustinetur, diei noctisque effectricem eamdemque custodem antiquissimam deorum omnium voluit esse eorum, qui intra caelum gignerentur. Flexiones autem deorum et inter ipsos deos concursiones quaeque in orbibus eorum conversiones antecessionesque eveniant, quumque inter se paene contingant, eorum qui prope copulentur contraria regione et pone quos aut ante labantur quibusque temporibus a nostro aspectu oblitescant rursusque emersi errorem incutiant rationis expertibus, si verbis explicare conemur, nullo posito sub oculis simulacro earum rerum frustra susci-

piatur labor. Sed haec satis sint dicta a nobis. Quae de deorum, qui cernuntur quique orti sunt, natura praefati sumus, habeant hunc terminum. XI. Reliquorum autem, quos Graeci δαίμονας appellant, nostri, ut opinor, Lares, si modo hoc recte conversum videri potest, et nosse et enunciare ortum eorum maius est, quam ut profiteri scribere nos audeamus. Credendum nimirum est veteribus et priscis, ut aiunt, viris, qui se progeniem deorum esse dicebant. Itaque eorum vocabula nobis prodiderunt. Nosse autem generatores suos optime poterant, ac difficile factu est a dis ortis fidem non habere, quamquam nec argumentis nec rationibus certis eorum oratio confirmatur, sed quia de suis rebus notis videntur loqui, veteri legi morique parendum est. Sic igitur, ut ab iis est traditum, horum deorum ortus habeatur atque dicatur, ut Oceanum Salaciamque Caeli satu Terraeque conceptu generatos editosque memoremus: ex his [Phorcyn] Saturnum et Opem: deinceps Iovem atque Iunonem, reliquos, quos fratres inter se agnatosque usurpari atque appellari videmus, et eorum, ut utamur veteri verbo, prosapiam. Quando igitur omnes, et qui moventur palamque ostenduntur et qui eatenus nobis declarantur, qua ipsi volunt, creati sunt: tum ad eos is deus, qui omnia genuit, fatur: 'Haec vos, qui deorum satu orti estis, attendite: quorum operum ego parens effectorque sum, quae per me facta, haec sunt indissoluta me invito: quamquam omne colligatum solvi potest: sed haud quaquam boni est ratione vinctum velle dissolvere. Sed quoniam orti estis, immortales vos quidem esse et indissolubiles non potestis, neutiquam tamen dissolvemini neque vos ulla mortis fata periment nec fraus valentior quam consilium meum, quod maius est vinculum ad perpetuitatem vestram quam illa, quibus estis tum, quum gignebamini, colligati. Quid sentiam igitur cognoscite. Tria nobis genera reliqua sunt eaque mortalia: quibus praetermissis caeli absolutio perfecta non erit. Omnia enim genera animalium complexu non tenebit: teneat autem oportebit, ut ex eodem ne quid absit, quae a me ipso effecta sunt, deorum vitam possint adaequare. Ut igitur mortali generentur condicione, vos suscipite, ut illa gigna-

tis, imitaminique vim meam, qua in vestro ortu me usum esse meministis: in quibus qui tales creabuntur, ut deorum immortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur teneantque omnium animantium principatum vobisque iure et lege volentes pareant: quorum vobis initium satusque tradetur a me, vos autem ad id, quod erit immortale, partem attexitote mortalem. Ita orientur animantes, quos et vivos alatis et consumptos sinu recipiatis.' Haec ille dixit. XII. Deinde ad temperationem superiorem revertit: in qua omnem animum universae naturae temperans permiscebat superiorisque permixtionis reliquias fundens aequabat, eodem modo ferme, nisi quod non ita incorruptas, ut ea, quae semper idem, sed ab iis secundum sumebat atque etiam tertium. Toto igitur omni constituto sideribus parem numerum distribuit animorum et singulos adiunxit ad singula atque ita quasi in currum universitatis imposuit commonstravitque leges fatales ac necessarias et ostendit primum ortum unum fore omnibus eumque moderatum atque constantem nec ab ullo imminutum, satis autem et quasi sparsis animis fore uti certis temporum intervallis oriretur animal, quod esset ad cultum deorum aptissimum. Sed quum duplex esset natura generis humani, sic se res habebat, ut praestantius genus esset eorum, qui essent futuri viri. Quum autem animos corporibus necessitate insevisset quumque ad corpora necessitate tum accessio fieret, tum abscessio, principio necesse erat sensum exsistere unum communemque omnium vehementiore motu excitatum coniunctumque naturae, deinde voluptate et molestia mixtum amorem, post iram et metum et reliquos motus animi, comites superiorum, et iis etiam contrarios dissidentes: quos qui ratione rexerit, iuste vixerit: qui autem iis se dediderit, iniuste. Atque ille, qui recte et honeste curriculum vivendi a natura datum confecerit, ad illud astrum, quocum aptus fuerit, revertetur. Qui autem immoderate et intemperate vixerit, eum secundus ortus in figuram muliebrem transferet. Et, si ne tum quidem finem vitiorum faciet, gravius etiam iactabitur et in suis moribus simillimas figuras pecudum et ferarum transferetur neque malorum terminum prius

aspiciet quam illam sequi coeperit conversionem, quam habebat in se ipse eiusdem et similis innatam et insitam. Quod tum eveniet, quum illa, quae ex igni, aëre, aqua atque terra, turbulenta et rationis expertia insederint, denique ratione depulerit et ad primam atque optimam adfectionem animi pervenerit.

XIII. Quae quum ita designasset seseque, si quid postea fraudis aut vitii evenisset, extra omnem culpam causamque posuisset, alios in Terram, alios in Lunam, alios in reliquas mundi partes, quae sunt ad spatiorum temporis significationem notae constitutae, spargens quasi serebat. Post autem sationem eam dis, ut ita dicam, iunioribus permisit, ut corpora mortalia effingerent quantumque esset reliquum ex humano animo, quod deberet accedere, id omne et quae consequentia essent perpolirent et absolverent: deinde ut huic animanti principes se ducesque praeberent vitamque eius pulcherrime regerent et gubernarent, nisi quatenus ipse bene factus sua culpa sibi aliquid miseriae quaereret. Atque is quidem, qui cuncta composuit, constanter in suo manebat statu: qui autem erant ab eo creati, quum parentis ordinem cognovissent, hunc sequebantur. Itaque quum accepissent immortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem et effectorem sui particulas ignis et terrae et aquae et animae a mundo, quas rursus redderent, mutuabantur easque inter se copulabant haud iisdem vinculis, quibus ipsi erant colligati, sed talibus, quae cerni non possent propter parvitatem, crebris quasi cuneolis illiquefactis unum efficiebant ex omnibus corpus, itemque in eo influente atque effluente animi divini ambitus illigabant. Itaque illi in flumen [*immensum*] immersi neque tenebant neque tenebantur, sed vi magna tum ferebant, tum ferebantur. Ita totum animal movebatur illud quidem, sed immoderate et fortuitu, ut sex motibus veheretur. Nam et ante et pone et ad laevam et ad dextram et sursum et deorsum, modo huc, modo illuc [*sex oras regionesque versus errans procedebat* ....

[Tres fere desunt paginae orationis Platonicae. Verba ante hiatum ultima haec sunt ap. Platon. p. 43. B. ed. Steph. κάτω τε καὶ

ἄνω καὶ πάντη. Abruptae orationis tilum his verbis ap. Plat. p. 46, A. ed. Steph. rursus adnectitur: ἑνός τε αὖ περὶ τὴν λειότητα κτέ.]

[*Iam vero earum imaginum, quae finguntur et redduntur in speculis, eorumque, quae splendida et laevia sunt, rationem perspicere haud difficile est. Nam ex ignis utriusque externi atque interni communione inter ipsos, quum unus per singulas partes effectus et multis modis concors et aptus redditus in laevore consedit.*]

XIV. Sed si in splendore consedit, tum vel eadem species vel interdum immutata redditur [*omniaque huius modi necessario in speculo referuntur*], quum ignis oculorum cum eo igne, qui est ob os offusus, [*in re laevi et splendida*] se confudit et contulit. Dextra autem videntur, quae laeva sunt, quia contrariis partibus oculorum contrarias partes attingunt [*praeter morem usitatum adiectionis et commissurae.*]

* * *

Respondent autem dextra dextris, laeva laevis conversione luminum, quum ea inter se non cohaerescunt. Id fit, quum speculorum laevitas hinc illinc altitudinem adsumpsit et ita dextra detrusit in laevam partem oculorum laevaque in dextram. Supina etiam ora cernuntur depulsione luminum: quae convertens inferiora reddit, quae sunt superiora. Atque haec omnia ex eo genere sunt, quae rerum adiuvant causas. Quibus utitur ministeriis deus, quum optimi speciem quod fieri potest efficit. Sed existimant plerique non haec adiuvantia causarum, sed has ipsas esse omnium causas, quae vim habeant frigoris et caloris, concretionis et liquoris, careant autem omni intelligentia atque ratione, quae nisi in animo nulla alia in natura reperiantur. Animus autem sensum omnem effugit oculorum. At ignis et aqua et anima et terra corpora sunt eaque cernuntur. Illum autem, qui intelligentiae sapientiaeque se amatorem profitetur, necesse est intelligentis sapientisque naturae primas causas conquirere: deinde secundas causas rerum earum, quae necessario movent alias, ipsae ab aliis moventur. Quocirca nobis sic cerno esse faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere causarum, separatim

autem de iis, quae cum intelligentia sunt efficientes pulcherrimarum rerum atque optimarum, et de iis, quae vacantes prudentia inconstantia perturbataque efficiunt. Ac de oculorum quidem causis, ut haberent eam vim, quam nunc habent, satis ferme esse dictum puto. Maxima autem eorum utilitas donata humano generi deorum munere deinceps explicetur. Rerum enim optimarum cognitiones nobis oculi attulerunt. Nam haec, quae est habita de universitate oratio a nobis, haud umquam esset inventa, si neque sidera neque sol neque caelum sub oculorum aspectum cadere potuissent. Nunc vero dies noctesque oculis cognitae, tum mensium annorumque conversiones et numerum machinatae sunt et spatium temporis dimensae et ad quaestionem totius naturae impulerunt. Quibus ex rebus philosophiam adepti sumus: quo bono nullum optabilius, nullum praestantius neque datum est mortalium generi deorum concessu atque munere neque dabitur [*umquam*].

* * *

[P. 47. B. ed. Steph. haec exstant Platonis verba: *οὔθ' ἥξει ποτὲ τῷ θνητῷ γένει δωρηθὲν ἐκ θεῶν κτέ.*, in quae exit hoc Ciceronis fragmentum. Hinc orationis Platonicae paginae XLVI desiderantur.]

Defenstrix. [Priscianus de XII vers. Aen. cap. 2. §. 16.]

IV. HORTENSIUS DE PHILOSOPHIA.

ARGUMENTUM.

In enumerandis describendisque libris, quos dicit se de philosophia scripsisse M. Tullius, Hortensium, quo libro ad philosophiae studium populares suos cohortatus erat eiusque vituperatoribus responderat, primo loco commemoravit ipse lib. *de divinatione* II. cap. 1. §. 1. quasi quoddam *προτρεπτικὸν* ad philosophiae studia prooemium, conf. etiam *Disput. Tuscul.* lib. II. cap. 2. §. 4., lib. III. cap. 3. §. 6. Ita autem hoc opus institutum fuisse videtur, ut quae ab iis, qui ab his philosophiae studiis abhorrerent, contra eas disciplinas dici posse viderentur, ea priore libro proponerentur, quae autem ad illa argumenta elevanda confutandaque facerent, ea altero libro referrentur. Dialogus autem, qui a Q. Hortensio oratore nomen accepit, quod is priore libro eorum partes sustinuit, qui philosophiae studium accusare et vituperare solebant, anno p. u. c. 709, post Chr. nat. a. 45. scriptus esse videtur, habitus vero fingitur Ca-

tulo adhuc vivo, ita ut certe ante annum p. u. c. 694., quo is mortuus est, hoc colloquium habitum esse adsimuletur. In ordinandis collocandisque singulis horum librorum fragmentis C. F. A. Nobbii editionem alteram potissimum secuti sumus, in qua paranda is etiam Fr. Schneideri programmatis Tremesnensibus a. 1841. et a. 1844. editis usus est.

EXORDIUM.

1. *Cicero quum vellet in Hortensio dialogo ab aliqua re certa, de qua nullus ambigeret, sumere suae disputationis exordium:* Beati certe, *inquit*, omnes esse volumus. Augustinus de Trinit. lib. XIII. cap. 4. Opp. T. III. p. 408. Idem contra Iulian. lib. VI. cap. 26. Tom. X. ed. Antwerp. p. 989. haec addit: *Idque unum esse dixerunt philosophi, quod disputatione non egeat, quod nemo est qui non expetat.* Conf. etiam. Iul. Victor. p. 64. *Omnes beatam vitam vivere volunt: qui beatam vitam vivere volet, philosophetur oportet.*

2. Perge, quaeso: nec enim imperite exorsus es. [Nonius p. 30.]

3. Scholiasta Gronovianus ad Cic. Act. II. in Verrem lib. I. cap. 26. §. 54.: *Qui (Hortensius) huius modi signis et tabulis pictis familiariter delectabatur. Id manifestius in Hortensio ostendit dialogo:* quum in villam Luculli ventum esset omni apparatu venustatis ornatam.

4. Lucullo quidem noster adventus et gratus et iucundus fuisse .... [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 232. Lindem.]

5. Qua re velim dari mihi, Luculle, iubeas indicem tragicorum, ut sumam, si qui forte mihi desunt. [Nonius p. 396.]

6. *M. Tullius in Hortensio:* Primus balneola suspendit, inclusit pisces. [Idem p. 194.]

7. .... et amoenitate summa perfructus est. [Priscianus lib. X. cap. 2. §. 13.]

8. Hic primum Catulus delectatus ipso loco. [Arusianus Messius p. 224. Lindem.]

9. Si deus unus est, quae esse beata solitudo queat? [Lactantius inst. lib. I. cap. 7.]

10. *Fingamus aliquem talem, qualem Tullius fuisse dicit Oratam. Quis enim facile dicat* Oratam egestate laborasse,

hominem ditissimum, amoenissimum, deliciosissimum, cui neque ad voluptatem quidquam defuit neque ad gratiam neque ad bonam integramque valetudinem. Nam et praediis quaestuosissimis et amicis iucundissimis quantum libuit et abundavit et illis omnibus aptissime ad salutem corporis usus est, eiusque, ut breviter totum explicem, omne institutum voluntatemque omnem successio prospera consecuta est. [Augustinus de vit. beat. cap. 26. Opp. Tom. I. p. 308. Bened.]

11. Vixit ad summam senectutem valetudine optima. [Nonius p. 401.]

12. Si nobis quum ex hac vita emigraverimus, in beatorum insulis immortale aevum, ut fabulae ferunt, degere liceret, quid opus esset eloquentia, quum iudicia nulla fierent, aut ipsis etiam virtutibus? Nec enim fortitudine egeremus, nullo proposito aut labore aut periculo, nec iustitia, quum esset nihil quod appeteretur alieni, nec temperantia, quae regeret eas quae nullae essent libidines, ne prudentia quidem egeremus, nullo delectu proposito bonorum et malorum. Una igitur essemus beati cognitione naturae et scientia, qua sola etiam deorum est vita laudanda. Ex quo intelligi potest caetera necessitatis esse, unum hoc voluptatis. [Augustinus de Trin. lib. XIV. cap. 9. Tom. III. p. 432.]

13. Ecce autem non philosophi quidem, sed prompti tamen ad disputandum omnes aiunt esse beatos, qui vivant, ut ipsi velint. — Falsum id quidem. Velle enim, quod non deceat, id ipsum miserrimum est, nec tam miserum est non adipisci quod velis quam adipisci velle quod non oporteat. Plus enim mali pravitas voluntatis adfert quam fortuna cuiquam boni. [Augustinus de vit. beat. Opp. Tom. I. p. 500. de Trin. lib. XIII. cap. 5. Tom. II. p. 409.]

LIBER I.

PHILOSOPHIAE ACCUSATIO ET VITUPERATIO.

14. *Praeterea illud quoque argumentum contra philosophiam valet plurimum, quo idem est usus Hortensius: ex eo posse intelligi philosophiam non esse sapientiam, quod principium et origo eius appareat:* Quando, *inquit*, philoso-

phi esse coeperunt? *Thales, ut opinor, primus. Recens haec quidem aetas. Ubi ergo apud antiquiores latuit amor iste investigandae veritatis?* [Lactantius inst. lib. III. cap. 16.]

15. Epicurei plures volunt esse caelos, aut tandem doceas, quod vix cuiquam contigit. [Servius ad Virg. Aen. lib. I. v. 331.]

16. Ad iuvenilem lubidinem copia voluptatum gliscit illa, ut ignis oleo. [Nonius p. 22.]

17. Voluptates autem nulla ad res necessarias invitamenta adferunt senibus. [Idem p. 321.]

18. Vidi in dolore podagrae nihilo ipsum vel omnium maximum Stoicorum, Posidonium, quam Nicomachum Tyrium, hospitem meum, fortiorem. [Idem p. 527.]

19. †Et caeteras quidem in res, in quibus peccata non maxime adferunt noxias, tamen inscii nn atattinguht. [Idem p. 438.]

20. .... his contrarius Aristo Chius, praefractus, ferreus, nihil bonum, nisi quod rectum et honestum est .... [Idem p. 155.]

21. *Vide — quid in Hortensii dialogo dicat Tullius, quae magis verba te delectare debuerant quam Balbi Stoicorum partes agentis. Quae licet vera, tamen de parte hominis inferiore, hoc est, de corpore fuerunt et te nihil adiuvare potuerunt. Vide quid iste pro vivacitate mentis contra voluptatem corporis dicat.* An vero, *inquit*, voluptates corporis expetendae, quae vere et graviter a Platone dictae sunt illecebrae esse atque escae malorum? Quae enim confectio est, *inquit*, valetudinis, quae deformatio coloris et corporis, quod turpe damnum, quod dedecus quod non evocetur atque eliciatur voluptate? cuius motus ut quisque est maximus, ita est inimicissimus philosophiae. Congruere enim cum cogitatione magna voluptas corporis non potest. Quis enim, quum utatur voluptate ea, qua nulla possit maior esse, attendere animum, inire rationes, cogitare omnino quidquam potest? Cuius autem tantus est gurges qui dies et noctes sine ulla minimi temporis intermissione velit ita moveri suos sensus, ut moventur in summis voluptatibus? Quis autem bona mente praeditus non mallet nullas omnino nobis a na-

tura voluptates datas? [Augustinus contra Iulian. Pelagian. lib. IV. cap. 14. Tom. VII. p. 1054. Tom. X. p. 619. Bened. Par. Conf. Non. p. 269. *M. Tullius in Hortensio:* quae est enim confectio valetudinis? quae deformatio corporis?]

22. Itaque tunc Democriti manus urgebatur. Est enim non magna. [Nonius p. 418.]

LIBER II.

PHILOSOPHIAE DEFENSIO ET LAUDATIO.

23. Quod quum uterque nostrum adnuisset omnesque ad id tempus, quod erat dictum, postero die venissemus .... [Nonius p. 433.]

24. Quae nobis dies noctesque considerantibus acuentibusque intelligentiam, quae est mentis acies, caventibusque ne quando illa hebescat, id est, in philosophia viventibus, magna spes est, aut si hoc, quo sentimus et sapimus, mortale et caducum est, iucundum nobis perfunctis muneribus humanis occasum neque molestam exstinctionem et quasi quietem vitae fore, aut si, ut antiquis philosophis iisque maximis longeque clarissimis placuit, aeternos animos ac divinos habemus, sic existimandum est, quo magis hi fuerint semper in suo cursu, id est, in ratione et investigandi cupiditate et quo minus se admiscuerint atque implicuerint hominum vitiis et erroribus, hoc iis faciliorem ascensum et reditum in caelum fore. — Quapropter, ut aliquando terminetur oratio, si aut exstingui tranquille volumus, quum in his artibus vixerimus, aut si ex hac in aliam haud paullo meliorem domum sine mora demigrare, in his studiis nobis omnis opera et cura ponenda est. [Augustinus de Trinit. lib. XIV. cap. 19. Tom. III. p. 441. Conf. *Cic. Disput.* lib. I. cap. 30. §. 72.]

25. Quae est igitur philosophia, Socrate? nec dubito quin quaecumque sit lautum victum et elegantem magnifice neque minus quam deceret colere instituisset. [Nonius p. 337. Locus corruptus.]

26. *Id enim est sapientis providere.* Ex quo sapientia est appellata prudentia. [Idem p. 41.]

27. *Necdum scis quantum ubique nos adiuvet philosophia, quem ad modum* et in maximis, *ut Ciceronis utar verbo*, opi-

tuletur et in minima descendat. [Seneca ep. XVII. §. 2. ex Hortensio, ut opinatur Lipsius.]

28. Facessant igitur omnes, qui docere nihil possunt quo melius sapientiusque vivamus. [Nonius p. 307.]

29. Praecipiunt haec isti, sed facit nemo. [Idem p. 372.]

30. Hi nostri amici verecundantur capti splendore virtutis. [Idem p. 480.]

31. .... deinde boni mores et modestiores et ad capienda praecepta molliores. [Idem p. 254.]

32. .... ut ea sibi ratio vera restituat, quae consuetudo vitiosa detraxerit. [Idem p. 288.]

33. Imbecillus autem est pudoris magister timor, qui, si quando paullulum aberravit, statim spe impunitatis exsultat [Idem p. 300 sq.]

34. .... ut ait Ennius:

....Refugiat timido sanguen atque exalbescat metu.

[Priscianus lib. VI. cap. 12. §. 66. p. 250. Hertz. Conf. Cic. de fin. lib. V. cap. 11. §. 31. Non. p. 224.]

35. *Ciceronis est tractum de philosophis, qui dicunt:* Sufficere ad gloriam benefacti conscientiam. [Servius ad Virg. ad Aen. lib. IX. v. 254.]

36. *Ne* in continentibus quidem terris vestrum nomen dilatari potest. [Nonius p. 274.]

37. [*Recte Tullius civiles viros, qui rem publicam gubernent, qui urbes aut novas constituant aut constitutas aequitate tueantur, qui salutem libertatemque civium vel bonis legibus vel salubribus consiliis vel iudiciis gravibus conservent, philosophiae doctoribus praefert.*] Profecto, *inquit,* omnis istorum disputatio quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis quantum oblectationem quamdam otii. [Lactantius inst. lib. III. cap. 16. §. 2. et 5.]

38. Consolabitur eum magnitudo animi et humanarum opinionum alta quaedam despectio. [Nonius p. 288.]

39. An quum videat me et meos comites, fortitudinem,

magnitudinem animi, patientiam, constantiam, gravitatem, fidem, ipsa se subducat? [Nonius p. 399.]

40. .... magnitudo animi, patientia laborum, mortis dolorumque contemptio ... [Idem p. 201 sq.]

41. *Malle se dicit Catulus* vel unum parvum de officio libellum quam longam orationem pro seditioso homine Cornelio. [Lactantius inst. lib. VI. cap. 2. §. 15.]

42. .... eloquentia tueri, quam tu in caelum, Hortensi, credo, ut ipse cum ea simul ascenderes, sustulisse .... [Nonius p. 385.]

43. Se ad extremum pollicetur prolaturum, quae se ipsa comest, quod efficit dialecticorum ratio. [Idem p. 81.]

44. Tune pseudomenon et soritam et totam dialecticam aut illudis aut increpas? [Idem p. 329.]

45. .... hunc Crassum, qui lentius, ut scitis, dicere solebat, ad imitationem quasi nostri generis contendisse .... [Idem p. 337 sq.]

46. Quis te aut est aut fuit umquam in partiundis rebus, in definiendis, in explanandis pressior? [Idem p. 364.]

47. Scholiasta in adn. ad Cic. de imp. Cn. Pomp. or. cap. 10. *in Hortensio Lucullus historiam laudavit.*

48. Unde autem facilius quam ex annalium monumentis aut bellica res aut omnis rei publicae disciplina cognoscitur? [Nonius p. 275.]

49. Quid enim aut Herodoto dulcius aut Thucydide gravius aut Philisto brevius aut Theopompo acrius aut Ephoro mitius inveniri potest? [Idem p. 315. p. 241. p. 343.]

50. Tu me et alias non numquam et paullo ante adhortatus es, aliorum [*ut*] facta et eventa conquirerem. [Idem p. 204.]

51. Ea facultas nostris maioribus erat, qui confectis senatus consultis .... [Idem p. 269.]

52. Unde aut ad agendum aut ad dicendum copia depromi maior gravissimorum exemplorum quasi incorruptorum testimoniorum potest? [Idem p. 315.]

53. Et horum annorum, quos in fastis habemus, magnus

XII milia DCCCCLIV amplectitur. [Servius ad Virg. Aen. lib. I. v. 269. p. 188.] *Magnum annum esse voluerunt omnibus planetis in eumdem recurrentibus locum. Et hoc fit, ut diximus, secundum Ciceronis Hortensium post annos XII [milia] nongentos quinquaginta quattuor, solstitiales scilicet.* [Idem ibid. lib. III. v. 284. p. 283.]

54. *Nam si, ut Cicero in Hortensio scribit*, is est magnus et verus annus, quo eadem positio caeli siderumque, quae quum maxime est, rursum exsistet, isque annus horum, quos nos vocamus, annorum XII MDCCCCLIV complectitur, incipit etc. [Tacitus dial. de oratorib. cap. 16. §. 9.]

55. *Nam quum [Cicero in extremis partibus Hortensii dialogi] multa, quae videmus et gemimus, de hominum vanitate atque infelicitate dixisset*, ex quibus humanae, *inquit*, vitae erroribus et aerumnis fit ut interdum veteres illi sive vates sive in sacris initiisque tradendis divinae mentis interpretes, qui nos ob aliqua scelera suscepta in vita superiore poenarum luendarum causa natos esse dixerunt, aliquid vidisse videantur, verumque sit illud, quod est apud Aristotelem, simili nos adfectos esse supplicio atque eos, qui quondam, quum in praedonum Etruscorum manus incidissent, crudelitate excogitata necabantur, quorum corpora viva cum mortuis, adversa adversis accommodata quam aptissime colligabantur, sic nostros animos cum corporibus copulatos ut vivos cum mortuis esse coniunctos. [Augustinus contra Iulian. Pelagian. lib. IV. cap. 15. T. VII. p. 1058.]

56. Vidit enim, quod videndum fuit, appendicem animi esse corpus nihilque esse in eo magnum. [Nonius p. 42.]

57. Quaero enim non quibus intendam rebus animum, sed quibus relaxem ac remittam. [Idem p. 329. 383.]

58. Nam quum omnis sollertia admiranda est tum ea, quae efficit ut inanima quae sint vivere et spirare videantur. [Idem p. 128.]

59. — sollertiam eam, quae posset vel in tegulis proseminare ostreas. [Idem p. 216.]

60. Ut enim segetes agricolae subigunt aratris multo ante quam serant. [Idem p. 395. 401.]

61. — quod alterius ingenium sicut acetum Aegyptium,

alterius sic acre ut mel Hymettium dicimus. [Nonius p. 240.]

62. Ut ii, qui combibi purpuram volunt, sufficiunt prius lanam medicamentis quibusdam, sic litteris talibusque doctrinis ante excoli animos et ad sapientiam concipiendam imbui et praeparari decet. [Idem p. 521. cl. ibid. p. 386.]

63. — tunc obsequatur naturae, quum sine magistro senserit quid natura desideret. [Augustinus lib. V. cap. 5. p. 1079.]

64. — deinde imitator, ut sibi quidem videtur, naturae mos vindicat. [Nonius p. 419.]

65. Caeli signorum admirabilem ordinem insatiabilemque pulcritudinem magis spectant. [Idem p. 402.]

66. — ut easdem tenebras efficiat [sol], quas effecit in interitu, Romuli: qui in obscuratione solis est factus. [Augustinus de civ. d. lib. III. cap. 15. T. V. p. 179.]

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

67. — et paullum agelli occupavisse — [Nonius p. 356.]

68. Praeter caeteras nostra extulit civitas. [Idem p. 297 sq.]

69. Magna etiam animi contentio adhibenda est explicando Aristoteli, si leges. [Idem p. 264.]

70. — quantum inter se homines studentes moribus omni vitae ratione differant —. [Idem p. 284.]

71. Qui quum hodie bellum cum mortuo gerant. —. [Arusianus Messius Exempl. elocut. p. 217. Lindem.]

72. altera est nexa cum superiore et inde apteque pendens. [Nonius p. 235.]

73. Nam quod vereris ne non conveniat nostris aetatibus ista oratio, quae spectet ad hortandum. [Idem p. 270.]

74. Aut tibi id ipsum pervertendum fuit, quod tu ne attigisti quidem, aut eius partes quasi membra quaedam caedenda. [Idem p. 271.]

75. Quid? tu, inquam, soles, quum rationem ab dispensatore accipis, si aera singula probasti, summam, quae ex his confecta sit, non probare? [Idem p. 193.]

76. Itaque tibi concedo, quod in duodecim scriptum vide-

mus, ut calculum reducas, si te alicuius dati poenitet. [Nonius p. 170.]

77. Qua re aggredere, quaeso, et gratificare rei publicae. [Idem p. 118.]

78. — nihil tamen esse, in quo se animus excellens tollere . . . [Idem p. 407.]

79. Captum me fortasse, inquit, putas et id, quod nollem, confiteri coactum. [Idem p. 253.]

80. Itaque nec in philosophia cuiquam cessit et vitae gravitate praestitit. [Idem p. 371.]

81. Habet enim ipsa certam et definitam viam, sed ex ea multis vitiis et erroribus depravata deducitur. [Idem p. 289.]

82. Tum intelligas quam illud non sit necessarium, quod redundat. [Idem p. 384.]

83. Et qui exspectat pendet animi, quia semper quid futurum sit, incertum est. [Idem p. 498.]

84. Ut igitur domitores equorum non verbera solum adhibent ad domandum, sed cibum etiam saepe subtrahunt, fame [*ut*] debilitetur eculeorum nimis effrenata vis. [Idem p. 105.]

85. Qui quum publicas iniurias lente tulisset, suam non tulit. [Idem p. 338.]

86. Ponendae sunt fides et tibiae. [Idem p. 313.]

87. Aliud ex silvis severum et triste. [Idem p. 390. 409.]

88. Eumdem non mediocri pecunia, sed etiam tenui percipere possumus. [Idem p. 411.]

89. Qui illud nescio quid, quod in primoribus habent, ut aiunt, labris. [Idem p. 428.]

90. — non et sine ea cogitatione ineundis subducendisque rationibus. [Idem p. 399.]

91. — *Maeoniam — cuius dum brevitas duos fratres Lydum et Tyrrhenum ferre non posset, ex sorte Tyrrhenus cum ingenti multitudine profectus est et partem Italiae tenuit et Tyrrheniam nominavit. Hi diu piraticam exercuerunt, ut etiam Cicero in Hortensio docet, quum captivos novis poenis adfligerent occisorum eos religantes cadaveribus.* [Servius ad Virg. Aen. lib. VIII. v. 479 sq. cf. de re publ. II. 4.]

92. Augustini de Grammatica testimonium p. 2006. *Dictum est ut Cic. de philosophis* 'morturiunt' *mori desiderant.*

[Hoc vocabulum Schneider Progr. I. (1841.) p. 14. ad Hortensium refert.]

V. CONSOLATIO DE LUCTU MINUENDO.

[Tullia paullo post, quam cum Cn. Cornelio Lentulo Dolabella divortium fecit, i. e. mense Februario anni p. u. c. 709. Caesare cos. s. collega, Romae in patris domo (cf. Cic. ad fam. lib. VI. ep. 18.) ex partu mortua est. Cicero igitur, ut, quem e filiae obitu percipiebat, dolorem levaret, a philosophia solacium petere studuit. Ea mente consolationem de luctu minuendo scripsit, quamquam Augustinus multum eum fuisse refert in lamentandis vitae miseriis (de civ. dei lib. XIX. cap. 4. T. V. p. 1147.). Praeterea eum librum paullo ante *Disputationes Tusculanas* editum esse vix est quod dicam.]

1. [*Cicero*] *quum in principio consolationis suae dixisset* mendorum scelerum causa nasci homines. [Lactantius Inst lib. III. cap. 18. §. 18.]

2. Hinc nata est inepta illa sententia, hanc esse mortem, quam nos vitam putemus, illam vitam, quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum esse non nasci, secundum citius mori. Quae ut maioris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. [Cf. Cicero Tuscul. Disp. lib. I. cap. 48. §. 114 sq. Plutarch. in Consol. ad Apollonium cap. 27.] Cicero sic in Consolatione: Non nasci longe optimum, nec in hos scopulos incidere vitae, proximum autem, si natus sis, quam primum mori et tamquam ex incendio effugere violentiam fortunae. [Lactantius lib. III. cap. 19. §. 14.]

3. Sed nescio quis nos teneat error aut miserabilis ignoratio veri. [Idem ibid. cap. 14. §. 20. cf. ibid. III. 18, 18.]

4. Animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihil ne aut humidum quidem aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura provideat et complecti possit praesentia: quae sola divina sunt nec invenietur umquam unde ad hominem venire possint nisi a deo. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum ob eam-

que rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu sempiterno. [Cicero Tuscul. lib. I. cap. 27. §. 66. Lactantius de ira dei cap. 10. Instit. lib. I. cap. 5.]

5. Quum vero et mares et feminas complures ex hominibus in deorum numero esse videamus et eorum in urbibus atque agris augustissima delubra veneremur, adsentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus. Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi progenies aut Amphitryonis aut Tyndari in caelum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam teque omnium optimam doctissimamque approbantibus dis immortalibus ipsis in eorum coetu locatam ad opinionem omnium mortalium consecrabo. [Lactantius Instit. lib. I. cap. 15. §. 20.]

6. Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eumdem cursum in caelum patere. Nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras atque in coeno iacere docuerunt, castos autem, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos levi quodam et facili lapsu ad deos, id est, ad naturam sui similem, pervolare. [Idem ibid. lib. III. cap. 19. §. 6.]

7. *M. Tullius in sua Consolatione* pugnasse se semper contra fortunam *loquitur* eamque a se semper esse superatam, quum fortiter inimicorum impetus rettudisset, nec tum quidem ab ea fractum, quum domo pulsus patria caruerit. Tum autem, quum amiserit carissimam filiam, victum se a fortuna turpiter confitetur: Cedo, *inquit*, et manum tollo. [Idem ibid. cap. 28. §. 9.]

8. Sunt etiam qui haec omnia genera consolandi colligant: alius enim alio modo movetur, ut fere nos in Consolatione omnia in consolationem unam coniecimus: erat enim in tumore animus et omnis in eo temptabatur oratio. [Cicero Tusc. lib. III, cap. 31. §. 76.]

9. Quid? qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q.

Maximus ..... quales reliqui, quos in Consolatione collegimus. [Cicero Tusc. lib. III. cap. 18. §. 70.]

10. Pulvillus Capitolium dedicans mortuum, ut nunciabatur, subito filium se iussit absente sepeliri. L. Paullus septem diebus inter duorum exsequias filiorum triumphans urbem ingressus est. Praetermitto Maximos, Catones, Gallos, Pisones, Brutos, Scaevolas, Metellos, Scauros, Marios, Crassos, Marcellos atque Aufidios, quorum non minor in luctu quam in bellis virtus fuit et quorum orbitates in Consolationis libro Tullius explicavit. [Hieronymus in Epitaphio Nepotiani Opp. T. IV. P. 2. p. 268. Bened.]

VI. DE GLORIA.

[Cicero duos scripsit de Gloria libros (cf. de off. lib. II. cap. 9. Hieronym. Comment. ad Ep. ad Galat. VIII. cap. 6. T. VII. p. 518. ed. Vallars.) atque a. d. IV. Non. Quinct. anni 710. Antonio et Dolabella coss. absolvit (conf. ad Att. lib. XV. ep. 27. et lib. XVI. ep. 2.). Hos Petrarcha (in libr. epistolar. senilium XV. ep. 1. ad Lucam de Penna dat. Arquade V. Kal. Maias s. a.) sibi contigisse scribit, ut Raimundi Superantii beneficio cognosceret: quibus visis, inquit, me ditissimum existimavi. NOBB.]

LIBER I.

Oppidorum *originem optime refert Cicero libro I. de gloria*, *eamque* appellationem usurpatam esse *existimat*, quod opem darent, *adiiciens*, ut imitetur ineptias Stoicorum. [Festus p. 202, 25. ed. Müll.]

LIBER II.

1. Apud eumdem poëtam Aiax cum Hectore congrediens depugnandi causa agit, ut sepeliatur, si sit forte victus, declaratque se velle ut suum tumulum multis etiam post saeculis praetereuntes sic loquantur:

Hic situs est vitae iam pridem lumina linquens,
Qui quondam Hectoreo perculsus concidit ense.
Fabitur haec aliquis, mea semper gloria vivet.

[Gellius lib. XV. cap. 6. §. 3. conf. II. lib. VII. v. 89 sqq.]

2. Quo stante et incolume. [Charisius lib. I. p. 108.]

3. Statuĕrunt aĕneam leaenam. [Philargyrius ad Virg. Ecl. 2. v. 63. p. 1. ed. Paris. Servii. t. 2. p. 325. ed. Lion. Varro de L. L. p. 593. Spengel.

4. In Tusculanum mihi nunciabantur gladiatorii sibili. [Charisius lib. I. p. 61.]

LIBRORUM DE GLORIA FRAGMENTA SEDIS INCERTAE.

1. O miserum vel potius amentem, de quo necesse erat peius existimare eos, † quod erunt, quam eos, qui non plodere. [E Ciceronis lib. de gloria, ut ait Diomedes lib. I. p. 378.]

2. Caesar quum quosdam ornare voluit, non illos honestavit, sed ornamenta ipsa turpavit. [Hieronymus ad Pammachium super obitu Paullinae Opp. T. I. p. 1065.]

VII. COMMENTARIUS DE VIRTUTIBUS.

1. Illud neutiquam probantes. [Cicero in commentario de virtutibus, ut ait Charisius lib. II. p. 186.]

2. *Memoria praeteritorum est, non praesentium: nam quidam, quum de virtutibus agerent, in quibus est etiam Tullius, in tria ista* prudentiam *diviserunt:* memoriam, intelligentiam, providentiam. [Augustinus de Trin. lib. XIV. cap. 11. §. 14. T. III. p. 433. Tom. VIII. p. 957. conf. Cic. de inv. lib. II. cap. 53. §. 160.]

3. Quattuor virtutes, prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia, *de quibus plenissime in officiorum libris Tullius disputat, scribens proprium quoque de quattuor virtutibus librum.* [Hieronymus in Zachariae prophetae Commentario I. 2. Opp. Tom. III. p. 1715. Bened.]

VIII. COMMENTARII DE CONSULATU SUO GRAECE SCRIPTI.

[De his vide infra poëma eiusd. argumenti.]

IX. CATO SIVE LAUS M. CATONIS.

ARGUMENTUM.

M. Tullii Ciceronis Catoni a. laudationi M. Porcii Catonis opposuit C. Caesar Anticatonem, qui vituperationem Catonis continebat, vide Cic. ad Atticum lib. XII. ep. 40. §. 1.

1. *De cuius (M. Catonis, qui bello civili Uticae necem sibi gladio manu sua conscivit) vita liber est M. Ciceronis, qui inscribitur* Laus Catonis, *quem in eodem libro idem Cicero pronepotem fuisse dicit M. Catonis Censorii.* [Gellius lib. XIII. cap. 19. (20.) §. 3.]

2. Contingebat in eo, quod plerisque contra solet, ut maiora omnia re quam fama viderentur, id quod non saepe evenit, ut exspectatio cognitione, aures ab oculis vincerentur. [Macrobius Saturn. lib. VI. cap. 2. §. 33.]

3. Ignoturum alteri, quod patrem, alteri, quod tutorem secutus esset. [Prisc ianus lib. X. cap. 3. §. 18.]

X. LAUDATIO PORCIAE.

[Intelligitur Porcia M. Catonis soror, uxor L. Domitii Aenobarbi. Conf. Ciceronis *ad Att.* lib. XIII. ep. 37. §. 3. ep. 48. §. 2.]

G. TITULI ALIORUM CICERONIS SCRIPTORUM VARII GENERIS.

I. LIBER DE LAUDE CAESARIS.

[M. Cicero sane scripsit librum, in quo *παλινῳδίαν* ageret ipse in laudem Caesaris, vide *epist. ad Att.* lib. IV. ep. 5. §. 1., sed illud fragmentum, quod huc vocavit Nobbius e Nonio p. 437, 9., pertinet ad Ciceronis orat. *de M. Marcello* cap. 1. §. 2.]

II. CAESARIS EXPEDITIO BRITANNICA.

[De hac poëma componere conatum Ciceronem esse apparet ex *epist. ad Q. fr.* lib. II. ep. 15. §. 2., etiam absolvisse se hoc qualecumque fuit ἔπος ipse scribit l. c. lib. III. ep. 9. §. 6.]

III. LIBER IOCULARIS.

[*Quod Cicero ad fam. lib. II. cap. 32. se sperare scripsit ita notata se reliquisse genera dictorum suorum, ut agnosci sua sponte possent, sed tantam esse faceten in urbe, ut nihil sit tam ἀνύθηρον, quod non alicui venustum esse videatur, in his utrum facetias quoque reposuerit necne non aperte significat. Idem ad fam. lib. XV. ep. 21. facete dicta sua vel ἀποφθέγματα a Trebonio esse libro comprehensa dicit et l. c. lib. IX. cap. 16. a Iulio Caesare edita memorat, Macrobius autem Sat. lib. II. cap. 1. §. 12. a Tirone, Ciceronis liberto, libris memoriae prodita esse testatur, de quibus libris tribus numero conferas etiam Quinct. lib. VI. cap. 3. §. 5.]*

1. (*Cicero*) *ab Androne quodam Laodiceno salutatus quum causam adventus requisisset comperisseque — nam ille se legatum de libertate patriae ad Caesarem venisse respondit —, ita*

expressit publicam servitutem: Ἐὰν ἐπιτύχῃς, καὶ περὶ ἡμῶν προέσβευσον. [Macrobius Sat. lib. II. cap. 3. §. 12.]

2. (*Cicero*) *post victoriam Caesaris interrogatus cur in electione partis errasset, respondit:* Praecinctura me decepit, *iocatus in Caesarem, qui ita toga praecingebatur, ut trahendo laciniam velut mollis incederet.* [Idem ibid. lib. II. cap. 3. §. 5.]

3. *Quum Laberius in fine ludorum anulo honoratus a Caesare e vestigio in quattuordecim ad spectandum transiit violato ordine et quum detrectatus est eques Romanus et comminus remissus, ait Cicero praetereunti Laberio et sedile quaerenti:* Recepissem te, nisi anguste sederem, *simul et illum respuens et in novum senatum iocatus, cuius numerum Caesar ultra fas auxerat. Nec impune. Respondit enim Laberius: Mirum, si anguste sedes, qui soles duabus sellis sedere.* [Idem ibid. lib. II. cap. 3. §. 10.]

4. *Cicero facilitatem Caesaris in adlegando senatu irrisit palam. Nam quum ab hospite suo P. Mallio rogaretur, ut decurionatum privigno eius expediret, adsistente frequentia dixit:* Romae, si vis, habebit: Pompeiis difficile est. [Idem ibid. lib. II. cap. 3. §. 11.]

5. *Nec Q. Ciceroni fratri circa similem mordacitatem pepercit: nam quum in ea provincia, quam ille rexerat, vidisset clipeatam imaginem eius ingentibus lineamentis usque ad pectus ex more pictam — erat autem Quintus ipse staturae parvae — ait:* Frater meus dimidius maior est quam totus. [Idem ibid. lib. II. cap. 3. §. 4.]

6. *Quum accusator Miloni obiiceret in argumentum factarum Clodio insidiarum, quod Bovillas ante horam nonam devertisset, ut exspectaret, dum Clodius a villa sua exiret, et idemtidem interrogaret quo tempore Clodius occisus esset, respondit:* ‘Sero.’ [Quinctilianus lib. VI. cap. 3. §. 49.]

7. *Hunc* (*M. Caelium*) *melius obiicientem crimina quam defendentem* bonam dextram, malam sinistram habere *dicebat.* [Vid. Quinctilianus lib. VI. cap. 3. §. 69. cf. Cicero Brut. cap. 79.]

8. *Quum is candidatus, qui coci filius habebatur, coram Cicerone suffragium ab alio peteret:* Ego quoque, *inquit,* tibi favebo. [Quinctilianus lib. VI. cap. 3. §. 47.]

9. *M. Cicero quum apud Damasippum cenaret et ille mediocri vino posito diceret:* 'Bibite Falernum hoc, annorum quadraginta est', Bene, *inquit*, aetatem fert. [Macrobius Saturn. lib. II. cap. 3. §. 2.]

10. *Emendavit hoc etiam urbane in Hirtio, qui quum in Pansam declamans filium a matre decem mensibus in utero latum esse dixisset:* Quid? aliae, *inquit Cicero*, in perula solent ferre? [Quinctilianus lib. VIII. cap. 3. §. 54.]

11. *In Isauricum:* 'Miror quid sit, quod pater tuus homo constantissimus te nobis varium reliquit. [Idem lib. VI. cap. 3. §. 48.]

12. *Idem quum Lentulum generum suum exiguae staturae hominem longo gladio accinctum vidisset:* Quis, *inquit*, generum meum ad gladium adligavit? [Macrobius lib. II. cap. 3. §. 3.]

13. *Ut Cicero in Marcium, hominem callidum et versutum, quum is in quadam causa suspectus esset:* Nisi qua Ulixes rate evasit Lartius. [Quinctilianus lib. VI. cap. 3. §. 96.]

14. *Octavius, qui natu nobilis videbatur, Ciceroni recitanti ait: 'Non audio quae dicis.' Ille respondit:* Certe sublebas bene foratas habere aures. *Hoc eo dictum est, quia Octavius Libys oriundus dicebatur, quibus mos est aurem forare.* [Macrobius Sat. lib. VII. cap. 3. §. 7. cf. Plutarch. Cic. cap. 26.]

15. *Cicero, quum Piso gener eius mollius incederet, filia autem concitatius, ait filiae:* Ambula tamquam vir. [Macrobius Sat. lib. II. cap. 3. §. 16.]

16. *In Plaetorium, Fontei accusatorem:* Cuius matrem, *dixit (Cicero)*, dum vixisset, ludum, postquam mortua esset, magistros habuisse. *Dicebantur autem, dum vixit, infames feminae convenire ad eam solitae, post mortem bona eius venibant.* [Quinctilianus lib. VI. cap. 3. §. 51.]

17. *De Pompeio:* Ego vero quem fugiam habeo, quem sequar non habeo. [Macrobius Sat. lib. II. cap. 3. §. 7.]

18. *Quum ad Pompeium venisset, dicentibus sero eum venisse, respondit:* Minime sero veni: nam nihil hic paratum video. [Idem l. c.]

δίκην οἰδοῦντα ῥήτορα προσεῖπεν. Ἀκούσας δ' ὅτι τέθνηκεν, εἶτα μετὰ μικρὸν πυθόμενος σαφῶς ὅτι ζῇ· Κακὸς τοίνυν ἀπόλοιτο κακῶς ὁ ψευσάμενος. [Plutarch. Cic. cap. 26.]

8. Ἐπεὶ δὲ Καίσαρι ψηφισαμένῳ τὴν ἐν Καμπανίᾳ χώραν κατανεμηθῆναι τοῖς στρατιώταις πολλοὶ μὲν ἐδυσχέραινον ἐν τῇ βουλῇ, Λεύκιος δὲ Γέλλιος ὁμοῦ τι πρεσβύτατος ὢν εἶπεν, ὡς οὐ γενήσεται τοῦτο ζῶντος αὐτοῦ· 'Περιμείνωμεν' εἶπεν ὁ Κικέρων 'μακρὰν γὰρ οὐκ αἰτεῖται Γέλλιος ὑπέρθεσιν.' [Idem ibid.]

9. Μετέλλου δὲ Νέπωτος εἰπόντος, ὅτι πλείονας καταμαρτυρῶν ἀνήρηκεν ἢ συνηγορῶν σέσωκεν· 'Ὁμολογῶ γάρ' ἔφη 'πίστεως ἐν ἐμοὶ πλέον ἢ δεινότητος εἶναι.' [Idem ibid.]

10. Νεανίσκου δέ τινος αἰτίαν ἔχοντος ἐν πλακοῦντι φάρμακον τῷ πατρὶ δεδωκέναι θρασυνομένου καὶ λέγοντος, ὅτι λοιδορήσει τὸν Κικέρωνα· 'Τοῦτο' ἔφη 'παρὰ σοῦ βούλομαι μᾶλλον ἢ πλακοῦντα'. [Idem ibid.]

11. Ποπλίου δὲ Σηστίου συνήγορον μὲν αὐτὸν ἕν τινι δίκῃ παραλαβόντος μεθ' ἑτέρων, αὐτοῦ δὲ πάντα βουλομένου λέγειν καὶ μηδενὶ παριέντος εἰπεῖν, ὡς δῆλος ἦν ἀφιέμενος ὑπὸ τῶν δικαστῶν ἤδη τῆς ψήφου φερομένης· 'Χρῶ σήμερον' ἔφη 'τῷ καιρῷ, Σήστιε· μέλλεις γὰρ αὔριον ἰδιώτης εἶναι.' [Idem ibid.]

12. Πόπλιον δὲ Κώνσταν νομικὸν εἶναι βουλόμενον, ὄντα δ' ἀμαθῆ καὶ ἀφυῆ πρός τινα δίκην ἐκάλεσε μάρτυρα. Γοῦ δὲ μηδὲν εἰδέναι φάσκοντος· 'Ἴσως' ἔφη 'δοκεῖς περὶ τῶν νομικῶν ἐρωτᾶσθαι.' [Idem ibid.]

13. Μετέλλου δὲ Νέπωτος ἐν διαφορᾷ τινι πολλάκις λέγοντος· Τίς σοῦ πατήρ ἐστιν; ὁ Κικέρων· 'Σοὶ ταύτην' ἔφη τὴν ἀπόκρισιν 'ἡ μήτηρ χαλεπωτέραν ἐποίησεν.' Ἐδόκει δ' ἀκόλαστος ἡ μήτηρ εἶναι τοῦ Νέπωτος, αὐτὸς δέ τις εὐμετάβολος. [Idem ibid.]

14. (Κικέρων) ποτὲ τὴν δημαρχίαν ἀπολιπὼν ἄφνω πρὸς Πομπήϊον ἐξέπλευσεν εἰς Συρίαν, εἶτ' ἐκεῖθεν ἐπανῆλθεν ἀλογώτερον. Θάψας δὲ Φίλαγρον τὸν καθηγητὴν ἐπιμελέστερον ἐπέστησεν αὐτοῦ τῷ τάφῳ κόρακα λίθινον. Καὶ ὁ Κικέρων· 'Τοῦτ'' ἔφη 'σοφώτερον ἐποίησας· πέτεσθαι γάρ σε μᾶλλον ἢ λέγειν ἐδίδαξεν.' [Idem ibid.]

15. *Ἐπεὶ δὲ Μάρκος Ἄππιος ἔν τινι δίκῃ προοιμιαζόμενος εἶπε φίλον αὐτοῦ δεδεῆσθαι παρασχεῖν ἐπιμέλειαν καὶ λογιότητα καὶ πίστιν· Εἶθ' οὕτως' ἔφη 'σιδηροῦς γέγονας ἄνθρωπος, ὥστε μηδὲν ἐκ τοσούτων ὧν ἠτήσατο ὁ φίλος παρασχεῖν;'* [Plutarch. Cic. cap. 26.]

16. *Μάρκον Ἀκυλίνιον ἔχοντα δύο γαμβροὺς φυγάδας Ἄδραστον ἐκάλει.* [Plutarch. Cic. cap. 27.] *Λευκίου δὲ Κόττα τιμητικὴν ἔχοντος ἀρχήν, φιλοινοτάτου δ' ὄντος, ὑπατείαν μετιὼν ὁ Κικέρων ἐδίψησε καὶ τῶν φίλων κύκλῳ περιστάντων, ὡς ἔπινεν· 'Ὀρθῶς φοβεῖσθε' εἶπε 'μή μοι γένοιτο χαλεπὸς ὁ τιμητής, ὅτι ὕδωρ πίνω.'* [Idem ibid.]

17. *Βοκωνίῳ δ' ἀπαντήσας ἄγοντι μεθ' ἑαυτοῦ τρεῖς ἀμορφοτάτας θυγατέρας ἀνεφθέγξατο·*

'Φοίβου ποτ' οὐκ ἐῶντος ἔσπειρεν τέκνα.' [Idem ibid.]

18. *Μάρκου δὲ Γελλίου δοκοῦντος οὐκ ἐξ ἐλευθέρων γεγονέναι, λαμπρᾷ δὲ τῇ φωνῇ καὶ μεγάλῃ γράμματα πρὸς τὴν σύγκλητον ἐξαναγνόντος· Μὴ θαυμάζετε' εἶπε 'καὶ αὐτὸς εἷς ἐστι τῶν ἀναπεφωνηκότων.'* [Idem ibid.]

19. *Ἐπεὶ δὲ Φαῦστος ὁ Σύλλα τοῦ μοναρχήσαντος ἐν Ῥώμῃ καὶ πολλοὺς ἐπὶ θανάτῳ προγράψαντος ἐν δανείοις νενόμενος καὶ πολλὰ τῆς οὐσίας διασπαθήσας ἀπαρτίαν προέγραψε, 'ταύτην' ἔφη 'μᾶλλον αὐτῷ τὴν προγραφὴν ἀρέσκειν ἢ τὴν πατρῴαν.'* [Idem ibid.]

V. DE AUGURIIS.

[Quem Ciceronis librum de auguriis inscriptum laudat Charisius lib. I. p. 98., eumdem videtur dicere Servius ad Aen. lib. V. v. 237, quum Ciceronem in Auguralibus commemorat. Etiam Ciceronis locus de divin. lib. II. cap. 36. §. 76. huc pertinere videtur.]

1. *Cicero de auguriis:* Omnibus avi incerta — [Charisius lib. I. p. 98.]

2. Oscen *augurium consuetudo dicit. Cicero tamen, inquit Plinius, et hic* oscinis *dixit.* [Idem lib. I. p. 112.]

VII. DE IURE CIVILI IN ARTEM REDIGENDO.

[Plena huius libri inscriptio habetur apud Gellium lib. I. cap. 22. §. 7., e quo loco etiam apparet hunc librum separatim fuisse editum a M. Tullio.]

1. Aliquo excellente ac nobile viro. [Charisius lib. I. p. 111.]

2. Nec vero scientia iuris maioribus suis Q. Aelius Tubero defuit, doctrina etiam superfuit. [Gellius lib. I. cap. 22. §. 7.]

VIII. EDICTUM L. RACILII TRIB. PL.

[Scripsit hoc L. Racilii nomine Cicero in Invectionem P. Clodii, vide Schol. Bob. ad orat. pro Plancio cap. 32. Racilius autem tribunatum gessit Lentulo Marcellino et Philippo coss. a. p. u. c. 698.]

IX. DE ORDINANDA RE PUBLICA.

Fuit hic liber *συμβουλευτικός* (ad Att. lib. XII. ep. 40.) vel epistola ad Caesarem IV. cos. s. coll. eumdemque dictat. s. u. c. 709 missa.

X. LIBER DE SUIS CONSILIIS
VEL
EXPOSITIO SUORUM CONSILIORUM.

ARGUMENTUM.

Quam Cicero gratia apud populum in dies magis magisque auctā invidiam sibi conflaret hominum in civitate potentium, ut Crassi et Caesaris, librum de consiliis suis seu expositionem consiliorum suorum publicavit, qua bonam animi voluntatem aut, ne consulatus obtinendi spe excideret, suis probaret civibus, aut ob res in consulatu iam gestas inimicorum sermonibus in suspicionem additam purgaret. Nam quamquam in libro, quem de consulatu suo scripsit, idem egisse videri potest, tamen singulari id libello fecisse Asconii et Boethii testimonio intelligitur. Quapropter hunc circa consulatus sui tempora confecisse mihi videtur. NOBB.

1. *Aut C. Caesaris aut M. Crassi domum significat. Etenim acerrimi ac potentissimi fuerunt Ciceronis refragatores, quum petiit consulatum, quod eius in dies civilem crescere dignitatem animadvertebant, et hoc ipse Cicero in expositione suorum consiliorum significat. Eius quoque coniurationis, quae Cotta et Torquato consulibus ante annum, quam haec dicerentur, facta est a Catilina et Pisone, arguit M. Crassum auctorem fuisse.* [Asconius ad orat. in toga cand. p. 83, 18. Bait.]

2. Sed ut aliqua similitudine adductus maximis minima conferam, ut quum vinolenti adolescentes, tibiarum etiam cantu, ut fit, instincti, mulieris pudicae fores frangerent, admonuisse tibicinam, ut spondeum caneret. Pythagoras dicitur. Quod quum illa fecisset, tarditate modorum et gra-

vitate cantus illorum furentem petulantiam resedisse. [Augustinus c. Iulian. Pelag. lib. V. cap. 5. §. 23. Boethius de musica lib. I. cap. 1. p. 1372, ed. Basil. 1546.]

3. Neque adsidere Gabinium aut adloqui in curia quisquam audebat. Anastasius Messius Exempl. eloqu. p. 211. Lindem. Non video tamen ullam causam quam ob rem hoc fragmentum auctore C. Beiero in *Fragm. orat.* p. 196. huc vocaverint Ciceronis editores. Klotz.]

XI. PONTIUS GLAUCUS.

De hoc unus Plutarchus in Cic. vit. cap. 2. ita: Καὶ νεωτερικόν ἔτι παιδὸς αὐτοῦ διασώζεται, Πόντιος Γλαῦκος, ἐν τετραμέτρῳ πεποιημένον.

H. FRAGMENTA POEMATORUM.

I. VERSUS HOMERICI

A CICERONE IN LATINUM TRANSLATI.

ADNOTATIO.

Quamquam mihi Nobbii v. cl. suspicio haec a Cicerone admodum adulescentulo conversa esse parum probatur — neque enim e lib. de finibus V. cap. 18. §. 49. hoc recte concluditur et lib. de natura deorum lib. II. cap. 30. §. 63., ubi dicitur: ut, nos otiosi convertimus, res prorsus ab adolescentia Ciceronis removetur —, tamen haec resecare hic nolui, ne quid deesse videretur: tametsi eodem iure tum illa quoque recipienda erant, quae M. Tullius e. g. in disputationibus Tusculanis ponit ab Aeschylo aut ab Sophocle aut ab Euripide conversa, quae, quoniam suis locis facile evolvi possunt, hic repetere nolui.

A. ex Iliade.

1. lib. II. v. 299—330. ap. Cic. de divin. lib. II. cap. 30. §. 63.

Ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire ratosne habeant an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
Qui non funestis liquerunt lumina fatis,
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
Quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant.
Nos circum latices gelidos fumantibus aris

Aurigeris divum placantes numina tauris,
Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquaï,
Vidimus immani specie tortuque draconem
Terribilem, Iovis ut pulsu penetrabat ab ara:
Qui platani in ramo foliorum tegmine saeptos
Corripuit pullos: quos quum consumeret octo,
Nona super tremulo genetrix clangore volabat:
Cui ferus immani laniavit viscera morsu.
Hunc ubi tam teneros volucres matremque peremit,
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit et duro firmavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
Vidimus in mediis divum versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
Quidnam torpentes subito obstipuistis, Achivi?
Nobis haec portenta deum dedit ipse creator
Tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.
Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
Tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos:
Quae decimo cadet et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas, quae iam matura videtis.

2. lib. VI. v. 201 sq. ap. Cic. Disp. Tusc. lib. III. cap. 26. §. 63.

Qui miser in campis maerens errabat Aleïs,
Ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans.

3. lib. IX. v. 646 — 648. ap. Cic. Disp. Tusc. lib. III. cap. 9. §. 18.

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
Quum decore atque omni me orbatum laude recordor.

B. ex Odyssea.

1. lib. XII. v. 184—191. ap. Cic. de Fin. lib. V. cap. 18. §. 49.

O decus Argolicum, quin puppim flectis, Ulixes,
Auribus ut nostros possis agnoscere cantus!
Nam nemo haec umquam est transvectus caerula cursu,
Quin prius astiterit vocum dulcedine captus,
Post variis avido satiatus pectore Musis

Doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
Nos grave certamen belli clademque tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit,
Omniaque e latis rerum vestigia terris.

2. lib. XVIII. v. 136 sq. ap. Augustin. de civ. d. lib. V. cap. 8. Tom. V. p. 293.

Tales sunt hominum mentes, qualis pater ipse
Iuppiter auctiferas lustravit lumine terras.

II. ARATI PHAENOMENA
A CICERONE IN LATINUM CONVERSA.

ADNOTATIO NOBBII.

Hoc carmen, quo Cicero admodum adolescentulus Aratea Eudoxi Φαινόμενα sermone Latino illustravit, (v. de nat. deor. lib. II. cap. 41.) magna parte mutilum Hugo Grotius suis suppletum versibus una cum Arato, Germanico, Avieno edidit a. MDC. Ciceronianis igitur versibus Grotianos numero non nimis multos, conspectus causa, Oliveto exemplum mihi praeeunte, eosque passim emendatos, visum est addere, ut, qui ad Aratum legendum novissimis Buhlii, Matthiaei, Vossii, Buttmanni studiis excitarentur, cum perpetua illius oratione Ciceronianam facillime possent contendere. Quibus ne diversus Graecorum et Latinorum versuum numerus impedimento esset, orationem Latinam eodem fere modo, quo Buttmannus Graecam, distinguendam, Grotianam autem, quo a Tulliana facilius discerneretur, litteris obliquis, i. e. cursivis, exscribendam curavi. Ne vero perpetui carminis lectio auctorum nomenclatura interpellaretur, satius duxi in antecessum monere, unde parva illa Tullianorum versuum fragmenta deprompta essent. V. 1. *e Cic. de Legg. lib. II. cap.* 3. §. 7. — *Vv.* 19. 20. 24. 25. 28. 37. 38. 40—44. 46—48. 56—61. 63—66. 68. 73. 76. 77. *e Cic. de nat. deor. lib. II. cap.* 41 *sq.* §. 104 *sqq.* — *Vv.* 80. 81. *e Prisciani lib. XIV. cap.* 6. §. 52. — *Vv.* 86—90. 96—101. *e Cic. de nat. deor. lib. II. cap.* 42. §. 109 *sq.* — *V.* 116 *e Lactant. inst. lib. V. cap.* 5. — *Vv.* 134—136. *e Cic. de nat. deor. lib. II. cap.* 63. §. 159. — *V.* 138. *e Lactant. inst. lib. V. cap.* 5. — *V.* 149. *e Priscian. lib. VI. cap.* 4. §. 19. — *Vv.* 151—153. *e Cic. de nat. deor. lib. II. cap.* 43. §. 110. — *V.* 157. *e Cic. or. cap.* 45. §. 152. — *Vv.* 165—167. 170. 171. 173. 178. 186. 193. 201. 202. 209—212. et 230. *e Cic. de nat. deor. lib. II. cap.* 43. §. 110 *sq. Maius fragmentum, quod ap. Victor. Pisanum et Aldum exstat, proprio suorum versuum ordine distinctum in margine, incipit a V.* 235. *atque in V.* 725. *desinit.*

Ab love Musarum primordia: *semper in ore*
Plurimus ille hominum est, qui compita numine magno

Conciliumque virum complet pelagusque profundum
Et pelagi portus. Fruimur Iove et utimur omnes:
Nos genus illius: nobis ille omine laeto
Dextera praesignat populumque laboribus urguet,
Consulat ut vitae: quando sit terra ligoni
Aptior aut bubus monet et quo tempore par sit
Aut serere aut saeptas lymphis aspergere plantas.
Ipse etiam in magno defixit sidera mundo
Ordine quaeque suo atque in totum providus annum
Astra dedit, quae nos moneant, qua quaelibet hora
Apta geri, certa nascantur ut omnia lege.
Idem ergo primus placatur et ultimus idem.
Magne pater, magnum mortalibus incrementum,
Progenies prior et dulces ante omnia Musae,
Cuncti una salvete mihi et, dum sidera canto,
Si ius fasque sinunt, longum deducite carmen.
Caetera labuntur celeri caelestia motu
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,
Axis at immotus numquam vestigia mutat,
Sed tenet aequali libratas pondere terras,
Quem circum magno se volvit turbine caelum.
Extremusque adeo duplici de cardine vertex
Dicitur esse Polus, *quorum hic non cernitur, ille*
Ad Boream Oceani supera confinia tendit:
Quem cinguni Ursae celebres cognomine Plaustri,
Quas nostri septem soliti vocitare Triones.
Alterius caput alterius flammantia terga
Aspicit inque vicem pronas rapit orbis in ipsos
Conversas humeros. Creta, si credere fas est,
Ad caeli nitidos axes venere relicta:
Iuppiter hoc voluit, quem sub bene olentibus herbis
Ludentem Dicti grato posuere sub antro
Idaeum ad montem totumque aluere per annum,
Saturnum fallunt dum Dictaei Corybantes.
Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
Altera dicitur esse Helice, *quae monstrat Achivis*
In pelago, navis quo sit vertenda, libenter
Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.

Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
Et late prima confestim a nocte videtur.
Haec vero parva est, sed nautis usus in hac est:
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe,
Signaque Sidoniis monstrat certissima nautis.
Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvu' Draco serpit, subter superaque revolvens
Sese conficiensque sinus e corpore flexos,
Quos cani tangunt immunes gurgitis Arctoe.
Verum haec extremae circumdatur agmine caudae,
Qua spirae sinus est, involvitur altera caelo.
Nempe Helice extremae circumdatur agmine caudae,
Qua spirae sinus est, caput est Cynosuridos Ursae:
Quae tamen usque pedes summo illum a vertice tangit.
Retrogrado hic iterum cursu convertitur anguis.
Huic non una modo caput ornans stella relucet,
Verum tempora sunt duplici fulgore notata,
E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,
Atque uno mentum radianti sidere lucet:
Obstipum caput a tereti cervice reflexum
Obtutum in cauda maioris figere dicas.
Opposita extremae capitis sunt dextera caudae.
Hoc caput hic paullum sese seroque recondit,
Ortus ubi atque obitus partim admiscentur in unam.
Attingens defessa velut maerentis imago
Vertitur: *hanc nemo certo tibi dicere possit,*
Aut quisnam, quo sit fessus, labor: at tamen illam
Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Illa petit binis manibus diversa locorum,
Atque humeros supera tensis dispenditur ulnis,
Et super ora cavis spirantia naribus ignem
Serpentis dextrae figit vestigia plantae.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona:
Hanc Ariadnaeum Bacchus testatus amorem
Intulit in caelum, qua Nixi terga fatiscunt.
Iuxta humeros Sertum est: propter caput Anguitenentis,
Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii,

Est caput illius, summoque ex vertice Nixi
Perfacile alterius candentia sidera nosces.
Huic supera duplices humeros adfixa videtur
Stella, micans tali specie talique nitore,
Fulgeat ut, pleno quum lumine Luna refulsit.
Non par est geminis manibus vigor, et licet illis
Nec nullus splendor nec sit parvissima moles,
At tamen est tenuis disperso lumine fulgor.
Hic pressu duplici palmarum continet Anguem,
Atque eius ipse manet religatus corpore torto:
Namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urguet pedibus pectusque Nepaï.
Hic, pressus dextra, tollit se parte sinistra,
Ac Serta attingunt summae Minoïa malae.
Sub spira quaeres immenso corpore Chelas,
Quae tamen haud magnum iactant pro mole nitorem.
Ipsam Helicen sequitur, non dispar forma bubulco,
Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes,
Quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arcton.
Clarus hic, et subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis Arcturus nomine claro.
Hic se sub pedibus profert finita Booti,
Spicum illustre tenens, splendenti corpore Virgo.
Sive illi Astraeus pater est, qui dicitur idem
Sideribus stellisque pater, seu quilibet alter,
Sit felix: sane haec narratur fabula vulgo.
Incoluit caelo terras Astraea relicto,
Conventusque hominum non dedignata priorum,
Sed nec femineos spernens invisere coetus,
Leti expers generi mortali mixta resedit,
Nomine Iustitiae gaudens, senibusque coactis,
In magnove foro lateve patente platea,
Civiles populis dictabat sedula leges:
Nec mala iis fuerat necdum discordia nota
Nec fera seditio furiarat mobile vulgus,
Saeva nec audaces fuerant freta passa carinas,
Sed, bubus tracto sulcantes vomere terras,

Malebant tenui contenti vivere cultu,
Sufficiente dea iustis pleno omnia cornu.
Haec manet, in sanctis dum gens manet aurea terris:
At non argenti nimis est laetata metallo,
Moribus et versis versa est prior ipsa voluntas,
Raraque peiori iunxit sua numina genti:
Sola sed ex raucis descendens montibus ibat,
Sub noctem, nulli teneris blandita loquelis,
Sed simul ac magnas hominum migrarat ad urbes,
Improba terrificis sic ulta est crimina verbis:
Non ego me dignor posthac monstrare videndam,
Degener o primae proles nunc altera prolis,
Degeneres iterumque iterumque habitura nepotes:
Tunc fera bella hominum generi caedesque nefandae
Impendent culpamque comes sua poena sequetur.
Sic ait et populos, intenta etiam ora tenentes,
Linquit et ad montes silvarumque avia tendit.
Haec aetas vitam liquit sobolemque reliquit.
Ferrea tum vero proles exorta repente est,
Ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
Et gustare manu vinctum domitumque iuvencum.
Tunc, mortale exosa genus, dea in alta volavit
Et Iovis in regno caelique in parte resedit,
Illustrem sortita locum, qua nocte serena
Virgo conspicuo fulget vicina Bootae.
Huic, humeros supera duplices, convertitur alam
Ad dextram Graio Protrygeter nomine dicta,
Stella micans tali specie talique nitore,
Qualis et immensae sub cauda volvitur Arcti.
Illa quidem flagrans, sed et huic flagrantia plura
Sidera, quae parvo poteris reperire labore.
Quin etiam ante pedes, magno fulgore notata,
Stella nitet: dehinc prima humeros subit, altera lumbos,
Tertia sub cauda ad genus ipsum lumina pandit.
Caetera sed certo passim sine nomine fulgent.
Et natos Geminos invises sub caput Arcti:
Subiectus mediae est Cancer pedibusque tenetur
Magnu' Leo tremulam quatiens e corpore flammam.

Explicat hic summos ardores semita Phoebi.
Tunc nullae apparent per culta novalia spicae,
Principioque adeo Solis per caerula caeli
Hoc motu radiantis Etesiae in vada Ponti
Procumbunt glomerati et longo flamine spirant.
Tunc mihi non remis placeat ratis indiga, verum
Larga satis rectoque ad venti commoda clavo.
Si cupis Aurigam atque Aurigae noscere stellas,
Ullaque fama tuas Capraе pervenit ad aures,
Haedorumque simul, quorum duo lumina cernunt
Saepe per iratum iactata cadavera pontum:
Sub laeva *is* Geminorum obductus parte feretur,
Adversum caput huic Helicae truculenta tuetur.
At Capra laevum humerum clara obtinet: *illa putatur*
Ubera adhuc parvo lactenda dedisse Tonanti,
Hanc Iovis Oleniam capram dixere ministri.
Verum haec est magno atque illustri praedita signo.
Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem
Aurigae in manibus, cuius vestigia servans,
Corniger est valido connixus corpore Taurus,
Quem non difficili ratione agnoscere possis.
Namque illum exornant externi haud indiga signi
Sidera, quae vivum caput olli utrimque figurant,
Incluta per totam spargentia lumina frontem:
Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt.
Sed pes Aurigae dexter cornuque sinistrum
Tauri uno igne micant, pariterque feruntur uterque:
At prior Auriga latum petit oceanum Bos,
Quum tamen e placidis surgant simul aequoris undis.
Quin etiam Iasidae domus antiquissima Cephei
Aerumnis est nota suis, quam Iuppiter auctor
Progenii subito praeclaris intulit astris:
Namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti
Iasides, passis distendens brachia palmis,
Tantaque ab extrema cauda disterminat Arcti
Regula utrumque pedem, quanta pes a pede distat.
Quod si a Cepheo paullum tua lumina balteo
Dimoveas, versus saevi agmina prima Draconis:

Hic erit, haud plena poteris quam cernere luna,
Obscura specie stellarum Cassiepia:
Nam non crebrae illi stellae neque sidera iuncta
Egregium ex variis componunt ignibus ignem:
Sed quali portas firmatas obiice clavi
Occludit vectis bifori vis obdita valvae,
Talia et hanc etiam prive disposta figurant
Sidera, et ipsa adeo passis distenditur ulnis,
Non secus ac sortem natae miseretur iniquam.
Hanc autem illustri versatur corpore propter
Andromeda, ah fugiens aspectum maesta parentis:
Quam non sollicitus noctu labor inquirundi,
Tam clarum caput est, tam magno sidere flagrant
Ambo humeri summique pedes vestesque fluentes.
Haec etiam in varias distendit brachia partes,
Utque prius, sic nunc in magno vincula mundo
Non relevant duro defessas pondere palmas.
Huic Equus ille, iubam quatiens fulgore micanti,
Summum contingit caput alvo, stellaque iungens
Una tenet duplices communi lumine formas,
Aeternum ex astris cupiens connectere nodum.
Sed latus atque armos depingunt terna caballi,
Aequali a sese spatio quae sidera distant,
Eximio fulgore, quibus par nec caput altum
Nec longa est cervix: flagrantis at ultima malae
Quattuor his aliis non cedat stella nitore,
Fulgentes inter stellas media ipsa refulgens.
Non equidem hic quadrupes, verum media tenus alvo
Conspicuus profert sonipes venerabilis ora.
Hunc fama est olim propter iuga summa Heliconis
Hippocrenaeum nobis donasse liquorem:
Tunc nondum Aonii maduere virentia montis
Fecundo latice: ut generosi prima caballi
Ungula humum tetigit, simul ingens prosiluit fons,
Unde Caballinum primi vocitare bubulci:
Ille quidem stillans e saxis irrigat agros,
Thespia terra, tuos, sed Equus pro munere tanto
Exornat magni penetralia lucida caeli.

Exin contortis Aries cum cornibus haeret.
Ille quidem, aeternum longos agitatus in orbes,
Segnior haud currit signo Cynosuridos Arcti,
Languidus obscurusque tamen, ceu luna retundat
Flammae aciem, Andromedae se propter cingula volvit.
E quibus hunc subter possis cognoscere fultum.
Nam caeli mediam partem terit, ut prius illae
Chelae, tum pectus quod cernitur Orionis.
Et prope conspicies parvum sub pectore clarae
Andromedae signum, Deltoton dicere Graii
Quod soliti, simili quia forma littera claret:
Huic spatio ductum simili latus exstat utrumque:
At non tertia pars lateris: — namque est minor illis —,
Sed stellis longe densis praeclara relucet.
Inferior paullo est Aries et flamen ad Austri
Inclinatior, atque etiam vehementius illi
Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,
Et magis horriferis Aquilonis tangitur alis.
At quae horum e caudis duplices velut esse catenae
Dicuntur, sua diversae per lumina serpunt,
Atque una tandem in stella communiter haerent,
Quam veteres soliti caelestem dicere Nodum.
Andromedae laevo ex humero, si quaesere perges,
Appositum poteris supera cognoscere Piscem.
E pedibus natum summo Iove Persea vises,
Quos humeris retinet defixo corpore Perseus:
Quem summa ab regione Aquilonis flamina pulsant.
Hic dextram ad sedes intendit Cassiepiae,
Diversosque pedes, vinctos talaribus aptis,
Pulverulentus uti de terra elapsu' repente
In caelum victor magno sub culmine portat.
At propter laevum genus omni ex parte locatas
Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.
Hae septem vulgo perhibentur more vetusto
Stellae, cernuntur vero sex undique parvae.
At non interiisse putari convenit unam:
Sed frustra temere a vulgo ratione sine ulla
Septem dicier, ut veteres statuere poëtae,

Aeterno cunctas aevo qui nomine dignant,
Alcyone Meropeque, Celaeno Taygeteque,
Electra Steropeque, simul sanctissima Maia.
Hae tenues parvo labentes lumine lucent:
At magnum nomen signi clarumque vocatur,
Propterea quod et aestatis primordia clarat,
Et post, hiberni praepandens temporis ortus,
Admonet, ut mandent mortales semina terris.
Inde Fides positu leviter conversa videtur,
Mercurius parvis manibus quam dicitur olim
In cunis fabricatus in alta sede locasse.
Haec genus ad laevum Nixi delapsa resedit,
Atque inter flexum genus et caput Alitis haesit.
Namque est Ales avis, lato sub tegmine caeli
Quae volat et serpens geminis secat aëra pennis.
Altera pars huic obscura est et luminis expers:
Altera nec parvis nec claris lucibus ardet,
Sed mediocre iacit quatiens e corpore lumen.
Haec dextram Cephei dextro pede pellere palmam
Gestit: iam vero clinata est ungula vemens
Fortis Equi propter pinnati corporis alam.
Ipse autem labens multis Equus ille tenetur
Piscibus: huic cervix dextra mulcetur Aquari.
Serius haec obitus terrai visit equi vis,
Quam, gelidum valido de pectore frigus anhelans,
Corpore semifero magno Capricornus in orbe,
Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore currum.
Hoc cave te in pontum studeas committere mense:
Nam non longinquum spatium labere diurnum:
Non hiberna cito volvetur curriculo nox:
Humida non sese vestris Aurora querelis
Ocius ostendet, clari praenuncia solis:
At validis aequor pulsabit viribus Auster:
Tum fixum tremulo quatietur frigore corpus.
Sed tamen anni iam labuntur tempore toto,
Nec cui signorum cedunt neque flamina vitant
Nec metuunt canos minitanti murmure fluctus.

At nautae, fulicae similes mergoque natanti,
Anxia per totum iactantes lumina pontum,
Nequidquam nusquam parentia littora quaerunt,
Dum tenuis nigro tabula hos distinguit ab Orco.
Atque etiam supero navi pelagoque vacato
Mense, Sagittipotens Solis quum sustinet orbem.
Nam iam tum nimis exiguo lux tempore praesto est,
Hoc signum veniens poterunt praenoscere nautae:
Iam prope praecipitante licebit visere nocte, (76)
Ut sese emergens ostendat Scorpios alto,
Posteriore trahens plexum vi corporis arcum:
Sed Nepa non multum prior, at prior exit ab undis.
Iam supera cernes Arcti caput esse minoris,
Et magis erectum ad summum versarier orbem. (80)
Tum sese Orion toto iam corpore condit
Extrema prope nocte et Cepheus conditur ante
Lumborum tenus a palma depulsus ad umbras.
Hic, missore vacans, fulgens iacet una Sagitta,
Quam propter nitens pinnis convolvitur Ales: (85)
Haec clinata magis paullo est Aquilonis ad auras.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat
Igniferum mulcens tremebundis aethera pinnis,
Non nimis ingenti cum corpore, sed grave maestis
Ostendit nautis perturbans aequora signum. (90)
Tum magni curvus Capricorni corpora propter
Delphinus iacet, haud nimio lustratu' nitore,
Praeter quadruplices stellas in fronte locatas,
Quas intervallum binas disterminat unum.
Caetera pars late tenui cum lumine serpit. (95)
Illae, quae fulgent luces ex ore corusco,
Sunt inter partes gelidas Aquiloni' locatae,
Atque inter spatium et laeti vestigia Solis.
At pars inferior Delphini fusa videtur
Inter Solis iter, simul inter flamina venti, (100)
Viribus erumpit qua summi spiritus Austri.
Exinde Orion, obliquo corpore nitens,
Inferiora tenet truculenti corpora Tauri:
Quem qui suspiciens in caelum nocte serena

Late dispersum non viderit, haud ita vero
Caetera se speret cognoscere signa potesse.
Namque pedes subter rutilo cum lumine claret
Fervidus ille Canis stellarum luce refulgens.
Huic tegit obscurus subter praecordia venter:
Nec toto spirans rabido de corpore flammam
Aestiferos validis erumpit flatibus ignes:
Totus ab ore micans iacitur mortalibus ardor.
Sirion hunc Graeci praeclaro nomine dicunt.
Hic ubi se pariter cum Sole in lumina caeli
Extulit, haud patitur foliorum tegmine frustra
Suspensos animos arbusta ornata tenere.
Nam quorum stirpes tellus amplexa prehendit,
Haec augens anima vitali flamine mulcet:
At quorum nequeunt radices findere terras,
Denudat foliis ramos et cortice truncos.
Tendentem occiduas etiam hunc sentimus ad oras:
Caetera signandis sunt languida sidera membris.
Hunc propter subterque pedes, quos diximus ante,
Orioni' iacet levipes Lepus. Hic fugit ictus
Horrificos metuens rostri tremebundus acuti.
Nam Canis infesto sequitur vestigia cursu,
Praecipitantem agitans, oriens iam denique paullo,
Curriculum numquam defesso corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo
Conversam prae se portans cum lumine puppim:
Non aliae naves ut in alto ponere proras
Ante solent rostro Neptunia prata secantes,
Sed conversa retro caeli se per loca portat:
Sicut, quum coeptant tutos contingere portus,
Obvertunt navem magno cum pondere nautae
Adversamque trahunt optata ad littora puppim.
Sic conversa vetus super aethera vertitur Argo,
Atque usque a prora ad celsum sine lumine malum,
A malo ad puppim cum lumine clara videtur,
Inde gubernaclum disperso lumine fulgens
Clari posteriora Canis vestigia condit.
Exin semotam procul in tutoque locatam

Andromedam tamen explorans fera quaerere Pistrix
Pergit et usque sitam validas Aquilonis ad auras
Caerula vestigat finita in partibus Austri.
Hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces
Fluminis illustri tangentem pectore ripas.
Namque etiam Eridanum cernes in parte locatum
Caeli, funestum magnis cum viribus amnem,
Quem lacrimis maestae Phaëthontis saepe sorores
Sparserunt, letum maerenti voce canentes.
Hunc Orionis sub laeva cernere planta
Serpentem poteris proceraque vincla videbis,
Quae retinent Pisces, caudarum a parte locata
Flumine mixta retro ad Pistricis terga reverti.
Haec una stella nectuntur, quam iacit ex se
Pistricis spina evalida cum luce refulgens.
Exinde exiguae tenui cum lumine multae
Inter Pistricem fusae sparsaeque videntur
Atque Gubernaclum stellae, quas contegit omnes,
Formidans acrem morsum, Lepus: his neque nomen
Nec formam veteres certam statuisse videntur.
Nam quae sideribus claris natura polivit
Et vario pinxit distinguens lumine formas,
Haec ille astrorum custos ratione notavit
Signaque signavit caelestia nomine vero:
Has autem, quae sunt parvo sub culmine fusae,
Consimili specie stellas parilique nitore,
Non potuit nobis nota clarare figura.
Exinde, australem soliti quem dicere Piscem,
Volvitur inferior Capricorno versus ad Austrum,
Pistricem observans, procul illis Piscibus haerens.
At prope conspicies, expertes nominis omnes,
Inter Pistricem et Piscem, quem diximus, Austri
Stellas, sub pedibus stratas radiantis Aquari.
Propter Aquarius obscurum dextra rigat amnem,
Exiguo qui stellarum candore niteseit.
E multis tamen his duo late lumina fulgent:
Unum sub magni pedibus cernetur Aquari.
Quod superest, gelido delapsum flumine fontis,

Spiniferam subter caudam Pistricis adhaesit:
Hae tenues stellae perhibentur nomine Aquaï.
Hic aliae volitant parvo cum lumine clarae,
Atque priora pedum subeunt vestigia magni
Arcitenentis et obscurae sine nomine cedunt.
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus Austri,
Exiguo superum quae lumina tempore tranat:
Nam procul Arcturo est adversa parte locata.
Arcturo magnum spatio supera dedit orbem
Iuppiter: huic parvum inferiore in parte locavit.
Haec tamen aeterno invisens loca curriculo nox
Signa dedit nautis cuncti quae noscere possent,
Commiserans hominum metuendos undique casus.
Nam quum fulgentem cernes sine nubibus atris
Aram sub media caeli regione locatam,
A summa parte obscura caligine tectam,
Tum validis fugito devitans viribus Austrum:
Quem si prospiciens vitaveris, omnia caute
Armamenta locans, tuto labere per undas.
Sin gravis inciderit vehementi flamine ventus,
Perfringet celsos defixo robore malos,
Ut res nulla feras possit mulcere procellas,
Ni parte ex Aquilonis opacam pellere nubem
Coeperit et subitis auris diduxerit Ara.
Sin humeros medio in caelo Centaurus habebit
Ipseque caerulea contectus nube feretur,
Atque Aram tenui caligans vestiet umbra,
Ad signorum obitum vis est metuenda Favoni.
Ille autem Centaurus in alta sede locatus,
Qua sese clarum collucens Scorpius infert.
Hunc subter partem praeportans ipse virilem
Cedit, equi partes properans subiungere Chelis.
Hic dextram porgens, Quadrupes qua vasta tenetur,
Quam nemo certo donavit nomine Graium,
Tendit et illustrem truculentus caedit ad Aram.
Hic sese infernis e partibus erigit Hydra,
Praecipiti lapsu flexo cum corpore serpens.

Haec, caput atque oculos torquens ad terga Nepaï,
Convexoque sinu subiens inferna Leonis,
Centaurum leni contingit lubrica cauda:
In medioque sinu fulgens Craterra relucet.
Extremam nitens plumato corpore Corvus
Rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, Graio *Προκύων* qui nomine fertur.
Haec sunt, quae visens nocturno tempore signa
Aeternumque volens mundi pernoscere motum
Legitimo cernes caelum lustrantia cursu.
Nam quae per bis sex signorum labier orbem
Quinque solent stellae, simili ratione notari
Non possunt, quia, quae faciunt vestigia cursu,
Non eodem semper spatio protrita feruntur.
Sic malunt errare vagae per nubila caeli,
Atque suos vario motu metirier orbes.
Hae faciunt magnos longinqui temporis annos,
Quum redeunt ad idem caeli sub tegmine signum:
Quarum ego nunc nequeo totos evolvere cursus.
Verum haec, quae semper certo volvuntur in orbe
Fixa, simul magnos edemus gentibus orbes.
Quattuor, aeterno lustrantes lumine mundum,
Orbes stelligeri portantes signa feruntur,
Amplexi terras caeli sub tegmine fulti.
E quibus annorum volitantia lumina nosces,
Quae densis distincta licebit cernere signis.
Tam magnos orbes magno cum lumine latos,
Vinctos inter se et nodis caelestibus aptos,
Atque pari spatio duo cernes esse duobus.
At si nocturno convisens tempore caelum,
Quum neque caligans detersit sidera nubes,
Nec pleno stellas superavit lumine Luna,
Vidisti magnum candentem serpere circum.
Lacteus hic nimio fulgens candore notatur.
Is non perpetuum detexens conficit orbem:
Quattuor huic simili nitentes mole feruntur:
Sed spatio multum superis praestare duobus
Dicitur et late caeli lustrare cavernas.

Quorum alter tangens Aquilonis vertitur auras,
Ora potens Geminorum illustria: tum genus ardens
In sese retinens Aurigae portat utrumque. (255) 500
Hunc sura laeva Perseus humeroque sinistro
Tangit: at Andromeda hic dextra de parte tenetur,
Cui manus ad Boream, cubitus cui spectat ad Austrum,
Imponitque pedes duplices Equus: et simul Ales
Ponit avis caput et clinato corpore tergum 505
Anguitenens humeris connititur: illa recedens (260)
Austrum consequitur devitans corpore Virgo.
At vero totum spatium convestiet orbis
Magnu' Leo et claro collucens lumine Cancer,
In quo consistens convertit curriculum Sol 510
Aestivus, medio distinguens corpore cursus. (265)
Hic totus medius circo distinguitur: iste
Pectoribus validis atque alvo possidet orbem.
Hunc octo in partes divisum noscere circum
Si potes, invenies supero convertier orbe 515
Quinque pari spatio, partes tris esse relictas, (270)
Tempore nocturno quas vis inferna frequentat.
. . . . . .
. . . . . .
Alter ab infernis Austri convertitur auris.
Distribuens medium subter secat hic Capricornum,
Atque pedes gelidum rivum fundentis Aquari, 520
Caeruleamque ferae caudam Pistricis et illum (275)
Fulgentem Leporem, inde pedes Canis et simul amplam
Argolicam retinet crebro cum lumine Navem:
Tergaque Centauri atque Nepaï portat acumen:
Inde Sagittari defixum possidet arcum. 525
Hunc, a clarisonis auris Aquilonis ad Austrum (280)
Cedens: postremum tangit rota fervida Solis:
Exinde in superas brumali tempore flexus
Se recipit sedes: huic orbi quinque tributae
Nocturnae partes, supera tres luce dicantur. 530
Hosce inter mediam partem retinere videtur (285)
Tantus, quantus erit, collucens Lacteus orbis.
In quo autumnali atque iterum sol lumine verno

Exaequat spatium lucis cum tempore noctis.
Hunc retinens Aries sublucet corpore totus,
Atque genu flexo Taurus connititur ingens:
Orion claro contingens corpore fertur:
Hydra tenet flexu, Craterra et Corvus adhaeret:
Et paucae e Chelis stellae, simul Anguitenentis
Sunt genua et summi Iovis Ales nuncius instat:
Propter Equus capite et cervicum lumine tangit.
Hosce aequo spatio devinctos sustinet axis,
Per medios summo caeli de vertice tranans.
Ille autem claro quartus cum lumine circus
Partibus extremis extremos continet orbes,
Et simul a medio media de parte secatur,
Atque obliquus in his nitens cum lumine fertur,
Ut nemo, cui sancta manu doctissima Pallas
Sollertem ipsa dedit fabricae rationibus artem,
Tam tornare cate contortos possiet orbes,
Quam sunt in caelo divino numine flexi,
Terram cingentes, ornantes lumine mundum,
Culmine tansverso retinentes sidera fulta.
Quattuor hi motu cuncti volvuntur eodem.
Sed tantum supera terras semper tenet ille
Curriculum, oblique inflexus tribus orbibus unus,
Quanto est divisus Cancer spatio a Capricorno:
At subter terras spatium par esse necesse est:
Et quantos radios iacimus de lumine nostro,
Quis hunc convexum caeli contingimus orbem,
Sex tantae poterunt sub eum succedere partes,
Bina pari spatio caelestia signa tenentes.
Zodiacum hunc Graeci vocitant nostrique Latini
Orbem signiferum perhibebunt nomine vero:
Nam gerit hic volvens bis sex ardentia signa.
Aestifer est pandens ferventia sidera Cancer.
Hunc subter fulgens cedit vis torva Leonis,
Quem rutilo sequitur collucens corpore Virgo.
Exin proiectae claro cum lumine Chelae,
Ipsaque consequitur lucens vis magna Nepaï.
Inde Sagittipotens dextra flexum tenet arcum:

535 (290) 540 (295) 545 (300) 550 (305) 555 (310) 560 (315) 565 (320) 570 (325)

Post hunc ore fero Capricornus vadere pergit:
Humidus inde loci collucet Aquarius orbi.
Exin squamigeri † serpentes ludere Pisces:
Quis comes est Aries, obscuro lumine labens,
Inflexoque genu proiecto corpore Taurus (330)
Et Gemini clarum iactantes lucibus ignem.
Haec Sol aeterno convestit lumine lustrans,
Annua conficiens vertenti tempora cursu.
Hic quantum terris convexus pellitur orbis,
Tantumdem ille patens supera mortalibu' cedit. (335)
Sex omni semper cedunt labentia nocte,
Tot caelum rursus fugientia signa revisunt.
Hoc spatium tranans caecis nox conficit umbris,
Quod supera terras prima de nocte relictum
Signifero ex orbe est et signorum ordine fultum. (340)
Quod si Solis aves certos cognoscere cursus,
Ortus signorum nocturno tempore vises:
Nam semper signum exoriens Titan trahit unum.
Sin autem officiens signis mons obstruet altus
Aut adiment lucem caeca caligine nubes, (345)
Certas ipse notas caeli de tegmine sumens,
Ortus atque obitus omnes cognoscere possis.
Quae simul exsistant cernes, quae tempore eodem
Praecipitent obitum nocturno tempore nosces.
Nam simul ut supero se totum lumine Cancer (350)
Extulit, extemplo cedit delapsa Corona,
Et loca convisit cauda tenus infera Piscis.
Dimidiam retinet stellis distincta Corona
Partem etiam supera atque alia de parte repulsa est:
Quam tamen insequitur Piscis nec totus ad umbras (355)
Tractus, sed supero contectus corpore cedit.
Atque humeros usque a genibus clarumque recondit
Anguitenens validis magnum a cervicibus Anguem.
Iam vero Arctophylax non aequa parte secatur.
Nam brevior clara caeli de parte videtur, (360)
Amplior infernas depulsus possidet umbras.
Quattuor hic obiens secum deducere signa
Signifero solet ex orbi: tum serius ille,

Quum supera sese satiavit luce, recedit,
Post mediam labens claro cum corpore noctem.
Haec obscura tenens convestit sidera tellus:
At parte ex alia claris cum lucibus errat
Orion, humeris et lato pectore fulgens,
Et dextra retinens non cassum luminis ensem.
Sed quum de terris vis est patefacta Leonis,
Omnia, quae Cancer praeclaro detulit ortu,
Cedunt obscurata, simul vis magna Aquilaï
Pellitur ac flexo considens corpore Nixus
Iam supero ferme depulsus lumine cedit:
Sed laevum genus atque illustrem linquit in altum
Plantam. Tum contra exoritur clarum caput Hydrae
Et Lepus et Procyon, qui sese fervidus infert
Ante Canem: inde Canis vestigia prima videntur.
Non pauca e caelo depellens signa, repente
Exoritur pandens illustria lumina Virgo.
Cedit clara Fides Cyllenia, mergitur unda
Delphinus, simul obtegitur depulsa Sagitta,
Atque Avis ad summam caudam primasque recedit
Pinnas et magnus pariter delabitur Amnis.
Hic Equus a capite et longa cervice latescit:
Longius exoritur iam claro corpore serpens
Craterraque tenus lucet mortalibus Hydra.
Inde pedes Canis ostendit iam posteriores,
Et post ipse trahit claro cum lumine Puppim:
Insequitur labens per caeli lumina Navis,
Et quum iam toto processit corpore Virgo,
Haec medium ostendit radiato stipite Malum.
At quum procedunt obscuro corpore Chelae,
Exsistit pariter larga cum luce Bootes,
Cuius in adversum est Arcturus corpore fixus,
Totaque iam supera fulgens prolabitur Argo:
Hydraque, quod late caelo dispersa tenetur,
Nondum tota patet: nam caudam contegit umbra.
Anguitenens autem renovata luce refulget.
Iam dextrum genus et decoratam lumine suram
Erigit ille vacans vulgato nomine Nixus,

Qui Fidis Arcadicae semper confinia tangit:
Quem nocte exstinctum atque exortum vidimus una,
Persaepe ut parvum tranans geminaverit orbem.
Hic genus et suram cum Chelis erigit alte,
Ipse autem praeceps obscura nocte tenetur,
Dum Nepa et Arcitenens invisant lumina caeli:
Nam secum medium pandet Nepa, tollere vero
In caelum totum exoriens conabitur Arcus.
Hic tribus elatus cum signis corpore toto
Lucet, at exoritur media de parte Corona,
Caudaque Centauri extremo candore refulget.
Hic se iam totum caecas Equus abdit in umbras,
Quem rutila fulgens pluma praetervolat Ales.
Occidit Andromedae clarum caput et fera Pistrix
Labitur, horribiles epulas funesta requirens.
Hanc contra Cepheus non cessat tendere palmas:
Illa usque ad spinam mergens se caerula condit.
At Cepheus caput atque humeros palmasque reclinat.
Quum vero vis est vehemens exorta Nepaï,
Late fusa volat: [in terras labitur unda,
Orionque metu perculsus conditur una.
Pace huius liceat causam explicuisse timoris,
Virgo, tua: mihi, quaeso, veni placata, Diana.
Haec fama est hominum, haec] per terras fama vagatur:
Ut quondam Orion manibus violasse Dianam
Dicitur, excelsis errans in collibus amens,
Quos tenet Aegaeo defixa in gurgite Chius,
Bacchica quam viridi convestit tegmine vitis.
Ille feras vecors amenti corde necabat,
Oenopionis avens epulas ornare nitentes.
At vero, pedibus subito perculsa Dianae,
Insula discessit disiectaque saxa revellens
Perculit et caecas lustravit luce lacunas:
E quibus ingenti exsistit cum corpore prae se
Scorpius infestus praeportans flebile acumen.
Hic valido cupide venantem perculit ictu,
Mortiferum in venas figens per vulnera virus:
Ille gravi moriens constravit corpore terram.

Qua re cum magnis sese Nepa lucibus effert,
Orion fugiens commendat corpora terris. (435)
Tum vero fugit Andromeda et Neptunia Pistrix
Tota latet: cedit converso corpore Cepheus,
Extremas medio contingens corpore terras.
Hic caput et superas potis est demergere partes:
Infera lumborum numquam convestiet umbra. (440)
Nam retinent Arctoe, lustrantes lumine suras.
Labitur illa simul gnatam lacrimosa requirens
Cassiepia neque ex caelo depulsa decore
Fertur: nam verso contingens vertice primum
Terras, post humeris eversa sede refertur. (445)
Hanc illi tribuunt poenam Nereides almae,
Cum quibus, ut perhibent, ausa est contendere forma.
Haec obit inclinata: at pars exorta Coronae est
Altera, cum caudaque omnis iam panditur Hydra.
At caput et totum sese Centaurus opacis (450)
Eripit e tenebris, linquens vestigia parva
Antepedum contecta, simul cum lumine pandit:
Ipse feram dextra retinet, *sed caetera magni*
Exspectant Arcus ortum. Prolabitur inde
Anguitenens capite et manibus: profert simul Anguis
Iam caput et summum flexo de corpore lumen. (455)
Hic ille exoritur converso corpore Nixus,
Alvum, crura, humeros simul et praecordia lustrans,
Et dextra radios laeto cum lumine iactans.
Inde Sagittipotens superas quum visere luces
Institit, emergit Nixi caput, et simul effert (460)
Sese clara Fides et promit pectore Cepheus.
Fervidus ille Canis toto cum corpore cedit,
Abditur Orion, obit et Lepus abditus umbra,
Inferiora cadunt Aurigae lumina lapsu.
Crus dextrumque pedem linquens obit infera Perseus (465)
In loca, tum cedens a puppi linquitur Argo.
Inde obiens Capricornus ab alto lumine pellit
Aurigam instantemque Capram, parvos simul Haedos,
Et magnam antiquo depellit nomine Navem.
Obruitur Procyon: emergunt alite lapsu (470)

E terris Volucres: exsistit clara Sagitta.
At postquam superum convisit Aquarius orbem,
Australisque Arae surgit sanctissima sedes,
Seque humero et pedibus primis Equus exserit alte,
Centauri oppositam devolvit ad infera caudam
Nox caput et latos humeros et pectora magna
Non potis obscurare et Hydrae quae proxima collo est
Subducit spiram rutilantiaque ora recondit:
Caetera sed longum radianti lumine perstant,
Nec prius a superis cedunt cum Semifero oris
Omnia, quam surgant geminato corpore Pisces.
Surgit et Aegoceri vicinus ab aequore Piscis,
Parte alia exspectans instantis sideris ortum:
Sic humeri Andromedae, et cum lassis incluta palmis
Crura bipertito signorum tempore surgunt:
Quum primum planis Pisces orientur ab undis,
Andromedae dextras dubitur tibi cernere partes,
At laevas Aries linquens inferna locorum
Ostendit terris. Illo sub tempore ferme
Hesperii servantem Aram confinia ponti,
Perseaque usque humeros Eoa in parte videbis.
Hoc dubium est cessansne Aries praecordia Persei
Attrahat an Taurus: Tauro simul aethera lustrat.
Sed non desinere haec Tauro exoriente putarim:
Nam vicina illis Aurigae sidera fulgent,
Quem tamen haud totum dias in luminis oras
Taurus agit, Geminis sed enim completur in ipsis.
Sed duplices Haedi, et cum planta Capra sinistra
Cum Bove se tollunt: tunc terga immania Pistrix
Erigit et caeli splendentem in fornice caudam.
Occidit ipse etiam prima iam parte Bootes.
Quattuor hunc lato vix condunt sidera ponto,
Laevaque inocciduae constans subvolvitur Ursae.
Ambo pedes usque ad geminum genus Anguitenentis
Cedentes caelo atque immensa sub aequora lapsi,
Surgentes alibi poterunt monstrare Gemellos.
Iam lateri Pistrix nulli vicina videtur,
Mox visenda tamen, quum iam Fluvii agmina prima

In medio venient nautae cernenda profundo,
Qui signum exspectans magnum manet Oriona:
Nempe iter ut ratis et noctis mensura patescat,
Qualia plura hominum generi di signa dederunt. 765

III. PROGNOSTICA.

ARGUMENTUM NOBBII.

Hoc carmine *Φαινομένοις* subiuncto Aratus Eudoxo duce de orbibus caelestibus, de stellis singulorum quorumque signorum comitibus, de portentis, quae ipse *Διοσημεῖα* i. e. *Διός* s. caeli signa, Cicero et Avienus Prognostica nominant, deinceps exposuit. Haec Tullius, ut videtur, admodum adolescentulus interpretatus est (cf. de nat. deor. lib. II. ep. 41.) et aetate iam provectus fortasse recensuit (ad Att. lib. II. ep. 1.). Tulliani autem carminis exiguae sunt reliquiae: Vv. 132 sq. e Priscian. lib. X. cap. 2. §. 11. — V. 160. ex eiusd. lib. XVI. cap. 2. §. 16. et lib. XVIII. cap. 21. §. 172. — Vv. 177–182. e Cic. de divin. lib. I. cap. 7. §. 13. — Vv. 183–185. indid. cap. 8. §. 14. — Vv. 216 218. indid. cap. 9. §. 15. — Vv. 219–224. indid. cap. 8. §. 14. — Vv. 225 sq. indid. cap. 9. §. 15. — Vv. 322–324. indid. cap. 9. §. 15. Caetera cursivis expressa typis supplementa sunt Grotii.

Primum equidem modicae parent quum cornua Phoebes
Aequore ab Hesperio, nascentem cernere mensem est:
At quum prima deae tenuem lux emovet umbram,
Luna tibi quartam properabit reddere lucem.
Dimidia octavam, medium fax integra mensem 5
Denotat atque alias aliis variata figuris
Venturi numerum solita est narrare diei.
Nempe extrema tibi poterunt edicere noctis
Signiferi partes, magnum qui digerit annum.
Quin et plantandi cum tempore tempus arandi 10
Iuppiter e celso cunctis monstravit Olympo.
Navita venturos e caelo providet imbres,
Et catus in medio saevos timet aequore nimbos,
Arcturum observans, et caetera sidera ponto
Aut crepera luce aut primis exacta tenebris. 15
Scilicet haec longo rota fervida Solis in anno
Permeat, aut pelago candens quum surgit Eoo,
Aut ruber occidui quum mergitur aequoris undis,
Cuncta suam spectant dum caeli sidera lucem.

Scire tibi hoc facile est: namque istaec omnia monstrant
Bis quini atque novem Phoebei luminis orbes.
Quid ferat Orion a zona clarus ad imum
Iam nosti et rabido flagrantem Sirion aestu.
Iam varias sortes terrae et maris e Iovis astris
Nosse potes stellisque tridentiferi Neptuni.
His operam nava, nec sit tibi quaerere durum,
Si te sollicito cupias committere ponto,
Quae tibi vel fluctus vel venti flamina monstrent.
Est labor hic parvus: non praemia parva labori,
Grandiaque adsiduas edulcant gaudia curas.
Ipse etenim sese servat sibi, servat et illum,
Quem monet horrendum, sapiens, vitare periclum:
Saepe adeo navem pelago sub nocte serenam
Subducit, metuens venturam mane procellam.
Tertia nunc illam, nunc quarta aurora videbit:
Nunc subita incautos veniet super. Omnia nondum
Iuppiter humanum docuit genus: abdita caecis
Multa latent tenebris, quae, quum volet, ipse docebit
Altitonans, qui nos praeclaris undique signis
Adiuvat et sortis tradit monumenta futurae.
Multa monet facies aut dimidiata Dianae,
Aut utraque augens aut aucto lumine fulgens.
Multa etiam Eoa surgens Sol aureus ora,
Occiduamve petens: et sunt etiam altera signa,
Plurima quae noctu vel clara luce videntur.
Observa primum nitidae duo cornua Lunae,
Illam alias alio depingit lumine Vesper,
Et diversa redit variatae forma Dianae,
Quum primo crescit, quum quarta et tertia fulget.
Haec etiam instantem poterit tibi ducere mensem.
Tertia nam tenui, sed puro sidere fulgens
Suda erit: at raro paullum perfusa rubore
Ventosa est: nullo si cornua acumine surgant,
Quartaque quae sequitur crasso fax langueat igni,
Aut Austro aut pluviae properis obtunditur undis.
Quod si nec nutent nascentis cornua Lunae,
Tertia nec iaceat resupina per aethera Phoebe,

Cornua sed recte per caelum prona ferantur,
Cras Tartessiacis Zephyrus spirabit ab oris.
At quum recta etiam quarta sub luce renidet,
Collectam metues pluviam, tunc omnia nimbo
Fervere deciduo cernes. Cornu altius apte
Inflexum Borean, resupinum parturit Austros.
Sed si post triduum lunam ruber ambiat orbis,
Tempestas pelago, tempestas imminet agris:
Quoque rubor maior, maior solet esse procella.
Bis quum dimidio, quum pleno lumine fulget,
Aspice quum crescit, quum cornua prisca resumit,
Aspice: signa tibi color haud dabit irrita mensis.
Namque auram facies portendit pura serenam:
At quum tota rubet, furibundos indicat austros:
Imber erit, nigro si sit variata colore.
Tempora sed dandis non sunt paria omnia signis.
Nam quae quarta tulit Phoebe vel tertia, durant
Dimidiam ad Lunam, quae dimidia, omnia tendunt
Ad plenam, quae plena dedit, spectare videntur
Dimidiam rursum, et quae tunc praebentur ab illa,
Excipiet moribundi aut quarta aut tertia mensis.
Si parilis totam Latoida circulus ambit,
Aut terni geminive utraque ex parte locati,
Unicus aut ventos nobis aut indicat aethram:
Diruptus ventos evanidus indicat aethram,
Horriferos nimbos geminatus praemonet orbis,
Maioresque trahit triplicata corona procellas,
Maiores, si nigra iacet, si scinditur ultro.
Haec tibi vel mensis vel Phoebe menstrua dicent.
Nec Solem gemina spectare in littoris acta
Poeniteat: solem certissima signa sequentur:
Quum surget gelidis et quum se condet in undis.
Nolim interstinctam, quum deseret aequora, lucem
Cernere, si Soles optem radiare serenos,
Malim unum nullis maculis spectare colorem:
Si iuga demat equis pacato lumine Titan,
Blandus et Hesperium subeat sine nubibus aequor,
Pulcra serena die poteris sperare sequenti.

Non ita si recavus summo de margine surgat,
Fulgeat aut sparsis radiis, pars tendat ad Austrum,
Pars eat ad Borean mediusque renideat orbis,
Tunc aut suspectus tibi sit Notus aut gravis imber.
Ut videas, subsitne suo lux splendida Soli,
Inspice Solem ipsum — namque is certissimus auctor —,
Inspice, num rubeat, — fieri quod saepe videmus:
Creber enim educit contracta nube ruborem —
An niger obscuret faciem: niger indicat imbres,
Rubraque venturos species denunciat Euros.
Sin ruber incipiet color immiscerier atro,
Omnia tunc Borea pariter pluviaque videbis
Fervere: sin radiis coëant crescantque sub unum,
Quum pelago Titan terrisve admoverit orbem,
Aut lateat victus per nubila sive relicta
Nocte petens lucem seu noctem luce relicta,
Illa dies pluvias et quae nascetur ab illa
Proferet: Eoo nec si praeeuntia caelo
Nubila Sol radiis picto disiecerit astro,
Sis pluviae ignarus: si se Titanius orbis
Eoo late diffuderit aequore surgens,
Inde magisque magisque exsparsum contrahat ignem,
Dulcior aethra subest, pluvio se tempore quamquam
Abdiderit Phoebus: si caelo decidit imber,
Ex imbri alterius sortem te quaerere lucis
Nubilaque et solem moneo spectare cadentem.
Nam si nigrae obiens condatur carcere nubis
Phoebus et exiguo radii fulgore micantes
Immensum nebulis circumfundantur in orbem,
Non erit alterius melior fortuna diei.
Purus at Hesperias si Sol labatur in undas,
Quumque parat terris in aquas migrare relictis,
Vicinae rubeant nubes, non crastinus imber,
Non tibi nocturno est metuendus tempore nimbus.
Si Solis radii nigris absconsa tenebris
Marcentes nitido depromant lumina caelo,
Ut quum luna means Hyperionis officit orbi,
Stinguuntur radii caeca caligine tecti,

Aut Phoebo instantem tardanti reddere lucem,
Se toto fundant late ignea nubila caelo, 135
Non sicco praegnans arebit pulvere tellus,
Nec tibi, si, superis quum Sol est proximus oris,
Obscura radios praeeuntes luce videbis,
Sit pudor aut pluviam aut ventos vitare futuros.
Quoque adeo surgens primo iubar aequore condunt 140
Maiores tenebrae, maior supereminet imber.
Sin tenui lateant radii caligine, qualis
Est tenerae facies nebulae et subtilibus umbris,
Venturus rapidis Sol obscurabitur austris.
Sed neque, si cingat nigro splendore corolla, 145
Suda dabit, quoque est Solis vicinior astro,
Quo nigrior, peior: binae saevissima signa.
Aspice num, terras quum Sol petit aut petit undas,
Erubeant nubes — dixere παρήλια Graii —,
A Borea aut Austro aut a Borea et ab Austro: 150
Aspice et hanc secors non umquam neglige curam.
Namque utrumque facis, si nubila surgere cernes
Aemula Phoebeae mediumque apud aequora Phoebum,
Nulla mora est, subito densissimus ingruit imber.
Sin Boreas unam caeli sub culmina nubem 155
Emittat, metue a Borea, sin Auster, ab Austro.
Iunctus erit nimbus, si iunctae nubibus undae.
Quin etiam occidui spectabis littoris ora,
Certa tibi occidui monstrabit littoris ora.
At vero tenui caligans lumine Phatne *) 160
Signa dat in Cancro spectans Aquilonia flabra
Et geminae tenui stellae fulgore micantes:
Has non distantes nimium nimiumve propinquas
Dispescit spatium cubito non latius uno:
Illa subit Borean, subit haec vicinior Austrum. 165
Has Asinos dicunt, mediam Praesepe vocarunt,
Quod subito liquidas saepe evanescit in auras,

*) Apud Priscian. lib. XVI. cap. 2. §. 16. cl. ib. lib. XVIII. cap. 21. §. 172. legitur hic versus sic:
Ast autem tenui quae candent lumine Phatnae.

Quum caeli nituit genitabilis aura sereni,
Coniungens geminos subtracto sidere Asellos:
Postilla undosam poteris spectare procellam.
Si nigra sit Phatne, geminis color unus in astris
Si niteat, pluviis declivibus arva madebunt.
Si Boreae propior languenti torpeat igne
Nube latens caeca, niteat vicinior Austro,
Par metuisse Notum est: contra hic si marceat, ille
Fulgeat, a saevo ventos Aquilone notabis.
Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
Inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana salis niveo spumata liquore
Tristificas certant Neptuno reddere voces,
Aut densus stridor quum celso e vertice montis
Ortus adaugescit scopulorum saepe repulsus.
Rava fulix itidem fugiens e gurgite ponti
Nunciat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Cepphum etiam videas caelo volitare sereno
Contra venturos connixum corpore ventos:
Saepe feras anates cernas mergosve relicto
Aequore mox tremulis tellurem plangere pennis,
Ad iuga se supera montis distendere nubem:
Quin etiam pappi, senium canentis acanthae,
Dant venti indicium, numero quum forte videntur
Innumero placidi fluitare per aequora ponti.
Immo adeo ex illa, volitant qua dira per aestum
Fulgura, parte potes venturos noscere flatus.
Si videas stellas noctis volitare per umbram
Praecipites longosque a tergo albescere tractus,
Hoc iter emensi venient per inania venti.
Si varia varias videas ex parte cadentes
In terras ruere et caeli per nubila ferri,
Discordes tendent animae in diversa locorum,
Et vario humanas percellent flamine mentes.
Fulmen ubi ex Euro, fulmen volitabit ab Austro,
Et Zephyro horriferisque Arctoi Aquilonis ab auris,
Tunc nautae pavidos penetrat tremor algidus artus.

O utinam pelago ne tunc obsessus et imbre
Mixta perhorrescat densatis fulgura nimbis!
Saepe etiam pluvia poteris spectare futura
Nubila ceu lanae per caelum vellera ferri:
Tum gemino cingit caelum Thaumantias arcu
Aut aliqua atratam praeducit stella corollam:
Crebra etiam volucris falsas et crebra palustris
Haurit aquas potasque sitit vehementius undas.
Saepe etiam pluviae praenuncia venit hirundo,
Limosam tumido protundens ventre paludem.
Vos quoque signa videtis, aquaï dulcis alumnae,
Quum clamore paratis inanes fundere voces
Absurdoque sono fontes et stagna cietis.
Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen,
Et matutinis acredula vocibus instat,
Vocibus instat et adsiduas iacit ore querelas,
Quum primum gelidos rores aurora remittit,
Fuscaque non numquam cursans per littora cornix
Demersit caput et fluctum cervice recepit:
Mollipedesque boves spectantes lumina caeli
Naribus humiferum duxere ex aëre sucum.
Saepius et tectis effert penetralibus ova
Angustum formica terens iter, undique et albos
Mille pedes circa muros cernuntur iuli,
Quaeque nigrae veteres dixerunt viscera terrae.
Tunc quoque cristatae soboles gallina volucris
Ore pedes legit et crocitans e gutture rauco
Expressit sonitus undae stillantis in undam.
Corvus et atratis velata monedula pennis
Venturo terras madituras imbre monebunt,
Accipitrum in morem si magnis garrula turmis
Agmina concelebrent: gravibus vox aemula guttis
Corvorum pluvias praedixit saepe futuras,
Aut adeo streperas gaudens coniungere voces
Increpuit crociens densis exercitus alis.
Tunc mansuetae anates atque intra limina degens
Graculus adsiduis quatiunt suggrundia pennis:
Tunc fulicae magnis poscunt clamoribus undas.

Haec ne, si pluviae cupies cognoscere sortem,
Despicias, nec quum solito maioribus ausis
Purpureum muscae certant haurire cruorem,
Aut nocte incipiunt putres concrescere fungi
Ardenti in testa, gelidae vel tempore brumae
Nunc se submisit sublimes ardor in auras,
Et nunc deciduos ignes vomuere lucernae
Ampullis similes tenuesve a lumine summo
Dimanant radii, seu forte aestate serena
Conspicias densas anatum volitare catervas,
Aut igni appositas multo cum lumine cernis
Scintillare ollas et multo ex aere lebetes,
In cinerive vides rutilas carbone tepenti
Effervere notas, forma non dispare cenchris.
Haec catus observa et pluviam sperare memento.
Infima si montis videas sola cuncta tenebris
Et caeca obvolvi nebula summumque cacumen
Nulla nube premi, candenti fide sereno.
Fide sereno etiam ponti super aequora ferri
Nubila si cernas, sed nondum vergere in altum,
Ceu pelago eminulas videas consurgere rupes.
Quum renitet sudum, venturam inquire procellam:
Quumque procella furit, sudum: atque ante omnia Phatnen
Aspice, quae curvi conclusa est sidere Cancri,
Primum adeo abstersis quum fulget pura tenebris:
Hac pura subito tempestas horrida cedit.
Hinc tacitae in lychnis flammae blandumque susurrans
Noctua sub mediam noctem, marcescere sensim
Horrisonas monstrant hiemes, et vespere sero
Voce canens varia placidum cornicula carmen.
Rauca etiam primum soli tunc murmura corvi
Ingeminant et se magno post agmine iungunt,
Atque alacri subeunt nocturna cubilia turma
Cantantes multum: multum gaudere putares,
Sic laetos mixtim iactant super aethera cantus:
Et vel in aëriis ramis vel in arbore summa
Concutiunt reduces Eoo tempore pennas.
Tunc immensa gruum videas veniente sereno

Agmina prolixo ferri super aëra tractu,
Nec semel inceptum verso pede flectere cursum.
Si subito astrorum nitidum iubar obscuretur,
Nec densae abscondant atra caligine nubes,
Nec nebulis, nec sint victrici obnoxia lunae,
Inclita sed proprio marcescant sidera motu,
Tunc tibi non placidam promittit Iuppiter aethram,
Sed tristes auras, caeli regione sub una
Immotam videas illo quoque tempore nubem,
Praeterlapsam aliam atque aliam post terga sequentem.
Ibit et ad pastum magnis clangoribus anser,
Saecula passa novem cornix tibi signa procellae
Nocte dabit stridens serumque monedula cantans,
Et surgente die passer reliquaeque volucres
Aequora linquentes: tunc et spelaea subibit
Orchilus et recavas latebras anquiret eritheus,
Nocturnoque satur condetur graculus antro.
Quum fera tempestas instat, nullae undique ceras
Phoenicias variarum apium struxere catervae,
Mellifico ast intus sese accinxere labori:
Atque iter inceptum refugo per aperta volatu
Strymoniae rupere grues et terga dederunt.
Nec levis in placido quum fertur aranea caelo,
Aut invita nitet manantis flamma lucernae,
Aut tenuis cinerem percurrit fulgor ab igni,
Neglige saevam hiemem. Sed quid documenta futuri
Multa tibi referam? cinis — et quid vilius illo? —
Concretus nimium niveos denunciat imbres:
Praemonet hos et fax nocturni conscia pensi,
Quum milio paribus candent elychnia signis,
Tunc spisso veniet glacialis ab aethere grando,
Quum nitet extremus candenti lumine carbo,
Sed medius nebulae tenui velatur amictu.
Non caruit signis, quae non et fructibus, ilex,
Non nigra lentiscus: ne forsan inutilis aestas
Effluueret manibus, crebrum monuere colonum.
Quum nigra densatis curvatur glandibus ilex,
Invocat hibernae gelidissima tempora brumae.

Sin modicos radix emittat vivida fructus,
Nullo obsessa situ tellus florebit aristis,
Iam vero semper viridis semperque gravata
Lentiscus triplici solita est grandescere fetu,
Ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi:
Nam tres esse ferunt promendi vomeris horas,
Primus habet primam fructus mediusque secundam,
Tertius extremo fetus respondet aratro.
Si gravida egregios glandis lentiscus acervos
Proferat, hoc largas sperabis ab omine messes,
Et modica modicam, parca praenoscere parcam
Glande potes: terno pariter quae tempore floret
Squilla tibi dicet, quo surgant mergite culmi.
Nam quaecumque avidum lentiscus feta colonum
Praemonuit, squillae poterunt tibi dicere flores.
Si crebra autumno videas pereunte moveri
Agmina vesparum, subitae se frigore brumae,
Ante etiam Hesperio quam surgant Pleiades ortu,
Praecipitant densoque ruit cum turbine vortex.
Si porcae turpes et oves gracilesque capellae
Exspectare mares aveant genitalibus arvis,
Concubitusque novos semper iam nota voluptas
Sollicitet, simili brumam ratione notabis.
Si videt in Venerem tardas, nec sponte moveri
Securas nimium generis, cui pallia desunt,
Gaudet inops, hiemes iussus sperare serenas,
Gaudet et adsueta gruibus venientibus hora
Tempora qui servat, tardis et tardus arator:
Namque grues venturae imitantur tempora brumae:
Si subito veniunt densisque per aëra turmis,
Immitis festinat hiems: sit tardius illae
Agmine non uno, non uno tempore tendunt,
Lenis hiems serum veniens sata sera iuvabit:
Si gravido autumno pecudes et bucera saecla
Effodiant pedibus glaebas obnixaque vento
Sustentent capita, horrendis furibunda procellis
Surgit hiems, nostros fugiet quum lucida visus
Pleïas et miseros vexabit bruma colonos,

Non tenerae plantae, flavo non utilis arvo.
Quin potius totis iaceat nix plurima terris,
Quum nondum grandes culmus distinxit aristas,
Ut beet agricolam multo cum fenore tellus.
Nolim equidem gemini pluresve unusve cometes
Flammiferum ducant spatioso limite crinem,
Ne sitiat toto tellus male fertilis anno:
Nec qui continuam proscindit vomere terram,
Si forte emittat volucres circumflua multas
Insula, laetetur: timeat magis: obsita multo
Ne squalore seges vanis eludat avenis
Spes tumidas domini: sed ubi conspexerit illas,
Gaudeat upilio, quando tunc lacte recenti
Implebunt multum niveae mulctralia vaccae.
Sic, miserandum! alios alienis vivere damnis
Nos voluere dei et semper contraria vota
Fundere et exiguis vanas spes pascere signis.
Venturas hiemes pecoris didicere magistri,
Quum depulsi ovium properant ad pabula fetus,
Lanigerique duces pecoris cum fortibus agnis
Innixi gemino ludunt per compita cornu
Hirsutosque pedes multo cum pulvere iactant,
Cornigeri binos ductores, quattuor agni,
Aut ubi iam sero processit Vesper Olympo,
Inviti stabulum repetunt atque obvia carpunt
Gramina nec missos curant in terga lapillos.
Saepe etiam instantem minitari dira procellam
Ruricolae docuere boves, quum lingere temptant
Posteriora pedum glabris vestigia linguis,
Aut dextrum in stabulo ponunt latus: hisce magistris
Stivae opus inceptum differt longaevus arator.
Saepe etiam insolito mugitu pascua complent,
Quum stabula et notos repetunt armenta penates,
Floridaque invitae linquentes prata iuvencae
Ante feras cupiunt ventrem saturasse procellas:
Nec levis iliceis nimium capra dedita ramis
Suda monet, multo nec circumfusa luto sus.
Si secum in campis ululet solusque pererret

Arva ignota lupus, quem dira coëgit egestas
Non vitare homines propiusque accedere suasit
Mendico similem et dignam conquirere praedam,
Tertius aequoreis quum surget Lucifer undis,
Horrida tempestas instat: sic caetera cuncta
Ventique pluviaeque et saevae signa procellae
Ipsa sequensve dies aut tertia perficit Eos.
Quin etiam parvos, despecta animalia, mures
Confremere et laetas visos ductare choreas
Usibus edocti non contempsere priores
Sollicitosque canes: gemino pede nam sola terrae
Dum canis infestat, saevas praenunciat auras.
Tunc etiam aequoreis exsurgit Cancer ab undis,
Solus et in sicca secum spatiatur arena:
Inde domus socii mures e mollibus herbis
Componunt pedibus lectos pluviamque futuram
Venturasque hiemes gaudent eludere somnis.
Haec ne despicias: sed signum iungere signo
Esto memor: geminis rem praesignantibus unam,
Spes subeat: ternis rata sit fiducia signis.
Quin et praeterito quaecumque notaveris anno,
Confer et observa, quis sidera quaeque diebus
Humanos fugiant visus fugiantve tenebras,
Quidve astrum moneat: nec sit tibi quaerere durum,
Quid vel nascenti primum vel quarta cadenti
Mense ferat: luces namque hae ceu vincula menses
Connectunt geminos atque octo noctibus aether
Lubricus est, tecta Phoebe quum luce laborat.
Quae tu si totum fueris speculatus in annum,
Certa tibi certum promet praesagia caelum.

IV. CICERONIS ARATEORUM FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

1. In montes patrios et ad incunabula nostra.
[Cicero ad Att. lib. II. ep. 5. §. 3. Vide tamen infra p. 342.]

2. Caprigeni pecoris custos de gurgite vasto.
[Priscianus lib. VI. cap. 1. §. 3. p. 196, 10. Hertz. e Cic. Progn.]

3. Quem neque tempestas perimet neque longa vetustas

Interimet, stinguens praeclara insignia caeli.
[Idem lib. X. cap. 2. §. 11. p. 480. ed. Krehl.]

4. Navibus absumptis fluitantia quaerere aplustra.
[Idem lib. VII. cap. 15. §. 74. p. 342. ed. Krehl.]

V. UXORIUS. VI. NILUS.

ARGUMENTUM NOBBII.

Iul. Capitolinus in Gordian. cap. 3. Adolescens, inquit, quum esset Gordianus — poëmata scripsit, quae omnia exstant, et cuncta illa, quae Cicero ex Demetrio et Arato, et Alcyonas et Uxorium et Nilum, quae quidem ad hoc scripsit, ut Ciceronis poëmata nimis antiqua viderentur. Quid? ex Demetrio comico comoediam, ut Kordesio videtur? At, si fides est Salmasio et Casaubono, Capitolinus scripsit: cuncta illa, quae Cicero edidit, Marium et Aratum et Alcyonas et Uxorium et Limona.

VII. LIMON.

ARGUMENTUM NOBBII.

Hoc carmine Tanaq. Faber Ciceronem suspicatur complexum esse epigrammata in viros clarissimos. Hoc epigramma in P. Terentium, quod in Terentii vita, quae Suetonium habet auctorem, c. 5. exstat, fuerunt qui a nescio quo grammatico confictum putarent. Sed hoc ipsum non modo C. Iul. Caesar imitatus est eodem usus exordio (cf. Sueton. l. c.), sed etiam Ausonius in Protreptico:

Tu quoque, qui Latium lecto sermone, Terenti —

Tu quoque, qui solus lecto sermone, Terenti,
Conversum expressumque Latina voce Menandrum
In medio populi sedatis vocibus effers,
Quidquid come loquens atque omnia dulcia dicens.
[Suetonius vita Terent. cap. 5.]

VIII. MARIUS.

ARGUMENTUM NOBBII.

Marium municipalem suum Cicero cecinit non multo ante quam libros de Legg. scribere instituerat, (v. M. Haupt in Verhandd. d. k. sächs. Ges. der Wissenschaften II. 54. a. 1847.) fere 698 p. u. c. (cf. Corrad. Quaestur. p. 262. Ern.)

1. Nuncia fulva Iovis miranda visa figura.
[Cicero de legg. lib. I. cap. 1. §. 2.]

2. Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
Arboris e trunco serpentis saucia morsu,
Subrigit ipsa feris transfigens unguibus anguem

Semianimum et varia graviter cervice micantem,
Quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
Iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
Abiicit efflantem et laceratum adfligit in unda
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pinnis lapsuque volantem
Conspexit Marius, divini numinis augur,
Faustaque signa suae laudis reditusque notavit,
Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.

[Cicero de divin. lib. I. cap. 47. §. 106.]

3. Tunc se fluctiseco tradit mandatque paroni.

[Isidorus orig. lib. XIX. cap. 1. §. 20.]

IX. DE SUO CONSULATU.

De hoc Ciceronis scripto Nobbius hoc fere adnotat: *Cicero de consulatu suo s. de rebus, quas consul anno p. u. c.* 691. *gesserat, ipse primum Graece scripsit commentarium ante mensem Iunium anni p. u. c.* 694. (*conf. ad Att. lib. II. ep.* 1. §. 1. *et Dio lib. XLVI. cap.* 21.), *mox Latinum carmen, ut videtur, tripertitum* (*vid. ad Att. lib. I. ep.* 19. §. 8.) *cecinit. Scripsit iisdem de rebus etiam epistolam ad Pompeium, quam scholiasta Bob.* (*ad or. pro Cn. Plancio cap.* 34.) *voluminis instar fuisse testatur* (*conf. Cic. or. pr. Sulla cap.* 24.). *Commentarium autem ἱστορικὸν magis quam ἐγκωμιαστικὸν fuisse ipse ibidem significat. Et quantam Plutarchus ei fidem habuerit videre licet e Caesaris vit. cap.* 8. *Caeterum de Ciceronis consulatu Atticus eodem tempore Graece exposuit. Idem ut Posidonius Rhodius faceret, optare se professus est Cicero ad Att. lib. II. ep.* 1. *Ut iisdem de rebus memoriae proderet, Luceium pulchella illa, quam ipse quidem praedicat, epistola* (*ad fam. lib. V. ep.* 12.) *flagitavit anno p. u. c.* 798.

LIBER I.

Servius ad Virg. Ecl. VIII. v. 105 sq.: Adspice, corripuit tremulis altaria flammis Sponte sua etc. haec adnotat: Sine igne subito ex ipsis cineribus flamma emersit. Hoc uxori Ciceronis dicitur contigisse, quum post peractum sacrificium libare vellet in cinerem, ex ipso cinere flamma surrexit, quae flamma eodem anno consulem futurum ostendit eius maritum, sicut Cicero in suo testatur poëmate.

LIBER II.

Libro II. Cicero Uraniam Musam loquentem induxit (de div. lib. I. cap. 11. §. 17. conf. ad Q. fratr. lib. II. ep. 9. §. 1.). Ibidem (ad

Q. fr. lib. I.) si titulus libri Malespinae coniectura recte est restitutus, extremi libri (II. an tertii incertum) memoratur oratio Iovis.

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
Vertitur et totum collustrat lumine mundum,
Menteque divina caelum terrasque petissit:
Quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
Aetheris aeterni saepta atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus cursusque vagantes
Nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
Quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Re vera certo lapsu spatioque feruntur,
Omnia iam cernes divina mente notata.
Nam primum astrorum volucres te consule motus
Concursusque graves stellarum ardore micantes
Tu quoque, quum tumulos Albano in monte nivales
Lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
Vidisti et claro tremulos ardore cometas,
Multaque misceri nocturna strage putasti:
Quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
Quum claram speciem concreto lumine luna
Abdidit et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuncia belli,
Quae magnum ad columen flammato ardore volabat,
Praecipites caeli partes obitusque petissens,
Aut quum terribili percussus fulmine civis
Luce serenanti vitalia lumina liquit,
Aut quum se gravido tremefecit corpore tellus?
Iam vero variae, nocturno tempore visae,
Terribiles formae bellum motusque monebant:
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant tristes minitantia casus:
Atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
Haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
Ipse deum genitor caelo terrisque canebat.
Nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo

Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.
Tum species ex aere vetus generosaque Nattae
Concidit elapsaeque vetusto numine leges,
Et divum simulacra peremit fulminis ardor.
Hic silvestris erat Romani nominis altrix,
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
Uberibus gravidis vitali rore rigabat:
Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non artis scripta ac monumenta volutans
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa ab stirpe profectam
Vitare ingentem cladem pestemque monebant,
Vel legum exitium constanti voce ferebant,
Templa deumque adeo flammis urbemque iubebant
Eripere et stragem horribilem caedemque vereri,
Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
Ni post excelsum ad columen formata decore
Sancta Iovis species claros spectaret in ortus.
Tum fore ut occultos populus sanctusque senatus
Cernere conatus posset, si solis ad ortum
Conversa inde patrum sedes populique videret.
Haec tardata diu species multumque morata
Consule te tandem celsa est in sede locata:
Atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat scaeptra columna,
Ac clades patriae flamma ferroque parata
Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,
Qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
Praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
Praecipue coluere vigenti numine divos.
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
Otia qui studiis laeti tenuere decoris,
Inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo
Fuderunt claras fecundi pectoris artes.

E quibus ereptum primo iam a flore iuventae 75
Te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriae vocis studiis nobisque sacrasti.
[Cicero de div. lib. I. cap. 11—13. §. 17—22. Lactantius inst. div. lib. III. cap. 17.]

Atque animo pendens nocturna eventa timebat.
[Nonius p. 204.]

Quorum luxuries fortunae censa peredit.
[Idem p. 202.]

LIBER III.

Interea cursus, quos prima a parte iuventae,
Quosque adeo consul virtute animoque petisti,
Hos retine atque auge famam laudesque bonorum.
[Cicero ad Att. lib. II. ep. 3. §. 3.]

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

In montes patrios et ad incunabula nostra.
[Cicero ad Att. lib. II. ep. 5. §. 3. Vide supra p. 337.]

DE SUIS TEMPORIBUS.

De suis temporibus Cicero tres carminum libros se scripsisse ipse testis est (ad fam. lib. IX. ep. 9.) Hos meritorum Lentuli erga se et suae in hunc pietatis testes esse voluit. Itaque non de consulatu tantum, sed etiam de exsilio et de reditu in patriam suo his in libris cecinisse putandus est. Eorumdem autem confectio cadit in annum p. u. c. 700., quo coss. fuerunt Domitius et Appius Pulcher. NOBB.

1. Cedant arma togae, concedat laurea laudi.
[Quinctilianus lib. XI. cap. 1. §. 24. Cicero de off. lib. I. cap. 22. §. 77. Idem in Pison. cap. 3. §. 73 sq. Idem Philipp. II. cap. 8. §. 20. Pseudocicero in Sallust. cap. 2. §. 7. Pseudosallustius in Cic. cap. 3. §. 6. Servius ad Virg. Aen. lib. I. v. 1. Plutarch. compar. Cicer. cum Demosth. cap. 2.]

2. O fortunatam natam me consule Romam!
[Quinctilianus l. c. Idem lib. IX. cap. 4. §. 41. Iuvenalis Sat. X. v. 122. Pseudosallustius in Cic. cap. 8. §. 5. Pseudocicero in Sallust. cap. 2. §. 7. Diomedes lib. II. p. 461.]

3. *Iovem illum, a quo in concilium deorum advocatur.* [Quinctilianus lib. XI. cap. 1. §. 24.]

4. *Minerva, quae artes eum docuit.* [Idem l. c.]

X. ALCYONES.

ARGUMENTUM NOBBII.

Iul. Capitolinus in Gordianis cap. 3. carmen Tullianum hoc titulo inscriptum memorat. Nonius (p. 65.) hos servat versiculos, quorum priorem Ciceronis editores olim incepere: Alcyon hunc genuit — recentiores de coniectura: Alcyonem genuit — Olivetus Alcyon nomen pro libri titulo habuit, prioris versus principium deesse arbitratus. Sermo est autem, ut videtur, de Ceyce, coniuge Alcyones.

.... hunc genuit, claris delapsus ab astris,
Praevius Aurorae Solis Noctisque satelles.

XI. ELEGIA TAMELASTIS.

ADNOTATIO NOBBII.

Haec elegia nescio quo modo Tamelastis inscripta est uno teste Servio, in cuius quidem Mss. aliis Thamelastis, in aliis Temelastis, in aliis Talemgais legitur. Nec certius est qua de re illa composita fuerit. Si tamen ex unico, qui superstes est, versiculo de totius argumento carminis concludere licet, Cicero de profectione quadam sua aut in itinere versus fecit. De qua profectione cecinerit non ausim dicere. Quem ad modum enim prima illa profectio, Sullae, ut quibusdam placet, vel valetudinis, secunda Clodii, tertia Caesaris, quarta Antonii causa suscepta, sic ipsa illa in Parthos expeditio, cuius fructu caruit, Ciceroni elegiae componendae occasionem praebere potuit.

Iam mare Tyrrhenum longe penitusque palumbes
Relliquit. —

[Servius in Virgil. Eclog. I. v. 58.]

EPIGRAMMA IN TIRONEM.

[Plin. lib. VII. ep. 4.]

Hoc tanti fecit Plinius, quod lascivi generis fuisse scribit, epigramma, ut id ipse compluribus versibus epigrammate celebraret.

I. FRAGMENTA LIBRORUM INCERTORUM.

Reliquam iam fragmentorum Tullianorum farraginem, quoniam in hac scriptorum Ciceronianorum recognitione id agere non poteramus, iam auctore potissimum Nobbio, qui in conquirendis his fragmentis multum operae studiique posuit, exhibebimus, quem ad modum ante nos etiam Orellius fecerat. Resecanda tamen plura sunt, quae plene in integris Ciceronis libris habentur. Nobbius autem de universa re haec adnotavit:

Hoc capite omissi sunt loci olim inter huius generis fragmenta perperam relati, qui ut ab aliis scriptoribus adferuntur, ita etiam hodie in integris Ciceronis libris leguntur. Omissa sunt etiam ea fragmenta, quae supplendis quum aliis tum illis, quas haec aetas rursus in lucem protraxit, librorum reliquiis adhibita erant ab editoribus. Illius generis fragmenta haec sunt: 1) *Quinctil. lib. V. cap.* 11. §. 28.: Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor etc. *de Inv. lib. I. cap.* 31. 2) *Gell. lib. III. cap.* 31. Mausolus etc. *Tuscul. lib. III. cap.* 31. 3) *Lact. lib. I. cap.* 15. Atque adeo in plerisque civitatibus etc. *de nat. deor. lib. III. cap.* 10. §. 50. 4) *Non. p.* 279. Existimavi honestissime etc. *Off. lib. III. cap.* 1. §. 4. 5) *Lact. lib. V. cap.* 11. Etenim si nemo est, qui non mori malit etc. *Hunc locum Patricius ex Off. lib. III. cap.* 20. §. 12. *sumptum recte iudicat, Maius de re publ. lib. IV. cap.* 1. *numero tertium posuit.* 6) *Augustin. de vit. beat. conf. de re publ. lib. I. cap.* 17. 7) *Philargyr. Georg. lib. III. v.* 125. de accusatore lege quinta dicta — *Haec verba litterarum compendio consignata ita ab ICto videntur male explicata. Est enim Lex quinta D. de iure accusandi* (*lib. XLVII. tit.* 15.) *Eadem Maius sic legit* (*de re publ. lib. II. cap.* 37.) de dictatore L. Quinctio dicto. 8) *Augustin. — de re publ. lib. IV. cap.* 1. 9) *Serv. — de re publ. lib. IV. cap.* 3. 10) *Seneca de re publ. lib. IV. cap.* 9. 11) *Donat. — de re publ. lib. IV. cap.* 11. 12) *Serv. — de re publ. fragm. inc. lib.* 13) *Ammian. Marcell. — de re publ. fragm. inc. libr. ed. Mai. Sed eumdem locum Patricius verbis paullum commutatis in or. post red. ad Quir. cap.* 1. §. 1. *repperisse sibi visus est.* 14) *Hieronym. — Cic. de gloria fr.* 3. 15) *Quinctil.* Hoc miror enim querorque etc. — *Cic. Or. pro Scaur. cap.* 45. 16) *Isidor. — e Cic. Mario fr.* 3. 17) *Donat. in Ter. Andr. act. III. sc. I. v.* 12. Non solum videam — sentiam. *Conf. Cic. I. Catil. cap.* 3. §. 8. *Relicti sunt ii tantum loci, qui quibus e Ciceronis libris repetiti esse videantur ascripsi. His denique accedunt pauci quidam loci, qui Ciceroni quidem tribuuntur ab auctoribus, sed neque in scriptis eius legi videntur neque in fragmentorum numero recenseri solent.*

I. E RHETORICIS.

1. Meliora unguenta sunt, quae terram, quam quae crocum sapiunt. [Plinius H. N. lib. XIII. cap. 4. (3.) lib. XVII. cap. 5. conf. Cic. de or. lib. III. cap. 25. §. 99.]

2. *Et Cicero quidem in Rhetoricis* iudicium subiecit inventioni. [Quinctilianus lib. III. cap. 6. §. 64.]

3. *Cicero certe* Graecorum Metrodorum Scepsium et Empylum Rhodium nostrorumque Hortensium *tradidit* quae

cogitaverant ad verbum rettulisse. [Quinctilianus lib. X. cap. 6. §. 4.]

4. Si calor ac spiritus tulit, frequenter accidit ut successum extemporalem consequi cura non possit. Deum tunc adfuisse, quum id evenisset, veteres oratores, *ut Cicero ait*, dictitabant. [Idem lib. X. cap. 7. §. 13.]

5. Neque fere tam est ullus dies occupatus, ut nihil lucrativae, *ut Cicero Brutum facere tradit*, operae ad scribendum aut legendum aut dicendum rapi aliquo momento temporis possit. Si quidem C. Carbo etiam in tabernaculo solebat hac uti exercitatione. Ne id quidem tacendum, *quod eidem Ciceroni placet*, nullum nostrum usquam negligentem esse sermonem: quidquid loquemur ubicumque sit pro sua scilicet portione perfectum. [Idem lib. X. cap. 7. §. 27 sq.]

6. Iudicis vultus saepe ipse rector est dicentis, *ut Cicero praecipit.* [Idem lib. XII. cap. 10. §. 56.]

7. *Quis nostrum, quamvis sit ingeniosus, poterit omnia comprehendere, quum eloquentissimus orator de rhetorica et iuris scientia disputans dixerit:* pauci unum possunt, utrumque nemo. [Hieronymus Dial. cum Pelagian. II. p. 703. ed. Vallarsii.]

8. Id esse optimum, quod quum te facile credideris consequi imitatione, non possis. [Quinctilianus lib. XI. cap. 1. §. 92. Similia Spaldingius adfert ex orat. cap. 23. et 28. Adde cap. 7. extr. et Tusc. lib. II. cap. 1. §. 3.]

9. .... non id egisse, ut ita diceret, quo modo se quilibet posse confideret, sed quo modo nemo. [Idem l. c.]

II. EX ORATIONIBUS.

1. Quod hoc loco ex Augustini lib. *de civ. dei* lib. XIX. cap. 5. Tom. V. p. 1154. adferebatur fragmentum: Nullae sunt occultiores insidiae — explorare potueris, id totidem litteris legitur, ut vidit iam C. Beierus, apud Cic. *Accus.* lib. I. cap. 15. §. 39.

2. Gladiatores invisos habemus, si omni modo vitam impetrare cupiunt. [Seneca de tranq. cap. 11. quem locum Lipsius refert ad Milonianam, in qua certe similia leguntur cap. 34. §. 92.]

3. Nihil *Tullius ait* esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur vel

iniuria hominum vel ipsa confectrice rerum omnium vetustate. [Lactantius inst. lib. VII. cap. 11. conf. Cic. pro Marcell. cap. 4. §. 11.]

4. .... quum parcere vel laedere potuisset (*Tullius*), *ut ipse adfirmat*, ignoscendi quaerens causas, non puniendi occasiones, quod iudicis lenti et considerati est proprium. [Ammianus Marcellinus lib. IX. cap. 12. Hoc fragmentum Beierus ad orationem Metellinam referendum censuit.]

5. At huius sceleratissimi opera, qui fuit lucus religiosissimus, nunc est locus desertissimus: nimirum quoniam traditam sibi publicorum custodiam sacrorum non honori, sed oneri esse existimavit. Rutilius Lup. cap. 3. p. 12 sqq. ed. Ruhnk. Charisius lib. IV. p. 251. Diomedes lib. II. p. 441. Clodium fortasse significat. Caeterum conf. II. Verr. lib. IV. cap. 48., ubi similis est ploce.]

6. Quamquam illa non poena, sed prohibitio sceleris fuit. [Quinctilianus lib. IX. cap. 2. §. 18. Rufinianus cap. 14. p. 208.]

7. Miror quid sit, quod pater tuus, homo constantissimus, te nobis varium reliquit. [Varium Huetius Servilium Isauricum dici putat, hominem vestigiis variolarum et animi varietate insignem. — Quinctilianus lib. VI. cap. 3. §. 48. supra in iocis.]

8. Neque enim poterat indicio et his damnatis, qui indicabantur. — Venit ex Asia. Hoc ipsum quam bonum? — Tribunus pl. venit ex Asia. Verum tamen venit. [Idem lib. IX. cap. 3. §. 42 sq.]

9. Mitto illam primam libidinis iniuriam. [Quinctilianus lib. IX. cap. 2. §. 47.]

10. Ne illa quidem testimonia recito, quae dicta sunt de sestertiorum septingentis millibus. [Idem ibid.]

11. .... possum dicere. [Idem ibid.]

12. Unum etiam mihi reliquum huius modi crimen est. [Idem lib. IX. cap. 2. §. 60.]

13. Aliud ex alio succurrit mihi. [Idem ibid.]

14. Non nimium dura archipiratae. [Idem lib. IX. cap. 4. §. 64.]

15. Illud scimus, ubicumque sunt, esse pro nobis. [Idem lib. IX. cap. 4. §. 100.]

16. Quamquam sentio quanta hoc cum offensione dicturus sim dicendum est. [Aquila p. 143. Ruhnk.]

17. Infirmo corpore atque aegro, colore, ut ipse iudicare p. u. [Iulius Rufinianus p. 197. Ruhnk.]

18. Hoc miror enim querorque quemquam hominum ita pessum dare alterum verbis velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget. [Quinctilianus lib. VIII. cap. 6. §. 47. Hoc fragmentum Beiero auctore ad Scaurianam relatum est.]

19. Provincias inter se partiverant. [Pompeius p. 310. Conf. Val. Prob. p. 1483.]

III. *A.* E LIBRIS DE PHILOSOPHIA SCRIPTIS.

1. ... non Ciceroniana simplicitate, qui de re publica Platonis se comitem profitetur, in Consolatione filiae Crantorem, *inquit* (*Cicero*), sequor, item Panaetium de officiis. [Plinius H. N. Praef. §. 22. Haec verba haud dubie aut ex aliquo prooemio aut ex epistola ducta mihi videntur.]

2. Quoniam utraque earum sententiarum (*de morte et de immortalitate*) doctissimos habuit auctores, nec quid certi sit divinari potest. [Lactantius inst. lib. VII. cap. 8. §. 9.]

3. Cicero dicit Hippocratem nobilissimum medicum scriptum reliquisse se quosdam fratres, quum simul aegrotare coepissent et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos esse suspicatum. [Augustinus de civ. dei lib. V. cap. 2. Tom. V. p. 282. Hunc locum Bremius e princip. cap. 2. de fato haustum esse suspicatur. Ill. autem Clarus per litteras mihi aperuit Ciceronem sibi videri festinanter rettulisse sententiam Hippocratis, qui de simili quidem duorum fratrum morbo memoriae prodat, neque vero e morbi similitudine concludat eosdem esse geminos — de morbis vulgaribus lib. I. Sect. VII. p. 31. C. D. ed. Foes. NOBB.]

4. Romam conditam Olympiadis sextae anno tertio .... [Solinus cap. 1. p. 2. ed. Salm. conf. de re publ. lib. II. cap. 10.]

5. *Haec est illa* lex dei, *ut a Cicerone dictum est* (in IV. fortasse de re publ. libro, sed vid. Mai. p. 271.), praeclara et divina, semper quae recta et honesta iubet, vetat prava et turpia: cui parentem sanctissimae ac certissimae legi iuste ac legitime necesse est vivere. [Lactantius inst. lib. VI. cap. 24. §. 29.]

6. Philosophiam di paucis quibusdam veram dederunt. [Fragmentum, ut videtur, Hortensii. Augustinus de civ. dei lib. XXII. cap. 22. Tom. V. p. 1375.]

7. . . . . infelices esse eos, qui omnia sibi licere existimarent. [Ammianus Marcellinus lib. XXVI. cap. 10. §. 12.]

8. O miserum, cui peccare licebat! [Augustinus de civ. dei lib. V. cap. 27. Tom. V. p. 334. Marcianus Capell. p. 426. conf. Tusc. lib. V. cap. 19.]

[9. Quod e Quinctil. lib. IX. cap. 4. §. 104. hic vulgo ponitur fragmentum: omnes prope cives virtute, gloria, dignitate superabat, id totidem litteris legitur apud Cic. *pro M. Caelio* cap. 14. §. 34., ut hic omittendum sit. KLOTZ.]

10. Sic in hac calamitosa fama, quasi in aliqua perniciosissima flamma. *Et:* Non enim tam spes laudanda quam res est. [Quinctilianus lib. IX. cap. 3. §. 75. conf. Serv. ad Virgil. Aen. lib. VI. v. 877., apud quem postrema e Dialogo referuntur paullo plenius: Fanni, causa difficilis, laudare puerum. Non enim res laudanda, sed spes est. Hinc a Maio inter fragmenta lib. de re publ. numerantur.]

11. Fatum est connexio rerum per aeternitatem se invicem tenens, quae suo ordine et lege variatur, ita tamen, ut ipsa varietas habeat aeternitatem. [Servius ad Virgil. Aen. lib. III. v. 376. Similia leguntur in lib. I. de divin. cap. 55.]

12. M. Cicero tradit animalia biuros vocari, qui vites in Campania erodant. [Plinius hist. nat. lib. XXX. cap. 25. s. 52. §. 146. fortasse e Chorographia.]

13. Erythraeo oppido superpositum montem Mimanta. [Ammianus Marcellinus lib. XXXI. cap. 14. §. 8. ex eodem fortasse Ciceronis libro.]

14. . . . . duo axes, Boreus, quem Aquilon*a*lem vocamus. Hinc ardua (l. arctoe) sunt, id est, septemtriones, quae nobis semper apparent, cuius contrarius est Not*i*us, qui Australis dicitur. Hic est, qui terra tegitur, ut ait Cicero, et fanera (*φανερός*, immo *ἀντίχθων*) a Graecis nominatur. [Haec Gronovius, quum med. saec. XVII. Oxonii esset, e Ms. Bodleiano, in quo extremo scriptum erat: Finit hoc opus de Natura Rerum, eruit. Caeterum conf. Cic. disp. Tusc. lib. I. cap. 28.]

15. *Οὐκ ἀνάξιον δὲ οἶμαι, ὦ Θαυμάσιε, κἀκείνου μνησθῆναι, ὃ Κικέρων ἱστορεῖ τοῦ παρὰ Ῥωμαίοις πεζικοῦ περὶ στρατοῦ· φησὶ γὰρ τὰ μὲν ὅπλα οὕτως φέροντας ἀχωρίστως σχεῖν ἀεὶ οἷόν τινα μέλη τοῦ σώματος οἰομένους, καὶ πρός γε τροφὴν σφίσι πέντε ἀποχρῶσαν ἡμέρας·*

ἀνάγκης τε ἄνευ τινὸς καὶ εἰ παρεῖναι συμβαίνοι νωτοφόρα ζῶα, ὃ συνηθείᾳ μαχρᾷ βεβαιωθὲν νόμος παρ' αὐτοῖς ἐγίνετο, ὡς καὶ τιμωρίαν ἐπικεῖσθαι, εἴ τις παραβαίη. [Petrus de scientia politica lib. IV. cap. 5. p. 593. ed. Maii, additum iam ab Orellio. NOBB. — Etiam hoc fragmentum resecandum est. Pertinet enim ad Cic. Disp. Tusc. lib. II. cap. 16. §. 37., quamquam A. Maius suspicatur eadem in lib. *de re publ.* fuisse scripta.]

IV. *B.* EX ADMIRANDORUM LIBRO.

ADNOTATIO NOBBII.

Admirandorum librum Patricius non a Plinio, sed a librariis eius Ciceroni auctori censet ascriptum esse, quem a Varrone profectum esse constet. Neque enim, qui integer est, liber παραδόξων, quae ipse Cicero Admirabilia dicit (Acad. pr. lib. II. cap. 44. de fin. lib. IV. cap. 27.), harum, quae apud Plinium sunt, similem aliquam complectitur sententiam.

16. *Cicero in Admirandis posuit* Reatinis tantum paludibus ungulas iumentorum indurari. [Plinius H. N. lib. XXXI. cap. 2. s. 8. §. 12.]

17. *Quaedam terrae imbribus sicciores fiunt, velut* in Narniensi agro, *quod Admirandis suis inseruit M. Cicero,* siccitate lutum fieri *prodens,* imbre pulverem. [Idem ibid. cap. 14. s. 28. §. 51.]

Ad eumdem librum, adnotante Dalechampio, refertur etiam hic locus:

18. *Haec autem (mustela), quae in domibus nostris oberrat et* catulos suos, *ut auctor est Cicero,* cotidie transfert mutatque sedem, *serpentes persequitur.* [Idem ibid. lib. XXIX. cap. 3. s. 16. §. 60.]

Ex eodem, ut videtur, libro:

19. Feminas omnes ubique visu nocere, quae duplices pupillas habeant, Cicero quoque apud nos auctor est. [Plinius l. c. lib. VII. cap. 2. s. 2. §. 18. conf. Gell. lib. IX. cap. 4.]

20. In nuce inclusam Iliada Homeri carmen in membrana scriptum tradidit Cicero. [Idem ibid. cap. 21. s. 21. §. 85.]

21. idem fuisse, qui perviderit cxxxv M. passuum.... [Plinius l. c. lib. VII. cap. 21. s. 31. §. 85.]

22. Nam et M. Tullius Cicero testis est Romanum fuisse civem Naevium Pollionem, pede longiorem quam quemquam longissimum. [Columella lib. III. cap. 8. §. 2.]

23. Huc refert Orellius etiam hoc fragmentum:

Cicero Amyclarum incolas propter nimiam modestiam perisse ait, dum a finitimis accipiunt iniurias et tacent eas. [Servius Lionis ad Virg. Aen. lib. X. v. 564.]

IV. *C.* VARIA.

ADNOTATIO.

Hoc titulo I. C. Orellius fragmenta XXVII. posuit, quae partim in ipsis Ciceronis libris, quos integros habemus, leguntur. Sunt autem haec eius modi:

1. *Cicero:* Quid enim tam praevarum, *id est*, *valde varum*. [Isidorus orig. lib. X. n. 223. p. 342. ed. Lindem.]

2. Cicero non defendi homines sine vituperatione fortasse posse: negligenter defendi sine scelere non posse firmabat. [Ammianus Marcellinus lib. XXX. cap. 4. §. 7. Haec petita sunt e Cic. *div. in Q. Caecilium* cap. 18. §. 60., ut hic omittenda esse videantur.]

3. Animus parvo contentus, quae virtus dicitur *αὐτάρκεια*. Quae quum Latine uno verbo dici non potest, *αὐτάρκεια*, inquit Cicero, est quae parvo contenta omne id respuit, quod abundat. [Scholiastes Cruquianus ad Horat. Sat. II, 6, 79. p. 484. Cruqu.]

4. Sacrosancta sunt legationis officia, ut, inquit Cicero, etiam inter hostium tela incolumis versaretur. [Placidus Lactantius ad Statii Theb. lib. II. p. 62. Lindenbrog. Conf. tamen Cic. de or. I. c. 46. §. 202.]

5. Nec Cicero, quum se tenebras offudisse iudicibus in causa Cluentii gloriatus est, nihil ipse vidit. [Quinctilianus lib. II. cap. 17. §. 21.]

6. *Cicero:* Cupio enim tam invidiosa fortuna complecti. [Priscianus lib. VIII. cap. 4. vol. I. p. 871. Krehl., sed pro *Cicero* est legendum *Curio* e libris mss.]

7. Dicit Servius. Negat Tullius. [Quinctilianus lib. IX. cap. 3. §. 21., quod H. Meyero ad orationem pro L. Murena pertinere visum est.]

8. *Phalaris —, de quo Cicero dicit:* Inclusorum hominum gemitu mugiebat taurus. [Scholiastes vetus ad Iuven. Sat. VI. v. 486. p. 245. Cramer.]

9. *Apud Tullium:* Litterarum radices amaras, fructus dulces. [Iulius Rufinus p. 211. Ruhnk.]

10. Itaque in illum non animadvertisti, sed hospitem reliquisti. [Pompeius gramm. p. 462. Lindem., quem locum ad Cic. pro rege Deiot. cap. 3 extr. pertinere recte vidit Orellius.]

11. Olympus in immensum editus. [Idem ibid. p. 336. Lindem.]

12. Pro negotiatoribus Achaeis syngraphas, quas nostra voluntate conscripsimus. [Nonius p. 225.]

Quae deinceps ab Orellio adlata fragmenta sunt, ea maximam partem aut corrupta aut ad alios locos relata, fere haec sunt:

13. *Cicero in Siciliensi:* Tecum tuum conclusisset. [Arusianus Messius p. 221.]

14. *Cicero in Siciliensi:* Cum eo coniuncta est. [Idem ibid. Lindem., in quo loco intelligi Cic. *Accus.* lib. II. cap. 68. §. 163 et legendum esse: *Cum populo Rom. coniunctum est*, vidit iam Lindemannus l. c.]

15. *Cicero in Pisonem:* Homini levi et subito filiam collocavit. [Idem p. 221., quod iam in fragm. illius orationis repositum est.]

16. *Cicero de suppliciis:* Quae tu de re publica detraxeris, *id est, imminueris et abstuleris.* [Idem p. 224. Lindem.]

17. *Cicero pro Cluentio:* Diffidentem rebus suis. [Idem p. 225. Id pertinet ad or. *de imp. Cn. Pompeii* cap. 9. §. 23.]

18. *Cicero de suppliciis:* Ut exeunt e Sicilia praedones. [Idem p. 227. Id pertinet ad Ciceronis *Accus.* lib. V. cap. 38. §. 100. *postea e portu piratae non metu aliquo adfecti, sed satietate exierunt.*]

19. *Cicero pro Cluentio:* Quotienscumque quidquam eius modi monstri poterat in animum inducere. [Idem p. 235. Lindem., quae verba quamvis corrupta pertinere ad Cluentianae or. cap. 15. §. 45. vidit Lindemannus. Quapropter nuper Baiterus in hoc loco edidit: *neque* [*enim*] *legare quidquam eius modi matri poterat animum inducere.*]

20. *Cicero in Pisonem:* Dedecus quem ad modum ingressus. [Idem p. 239. Lindem. Id multo uberius legi in cod. Guelferb. in hunc modum: *Romam vero ipsam, o familiae non dicam Calpurniae et huius urbis, sed Placentini municipii et bracatae cognationis dedecus, quem ad modum ingressus est*, et pertinere ad eius orationis cap. 23. §. 53. vidit Lindemannus.]

21. *Cicero in frumentaria:* Fundus erat colono locatus. [Idem p. 245. Lindem. Pertinet ad Accus. lib. III. cap. 22. §. 55.]

22. *Cicero pro Cluentio:* Ingenio et virtute par his, quos ante memoravi. [Arusianus Messius p. 253. Lindem. Id pertinere ad or. Cluentianae cap. 38. §. 110. vidit Lindemannus.]

23. binos habebam: iubeo promi utrosque. [Servius ad Aen. lib. I. v. 93. Id pertinet ad Cic. *Accus.* lib. IV. cap. 14. §. 32.]

24. Quod ille in capite ab hostium duce acceperat. [Idem ad Aen. lib. I. v. 106.]

25. Nemo umquam sapiens proditori credendum putavit. [Idem ad Aen. lib. II. v. 157.]

26. Ex alto in campos dissolvi. [Idem ad Eclog. IX. v. 7.]

27. Mare movetur ventis, ne putescat. [Idem ad Georg. lib. I. v. 130.]

V. SINGULAE VOCES

E LIBRIS NON NOMINATIS.

1. Arcera [Nonius p. 55.]

2. Fascem unum si nactus esses [Charisius lib. I. p. 20.]

3. Forem *al.* ferem *al.* ficem *al.* faecem [Fortunatianus lib. III. cap. 2. de elocutione pag. 91. ed. Capper.]

4. Ipsus [Diomedes lib. I. p. 318.]

5. Plure venit [Charisius lib. I. p. 84.]

6. Rare [Idem lib. II. p. 193.]

7. Rarenter [Idem ibid.]

8. Ructaretur [Paullus Festi p. 263, 3. Müll.]

9. De plebeia faece sellulariorum [Augustinus contra Iul. Pelag. lib. II. Tom. VII. p. 988.]

10. Saeps [Ausonius idyll. XII. Technopaign. p. 496. ed. Toll.]

11. Est et formicarum genus venenatum, non fere in Italia: 'solipugas' Cicero appellat. [Plinius *hist. nat.* lib. XXIX. cap. 4. s. 29. §. 92.]

12. Stomachose [Charisius lib. II. p. 193. conf. ad Att. lib. X. ep. 5.]

13. *Cicero vero aspera, difficilia aditu dixit, quum ait:* Aspera saxea tesca tuor. [Verrius Flaccus p. 356, 25. cl. Paullo Fest. p. 357, 4.]

14. *M. Tullius et C. Caesar* mordeo memordi, pungo pepugi, spondeo spepondi *dixerunt.* [Gellius N. A. lib. VII. cap. 19. §. 15. Conf. Diomed. lib. I. p. 364. Cicero: Intellexi quid eum pupugisset.]

15. *Lecturus es hic etiam novum verbum, id est,* essentiam, *et* indoloriam *nominavit addens:* Licet enim novis rebus nova nomina imponere. [Sidonius Apollinaris in epistola carmini XIV. praemissa p. 444. Ed. Sav. conf. intpp. ad Finn. lib. II. §. 11. Usum v. essentiae Ciceroni tribuit etiam Seneca in ep. 58. conf. Muret. Var. Lect. XV. 20. Spalding. ad Quinctil. lib. II. cap. 14. p. 338.]

16. Hoc algu (τὸ *κρύος*) *et* algor algoris, *ut Cicero.* [Charisius lib. I. p. 23.]

17. Salutarius [Idem p. 194. conf. Cic. ad fam. lib. IX. ep. 14.]

18. Singularie, i. e., *singulariter.* [Idem p. 195.]

19. *Cicero* Foresia *et* Megalesia *et* Hortesia *sine N littera libenter dicebat.* [Velius Longus de orthogr. p. 2237.]

20. Sinum est vas vinarium, ut Cicero significat, non, ut quidam lactarium. [Intp. Vet. Virgil. Ecl. VII. v. 33. ap. Mai. p. 9.]

21. *Cicero* Canopitarum exercitum *dicit: ipsi Canobon vocant.* [Quinctilianus lib. I. cap. 5. §. 13.]

22. *Iolaus ille* violens, *crede M. Tullio.* [Terentianus Maurus v. 657. conf. Santen.]

23. Ego quidem *caeteras tempestates.* [Servius ad Virgil. Aen. lib. I. v. 580. conf. Kortte ad Sallust. Catil. cap. 51. §. 15.]

24. *Sciat etiam Ciceroni placuisse* Aiio Maiiam*que geminata I scribere.* [Quinctilianus lib. I. cap. 4. §. 11. conf. Spalding. Priscian. p. 1226. et Velius Longus p. 2219. et Pompeii Commentum p. 22.]

25. *Ἐνάργεια quae a Cicerone* illustratio *et* evidentia *nominatur.* [Idem lib. VI. cap. 2. §. 32.]

26. *M. Tullius et* sarracum *et* ficem [forem] *et* scalas *dicere non turpe duxit.* [Fortunatianus art. rhet. lib. III. p. 91. ed. Capper.]

27. *Σοφίσματα* cavillationes *vocat Cicero.* [Seneca ep. CXI. conf. fallaces conclusiunculas Acad. pr. lib. II. §. 75.]

28. *Apud Ciceronem remansit* cuicui. [Pompeius gramm. p. 251. Lindem.]

29. Ignitum liquorem *Cicero dicit liquidum ignem.* Servius ad Virgil. Ecl. VI. v. 33.]

30. Umbraculisque silvestribus [Idem ad Virgil. Ecl. 9. v. 42.]

31. Morturiunt [Augustinus de grammatica p. 2006.]

32. Quaesere [Phocae Ars p. 1718. conf. Arat. v. 18.]

TITULI LIBRORUM DUBIAE FIDEI.

DE RE MILITARI.

[Mai. Catal. Codd. Ambros. CI.]

DE BIBLIOTHECARUM IMAGINIBUS.

An priores coeperint Alexandriae et Pergami reges, qui bibliothecas magno certamine instituere, non facile dixerim. Imaginum amore flagrasse quondam testes sunt et Atticus ille Ciceronis edito de his volumine et M. Varro benignissimo invento, insertis voluminum suorum fecunditati non nominibus tantum septingentorum illustrium, sed et aliquo modo imaginibus, non passus intercidere figuras aut vetustatem aevi contra homines valere, inventor muneris etiam dis invidiosi, quando immortalitatem non solum dedit, verum etiam in omnes terras misit, ut praesentes esse ubique et claudi possent. [Plinius H. N. lib. XXXV. cap. 2. s. 2. §. 11. Sed pertinere hoc ad personam Attici, non Ciceronis, ex interpunctione apparet, quam nos Harduino, Silligio, aliis auctoribus restituimus.]

VI. CHOROGRAPHIA.

ADNOTATIO NOBBII.

Chorographiam pro Varroniana, ut Patricius existimat, Ciceronianam unus memorat Priscianus: quem qui nuper edidit Krehlius, h. l. orthographiam scribi iussit, subiectis chronographiae et chorographiae lectionibus. Ego chorographiam [idem probavit nuper Hertzius], eidem tamquam synonymam contemptam, orthographiae praeferendam duxi. Huius enim nullum usquam nisi in vetere quodam Indice (v. Script. Cic. Subi.) invenitur vestigium. Chorographiam vero haud scio an illud Cicero inscripserit opus geographicum, in quo conficiendo se Caesare Bibulo coss. s. a. u. c. 695. elaborare scribit ad Att. lib. II. epp. 4. 6. 7. Praeterea Orellius Savaronem ad Sidon. Apollinarem p. 3. conferri iubet.

1. Ibi quercorum rami ad terram iacent, ut sues quasi caprae ex ramis glande pascantur. [Priscianus lib. VI. cap. 16. §. 83. p. 267, 5. Hertz.]

DE ORTHOGRAPHIA.

[In Vetere Indice Librorum Ciceronis ad calcem Reip. ap. Mai. in Catalog. Codd. Ambros. CI. conf. Adnot. meam ad fragm. de Chorographia. NOBB.]

LOCI COMMUNES.

ADNOTATIO NOBBII.

Incertum est Quinctiliani testimonium de sylloge locorum communium. Immo παράδοξα intelligenda Gesnero, Spaldingio, Orellio videntur. Haud temere, ut arbitror.

Communes loci sive qui sunt in vitia directi, quales legimus a Cicerone compositos, seu quibus quaestiones generaliter tractantur, quales sunt editi a Quinto quoque Hortensio. [Quinctilianus lib. II. cap. 1. §. 11.]

SCRIPTA SUPPOSITICIA.

PSEUDOSALLUSTII

IN M. TULLIUM CICERONEM DECLAMATIO.

I. 1. *Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis quam morbo animi petulantia ista uti. Sed quum in te neque modum neque modestiam ullam animadverto, respondeo tibi, ut, si quam male dicendo voluptatem cepisti, eam male audiendo amittas. Ubi querar, quos implorem, patres conscripti, diripi rem publicam atque audacissimo cuique esse perfidiae? Apud populum Romanum, qui ita largitionibus corruptus est, uti sese ac fortunas suas venales habeat, an apud vos, patres conscripti, quorum auctoritas turpissimo cuique et sceleratissimo ludibrio est, ubi M. Tullius leges, iudicia populi Romani defendit, atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familia viri clarissimi, Scipionis Africani, ac non reperticius, ascitus ac paullo ante insitus huic urbi civis?* 2. *An vero, M. Tulli, facta ac dicta tua obscura sunt? an non ita a pueritia vixisti, ut nihil flagitiosum corpori tuo putares quod alicui collibuisset? An scilicet istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiae iactura perdidicisti? Itaque minime mirandum est, si eam flagitiose venditas, quam turpissime parasti.* II. *Verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos tollit, uxor sacrilega ac periuriis delibuta, filia matris pellex, tibi iucundior atque obsequentior quam parenti par est. Do-*

mum ipsam tuam vi et rapinis funestam tibi ac tuis comparasti: videlicet, ut nos commonefacias quam conversa res sit populi Romani, quum in ea domo habitares, homo flagitiosissime, quae P. Crassi, viri clarissimi, fuit. 3. *Atque haec quum ita sint, tamen se Cicero dicit in concilio deorum immortalium fuisse, inde missum huic urbi civibusque custodem absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit. Quasi vero non illius coniurationis causa fuerit consulatus tuus et idcirco res publica disiecta eo tempore, quod te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quae post consulatum cum Terentia uxore de re publica consuluisti, quum legis Plautiae iudicia domi faciebatis, ex coniuratis alios morte, alios pecunia condemnabas, quum tibi alius Tusculanam, alius Pompeianam villam exaedificabat, alius domum emebat: qui vero nihil poterat, is erat calumniae proximus, is aut domum tuam oppugnatum venerat aut insidias senatui fecerat, denique de eo tibi compertum erat.* 4. *Quae si tibi falsa obiicio, redde rationem quantum patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, qua ex pecunia domum paraveris, Tusculanum et Pompeianum infinito sumptu aedificaveris, aut, si retices, cui potest esse dubium, quin opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium paraveris?* III. *Verum, ut opinor, homo novus Arpinas, ex C. Marii familia, eius virtutem imitatur, contemnit simultatem hominum nobilium, rem publicam caram habet, neque terrore neque gratia commovetur.* 5. *Illud vero amicitiae tantum ac virtutis est animi. Immo vero homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo illarum partium, fidus nemini, levissimus senator, mercennarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat, lingua vana, manus rapacissimae, gula immensa, pedes fugaces: quae honeste nominari non possunt, inhonestissima. Atque is quum eius modi sit, tamen audet dicere:*

O fortunatam natam me consule Romam!

'Te consule fortunatam', Cicero? Immo vero infelicem et miseram, quae crudelissimam proscriptionem civium perpessa est, quum tu perturbata re publica metu perculsos omnes bonos

parere crudelitati tuae cogebas, quum omnia iudicia, omnes leges in tua libidine erant, quum tu sublata lege Porcia erepta libertate nostrum omnium vitae necisque potestatem ad te unum revocaveras. 6. *Atque parum est, quod impune fecisti, verum etiam commemorando exprobras neque licet oblivisci his servitutis suae. Egeris, oro te, Cicero, perfeceris quod libet: satis est perpessos esse: etiamne aures nostras onerabis tuo odio? etiamne molestissimis verbis insectabere?*

Cedant arma togae, concedat laurea linguae.

Quasi vero togatus et non armatus ea, quae gloriaris, confeceris, atque inter te Sullamque dictatorem praeter nomen imperii quidquam interfuerit. IV. 7. *Sed quid ego plura de tua insolentia commemorem? quem Minerva omnes artes edocuit, Iuppiter optimus maximus in concilium deorum admisit, Italia exsulem humeris suis reportavit. Oro te, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnes Paullos, Scipiones, Fabios superasti, quem tandem locum in hac civitate obtines? quae tibi partes rei publicae placent? quem amicum, quem inimicum habes? Cui insidias in civitate fecisti, ancillaris, — quo iure, quum de exsilio tuo Dyrrhachio redisti, eum sequebaris? — quos tyrannos appellabas, eorum nunc potentiae faves! qui tibi ante optimates videbantur, eosdem nunc dementes ac furiosos vocas! Vatinii causam agis, de Sestio male existimas, Bibulum petulantissimis verbis laedis, laudas Caesarem, quem maxime odisti, ei maxime obsequeris, aliud stans, aliud sedens de re publica sentis, his male dicis, illos odisti, levissime transfuga, neque in hac neque in illa parte fidem habens.*

PSEUDOCICERONIS
IN
C. SALLUSTIUM CRISPUM
RESPONSIO.

I. 1. Ea demum magna voluptas est, Crispe Sallusti, aequalem ac parem verbis vitam agere, neque quidquam tam obscoe-

num dicere cui non ab initio pueritiae omni genere facinoris aetas tua respondeat, ut omnis oratio moribus consonet. Neque enim qui ita vivit, ut tu, aliter ac tu loqui potest, neque qui tam illoto sermone utitur vita honestior est. Quo me vertam, patres conscripti, unde initium sumam? Maius enim mihi dicendi onus imponitur, quo notior est uterque nostrum, quod si aut de mea vita atque actibus huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur, aut, si huius facta, mores, omnem aetatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic obiicio. Id vos si forte offendimini, iustius huic quam mihi suscensere debetis, qui initium introduxit. 2. Ego dabo operam ut et pro me minimo cum fastidio respondeam et in hunc minime mentitus esse videar. Scio me, patres conscripti, in respondendo non habere magnam exspectationem, quod nullum vos sciatis novum crimen in Sallustium audituros, sed omnia vetera recognituros, quis et meae et vestrae iam et ipsius aures calent. Verum eo magis odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare minimis rebus posuit rudimentum, sed ita ingressus est, ut neque ab alio vinci possit neque ipse se omnino reliqua aetate praeterire. 3. Itaque nihil aliud studet nisi uti lutulentus sus cum quovis volutari. Longe vero fallitur opinione. Non enim procacitate linguae vitae sordes eluuntur, sed est quaedam calumnia, quam unus quisque nostrum testante animo suo fert, de eo, qui falsum crimen bonis obiectat. Quod si vita istius memoriam vicerit, illam, patres conscripti, non ex oratione, sed ex moribus suis spectare debetis. Iam dabo operam quam maxime potero ut breve id faciam. Neque haec altercatio nostra vobis inutilis erit, patres conscripti. Plerumque enim res publica privatis crescit inimicitiis, ubi nemo civis qualis sit vir potest latere.

II. 4. Primum igitur, quoniam omnium maiores Crispus Sallustius ad unum exemplum et regulam quaerit, velim mihi respondeat num quid hi, quos protulit Scipiones et Metellos vel Fabios, ante fuerint aut opinionis aut gloriae quam eos res gestae suae et vita innocentissime acta commendavit. Quod si hoc fuit illis initium nominis et dignitatis, cur non

aeque de nobis existimetur, cuius et res gestae illustres et vita integerrime acta? Quasi vero tu sis ab illis viris, Sallusti, ortus. Quod si esses, non nullos iam tuae turpitudinis pigeret. 5. Ego meis maioribus virtute mea praeluxi, ut, si prius noti non fuerint, a me accipiant initium memoriae suae: tu tuis vita, quam turpiter egisti, magnas offudisti tenebras, ut, etiam si fuerint egregii cives, certe venerint in oblivionem. Qua re noli mihi antiquos viros obiectare. Satius est enim me meis rebus gestis florere quam maiorum opinione niti et ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis initium et virtutis exemplum. Neque me cum iis conferri decet, patres conscripti, qui iam decesserunt omnique odio carent et invidia, sed cum iis, qui mecum una in re publica versati sunt. 6. Sed si fuerim aut in honoribus petendis nimis ambitiosus — non hanc dico popularem ambitionem, cuius me principem confiteor, sed illam perniciosam contra leges, cuius primos ordines Sallustius duxit —, aut in gerendis magistratibus aut in vindicandis maleficiis tam severus aut in tuenda re publica tam vigilans, quam tu proscriptionem vocas, credo quod non omnes tui similes incolumes in hac urbe vixissent: at quanto meliore loco res publica staret, si tu par ac similis scelestorum civium una cum illis adnumeratus esses? 7. An ego tunc falso scripsi,

Cedant arma togae,

qui togatus armatos et pace bellum oppressi? An illud mentitus sum,

.... fortunatam natam me consule Romam,

qui tantum intestinum bellum ac domesticum urbis incendium exstinxi? III. Neque te tui piget, homo levissime, quum ea culpas, quae in historiis gloriae mihi ducis? An turpius est, patres conscripti, scribentem mentiri quam illum palam hoc ordine dicentem? Nam quod aetatem increpuisti, tantum me abesse puto ab impudicitia, quantum tu [abes] a pudicitia. 8. Sed quid ego de te plura querar? Quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam ut vitium obiicere? cuius semper nocens eguisti patrocinio. An

ullum existimas posse fieri civem egregium, qui non his artibus et disciplinis sit eruditus? an ulla alia putas esse rudimenta et incunabula virtutis, quibus animi ad gloriae cupiditatem aluntur? Sed minime mirum est, patres conscripti, si homo, qui desidiae ac luxuriae plenus sit, haec ut nova atque inusitata miratur. 9. Nam quod ista inusitata rabie petulanter in uxorem et in filiam meam invasisti, quae facilius se mulieres a viris abstinuerunt quam tu vir a viris, satis docte ac perite fecisti. Non enim me sperasti mutuam tibi gratiam relaturum, ut vicissim tuas compellarem. Unus enim satis es materiae habens: neque quidquam domi tuae turpius est quam tu. Multum vero te opinio fallit, qui mihi parare putasti invidiam ex mea re familiari, quae mihi multo minor est quam habere dignus sum. Atque utinam ne tanta quidem esset quanta est, ut potius amici mei viverent quam ego testamentis eorum locupletior essem! 10. Ego fugax, Crispe Sallusti? Furori tribuni plebis cessi: utilius duxi quamvis fortunam unus experiri quam universo populo Romano civilis esse dissensionis causa. Qui, postea quam ille suum annum in re publica perbacchatus est omniaque, quae commoverat, pace et otio resederunt, hoc ordine revocante atque ipsa re publica manu retrahente me reverti. Qui mihi dies, si cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo superet, quum universi vos populusque Romanus frequens adventu meo gratulatus est: tanti me, fugacem, mercennarium patronum, hi aestimaverunt. IV. 11. Neque hercule mirum est, si ego semper iustas omnium amicitias existimavi. Non enim uni privatim ancillatus sum neque me addixi, sed, quantum quisque rei publicae studuit, mihi tantum fuit aut amicus aut inimicus. Ego nihil plus volui valere quam pacem: multi privatorum audacias metuerunt. Ego nihil timui nisi leges: multi arma sua timeri voluerunt. Ego numquam volui quidquam posse nisi pro vobis: multi ex vobis potentia freti in vos suis viribus abusi sunt. Itaque non est mirum, si nullius amicitia usus sum, qui non perpetuo rei publicae amicus fuit. 12. Neque enim me poenitet, si aut petenti Vatinio reo patrocinium pollicitus sum aut Sestii insolentiam repressi aut

Bibuli patientiam culpavi aut virtutibus Caesaris favi. Hae enim laudes egregii civis et unicae sunt. Quae si tu mihi ut vitia obiicis, temeritas tua reprehendetur, non mea vitia culpabuntur. Plura dicerem, si apud alios mihi esset dicendum, patres conscripti, non apud vos, quos ego habui omnium actionum mearum monitores. Sed ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis?

V. 13. Nunc, ut ad te revertar, Sallusti, patremque tuum praeteream, qui si numquam in vita sua peccavit, tamen maiorem iniuriam rei publicae facere non potuit quam quod te talem filium genuit, neque, tu si qua in pueritia peccasti, exsequar, ne parentem tuum videar accusare, qui eo tempore summam tui potestatem habuit, sed qualem adolescentiam egeris. Hac enim demonstrata facile intelligetur quam petulanti pueritia tam impudicus et procax adoleveris Postea quam immensae gulae impudicissimi corporis quaestus sufficere non potuit et aetas tua iam ad ea patienda, quae alteri facere collibuisset, exoleverat, cupiditatibus infinitis efferebaris, ut quae ipse corpori tuo turpia non duxisses in aliis experireris. 14. Ita non est facile exputare, patres conscripti, utrum inhonestioribus corporis partibus rem quaesierit an amiserit. Domum paternam vivo patre turpissime venalem habuit, vendidit. Et cuiquam dubium potest esse quin mori coëgerit eum, quo hic nondum mortuo pro herede gesserit omnia? Neque pudet eum a me quaerere quis in P. Crassi domo habitet, quum ipse respondere non queat quis in ipsius habitet paterna domo. At hercule lapsus aetatis tirocinio postea se correxit. Non ita est, sed abiit in sodalicium sacrilegii Nigidiani, bis ad iudicis subsellia attractus, extrema fortuna stetit et ita discessit, ut non hic innocens esse, sed iudices peierasse existimarentur. 15. Primum honorem in quaestura adeptus hunc locum et hunc ordinem despexit, cuius aditus sibi quoque sordidissimo homini patuisset. Itaque timens ne facinora sua clam vos essent, quum omnibus matrum familiarum viris opprobrio esset, confessus est vobis audientibus adulterium neque erubuit ora vestra. VI. Vixeris, ut libet, Sallusti: egeris quae volueris: satis sit unum te

tuorum scelerum conscium esse: noli nobis languorem et soporem nimium exprobrare. Sumus diligentes in tuenda pudicitia uxorum nostrarum, sed ita experrecti non sumus, ut a te cavere possimus. 16. Audacia tua vincit studia nostra. Ecquod hunc movere possit, patres conscripti, factum aut dictum turpe, quem non puduit palam vobis audientibus adulterium confiteri? Quod si tibi nihil per me respondere voluissem, sed illud censorium elogium Appii Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem, nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non possit? Neque post illum delectum senatus umquam te vidimus, nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina rei publicae confluxerat. 17. At idem Sallustius, qui in pace ne senator quidem manserat, postea quam res publica armis oppressa est et idem victores qui exsules reduxit, in senatum post quaesturam reductus est. Quem honorem ita gessit, ut nihil in eo non venale habuerit, cuius aliquis emptor fuerit. Ita igitur egit, ut nihil non aequum ac verum duxerit, quod ipsi facere collibuisset, neque aliter vexavit ac debuit, si quis praedae loco magistratum accepisset. 18. Peracta quaestura postea quam magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitae se coniunxerat, unus iam ex illo grege videbatur. Eius enim partis erat exemplar Sallustius, quo tamquam in imam voraginem coetus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum, cillonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe, municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis subsederant, nominis perditi ac notissimi, nulla in parte castris apti nisi licentia vitiorum et cupiditate rerum novarum. VII. 19. At postea quam praetor est factus, modeste se gessit et abstinenter. Nonne ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint neque exspectarint gravius in bello socii nostri quam experti sunt in pace hoc Africam interiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum traiici aut in naves contrudi: tantum, inquam, patres conscripti, exhausit, quantum voluit. Ne causam diceret, sestertio duodeciens cum Caesare paciscitur. Quod si quid-

piam eorum falsum est, hic palam refelle, unde tu, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus hortos preciosissimos, villam Tiburti C. Caesaris, reliquas possessiones paraveris. 20. Neque piguit quaerere cur ego P. Crassi domum emissem, quum tu veteris villae dominus sis, cuius paullo ante fuerat Caesar. Modo, inquam, patrimonio non comeso, sed devorato quibus rationibus repente factus es tam adfluens et tam beatus? Nam quis te faceret heredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum quisquam sibi ducit nisi similis ac par tui? VIII. At hercule egregia facta maiorum tuorum te extollunt: quorum sive tu similis es sive illi tui, nihil ad omnium scelus ac nequitiam addi potest. 21. Verum, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. Tu, Crispe Sallusti, tantidem putas esse bis senatorem et bis quaestorem fieri quanti bis consularem et bis triumphalem? Carere debet omni vitio qui in alterum paratus est dicere. Is demum male dicit, qui non potest verum ab altero audire. Sed tu, omnium mensarum adsecla, omnium cubiculorum in prima aetate pellex et idem postea adulter, omnis ordinis turpitudo es et civilis belli memoria. Quid enim hoc gravius pati potuimus quam quod te incolumem in hoc ordine videbamus? 22. Desine bonos petulantissima consectari lingua, desine morbo procacitatis isto uti, desine unum quemque moribus tuis aestimare. His moribus amicum tibi facere non potes: videris velle inimicum habere. Finem dicendi, patres conscripti, faciam. Saepe enim gravius vidi offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia aperte dixerunt, quam eos, qui commiserunt. Mihi quidem ratio habenda est non quid Sallustius merito debeat audire, sed ut ea dicam, si qua ego honeste effari possum.

PSEUDOCICERONIS

AD POPULUM ET EQUITES ROMANOS

ANTE QUAM

IRET IN EXSILIUM ORATIO.

I. 1. Si quando inimicorum impetum propellere ac propulsare cupistis, defendite nunc universi unum, qui, ne omnes concideretis ardoreque flammae conflagraretis, mei capitis periculo non dubitavi providere. Nam, quem virtutis gloria cum summa laude ad caelum extulit, eumdem inimicorum invidia indignissime oppressum deprimit ad supplicium. Si liberum conceptam dulcedinem animo inclusam continetis, nolite eo velle carere, qui carissimam vestram procreationem sibi esse duxit. 2. Est enim liberale officium serere beneficium, ut metere possis fructum. Fidei con ducit in loco debitum retribuere. Illic enim animi voluntas propensa comprobatur: hic memoria collaudatur. Itaque, si omnibus grave iugum servitutis esse debet in libertate educatis, sit vestris animis acceptissimus qui a vestro corpore iugum acerbissimum reppulit servitutis. 3. Et, si maiores vestri eos imperatores, qui militum virtute hostium fregerunt furorem, iucundissimo fructu libertatis reconciliato non solum statuis dignos putarunt, sed etiam aeterna triumphi laude decorarunt, tum vos eum consulem, qui non militum praesenti fortitudine, sed sua eximia animi virtute hostilem civium mentem senatus auctoritate vindicavit, existimate vobis retinendum esse in civitate. II. 4. Si, quae beneficia singulis civibus privatimque dantur, ea solent iis esse fructuosa, a quibus sunt profecta, iure et merito possum ego vos ad defensionem meae salutis adhortari, quos conservavi universos. Nam neque maius est defendere unum quam populum neque verius ab singulis quam ab omnibus repetere officii fructum et praemium, propterea quod in unius periculo saepe contentio parva est, ut levis sit labor defen-

sori sustinendus, in rei publicae insidiis, quo firmius est quod oppugnatur, eo paratiores sunt inimici, ut iis nisi magna sollicitudine, industria, virtute non queat resisti. 5. Et singulorum opes saepe sunt tenues et infirmae ad gratiam referendam, ut opitulari bene merentibus nequeant, si maxime cupiant: universorum auxilium eo plurimum prodest, quod firmioribus opibus est nixum. Iure igitur, quoniam et maior impensa in patriam officii facta est quam in privata fit defensione et plus a vobis praesidii quam a caeteris opis ad salutem potest adferri, vos obtestor, quos mihi et debere et posse intelligo opitulari. 6. Non convenit enim, quum ego ad promerendum officium tam fuerim expeditus, vos ad gratiam referendam esse tardiores, ne, cuius amplitudinem et gloriam laude atque honoribus amplificare debeatis, eius incolumitatem et salutem deserendam existimetis. III. Etenim errat, si quis arbitratur M. Tullium idcirco in periculum capitis vocari, quod deliquerit aliquid, quod patriam laeserit, quod improbe vixerit. Non citatur reus audaciae: virtutis reus citatur. Non accusatur, quod rem publicam vi oppugnarit, sed quod homo novus perniciosum nobilium restrinxerit furorem. Non obest mihi nocens et turpis, sed honestissime laudatissimeque acta vita. Non odio bonorum, sed invidia premor malorum. 7. Intelligunt homines tot et tam praeclaris testimoniis monumentisque virtutis comparatis M. Tullio, dum sit incolumis, fore voluptati. Idcirco vitam eripere cupiunt, uti cum spiritu sensum quoque adimant iucunditatis. Nonne igitur indignum est eos praemiis meis invidere, qui virtute certare noluerunt, eos in contentionem venire honoris, qui officiis se superari animo aequissimo tulerunt? Si dulcis est gloria, consequere virtutem: noli abiicere labores, perdere honorem: honorem dico? immo vero famam, fortunas, familiam, liberos, caput, corpus, ipsum denique sanguinem et animam. Cedo invitus de re publica, cedo oppressus de fortuna, de dignitate, discedo ab re publica victus audacia malorum. 8. Liceat manere, si non illum M. Tullium, custodem urbis, defensorem omnium, patrem patriae, at certe reliquias Tullii: liceat in conspectu civium, in hac urbe,

quam ex parricidarum faucibus eripuit, remanere, tecta omnium, fana deorum, universam videre periculo liberatam suo civitatem: liceat ex hac flamma evolare, praesertim qui illud impium incendium perditorum hominum lacrimis potius meis quam sanguine vestro restingui malui. Neque enim ego peto, ut mihi detis vitam, sed datam repeto, ut reddatis. Si meministis quod dedi, vos non debetis oblivisci, sed retribuere quod debetis.

IV. 9. Vos, vos obtestor, di immortales, qui meae menti lumina praetulistis, quum consensum exstinxi coniurationis arcemque urbis ab incendio ac flamma liberavi liberosque vestros a gremio et complexu matrum ad caedem et cruorem non sum passus abstrahi. Num igitur potest fieri a clientibus ut recipiar, quum a quibus debeam retineri reiicere instituant? Socii quo fugient, quum aditus custodi patriae praeclusus sit? Quo modo spes salutis reliquis residebit, quum civibus praeclusa sit exspectatio incolumitatis? Pax et concordia extraneis gignetur, quum iam domesticis non insideat, sed publice providenti eripiatur? 10. Nam quid ego improbórum facta renovem oratione, ut redintegratione illius coniurationis animos vulnerem vestros? Auxilium ab alienis efflagitabo, quum cives vestros deseratis? Sociorum invocem subsidium, quum a civibus interclusum sit praesidium? Quam colere gentem nunc instituam? utrum ut custos accipiar an ut proditor excludar? Si ut conservator, vestra erit ignominia: si ut oppugnator, praecisa erunt omnia. Itaque quod putavi fore gaudium, id exstitit exitium. 11. Si, Quirites, eumdem in caeterorum periculis haberemus animum quem in nostris difficultatibus, et pro innocentissimo quoque propugnare et nocentissimum quemque oppugnare nobis utilissimum esse arbitraremur, et si cum optimi cuiusque rebus adversis nostram salutem, cum deterrimorum hominum secundis nostra pericula putaremus coniuncta, frequentes profecto talibus conatibus ob viam ire niteremur, neque partim innocentia freti, partim nobilitate nixi, partim potentia ac multitudine amicorum fulti, quum perfacile existimaremus adversariorum vim ac factionem a nobis repelli posse, subito ipsi simili periculo cir-

cumventi, in nostro eventu aliorum reminiscentes casus, iure id nobis accidere nequidquam quereremur. V. 12. Quis enim est, Quirites, qui nunc, quum inimicorum nostrorum vim atque violentiam perspiciat, quique nostrum ipsum periculosissimum casum recognoscat, qui non sibi ac suis diffidat fortunis? Quo enim se satis tutum arbitrabitur praesidio? Virtutis et gloriae? At ea nos ipsa hoc tempore oppugnant. Multitudine amicorum? Aperuerunt non fortes se esse amicos, si in eorum potestate nostra sita salus non est. Paucitate inimicorum? At id non in ipsius, sed in aliorum voluntate positum est. Nam non satis est ne cui iniuriam facias providere, si tamen sunt voluntarii inimici, qui tuis praemiis te oppugnent. 13. Atque adeo quum haec omnia omnibus sunt gravia atque acerba tum vero nobis misera atque intoleranda, quorum et officia in rem publicam recentissima et incommoda ob rem publicam frequentissima in familia versantur. Nunc si eadem condicio disceptationis proponetur, aequi auditores adhibebuntur, aures non obtusae criminatione, sed vacuae praebebuntur, qui sunt adsecuti summum gradum honoris, non despoliabuntur honore: qui sperant, facilius et proclivius ad laudem nobilitatis pervenient. Quam ob rem nolo me duce supplicii vos ad fraudem deduci, ut ego ad pristinum statum recidam casus. Nunc igitur, si lingua est concertandum, innocentiae virtute fretus supero: si facta compensanda sunt, conferamus aequitatem: si violentiae impetu opprimimur, decedam pro omnibus unus tribunicio furori, quoniam laborem pro cunctis perferre consuevi. VI. 14. Si igitur aliquo tempore iis hominibus consuluistis, quorum animus est religionis pietate defunctus, debetis mihi quoque prospicere, qui numini deorum consecratum sartum ac tectum ab omni piaculo conservavi et, vos ut tutam ac tranquillam fortunam traheretis, mea perfeci vigilantia. Nam me, quem paullo ante fortuna erexerat ad gloriam, virtus extulit ad laudem, populus tribuit honorem, eumdem tribuni furor exagitatus depulit ad calamitatem. Et quoniam animadvertistis illam conspirationem conflatam ita esse restinctam, ut nulla scintilla compareat incendii, vos quoque tribuniciam sedate te-

meritatem — qui nunc se inimicum mihi ostendit, se vestrum prius esse professus est inimicum —, ne rei crudelitas experta in me in vos convalescat et calamitas remorata longius serpat atque progrediatur praecavete. 15. Nunc vel solus delectus ad calamitatem vel primus ad tale evocatus periculum omnium animos iure debeo commovere. Omnia sunt immutata. Manus religantur ad demonstrandam iniuriam, lingua inciditur ad deplorandam calamitatem, anima praecluditur ad exponendam rei indignitatem. Humilitatem generis obiiciunt nobis qui novam rationem suscitant, veteres maiorum obterunt laudes. Sed quid ego plura de illorum aut in me male dictis aut in vos scelerate loquar factis? quorum cognita improbitas me tacente coarguitur turpitudine vitae, ut de iis non sit necesse inimicos praedicare, de quorum scelere ne amici quidem aut ipsi possunt negare. 16. Vos ego appello, quorum de me maxima est potestas. Apud vos loquor de mea calamitate, quos habui semper innocentiae et virtutis meae testes. VII. Igitur ex civitate bene meritus de re publica civis exturbatur, innocens expellitur, consularis homo, non facultatibus usus quondam minimis, amicorum multorum praesidio munitus, nunc partim ab invidis, partim ab inimicis circumventus eget indigne? Huic si opem non tuleritis in periculo capitis, vos, credo, retinebitis vestram libertatem? qui neque tanta valetis auctoritate neque tantorum officiorum impensam egistis in patriam. Mihi credite, hoc in uno incommodum confirmatum multorum infirmabit incolumitatem et, si initio non erit refutatum, impune ad omnium perniciem convalescet. Proinde aut in meo periculo salutem integram praestate communem aut in vestris hoc idem incommodum exspectate fortunis. 17. Nemo tam perdita auctoritate, tam facinorosa inventus est vita, qui, quum de scelere fateretur, non tamen sententiis prius iudicum convinceretur quam supplicio addiceretur. Ego repente vi tribunicia correptus non modo loquendi libere in iudicio, sed ne consistendi quidem in civitate habeo potestatem. Eiicior non solum sine teste, sine indice, sine crimine, sed etiam sine accusatore. 18. Hostibus in bello, qui dissident voluntate, dimicant armis, vi-

tam cotidie oppugnant, in ipsa acie quum proeliantur, licet loqui, licet disputare: mihi in pace, civi, qui perditorum hominum fregi furorem, pro fortunis meis apud vos loqui non licebit? Servi, qui ad supplicium verberibus caesi trahuntur, apud eos saepe disputant, quos necare voluerunt: ego consularis apud vos non loquar, quos conservavi? Tacebo, si necesse est: tacebo, inquam, animo aequo, quoniam virtus mea me tacente agit causam meam. VIII. 19. Itaque ut ego in contione mea nihil ponam de meis rebus gestis, tamen in animis et memoria vestra largiter relinquam. Isti modo videant qua ratione hanc meam inultam fugam ferre possint. Etenim si a me, ut isti existimant, Lentuli mortui sordes, si Catilinae notissimus furor, si amentia Cethegi, si luxuries ac stupra Cassii poenas repetunt, profecto istis hora nulla eiecto M. Tullio vacua a periculo aut exspectatione periculi relinquetur. Itaque illi in dies non meis insidiis, quae nullae a me parantur, sed suorum conscientia scelerum cruciati mihi absenti et populo Romano dabunt poenas. 20. Quas ob res ego inimicorum amentiae cupiditatique paucorum omnium salutis causa decedam, neque eo deducam aut progredi patiar, ut opera mea manus inter vos conseratis caedesque civium inter se fiat, multoque potius ipse patria liberisque meis carebo quam propter unum me vos de fortunis vestris reique publicae dimicetis. Sic enim ab initio fui animatus, ut non magis me meā causa putarem esse natum quam rei publicae procreatum. 21. Sed illud queror — quod non iam ad unius perniciem, sed ad universorum instruitur calamitatem —, conqueri, commiserari, dicere, expurgare, suspicionem dimovere, crimen diluere non licere: ore oppresso cervices esse praebendas: quae tamen omnia non tam sunt calamitosa, quod mihi sunt subeunda, quam perniciosa, quod in rem publicam sunt introducta. IX. Quam ob rem statutum est atque decretum in his temporibus civitatis omnia perpeti, quae volet furor libidinosus. Vim volunt adferre: praesto sum. Eiicere volunt: exeo indicta causa. Nolunt audire: causam non dico. Aliud quippiam conantur: agant: nihil duri, nihil acerbi mihi erit quod rem publicam tutabitur. Non enim victus

illis cedo, sed incolumibus vobis me condono. 22. Neque enim mors miseranda est, quae ob rem publicam capitur, neque exsilium turpe est, quod virtute suscipitur, quum praesertim non nullam hae poenae habeant in se consolationem. Nam vitam si eripiunt, non adiment gloriam. Mortale si exsilio multabunt corpus, non animum a re publica removebunt. Nam, ubicumque ero, hoc cogitabo, haec semper cura mea erit, meque vobis ereptum, non a vobis repudiatum existimabo. 23. Illud ab universis peto postuloque, si, dum in civitate manere licitum est, nemini iniuste periculum creavi, nemini innocenti fui calamitati, si omnibus auxilio paesidioque esse consuevi plurimosque in hac civitate sum tutatus, uti vos liberos meos in vestram fidem recipiatis eosque defendatis neve inimicos meos longius in familiam nostram progredi patiamini, utique, sive hinc abiero sive hic ero oppressus, ea maneat opinio et existimatio, quae virtute parta, non quae infelicitate illata est. X. 24. Nunc ego te, Iuppiter optime maxime, cuius nutu ac dicione sola terrarum gubernantur, teque, particeps connubii, socia regni, regina Iuno, teque, Tritonia, armipotens Gorgona Pallas Minerva, caeterique di deaeque immortales, qui excellenti tumulo civitatis sedem Capitolii in saxo incolitis constitutam, ut non solum cunctam intueri, sed etiam tueri possitis civitatem: a quorum ego quondam altaribus impiam civium manum removi, a quorum templis meo periculo funestam facem reppuli, ne illustrissimum orbis terrarum monumentum cum principe omnium terrarum occideret civitate, teque, Iuppiter Stator, quem vere huius imperii statorem maiores nostri nominaverunt, cuius in templo hostilem impetum Catilinae reppuli a muris, cuius templum a Romulo victis Sabinis in Palatii radice cum Victoria est collocatum: oro atque obsecro, ferte opem pariter rei publicae cunctaeque civitati meisque fortunis, resistite tribunicio furori, favete innocentiae, subvenite solitudini, miseremini senectutis, nolite eum supplicem a vobis absterrere et excludere, qui in suo magistratu funestam facem a vestris reppulit templis. 25. Si C. Mario auxilio fuistis, quod in clivo Capitolino improborum civium fecerat caedem, si P. Scipioni,

quod Hannibalis furibundam mentem a vestris reppulit templis, si denique Cn. Pompeio, quod terra marique hostes reddidit pacatos, sic nunc in meis calamitatibus aliquam ferte opem divinam: ut saepe multorum in periculis fecistis, sic nunc in meis miseriis divinum aliquod auxilium et numen ostendite. XI. 26. Deinde vos, quorum potestas proxime ad deorum immortalium numen accedit, oro atque obsecro, quibus singillatim saepe supplex ad pedes iacui, ut eum, quem singuli stratum atque abiectum sublevastis, nunc universi conservatum velitis. Si neminem umquam vestrum laesi, si nemini innocenti obfui, si etiam e contrario, ut quisque meum auxilium desideravit, opem ferre non dubitavi, si denique, quaecumque administravi, ex vestra auctoritate et patrum conscriptorum voluntate feci, si malui inimicorum cupiditati quam rei publicae et legitimae auctoritati poenas sufferre, ut existimetis ex illo crudelissimo inimicorum impetu ereptum in antiquum statum dignitatis restitui convenire. 27. Sed quoniam neque mihi libere loquendi neque vobis clementer audiendi neque omnino iudicandi paucorum furore et audacia facta est potestas, sed oppressa est res publica armis, metu debilitata servili, uti liberum spiritum ducendi nullam habeat potestatem, cedam inermis armatis, innocens nocentibus, privatus furibundo magistratui. Neque enim Q. Metellus quidquam de sua virtute detraxit, quod cessit L. Saturnino furenti, neque C. Cotta, quod Q. Vario tribuno plebis inferiore genere orto cedendum putavit, neque C. Marius, qui quantas res gesserit vestra vobis libertas indicio esse poterit, neque vero M. Tullius suum animum a vestra abalienavit potestate, quum praecipuum vobis obsidem sui animi vestram reliquerit libertatem. 28. Quam ob rem testor deos deasque immortales vestrasque maxime mentes, me non vitae turpitudine, non pro scelerum magnitudine, non propter reliquae aetatis infamiam poenas iure et lege persolvere, sed propter virtutis invidiam, propter iucundissimam ingenii laudem, propter magnitudinem rerum gestarum crudelissime civitate privari. Quod si idem accidit Q. Caepioni, si Mancino, si Rutilio, mihi hoc accidisse non magno opere erit mirandum, quum

praesertim non generis antiquitate, sed virtutis ornamentis summam laudem sim consecutus.

XII. 29. Nunc ego vos, equites Romani, obtestor, quorum virtute nomen Romanum victoriam cum laude possidet coniunctam, quorum factis gloriantur cives, laetantur socii, gemunt hostes, ut, si erga vos omni tempore optime fui animatus, si mea pericula neglexi, dum timorem a patria propulsarem, si aeque liberis vestris prospexi ac vos parentibus consuestis, ut nunc me velitis vestris opibus defensum incolumem in hac civitate retinere, quae civitas quum a scelerata coniuratione esset incensa, meo ductu ac labore restincta est, nec patiamini me a meis liberis abstractum, a coniuge abreptum, ab aris focisque innocentem proiectum vitam degere in exsilio, miserrimi mortalis casum subire. 30. Proiicitur Tullius in exsilium. At a quo? nimirum innocens ab inimico, religiosus a scelerato, benevolus huic civitati ab hoste. O misera vitae ratio, quae tam diu resides in voluptate, quam diu fortunae poscit libido! Egone inimicus nuic civitati? Quam ob rem? quia inimicos necavi. Egone hostis? Quid ita? quia hostes interfeci. En condicionem huius temporis! antea gloria ac laude dignissimi ducebantur qui haec perfecerunt, nunc scelerati ac parricidae esse dicuntur qui haec administrarunt. Sint sane scelerati, superet istorum victoria, si modo victoria appellanda est, in qua civitatis inest luctus: habeant hanc palmam ex innocentis cruore. Tantum illud a vobis, equites Romani, peto et rogo, ut, quem saepe numero vestra laude cohonestastis, eumdem in dubiis vitae periculis vestra virtute conservetis.

INCERTI AUCTORIS
CONSOLATIO.

I. 1. Quamquam recentibus morbis medicinam adhibere vetant sapientes nihilque adversi hominibus accidere solet in vita, quod aut improvisum aut inexspectatum videatur, conemur tamen, si qua ratione possumus, mederi nobismet

ipsis et domesticae subvenire calamitati. Si enim, quotiens usu venit, consuluimus caeteris, cur non aliquando nobis ipsis? et, si mala, quae nec vitari nec averti humanis viribus possunt, pertulimus toleranter, cur non ea, si possumus, ratione leviora faciamus? praesertim quum ad aegritudines et molestias depellendas eo acrius incumbere homines debeant, quo melius est sine cura vivere quam curis et angoribus oppressum ac circumventum humanam condicionem satis per se miseram aliis etiam incommodis efficere miseriorem. 2. Quid porro praestantius, quid utilius est quam, quum corpore valeas, curare ut etiam animo valere possis? si quidem corpus animi gubernaculo, animus autem ministerio corporis indiget. At neque animus aeger bene gubernabit nec adfectum corpus animi recte parebit imperio. II. 3. Quam ob rem prudenter a doctis et sapientibus viris et cogitatum et factum est, qui de luctu minuendo ante nos scripserunt: quorum exstant satis multa, sane sapienter litteris mandata, in primisque a Theophrasto, Xenocrate et Crantore: quorum libros quum saepe animi causa sumpserimus in manus, admirati eorum saluberrimis praeceptis refertam et conditam eloquentiam, tum proxime legimus necessario. 4. Casus enim ereptae nobis filiae, quam in oculis ferebamus, eximiis et virtutis et prudentiae laudibus praestantem, ita nos vel perculit vel adflixit, ut ab iis opem ad leniendum et mitigandum dolorem petere coacti simus, quorum maxime doctrina atque auctoritate antea movebamur. Itaque multa, quae ab illis vel acute cogitata vel eleganter enunciata sunt, ad dolorem nostrum abstergendum colligemus, ut, si minus caeteros in tanto maerore delectare poterimus, quod alias et dicendo et scribendo efficere conati sumus et fortasse interdum praestitimus, saltem nobis ipsis medeamur. 5. Sed nos etiam in hoc fortiores erimus quam caeteri, quibus difficile non fuit, quum doloris expertes ipsi essent, alios consolari et a maerore abducere: nos autem dolore adflicti consolationem a nobis petentes nosmet ipsos in dolore vincemus ac naturae quamdam quasi vim adferemus. Quae utinam tanti sit, ut caeteros quoque in pari fortuna doceat adversos casus patienter ferre: qui quo

saepius contingunt, eo propiores hominibus putandi sunt quasique in ipsa humana natura innati atque insiti ideoque levius ferendi. Qui enim hominem se esse agnoscit hominisque nomen sibi vindicat, cur ea, quae hominis maxime propria sunt, recusare ac reiicere audeat? Quod simul ut fecisset et imprudens et iniustus merito haberetur. 6. Atque hic locus a Theophrasto egregie tractatus et perpolitus est, itemque a Xenocrate, quorum uterque eos, qui communes casus recusant, imprudentiae atque iniustitiae condemnat: alter etiam dis ipsis adversos non dubitat appellare. Quod etiam gravius crimen est ac vix in homine tolerabile: qui, quum omnia dis immortalibus accepta referre debeat, quorum ope vivit, intelligit, agit, si eorum voluntati repugnet, cum dis Gigantum more bellare videbitur. III. 7. Haec autem perite, ut dixi, a multis tractata sunt. Sed ego Crantorem sequor: cuius legi brevem illum quidem, sed vere aureum et, ut Panaetio placuit, ad verbum ediscendum de luctu librum, quo acute universam doloris medicinam complexus est. Sed humanae naturae incommoda ita diligenter et accurate expressit, ut quasi luendorum scelerum causa nasci homines et in hanc lucem ingredi possis agnoscere. 8. Fac enim nasci hominem et in lucem edi: continuo senties non rerum humanarum dominum et gubernatorem exortum, sed verius miseriarum servum atque incommodorum. Nam infantiam et pueritiam vagitus, lacrimae, imbecillitas, nullus nec rationis nec corporis usus, dolores molestiaeque quam plurimae amplectuntur. Adolescentiam ardor quidam excipit aetatis nec prudentiae nec iudicii compos, rerum utilium ac laudabilium contemptio, voluptatis et saepe turpitudinis appetitio, veri boni ignoratio, in pares ferocia, in superiores superbia, in infimos adrogantia. 9. Ex his contentiones, rixae, contumeliae, adsiduus denique molestiarum concursus exsistit, ex rebus honestis contemptis infelicitas et infamia, ex turpibus curiose adreptis et conquisitis luctus, morbi, perpetuum denique sui ipsius odium, ex cognita rerum turpium mercede conflatum. 10. Adde insanas pecuniarum largitiones, nullam futuri temporis curam, non inopiae, non liberorum, non uxoris, non posterorum,

non familiae. Quae si quis aetatis potius vitia quam naturae miserias velit appellare, quamquam nominis quaestionem inducat, non tamen ipsas ab homine miserias atque incommoda removebit. 11. Nec vero audiendus erit qui haec ab humanae naturae miseriis separanda putet, quod non in natura insita sint, sed unius vel aliquorum hominum errores videantur, totius autem naturae illa esse adfirmet, quae a nullo prorsus homine seiungi possunt. Quasi vero humanum non sit irasci, quod multi non irascantur, aut non humanum loqui et societatem coire, quod multi reperiantur, qui nihil difficilius faciant quam cum hominibus congredi aut sermonem cum aliquo conferre. IV. 12. Vere autem humanae miseriae sunt, quod, etsi non omnes in uno, certe omnes in omnibus et aliqua in multis et multae saepe in uno agnoscuntur. Iam constantis aetatis quot quantaeque miseriae sint non difficile est intelligere, at difficillimum enumerare. Haec enim ex omnibus hominis aetatibus in perturbationes animi, in pericula capitis, famae, fortunarum una maxime incurrit. 13. Sicut enim caeterarum omnium aetatum ad res negotiaque quum privata tum publica peragenda aptissima est maximeque idonea, ita etiam una prae ceteris omnibus difficultatum miseriarumque omnium, quae ex publica privataque administratione oriuntur, particeps et socia est. Haec privata amicorum negotia procurat, haec publica sustinet munera, haec gloriam et commodum ex rebus feliciter evenientibus, haec aerumnas et molestias ex adversis experitur. Huic bonorum civium propugnatio, huic malorum accusatio proposita est, huic invidia et aemulatio a bonis imminent, a malis pericula et insidiae intenduntur, aetas numquam sibi ipsi non infesta, numquam pacata, semper laboriosa, semper anxia et sollicita. Quae si non aliquos interdum vel utilitatis vel voluptatis fructus ex adsiduo labore perciperet, se ipsam profecto regere ac tueri non posset. 14. Sed miseriarum numerus multo maior est, magnitudo autem tanta, ut neminem a publicis procurationibus non avertere ac deterrere possit. Illustre praebuit exemplum universae civitati calamitas nostra, quam ex parta civium salute, ex defensis aris ac focis, ex proditoribus a rei pu-

blicae ac populi Romani cervicibus depulsis contraximus. Sed nostra fuerit aerumna, civibus contigerit salus et quies: quam etiam vita ipsa profundenda, si opus fuisset, libentissime redemissemus. 15. Nihil necesse est mihi de me ipso praedicare. Sed tamen verissime adfirmare possum eos demum annos me vere vixisse, quos in praeclaro aliquo patriae vel commodo vel ornamento consumpsi. Ac, si longius mihi vitam producere liceret, non me alia causa ad diutius vivendum quam publicae utilitatis studium curaque adduceret, quae una cogitatio in homine gloriosa et laudabilis est maxime. V. 16. Nunc, quae extrema de aetatibus superest, quid ego de senectutis incommodis ac miseriis loquar? quas plurimas esse et gravissimas et nomen ipsum languoris calamitatisque plenissimum indicat et aspectus ipse senum hominum patefacit. Quid est enim aliud senem videre trementem, incurvum, canum, imbecillum, infirmum quam cernere morientem vivum aut viventem mortuum? Ac si non nullis visum est magnam esse senilis aetatis consolationem prudentiam usu rerum quaesitam, quae illius aetatis propria est, eosdem illos fateri oportet, ex eo ipso fonte manare etiam ad senes non minimum doloris atque molestiae. 17. Qui enim se prudentem rerumque agendarum peritum agnoscit, cur non doleat, quae optime intelligit, prae aetatis vitio optime etiam perficere non posse? et, si patriam diligit, cur non angatur, quod quam consilio iuvat opera etiam iuvare non possit? eoque maior prudentium dolor est, quod optimorum consiliorum fructum nulla alia ratione percipi posse, quam si optime ad exitum perducantur, intelligunt, quod, nisi vir optimus patriaeque amantissimus ad agendum accedat, prorsus inania sint futura. VI. 18. De aetatibus satis mihi videor dixisse. Quid iam de generibus hominum loquar? aut num quid principes viros et medios et infimos aeque miseros esse negare possum? Reges ipsi quam miseri sint quantoque opere sollicitudini, timori atque insidiis propositi satis ostendit Dionysius, quum imminente capiti gladio Damoclem fortunae suae felicitatem voluit experiri. Nec mirum, quum iis bellorum calamitates, agrorum vastationes, populorum caedes, urbium exitia im-

mineant. 19. Quae quum eveniunt, qui victoria potitur aliquid et ad gloriam et ad imperium semper acquirit, sed tanta praeterea rerum amissio tantusque sumptus consequitur, ut magni constet victoria ac plerumque praestiterit numquam arma sumpsisse. Sin profligatio exercitus aut clades aliqua contingit, nihil eo statu miserius ne cogitari quidem potest, si quidem captivitati, inopiae, luctui, contemptui coniunctus est. 20. Sed fac regem esse a bellorum impetu et a castrorum pulvere remotum sua pacate possidentem, nulla hostium incursione vexatum, num idcirco tutior, a miseriis securior? Quin immo, ut otium humana natura non fert, ipse sibi molestiam ac sollicitudinem exhibebit. Nam aut de augendis vectigalibus aut de producendis finibus deque urbibus ad imperium acquirendis aut de iungendis cum potentioribus propinquitatibus atque amicitiis cogitabit. Quae qui animo agitat nec a molestia liber est nec alios securos ac quietos esse sinit. 21. De avaritia vero, maxima animorum peste, nolim hoc loco pluribus disputare: quae in deside atque otiosa mente quam maxime exoritur. Eaque erectiores animos et altiores dignitatis gradus maxime sollicitat. Huic generi infimum hominum genus opponitur: quod, ut nomine abiectissimum, sic re quoque omnibus calamitatibus atque angoribus est propositum. Huic inopia, fames, contumelia, iniuriae, tributorum solutio, militiae incommoda, misera denique omnia perferenda sunt, eoque miserius est, quod caeteris omnibus, quum adversa fortuna premuntur, permulta tamen suppetunt, e quibus consolationem doloris-que levationem petunt. 22. At infimam plebem natura ipsa fatali quadam necessitate tam abiecto tamque imo loco collocavit, ut omnibus aerumnis subiecta nulla prope modum ratione erigi aut sublevari possit. Ne mediocris quidem hominum condicio miseriarum expers esse cognoscitur. Nam inter summum et infimum interiecta alteri paret, alterum patitur. Cui si imperare posset, certe longius a miseria distaret. Sed quia neque dignitate praestat nec summos viribus adaequat, suo statu contenta esse cogitur. Itaque multis in civitate perfungitur incommodis non illis quidem parum rei publicae fructuosis aut valde ad ferendum gravibus

atque asperis, sed quae tamen animum sollicitent et humanas miserias augeant.

VII. 23. Haec longiori oratione persequi non est praesentis instituti: ante oculos omnia sunt et nobis praecipue re ipsa perspecta et cognita. Nec vero alia est feminarum condicio. Aut enim iisdem aut parum certe diversis et molestiis et angoribus vexantur: nam et iisdem morbis quibus viri et iisdem animi perturbationibus mentisque erroribus obiiciuntur. 24. Eoque miserior illarum status est, quo mollior natura et ad propulsanda incommoda calamitatesque perferendas infirmior. Easdem quas viri ex parentum, fratrum, sororum, adfinium interitu molestias et dolores hauriunt, maritos saepe fatuos, parum de re domestica sollicitos, pecuniam profundentes nanciscuntur. 25. Ex quo paupertas et luctus. Quibus malis eo premuntur gravius, quod non, ut homines, indagare possunt, qua maxime ratione medeantur incommodis rebusque suis consulant. Quantum Tullia mea ex patris exsilio doloris, quantum ex maritorum aerumnis et difficultatibus luctus molestiaeque percepit! Et quamvis optanda etiam minime pauca in vita viderit, malorum tamen paucorum sensus vel doctissimis hominibus iudicantibus ita acerbus est, ut bonis vel plurimis et maximis aequetur, interdum etiam praeferatur. Permulta praeterea in hoc genere sunt, quae reticere praestat quam edere. 26. Sed magna certe vel hoc uno nomine feminarum miseria est, quod, quam diu vivunt, parere semper coguntur: aut enim innuptae parentibus et adfinibus aut nuptae maritis parent et serviunt. Sic, quo minus liberae, eo magis miserae nec umquam liberae nisi e vita profectae. Ergo mortuae beatae censendae erunt. Nec sane video quid aptius dici possit. Sed, ut ad nos ipsos redeamus, cui uxor contingit, is praeter communes omnium calamitates praecipuo etiam miseriae genere premitur, quod non solum suis, sed etiam domesticis uxoris et familiae molestiis curisque vexatur. Neque enim ab ea, quicum artissimo matrimonii vinculo conglutinatus est, aut mente aut cogitatione seiunctus esse potest. 27. Itaque tot vexatus calamitatibus tantisque miseriis circumclusus hominis animus quid egregium aut

eximium suscipere aut cogitare potest? Mirum, ni sese abliciat ac veluti desperatione perculsus humi iaceat. VIII. 28. Redeo igitur ad illud, quod initio dixi, neminem esse, qui spiritum ducat, non miserum, neminem vere felicem. Parumque sapiunt ii, qui hominem luendorum scelerum causa natum felicem aut beatum audent nominare. Nostra enim, quae dicitur vita, mors est nec umquam vivit animus, nisi compage solutus corporis liber aeternitate potiatur. 29. Itaque mortem in beneficii loco tributam a dis immortalibus iis, quos maxime dilexerunt, traditum est, ut quum Herodoto auctore Argia sacerdos, quod optimum filiis esset, a dea precata eos repperit mortuos, mortem autem tamquam optimam illis esse concessam. Credamus sane Apollini Delphico, qui exoratus a Trophonio et Agamede, a quibus templum magnifice Apollini exaedificatum Delphis erat, ut quod esset optimum homini tribueret: post diem tertium exanimes sunt inventi. 30. Quo munere indicavit deus et deus is, cui divinationis partes a reliquis dis sunt relictae, mortem homini omnium rerum esse optimam. Itaque excutiatur iam et evellatur funditus falsa illa multorum opinio, malam esse mortem, quando quidem vel deorum iudicio non modo mala non est, sed omnium rerum optima et omnium munerum, quae humano generi dari possunt, praestantissima. 31. Praeclare: nam et miseriarum omnium, quas viventes pertulimus, finis est in morte et vitatio futurarum, in quas progredientes in vita incurrunt. Docemur enim exemplis a propagatione vitae permultos optimos et fortissimos cives incredibiles hausisse calamitates. Immerentes, dixerit aliquis: ergo non sunt in miseriis ponendae. Nihil enim miserum quod non culpa contractum. De hoc alias viderimus: sed calamitates certe fuerunt, quarum etiam unica cogitatio, quae praetervolat et effugit, non modo sensus, qui corpori firmius inhaeret, acerbitatis habet plurimum. 32. Ex quo vere colligi potest sapienter fecisse Thraces, qui, si Herodoto credimus, nascentibus liberis lugere, morientibus laetari solebant. Exitum videlicet vitae ut miseriarum finem et quietis portum probabant, vitae initium ut ingressum ad molestias et dolores inviti videbant. IX. 33. Si ergo nascimur

miseri, morimur beati, quis in hanc lucem edi velit, ut miseriis opprimatur? quis non potius mori, ut beatam vitam acquirat? et, si hoc nobismet ipsis, ut optimum, vellemus, cur liberis et adfinibus diversum? An melius nobis quam iis, quos summe diligimus, esse velimus, aut potius beate nobis, misere ipsis et infeliciter? Hoc certe nullo modo. 34. Quam ob rem amanda mors semper omnibus, carissimis etiam optanda. Ac, si quibus mori praestat quam vivere, iis praecipue, quos et acta cum virtute vita claros effecit et mors, satis diuturna vita perfunctos, molestia adficere non potest. 35. Nasci vero non intelligo quibus expediat. Nam in aerumnas miseriasque ingredientes quid gratum, quid hilare aspicimus? qua re potius non offendimur? quod primus ille nascentium infantium vagitus et eiulatus satis declarat. Tributus enim est ab optima parente natura, quae nihil inane solet efferre ac potius iis rebus, quas efficit, admiranda semper edit vel pietatis vel iustitiae vel prudentiae documenta. 36. Ex quo intelligi licet non nasci longe optimum esse nec in hos scopulos incidere vitae, proximum autem, si natus sis, quam primum mori et tamquam ex incendio effugere fortunae. Sileni quae fertur fabula, si gravioribus ludicra interdum admiscere liceat, idem certe confirmat: qui captus a Mida missionem doctrina redemit. Docuit autem regem numquam nasci optimum esse, sed celeritatem mortis proxime accedere. Idemque Euripidis testimonio, poëtae sapientissimi, comprobatur. 37. Sed Crantor noster patri filii mortem aegerrime ferenti responsum ait datum esse in psychomantio, filio suo bene beateque esse utiliusque futurum fuisse, si etiam pater pari ratione fatis concessisset. Quam ob rem, si dolorum finem mors adfert, si securioris et melioris initium vitae, si futura mala avertit, si medetur praesentibus, si nos ex plurimis vel morborum vel molestiarum vel acerbitatum periculis educit, cur eam tanto opere accusare aut dolorem ex ea derivare velimus, ex qua potius consolationem ac laetitiam haurire fas esset? Nisi si, quod mortem subsequitur, nos fortasse sollicitos habet. 38. De quo libet pauca dicere, ne hic unus ad molestiam doloremque alendum angulus relinquatur, qui profecto insipientibus

obiiciendus non est nec in tanto argumentorum acervo, quibus mortem ipsam nobis obstringere conamur, committendum ut hoc uno nomine minus nobis debere videatur. Et quamquam haec futuri post mortem temporis cura hominis propria non sit, sed dis immortalibus potius relinquenda, quorum nos vel liberalitati vel sapientiae permittere fas piumque esset — qui enim nascentium curam suscipiunt, qui viventes protegunt, alunt, tuentur, fovent, cur morientes deserant? — tamen aliquid etiam modeste de iis exquirere non est inutile. Necesse est autem sit alterum de duobus, ut aut sensus penitus omnes mors auferat aut in alium quemdam locum ex his locis morte migretur. X. 39. Quod si morte sensus exstinguitur obitusque noster ei somno similis est, qui non numquam etiam sine visis somniorum placatissimam quietem adfert, quid lucri est emori aut quod omnino tempus reperiri potest quod ei tempori anteponatur, cui similis futura est perpetuitas omnis consequentis aetatis? Sin migrationem malimus esse mortem in eas oras, quas e vita profecti incolunt, quid optabilius quam ad eos proficisci, quos mortuos vivens dilexeris, et cum iis perpetua vita perfrui, qui, ut nos in laude viveremus et libenter moreremur, suis et praeceptis et exemplis tanto opere laborarunt? 40. Mihi certe nihil videtur evenire posse gratius quam, si mors aditum ad alia loca patefaciat, ad eos venire et cum iis esse, quos et maxime dilexi et numquam non diligere ac laudare possum. Ad meos autem et adfines et amicos ut pervenero, quanto opere laetabor! Quae iucundior collocutio, qui suavior vel congressus vel complexus? O ‘vitam’ vere ‘vitalem’, ut ait Ennius, omnibus bonis ac gaudiis circumfluentem, sed beatam etiam mortem, quae ad beatissimam vitam aditum aperiat. Me quidem, etsi dolore vehementer perculsum et adflictum, his tamen monitis et praeceptis non mediocriter adlevari sentio. 41. Itaque neminem puto fore quem non rationes a nobis tam studiose e sapientium libris collectae iuvent ac delectent, eoque magis, quo leviores erunt aliorum dolores, quam hic, quo nos tanto opere vexati sumus. Nam si amor, si pietas filiae, si virtus, si gravitas, si constantia, si caetera, quae vix in

feminis spectari, nedum requiri solent, consideranda sint, tanta facta iactura gravissime dolere debuimus. Sed vincat dolorem consolatio, nec iam quid amiserimus, sed quatenus mortalem filiam lugere deceat cogitemus. Hoc nos in maerore nostro, quod certe fortis est aegroti, non solum acci pere, sed etiam exquirere medicinam. XI. 42. At, si quis erit quem dolor a ratione averterit, cui non satis firma videantur ea, quae iam dicta sunt, is se hominem esse meminerit, nihil autem humanius esse morte, ut, si mors ab ipso divelli atque auferri posset dis propior habendus esset quam hominibus, nec omni ex parte hominis nomen ipsi congrueret, quia communi et praecipua hominis condicione non uteretur. Praeterea lacrimis nihil profici, quae si quid adiumenti adferre possent, non solum effundendae, sed studiose conquirendae viderentur. XII. 43. Denique non solum iniuste, sed etiam turpissime agere, qui immodice doleat. Turpitudo enim peior est dolore, si quidem dolor homini a natura insitus est nihilque habet infamiae. Turpitudo autem idcirco vituperanda, quod aliquid semper indecorum continet, culpa contractum. At omnis immodicus dolor turpis est et a viro alienus, quando quidem ut immodice praeterque rationem doleas sponte efficis. Ex quo culpa exoritur, quae homini maxime fugienda vitandaque est, ne cogitationibus mollissimis, quales interdum perdite amantes suscipere solent, nimium perturbemur et effeminemur. 44. Quin potius nos ad Homerica praecepta referamus:

Corde age sis firmo nec te submitte dolori:
Namque aliquid gravius peiusque aliquando tulisti.

Nemo videlicet suorum funera experitur, cui non adversa multa antea contigerint: ita variis omni ex parte incommodis humana natura concluditur. Cur igitur graviora vel certe aeque gravia fortiter passus, quum maxime occalluisse et ad dolorem novum obduruisse deberet, despondeat animum seque maerori tradat? Quod etiam iniustum esse paullo ante dicebamus. Natura enim usuram nobis vitae dedit tamquam pecuniae nulla praefinita die. Quod si, quum libet, sua repetit ea condicione commodata, ut restituenda sint, cur

accusatur aut cur non potius naturae gratias agis, quod, quum citius potuisset, tardius repetierit, quam, quod aliquando repetierit, iniusta querela insequeris? 45. Certum est enim non habitandi locum, sed commorandi deversorium nobis esse concessum: e quo quum migramus, alacres tamquam ex hospitio miseriarum atque incommodorum plenissimo egredi debemus ac laetissimo animo ad futuram vitam tamquam ad patriam evolare. Quod sapientes re ipsa praestitisse memorantur. Profecto enim, si quid est quod morientes perturbet aut morientium adfines habeat sollicitos, id totum aut ex falsa quadam opinione oritur, quod vitae huius usum nimis utilem ac iucundum arbitremur, aut ex nimio in nosmet ipsos amore caritateque provenit. Sed opinionem illam, quam rationes adeo firmae convellunt, libenter deponere debemus, ab hoc vero amore nimio tanto libentius abhorrere, quanto indecentius est vitae munere perfunctos velle etiam in vita dis invitis commorari communemque omnium, qui ante nos e vita discesserunt, condicionem recusare, demum tanta esse mollitie tantaque impudentia, ut ne in morte quidem confirmemur ac resipiscamus. XIII. 46. Quod si nostrorum mortem dolemus, cogitemus aliquando moriendum ipsis fuisse, mortem autem incertam esse nec in hominis arbitrio positam, sed e deorum voluntate pendere: quos vero lugemus, eos quoque suorum mortem vidisse patienterque tulisse, ideoque suo exemplo quid nos facere velint praecipere: denique, id quod ad consolandum maximum ac firmissimum est, non eos nobis penitus ereptos esse hec prorsus amissos, sed ad praefinitum tempus a nostris oculis nostraque consuetudine remotos. 47. Itaque, quum ad eum vitae terminum, quem natura praescripsit, nos quoque pervenerimus, statim eorum consuetudinem reguslabimus et ad suavissimam vel consuetudinem vel convictum redibimus. Mortem suis acerbam amaramque in moriendo esse non nulli existimant, atque ideo fortasse perturbantur, quod me quidem sublatis gravioribus dolendi causis, quas iam superiori disputatione reiecimus, minime angit. Ipse enim discessus animi a corpore vel cum nullo vel certe cum modico dolore fit et interdum

sine sensu, non numquam etiam, si recte sapimus, cum voluptate. 48. Sed quidquid sit, totum hoc ita leve est, qualia sunt ea, quae puncto temporis fiunt. Nec, si mors paullo longior alicui contingat, desperandum est de deorum naturaeque benignitate, quin eo quoque tempore properantem e vita discedere foveant atque adlevent. Cuius rei in morientibus saepissime signa minime dubia cernuntur: quum velut e somno exciti, quo tempore extremum spiritum edituri sunt, ita gaudentes et alacres aspiciunt, ut libentissime iudices e vita proficisci. 49. Quam ob rem ne haec quidem ullam aequam doloris adferre causam possunt: qui certe comprimendus ac minuendus est, quod, etiam si nolis, tempore tamen ipso extenuatur et evanescit, non, quod minuendi doloris vis in ipsa die posita sit, sed quod usus ipse cogitatioque diuturni temporis doceat nihil esse in morte mali, ideoque leviter et patienter ferendam.

XIV. 50. Sed turpe stultumque est homini tanta tamque varia rerum cognitione instructo non a se ipso potius mature quam sero ab usu et cogitatione doloris remedia exspectare, quae tam firma sunt, ut neminem fore putem, quem non vehementer non iuvent solum, sed etiam permoveant. Mihi vero eo magis necessaria fuerunt, quo turpius visum esset, me, qui caeteros constantissime consolatus essem, in meo dolore iacere, voxque illa exaudiri, et fortasse non immerito potuisset: '*Hicine ille*' Cicero,

. . . . cuius ob os Graii ora obvertebant sua?

Sed nos philosophia adversus omnes vel temporum vel fortunae vel naturae insidias munivit: quae ita fortis est, ut nullius iniuriae impetum extimescat, ita lenis et suavis, ut omnes acerbitates facile mitiget ac molliat, ita demum utilis et fructuosa, ut totam se ad humanas utilitates liberalissime porrigat atque explicet. 51. Nec vero secus debet. Quae enim humanarum miseriarum cumulum optime norit et acutissime perspiciat, si eas patiatur manare longius, neque homini maerore confecto consilio praesidioque suo praesto sit, quid illo miserius, quid vita nostra laboriosius aut taetrius? aut quid prodesset aspectum a natura ad supera erectum accepisse, ut caelum contemplari, ut deorum ma-

iestatem cogitare, aut a dis immortalibus mentem et rationem, ut utilia cognoscere, honesta a turpibus secernere, aequa amplecti, ab iniquis abstinere possemus, voce denique ipsa et oratione frui, quae nullis animantibus concessa est quaque caeteris omnibus, quae sub caelo sunt, viventium naturis antecellimus? inania haec videri possent, si tam multis ex adverso miseriis oppressa hominis natura neque se ad caelestia erigere nec tantis bonis, quibus maiora nulla esse potuerunt, uti posset. 52. Sed profecto, ut contra serpentium virus pharmacorum genera multa, contra inopiae calamitatem sollertia et industria, contra turpitudinis voluptatem pudor et verecundia, sic contra doloris morsum philosophia nobis data est deorum immortalium concessu atque munere. Quam ut nemo satis pro dignitate laudare queat, sic quam plurimi mentis tranquillitatem, animi moderationem, in voluptates imperium, in acerba omnia summam quamdam vim ac fortitudinem illi uni acceptam referant necesse est. Neque nos aut in exilio patientes aut in honorum cursu temperantes fuissemus aut nunc in tanto maerore sapienter et fortiter versaremur, nisi tuo, philosophia optima rerum humanarum moderatrix, beneficio. XV. 53. Tu vero felix et beata, Tullia mea, si quis tibi in morte sensus est, quae tot tantisque miseriis, quibus proposita fuisses in vita, una morte perfuncta es, a praesentibus malis expedita, ab impendentibus erepta et in tuto ac tranquillo quietis portu collocata. Merito tibi mortem iucundam fuisse putem, quum vel ea bona, quibus viventi frui licuit, animo reputas vel mala, quae moriens vitasti, mente ac cogitatione complecteris. 54. Ego autem, quum te felicem iudicem ac, si dicere liceat, paene oculis cernam, cur tua morte excrucier? Potius laetabor ac tibi tamquam de re optatissima gratulabor. Cui nisi molestum est me iam aetate confectum in tam perturbata re publica tamque misero vitae genere reliquisse, quid iam grave aut acerbum esse possit? 55. Sed hoc quoque ratione ipsa levius aliquanto efficitur, neque tu nunc quid me perferre necesse sit, sed quam non multo post tecum iisdem bonis usurus sim debes cogitare. Nihil enim accidere valde grave potest iis, qui

spe iam propinqua futuri boni recreantur et aluntur. Sed nescio qui nos teneat error aut miserabilis ignoratio veri. Non enim tanto opere bonis delectamur quam malis adfligimur. Ex quo fit ut haec etiam nolentes augeamus, bona autem, quae fruendo, cogitando, gaudendo maiora efficere expediret, etiam deteramus: quod certe minime oporteret. Nam, si serio disputare volumus, cur dolores resque adversas refugiamus, quae fortitudinem in nobis gignunt et efficiunt? 56. Quae si nulla essent, nulla profecto fortitudo agnosceretur. Cur mortem horreamus, quae adsidua sui memoria nos ut meliores simus admonet? nec patitur ad ea nos animum adiungere, quae aliquam nomini nostro vel intemperantiae vel iniustitiae notam possint inurere. Bona vero et ea, quae probantur in vulgus, cur tanto opere appetamus? quae consecuti molliores plerumque ac deteriores evadimus. XVI. 57. Itaque his voluptatum lenociniis obruimur, ut discessum ex hac vita impendere vix aliquando recordemur. Sapienter philosophorum princeps et magister Plato: quae sensus appetit aut timet nihil aliud esse quam somnia: itaque penitus contemnenda esse. Mala vero ut vitentur, ad aeterna properandum: quo nisi confugias, vitari numquam posse. At ad aeterna ne properari quidem potest nisi morte ianitore ac duce. 58. Quorsum haec? ut intelligamus non modo a dolore vacuam, quietam, opportunam, bonam denique esse mortem, sed etiam summorum atque immortalium bonorum liberalem ac beneficam ministram. Itaque Cato sic e vita discessit, ut laetaretur causam se nactum esse moriendi. Iam nemini dubium esse potest quin vir prudentissimus, si sua morte laetabatur, mortem etiam optimam esse agnosceret. 59. Certe enim in re sua, quae praesertim sensu percipiatur, nemo fallitur. Quod comprobare possum Artabani, Xerxis patrui, viri sapientissimi, testimonio. De quo est apud Herodotum, quum Xerxes exercitus sui copias paene innumerabiles ante se in aciem instructas intuens collacrimatus esset neminem ex tot milibus ad centum annos superstitem futurum, illum Xerxi respondisse: At tam multa sunt tamque misera, quae viventes perferunt, ut nemo sit quin mori saepissime cupiat,

quum incidentes calamitates et morbi vitam adeo perturbent sollicitamque habeant, ut longissima videatur. 60. Itaque mortem perfugium esse aerumnosae vitae dubitare nemo potest. Nec his contentus addit etiam illud, deos immortales, quum hominum vitam, quae adeo misera sit, multis bonorum integumentis velarunt et operuerunt, fecisse quodam modo invidentius, ne mortis suavitatem, quanta est, omni ex parte degustaremus. Amphiaraum fabulae narrant Iovi atque Apollini fuisse carissimum neque tamen illum senium attigisse. XVII. 61. Ex quo quid aliud coniici potest quam mortis celeritatem divinum munus et lucrum esse maximum? Itaque scitum est illud comicum:

Nam quem tuetur atque diligit deus,
Iuvenis supremum mortis intrat limitem.

Neminem enim, quem dilexerint di, patiuntur esse miserum. Qua re vitam eis miseriarum plenam adimant necesse est. 62. Quid autem contingere homini tam gratum potest, quod eum magno opere in vita retineat? Voluptas, credo, quam ex alicuius sive artis sive doctrinae tractatione percipit. At doctrina aemulationem omnium rerum molestissimam, si quaeris, etiam dolorem parit. Non tam enim delectamur aliquid discentes quam angimur multo plura ac maiora, quae scire vellemus, penitus ignorantes. Artes vero, quas tenuiores tractant, quid habent voluptatis aut quid non potius molestiarum et maeroris? Quanta inter eos, qui illas exercent, perfidia, quantum odium, quanta invidia! aut quis est sua sorte contentus et non alienae sive industriae sive fortunae aemulator, osor, detractor? 63. Sin civilem vitam quisquam appetit et in rei publicae luce vivere pulcrum putat, is se exigua ac paene nulla honoris specie magnas comparare calamitates certo sciat. Quotus enim quisque est cui non publica administratio vel maeroris vel iacturae tantum attulerit, quantum verbis explicare vix queat? Ac, si de toto vitae cursu iudicare vere volumus, exitum videamus. Ubi optimi rei publicae administratores, seu verius parentes, Miltiades, Ephialtes, Cimo, Themistocles, Aristides? Quantum illis fides, caritas, integritas, constantia pe-

perit miseriae? ut non modo honoribus, dignitate, auctoritate spoliarit, sed etiam in exsilium miserit. Quod contra oportebat, viros optimos patriaeque amantissimos honore adfici, in oculis ferri. Scipio Africanus apud nostros optimam causam amplexus, paucorum immoderatae libidini repugnans, mane mortuus in lecto est inventus, nec abfuit suspicio quin ab uxore, quae Gracchorum soror fuit, interfectores essent immissi. 64. Metello autem Numidico, homine omnium clarissimo ac praestantissimo, quid miserius? qui, ne in legem perniciosam iuraret, in exsilium abire sit coactus. Fateor profecto inter omnia exsilii genera atque omnes miseriarum causas maxime honestam Numidici fuisse condicionem, cui probitas, integritas, in patriam caritas calamitatis causam attulerit, sed tamen fatendum est gravissimam fuisse calamitatem pelli patria, avelli a suis, bonorum direptionem, liberorum sive maestitiam sive aerumnam videre. 65. M. Regulum, C. Marium, L. Brutum ob liberandam patriam interfectum praetereo. Nolim in iis commemorandis nimius videri, quorum exitus nemo est quin ex libris, imaginibus, fama denique vulgari iam didicerit. Quae quum multa maximeque gravia sint, gravissimum tamen illud debet videri, quod homine ambitionis vinculis irretito quique e popularibus suffragiis totus pendeat, nihil usquam infelicius reperiri potest. Quantus in eo timor, quanta dubitatio, quantus conatus, quanta sollicitudo! ut nullam illi a molestia vacuam esse horam non immerito suspicari possimus. Nam si servientis ea est condicio, ut ex eius, cui servit, moribus, voluntate, ingenio propriam sibi fortunam fingat: qui populo serviet avido, invido, ignaro, ad mutationem proclivi et, quod caput est, ingrato, num aliquando beatus esse poterit? an potius, quotiens de eius natura cogitabit, totiens suam ipse calamitatem ac fortunam conqueretur? Praeclare vetus poëta:

Aeterno mixtam luctu mortalibu' vitam
Olim constituit divum pater atque hominum rex.

XVIII. 66. Itaque quam diu hac luce utimur, vivere quidem videmur, sed verius adsidue morimur aut saltem vitam

verbo retinemus, re ipsa amisimus. Equidem non video quid in hominis vita valde optandum aut felix esse possit Multos potius, ne in maiora, quam quae humana consuetudo cotidie fert, mala inciderent, mortem sibi dedita opera conscivisse scio. Quod tamen non idcirco dictum velim, quia probandum putem, sed ut ex eo appareat humana vita quam multis undique prematur difficultatibus. 67. Cleomenes Lacedaemoniorum rex eiusque filius morte ultro appetita, praeterea Theagenes Numantinus, qui, ne in hostium manus veniret, primum suis, deinde sibi ipsi mortem attulit, quanto opere vita fugienda sit satis videntur aperte declarasse. Ac nisi turpe videatur homines a mulierculis multo certe imbecillioribus fortitudinis exempla petere, repetamus ex historiis Hasdrubalis uxorem illam, quae Karthagine in hostium potestatem redacta se ipsam cum tribus filiis in conflagrantis patriae incendium immisit. 68. Sed praeter haec, quae iam testata sunt et illustria, fateamur sane ingenue tantam esse humanae naturae miseriam, ut neque genus ipsum hominum nec e toto genere singuli miseriarum expertes esse possint. Quod eo magis mirandum est, quod non iis solum malis, quibus hominis natura adsidue adfligitur, mala nostra praescripta sunt, sed ipsi nos, quantum in nobis est, miseriores cotidie reddere conamur. Nullum enim aliud in toto terrarum orbe genus animantium reperias praeter unum hominem, quod in proprium genus atque in se ipsum saevitiam exerceat suam, meritoque Dicaearchus in eo libro, quem de hominis interitu luculentum et eruditum conscripsit, nihil habere dubitationis putavit quin multo plures exstincti sint homines ipsa hominum saevitia et acerbitate quam omni reliquo genere calamitatis. Tanta est enim in permultis avaritia, tantum ambitionis, imperii, divitiarum studium, ut explendae cupiditatis gratia nihil sibi non licere putent. Atque hoc malum non iam angustis finibus compressum videmus, sed superioribus saeculis erupisse vehementer et manasse latius. Non enim certum aliquem hominum numerum, sed regna ipsa et totas persaepe funditus sustulit civitates. XIX. 69. At, si ad singulos homines, quae proxima ratio est, mentem cogitationemque converteris, ne

in iis quidem quidquam reperies quod valde appetere aut approbare possis. Finge enim animo, quidquid homini felix aut beatum ex opinione vulgari possit in vita contingere, congerantur divitiae, bona valetudo, honores, potentia, etiam voluptates accedant: quum haec omnia in hominem contuleris, nihil tamen tribueris stabile aut firmum, nihil quod non repentinam et adsiduam pati mutationem possit. Caduca enim et incerta sunt omnia, non in humanis consiliis aut viribus posita, sed in fortunae temeritate ac temporum vicissitudine constituta. 70. Quid autem homini turpius quam e temporis ac fortunae mutatione pendere et secundo illius flatu sublevari, reflatu deprimi et adfligi? aut laetis rerum eventis gloriari, adversis lugere nec lacrimis temperare posse? Quid iam intersit inter hominem mutamque pecudem, si nos perinde atque illa, quibus rationem natura denegavit, extrinsecus toti pendeamus, in nobis ipsis nihil fortitudinis, nihil firmitatis, nihil habeamus constantiae? Quamvis enim homini non mater, sed verius noverca natura corpus fragile infirmumque tradiderit, animum autem et in molestiis anxium et in timore humilem et ad labores mollem, plurimos tamen insevit divinos ingenii iudiciique igniculos, quorum auxilio et cum dolore luctari et timori obsistere, labores vero omnes nullo negotio vincere ac perferre possemus. Itaque tributum divinitus mentis ignem et prudentiae non exstinguere, sed sopitum fovere atque augere debemus. XX. 71. Mors autem progressis in vita longius si immineat, nihil est cur magno opere commoveamur, quae praesertim aut meliorem, quam quo viventes fruimur, aut certe non deteriorem vitae statum sit adlatura. Quis enim negabit, si animus omnino intereat, exstincto sensu nihil esse mali proptereaque nullam iustam doloris causam exsistere: at, si vigeat corpore solutus ac liber, quid iam illa vita beatius, quid divinius? ex quo maxima et verissima laetitiae ac voluptatis exoritur occasio. 72. Itaque nihil iam restat quo minus optimam esse mortem vere adfirmare possimus tantumque abesse, ut, quum adest, dolenda sit, ut numquam fugienda, saepe etiam optanda videatur, atque eo magis, quo diutius in vita homo permanserit. Nam, quum iis bonis,

quae adferre vita potest, satiari coeperit, tum ab humanis molestiis secedens, in beatissimam vitam commigrabit. Non enim is ego sum, qui animum simul cum homine interire putem tantumque mentis lumen e divina natura delibatum posse exstingui, sed potius certo tempore emenso ad immortalitatem redire. 73. Quid autem hominem magis deceat quam tam multis tamque firmis rationibus nixum virilem animum retinere, femineam mollitiem exuere? Qui vero mortuos nimis lugent nec humanam condicionem magno elatoque animo despicere possunt, in eos illud probri plenum vere dicetur:

Vos etenim iuvenes animum geritis muliebrem,
Illaque virgo viri.

Multae enim repertae feminae sunt, quae in domestico luctu singularem animi praesentiam ac magnitudinem praestiterunt. Sed virilis fortitudo ut libidini, sic dolori non aliter quam servo domina imperare debet eamque coërcere ac frangere tamquam vitiosam et imbecillam animi partem. Quam si emergere patiatur seque paullo altius efferre, non modo rationi praecurret, sed etiam victrix in animo exsultabit. Quo nihil homini turpius aut perniciosius ne excogitari quidem possit. 74. Gorgias orator, iam aetate confectus ac morti proximus, rogatus num libenter moreretur: Maxime vero, inquit. Nam tamquam ex putri miseraque domo laetus egredior. O virum egregium dignumque, cuius vigeat in omnium ore ac mente sententia! Quid enim potuit praeclarius dicere? Quum mala, quae viventem pati necesse est, cogitaret, miseriarum finem, quas moriens relinquebat, adesse laetaretur? Sic par est loqui hominem, qui non libidine vexetur, non voluptatis illecebris irretiatur, nulli denique pareat cupiditati, quae summa est ratio et sapientia, humanae necessitati imperare, non dolori cedere, non desiderio angi, nihil denique humanum extimescere. XXI. 75. Angamur liberorum aut adfinium interitu? Quid ita? ut stultos imitemur, qui quae mutari non possunt quaeque vel nolentes opprimunt perferre nequeunt: saniores, quorum tam multa exstant ad aeternitatem illustria sive

exempla sive testimonia, negligamus? Quid est aliud caecorum more ambulare et, quum in celebritate versari ac solis lumine uti possis, solitudinem tamen ac tenebras quaerere? Iam enim ad eos, quos aemulari satius est quosque nobis imitandos proposuit antiquitas, nostra delabatur oratio. 76. Mortem igitur in malis nullo modo esse ponendam, sed in praecipuis bonis numerandam dubitaturum puto neminem. Si enim a miseriis abstrahit, si in meliorem vitam inducit, si neque misera ipsa est nec ullius particeps miseriae, cur mala censeatur? Sin hoc largitur, ut sempiternis bonis potiamur vitamque, quam mortalem habuimus, aeternam adipiscamur, quid morte beatius esse possit? Itaque sapientissimos homines accepimus non modo suorum morte non perculsos neque dolore ullo adfectos, sed etiam saepissime laetatos esse. 77. Anaxagorae inter familiares suos de natura rerum disserenti filii mortem nunciatam tradunt, nihilque aliud ab eo responsum nisi se illum genuisse mortalem. Praeclara vero vox et vere digna, quae a tanto viro emitteretur. Non enim sane video quid sapientius aut constantius dici possit. An adolescentem illum esse mortuum? Fracti hoc animi nec in rebus adversis admodum firmi signum fuisset. An angi sesé non sua, sed filii causa? Num igitur ignorare se fateretur quantis e malis elapsus esset filius? An se quidem dolere, sed tamen humanum casum agnoscere? Ubi ergo hominis gravitas, iudicium, sapientia aut quid ab imperitorum turba distabit? e quibus tamen saepe multi nec iis rebus anguntur, quae necessario eveniunt, nec quo minus eveniant, quum communes omnibus sint, laborandum ullo pacto censent. 78. Ille vero sapiens et vere philosophus, quem neque improvisus nuncius perculit nec a disputatione abduxit, sed potius vocem expressit summae indicem fortitudinis ac sapientiae. Vellem et hoc ipsum de pluribus ex nostris dicere liceret: quos si qua interdum fortunae oppressit iniuria, nihil aliud iudices quam prostratos illos ac penitus abiectos esse. Quasi vero aliquid acciderit, quod vel ante ipsos nemini aut quod ipsis, si minus hoc tempore, saltem paucis post annis non eventurum fuerit. Ac, quum maxime animo vigere deberent,

tum praecipue non solum praeteritae patriaeque virtutis, sed etiam humanae legis ac paene obliviscuntur sui. Tantum in eorum animis mollities potest ac servitus quaedam doloris atque tristitiae. XXII. 79. An ego illum iudicare liberum possim, cui dolor imperat? quem repentinus casus perturbat, impellit, evertit, qui nihil prae doloris magnitudine cogitare, nihil meditari queat? qui nihil in se ipso, in temporibus atque in fortuna, quae stabilitatis nihil habet, sua ponat omnia? Ego vero istam non modo servitutem, sed paene captivitatem et quidem miserrimam censuerim. Quid enim interest inter eum, qui vinctus ab hostibus et carceribus conclusus obsideatur, et eum, qui dolore captus suo prorsus careat arbitrio? At ille quidem, etsi corpore serviat, animo tamen liber est nec dubitat aliquando fore ut libertatem adsequatur: qui vero dolori paret nec valet corpore et animo quam maxime laborat. Non enim amicis frui non rei publicae prodesse, non privatas res curare, non publicis consulere potest. Ita in otio et quidem molestissimo nec cuiquam paret et tamen sibi non imperat. Qui quum adsiduis et maximis prematur angustiis, alterum esse necesse est, ut, quam diu in dolore versatur, semper miser sit, alterum fieri nullo modo potest, ut, nisi dolere desinat, a miseriis eximatur. 80. Quanto sapientius Xenophon, qui, quum sacra sollemnia perageret maioremque natu filium in proelio apud Mantineam cecidisse audiret, coronam tantum e capite deposuit, sed in sacris peragendis constanter perstitit. Ubi vero cognovit fortiter pugnantem occidisse, coronam rursus capiti imposuit deosque ipsos, quibus litabatur, testatus est maiorem se ex filii virtute voluptatem quam ex obitu molestiam cepisse. Huic ego non dubitarim quin omnia, quaecumque accidere possent in vita, nullam essent perturbationem adlatura. Qui enim usque eo in deorum cultu constans et firmus esset, ut neque filii morte nunciata ab iis avocari posset, cur eum credam filii morte lugenda a deorum voluntate dissensurum fuisse? aut qui virtutem filii vitae anteferret, non iure credi possit illum et virtutis studio incensum et patriae caritate impulsum omnes molestias omnesque calamitates libentissime fuisse subiturum?

81. Sed quo rariores, qui hoc modo animati sint, hoc praeclariores viri. Nihil enim ad laudem illustrius quam in aeternam gloriam aut in patriae utilitatem intuentem aut saltem fortiter dolores perferentem et cum fortuna luctantem negligere humana. Quae qui nimium curant, ii laudis studium, civium commoda, denique omnia, quae laudabilia putantur, prorsus e mente ac cogitatione eiiciant necesse est. Neque enim humanis curis implicitus toto animo de patriae salute atque utilitate cogitare aut laudem sibi praeclaris actionibus comparare vel egregii quidquam suscipere ac sustinere queat. Suis autem commodis ac rationibus prospiciens et consulens caetera omittet, de se ipso dies noctesque cogitabit. Ita nec boni civis nec boni viri fungetur officio. Bonum enim virum decet de caeterorum commodis aeque laborare ac de suis, bonum vero civem sua omnia posteriora habere, patriae commoda prima et maxima ducere, a quibus neque dolore neque ulla omnino humana avelli perturbatione debemus. XXIII. 82. Periclem narrant historiae intra quadriduum duobus filiis, eximiae indolis adolescentibus, esse orbatum. Qui usque eo fortis ac constans in luctu fuit, ut nihil prorsus de pristino habitu cultuque deminuerit, sed eumdem quem antea in contionibus habendis morem ritumque servarit nec umquam coronam e capite deposuerit. De quo traditum est, nihil eum putavisse indignius futurum, quam si aliquod fracti animi signum maeroris causa muliebri more edidisset. Fortem sane hominem et magna laude aeternaque memoria dignissimum, quem neque naturae vis ad nimium saepe amorem trahens potuerit de statu dimovere et ad dolorem abducere nec liberorum desiderium, quos tamen summe dilexisse dicitur, ulla ratione perturbarit. 83. Nec mirum. Vera enim fortitudo inanes sollicitudines eiicit ac depellit, opprimit cupiditates, imperat timori, nihil autem appetit forti viro indignum nec ab ulla re vel metu vel inconstantia repellitur. Et quamvis excelsam elatamque naturam ratio ipsa doctrinae praeceptis imbuta confirmet: quod Pericli doctissimo homini maximoque ingenio praedito sine ulla dubitatione contigisse prorsus mihi persuadeo, ipsae tamen fortitudinis

radices in animo praecipue insident. Qui quum humana despicit nec ad humilia quasi humi depressus ullo pacto adhaerescit, facile fit ut uberiores et maturiores fructus ferat, quum ad eum, veluti ad agrum optimum cultura, ratio etiam accesserit conformatioque doctrinae. Non enim sensu omni doloris caruisse summos viros credendum est. Qualis enim nihil sentientis animi sensusque prorsus carentis esse fortitudo potuisset? Sed dolorem sentientes ad eum opprimendum ac vincendum summam animi contentionem adhibebant tantumque nitebantur, ut e pugna discederent superiores. 84. Verum enim illud est, nullam animo maiorem pestem una remissione posse contingere. Qui si intentus est seque ad resistendum parat, omnia sustinet pondera, omnia vel firmissima tormenta facile discutit ac depellit: at remissione enervatus et effeminatus ita deprimitur et urguetur, ut se ad aequitatem nequeat extollere. Nec vero quisquam doloris impetum excipere ac fortiter perpeti posset, nisi se prius ad obsistendum comparasset, aut fortitudinem acquirere, nisi prius doloribus multis acerrime ac fortissime restitisset. XXIV. 85. Ex quo consuetudo fit, quae callum obducit animo nosque contra omnes vel naturae vel fortunae impetus armat. An censemus Harpagum Medum tantum fortitudinis exemplum, quantum ab Herodoto memoriae mandatum est, edere potuisse, nisi prius in patientiae ac fortitudinis exercitatione saepissime versatus esset, nec sine maximo fructu, magnaque potius cum nominis sui gloria? Tantum enim fortitudine ac prudentia praestitit, ut acerbissimam iniuriam sine ullo plane doloris sensu pertulerit et sese cumulate contra regis immanitatem ulcisci potuerit. Nam, quum eius filium rex Astyages interfectum ad epulandum apponi iussisset caputque ei post cenam adlatum ostendisset, rogans cuius ferae viscera in mensa comedisset, ille vero nihil perterritus nec animo ullam in partem deiecto: Agnosco, inquit, quid sit actum ac, quidquid regi placuit, mihi quoque placere pronuncio. Hoc autem immanissimum genus iniuriae tam diu dissimulavit, quoad Cyrum ex Persia in Mediam evocare potuit: quo adveniente, quum exercitus imperator contra eum a rege mis-

sus esset, et regnum et regem illi tradidit. Itaque Astyages in Cyri potestatem, impietatis suae poenas daturus, redactus est. 86. O factum omnium gentium ac saeculorum memoria dignissimum! ex quo non modo qui dolori cedunt ad patientiam ac fortitudinem excitentur, sed etiam reges quique hominibus imperant, ne quid impium aut indecens audeant, erudiantur. Nam adversus iniustitiam atque impietatem tantum est odium, tanta invidia, ut ne ipsum quidem caelum aut sidera, etiam si homines velint, huius modi scelera pati ac dissimulare possint. Ac, si sera deorum vindicta sit, noluerunt tamen impios ipso in facinore adeo exsultare, ut non angore conscientiae fraudisque cruciatu tamquam domesticis furiis adsidue vexentur. 87. Tantumque potest impietatis odium, ut tyrannum exstinctum ac saevissime excruciatum nemo misereatur, nemo doleat. Nam adversus hoc hominum genus nec in ullo praeterea omnem prorsus vim omnesque stimulos amittit dolor. Qui si ratione comprimendus est, quod supra diximus, multo etiam magis consuetudine vincetur, cuius tantae sunt vires, ut non modo perturbationes animi sedare, sed etiam naturae vim adferre, eamque saepissime immutare ac penitus aliam possit efficere. Cuius auxilio non modo doloris aculei, sed etiam fortunae fulmina depelli ac contemni facile poterunt. Meditemur igitur et omnino statuamus nihil prorsus humanum esse dolendum, non mortem, quam iam optimam esse cognovimus, non egestatem, quae saepissime maximi boni causa a dis immortalibus tribuatur, non exsilium, quum orbis terrarum omnibus pateat, non caetera generis eiusdem, quae vulgi opinione gravissimis in malis numerantur. Nullum enim tam grave malum apparebit quin ex eo bonum aliquod multo maius multoque optabilius magno deorum beneficio aliquando colligatur. Pleni sunt libri philosophorum, refertae argumentis ac rationibus paginae fere omnes, tanta autem exemplorum copia, ut nihil possit esse cumulatius. XXV. 88. Quae quum ita sint, qua iam re terreamur aut cui dolori cedamus? Dion certe, qui e Platonis schola defluxit, quum eius filius in atrium e tecto delapsus interisset, non modo non doluit, sed etiam in eo, quod tum forte age-

bat, constanter perstitit. Quo facto iudicavit et vir sapiens et Platonis discipulus quid caeteros, qui sapientes haberi volunt, facere oporteat. 89. At Traheaspas multo fortius, si quidem filii morientis, quum ferro traiiceretur, sine ullo prorsus dolore spectator fuit. Cambyses enim iratus et ebrius quum eius filium sagittis peteret iamque pectus reclusum appareret, patrem iussit inspicere num cor percussum esset. Cui quum pater respondisset iam cordi sagittam esse infixam, tum Cambyses: Num quid certam, inquit, habeo manum? At pater nullo doloris signo dato nec usquam conversa aut commota facie: Ne Apollinem quidem, inquit, certiores sagittas emissurum crediderim. Quid hunc patrem putemus facturum fuisse, si filius in pugna fortiter dimicans occubuisset, qui nullius culpae conscium filium crudelissime trucidari non doluerit? Num credamus filii mortem honestam ac pro patria susceptam tali patri futuram fuisse iucundissimam? Nec tamen dubito permultos fore, qui impium illum ac paene viscerum suorum carnificem vocent. Sed faciant sane, ut lubet, dum hoc mihi concedant, exemplum hoc fortitudinis ac devicti doloris esse praeclarissimum. 90. Quod si ita est, ut infirmos animos spectata caeterorum virtus erigat et confirmet, quem censeamus iam dolori concessurum, quum tam multos audiat, qui se ipsos in dolore superarint. Quocirca tam multa veterum exempla colligere vereor ne supervacaneum aut fortasse putidum videatur. Quod si caeteris tantum et non nobismet ipsis scriberemus, fortasse breviores in scribendo, in exemplis autem recensendis etiam priores essemus. Sed fit nescio quo modo ut ex aliorum casibus ad mala nostra sananda medicinam colligamus. Nobis quidem ita videtur, et, quum nostro vulneri medeamur, mirari non debebunt, qui haec in manus sument, si quid fortasse paullo expressum uberius invenerint. 91. Illud certe propositum habemus, ut omnibus nobiscum prodesse omniumque dolori quam accuratissime fieri possit consolationem adferre possimus. Quam ob rem his enumerandis nostram valde imminui atque adlevari molestiam experimur, caeteris idem optamus ac, si dicere liceat, etiam speramus. Nam in tanta

vel argumentorum vel exemplorum copia, quibus se legentes paene obrui sentient, ecquis se immobilem aut in dolore inexorabilem praebeat?

[*Desunt non nulla.*]

XXVI. 92. Nec vero ignoro non nulla interdum accidere, quibus ita perturbetur et opprimatur animus, ut a medicina refugiat, idque si ullo in casu contingit, certe, quum dolore adfligimur, maxime solet evenire. Quod ex eo fit, quod erepti vel amici vel adfinis vel filii cogitatio adeo nobis grata est, quod illum paene ante oculos constituere videatur, ut, etiam si dolorem refricet et lacrimas eliciat, tamen eam deponere nolimus. Ac, si ad consolandum remedia suppetant, tamen nihil minus quam consolantium verba audiamus. Falluntur sane graviter, qui ita agunt, sed hunc errorem, quo magno opere delectantur, sibi extorqueri nolunt. 93. Qua re suum uni cuique studium suaque omnibus delectatio relinquatur. Non enim vereor quin, si minus in ipso doloris aestu remediis utendum homines censeant, certe, quum modice dolor resederit ac se paullum quasi remittere coeperit, ad exstinguendas doloris reliquias monita praeceptaque nostra adhibeantur. Nihil autem utilius est quam haec eadem in voluptate ac laetitia pertractare atque in manibus habere. Sic enim et legi atque ad verbum edisci et penitus memoriae mandari possunt, ut, quum in animum penitus influxerint, tum exhauriri ac prorsus elabi non facile queant. 94. Ita fit ut, quum repente dolor invasit, tum iis utamur: quae, nisi ante percepta et cognita sint, impetu ipso doloris incurrente plane depelli atque excludi solent. Sensimus hoc in nobis ipsis, nec parum nobis obfuit hanc universam adversus dolorem commentationem non multo ante animo ac mente percurrisse. Quamvis enim permultos philosophorum libros vel de luctu vel de morte satis accurate legissemus, ut Theophrasti, Xenocratis, aliorum, quos commemorare nihil attinet, tamen hoc non ideo feceramus, quod eventurum putaremus ut iis ipsis in nostro maerore uteremur. Itaque neque lectionem, quantum oportuisset, accuratam nec memoriam satis intentam adhibuimus. Casu

autem repentino oppressi non prius ad libros confugere potuimus quin ante acerbitatis vi prosterneremur. Quamquam postea tempore ipso factum est ut dolor nec, ut antea, acrior et mens ipsa paullo esset sedatior et ad medicinam accipiendam magis idonea. XXVII. 95. Sed pergamus ad reliqua, quae nec multa restant, et scitu ac cognitione dignissima, fructu autem ipso, quem praecipue quaerimus, gratiora fortasse et uberiora. Quid est ergo quod aliquam nobis adferre dubitationem possit cur nihil omnino nostrorum morte dolere debeamus? Credo, si quando nobis in mentem venit magnam nos ex eorum, quos amisimus, opera ac studio utilitatem percepturos fuisse. At hoc non ad amicos aut adfines, quorum dolere videmur interitu, sed ad nosmet ipsos pertinebit. Mercennarius igitur dolor fuerit quique non ex adfinitate aut benevolentia, sed ex una proveniat utilitate. Quid autem flagitiosius et indignius quam eum, qui sic doleat, fateri oportere, quum tanto opere ali cuius morte crucietur, quod aliqua utilitate privatus sit, si nihil ex eius vita beneficii ac commodi se consecuturum speravisset, nihil sibi omnino dolendum fuisse? 96. At videamus non Persas aut Scythas, sed e media civitate nostra clarissimos et praestantissimos viros ac cives, qui non modo amicorum, cum quibus coniunctissime vixerant, sed etiam liberorum et quidem carissimorum interitum ita fortiter et constanter tulerunt, ut causae nihil sit quin eos superioribus Graecis comparare atque etiam anteferre debeamus. Atque hoc multo magis in illis mirandum fuerit, quod in eorum obitu se fortissimos et constantissimos praebuerunt, qui non modo ipsis utilissimi, si vixissent, sed paene soli utiles ac iucundi esse potuissent. Quid enim utilius filio, quid iucundius unico? 97. At filium et unicum Q. Fabius, praeterea consularem, qui iam magnas res gesserat et maiores cogitabat, amisit. Neque solum non doluit, quod fortissimi animi fuit, sed etiam mortuo laudationem in foro dixit: quo nihil fortius aut laudabilius ne ex omni quidem antiquitate recenseri potest. Cuius orationem quis non admiretur, insignem ingenii, iudicii, ordinis praestantia? Quo modo ille vel ea, quae dixit, sine luctu dicere aut quae scri-

psit sine dolore cogitare potuit? quum praesertim hoc in illa laudatione et admirari et obstipescere soleamus, quod non, ut alii, de caeterorum fortitudine disputat, ut suum ipse dolorem aliorum exemplo minuat, sed in filio haerens illius maxime virtutes propriasque laudes, quae vel acerbiorem efficere doloris sensum poterant, longissimo sermone persequitur.

XXVIII. 98. Quod singularis virtutis exemplum fortasse Horatii Pulvilli laudem magna ex parte deminuere videatur: quem tamen summum virum silentio praeterire nefas ducimus, quum in eo ipso, quod filii mortem aequissimo ac fortissimo animo tulit, etiam Iovi optimo maximo, cuius aedem dedicabat, gratissimum fecisse videatur. Nam pontifex inter sollemnium verborum nuncupationem postem tenens, ut filium mortuum audivit, neque manum a poste removit, ne sacra dirimeret, nec vultum a populo avertit, ne suum potius dolorem quam populi utilitatem ac salutem cogitare videretur. 99. Iam quid L. Paullo insignius, quid illustrius? qui filios paucissimis diebus duos ita perdidit, ut nullum paene doloris paullo acrius indicium ediderit, ac potius in ea contione, quam de rebus a se gestis ad populum habuit, laetatus est, quidquid populo Romano immineret adversi, totum id in se ipsum a dis immortalibus esse conversum. 100. Cum Sulpicio vero Gallo quis neget actum esse praeclarissime? cuius innocentiam, sapientiam, militarem virtutem etiam insignis in obitu filii fortitudo illustraverit. Quem ut numquam lubens tacitum dimiserim, sic ad Catonem properans exsultare videtur animus et quasi in portum ex horrida tempestate delatus in sapientissimi viri nomine atque exemplo conquiescere. Neque enim maiori mihi admirationi esse solent clarissimi hominis res gestae ac virtus non solum in luce patriae, sed etiam in congressu hostium cognita, quam fuit illa in filii morte praetoris designati in oculis omnium civium fortitudo declarata. 101. Atque horum egregia in domesticis miseriis atque aerumnis facinora qui fortiter in civitate nostra imitati sint casusque fortunae gravissimos patientissime tulerint non difficile fuerit oratione complecti. Nam et Q. Marcius Rex, quum unicum summae

pietatis summaeque virtutis filium amisisset, dolorem prudentia pervicit et eo ipso die, quo filii rogum spectarat, curiam ingressus est senatumque iussit convenire. Crassus vero in eo proelio, quod cum Parthis commisit, occiso filio tantum abfuit ut doleret, ut etiam exercitum increpaverit, quod unius militis iactura tanto opere commoveretur, hortatusque sit, ut patriae virtutis memores pro re publica fortiter dimicarent, filii mortui ultionem sibi uni relinquerent. 102. Sed antiquior P. Crassus, vir clarus et consularis, P. Crassi filii mortem et vidit et moderatissime tulit. Nec ab eius laude abfuit ac fortasse Crasso praestitit Cn. Caepio, qui Caepionem filium naufragio absumptum ita non doluit, ut eum ne levíter quidem e vultu aut ulla corporis parte commotum e familiaribus quisquam ullo pacto senserit. Iam quid Pisones, Scaevolas, Brutos, Marcellos, Metellos, Lepidos, Aufidios enumerem? quorum singuli pluribus amissis filiis vel uxoribus vel parentibus nec lugendum existimarunt et suam in illorum funeribus virtutem atque constantiam non sibi solum, sed etiam generi nominique Romano gloriosam fore putaverunt.

XXIX. 103. Pudet in virorum gravissimis casibus repetendis longiori uti oratione, quum virorum maxime peculiaris virtus sit et in viris efflorescat ac vigeat maxime. Quam ob rem de feminis potius dicendum est, ut, quum eas fortissimas fuisse cognitum sit, tum pudeat viros a mulierculis virtutis exempla petere et ab iis ea virtute, quae ipsorum propria esse debeat, videri aliquando superatos. 104. Nam, si verum est, quod a Theophrasto alicubi proditum memoriae mandavimus, orbem terrarum theatrum quoddam esse magnum divina mente repletum et caelestis indicandae sapientiae gratia tam multis undique collucentibus ornamentis illustratum ac depictum, in eo autem medio collocatos esse homines a deo, ut cum fortuna, dolore, morbis, egestate casibusque permultis adsidue luctentur, deum vero ipsum, quantum quisque pugnando valeat, quamque viriliter fortitudine divinitus accepta utatur, desuper aspectare, hoc, inquam, si verum est, dubitari profecto non potest quin, quem ad modum populus Romanus in muneribus publicis

invisos habet gladiatores, qui omni modo vitam impetrare cupiunt, favet iis, qui contemptum eius prae se ferunt, itidem di immortales, si quos ex hominibus nimis anxie de vita sollicitos eiusque exitum detrectantes aspiciant, iis aliquo modo suscenseant, eos vero et caros habeant et muneribus prosequantur, qui, si e vita revocentur ipsi vel suos revocari videant, alacres laetique deo pareant nihilque propterea mali sibi accidisse iudicent. XXX. 105. Quod si feminas praestitisse intelligimus, cur iis imbecilliores atque infirmiores videri velint viri? Neque solum unam aliquam e multis feminam, sed totam gentem ac nationem ut marium virtute sic feminarum eximia quadam magnitudine animi praestitisse accepimus. 106. Lacaenas enim matronas traditum est occisis filiis vulnera inspicere consuevisse, ac, si adversos vulneratos esse comperissent, laetabundas funus ducere eosque in avita sepulcra inferre solitas esse, contra vero, quos aversis vulneribus concisos agnoscebant, ab iis refugientes clam sepeliendos curabant nec ullo prorsus honore funeris prosequendos statuebant. Tantum in femineis quoque animis decus poterat et studium gloriae. 107. Qua ex gente etiam illud ad nos praeclarum dimanavit, matrem quamdam filium senis confossum vulneribus intuentem nec ingemere voluisse nec coronam e capite deponere, sed ad comites conversam ita locutam: Quanto pulcrius et optabilius est in acie victorem animam efflare quam in Olympio certamine parta victoria vivere! At alia filium in proelio interfectum audiens: Idcirco, inquit, genueram, ut mortem pro patria fortiter occumbere non dubitaret. XXXI. 108. Quid his feminis facias aut quo non honore ac gratulatione dignas putes, quae de patriae dignitate deque gloria sollicitae honestam mortem cuivis saluti ac lucro anteponerent! Age vero, num Lacaenis Romanarum virtus inferior? Par fortasse, nisi malis etiam superiorem appellare. Quam fortis enim et quam magnifica illa Corneliae vox, quae duodecimo iam fetu amisso, quum Tiberium et Gaium filios interfectos spectavisset, nullo timore perculsa nulloque dolore confecta: Numquam, inquit, ego me non felicem dixerim, quae Gracchos pepererim. Fortem vero feminam et cuivis

ex veteribus mentis praestantia ac magnitudine animi conferendam! Non enim dolori concessit, sed potius, quum virtute vicisset, victrix de dolore triumphum egit. 109. Nihil iam Rutiliam miremur, quae C. Cottam filium in exsilium secuta, quum postea reversum in patriam amisisset, nemo eam lacrimantem post elatum funus vidit. Parique fato Clodia usa est, quae D. Brutum filium consularem mortuum superstes vidit neque tamen eius obitum non fortiter et patienti animo tulit. Quae virtutis non vulgaria in feminis exempla mirari aliquis possit, qui sexus imbecillitatem ac mollitiem cogitet. At vero, qui fortissimis genitas parentibus et fortibus etiam avis maioribusque prognatas recordatus fuerit, nihilo ab eis minorem vel prudentiam vel animi magnitudinem requirat.

XXXII. 110. Est ergo ulla res tanti aut commodum ullum tam expetendum, ut illo amisso ne prudentiam quidem retineamus? Quae si ulla in nobis residet, nos profecto vel avitae vel patriae virtutis admonet nec de Pisonibus, Fabiis, Brutis, Marcellis cogitantes quos imitemur et a quibus ortum ducamus immemores esse patitur. 111. Horum enim armis imperii fines producti sunt, horum sanguine parta ac stabilita libertas, horum denique labore ac studio res publica ad tantam pervenit sive bellicae laudis sive domesticae virtutis gloriam. Quorum in vestigia pedem ponere oportet, qui laudabiliter vivere quique honestis in actionibus exerceri volunt nec ullo mentis errore ad nimium dolorem atque insaniam traduci. Nominavimus externos magnos clarosque viros, collegimus de nostris plurimos, quibus mortis sensus non modo non ingratus, sed etiam optatus et iucundus accidit. Addatur, si placet, etiam Theramenes, qui veneno epoto, maxima aequitate animi, ludens in morte quod erat in poculo reliquum Critiae propinavit. 112. Ergo ille in sua morte vir clarus et sapiens ludebat: nos in filiorum aut adfinium morte lugebimus? et veterum dicta cotidie legentes atque addiscentes praeclara ducemus, exempla repudiabimus? aut eam vitam, quae mortem hanc consecutura est, immortalem, beatam, a miseriis omnibus vacuam negligemus? Quamvis enim nudum corpus et exanime dis-

cedens relinquat animus nec amplius liceat homini, qui e vita discedat suis opibus, bonis, divitiis perfrui:

..... *astante*, ut ille ait, *ope Barbarica,*
Tectis caelatis, laqueatis,

tamen multo maioribus et bonis et opibus, quae nulla vetustas absumet, nulla vis eripiet, piorum mentes adsidue potiuntur. XXXIII. 113. Sed dimittamus et exempla clarorum hominum et illorum virtutis impressam historiis memoriam, veniamus ad id, quod unus quisque sensu percipit quantumque ex morte consequamur emolumenti ac commodi re ipsa factisque probemus. Ex qua docendi ac disputandi ratione perspicue veritas elucescit quidque hoc modo se habeat vel illo facile potest perspici. 114. Si quisquam est, qui secundos in omni vita rerum exitus adipisci et consequi possit nihilque timeat adversi, hunc nemo infitiari poterit iure dicturum, si vitam sibi morte multis partibus meliorem adfirmet. Atqui nemo est qui non modo miserias atque aerumnas ab humana vita segregare, sed ne semihoram quidem felicem sibi ac beatam polliceri possit. 115. Metelli sibi fortunam sperant omnes, Priami sobolem ac regnum exoptant alii, quasi non et Metellus tam multos nactus filios ac nepotes, quum maxime beatus esse posset, invitus obierit et Priamum non omni orbatum progenie summoque dolore confectum hostilis manus interemerit. His vitam si mors aliquot ante annis ademisset, e multis eos miseriis ac luctibus simul eripuisset: quos idcirco experti sunt, quia vitam diutius quam ipsorum requirebat felicitas produxerunt. 116. Hinc illa miserabiliter decantata:

Haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.

Quae non modo visu, sed etiam auditu acerbissima sunt. Quid putamus misero regi, qui omnia et videre et audire et experiri coactus est? Num ei multo melius evenisset, si vitam omnino multis ante annis quam haec acciderent amisisset? Forsitan quispiam dixerit: Multa, quae vivens nactus est, bona cito decedens penitus reliquisset. Sed a malis etiam

multo gravioribus, qualia multa saecula non viderunt, felicissime liberatus esset. XXXIV. 117. Ex quibus omnibus multisque aliis perspicuum est pervertere homines ea, quae sunt humanae fundamenta felicitatis, quum utilitatem a morte seiungunt aut quum miseriam cum morte connectunt. 118. L. Crassum, ex nostra civitate clarissimum et eloquentissimum virum, matura mors quantis e molestiis quantisque incommodis eriquit! Nam, qua in patriam pietate fuit, ex iis malis, quae mortem eius consecuta sunt, incredibilem, si vixisset, dolorem accepisset. 119. Flagravit enim bello Italia, exarsit senatus invidia, nihil denique in civitate fuit quod non eius temporis calamitatem luctumque persenserit. Nam quid fugam Marii, quid caetera, quae in illius discessu acciderunt, maxime luctuosa summeque miseranda commemorem? quid reditum illum sanguinarium, cuius ex recordatione nemo est qui non intimis sensibus exhorrescat. 120. Tenemus enim memoria aut saltem ex patrum scriptis accepimus crudelissimam omnium caedem illo tempore esse factam, trucidatos bonos viros et cives, incisas eorum cervices in Rostrisque positas, qui multorum civium salutem ac dignitatem eloquentia peperissent. Quam multos ex illa rei publicae tempestate commemorare possumus, innocentissimos homines atque optimos, ut acerbissimam calamitatem effugerent, libertatem morte quaesisse! 121. O acerbum ac nemini non poenitendum rei publicae statum condicionemque vivendi! quum eos ipsos, qui rem publicam suo labore suoque sanguine auxerint, iuverint, servarint, nusquam tuto nihilque magis quam propinquorum manus ac gladios timentes horrescentesque videas: illorum autem, quorum ope atque auxilio servatus sis, quum horribiles miserosque casus spectes, nulla tamen ratione opitulari nihilque adferre adiumenti queas. XXXV. 122. Quis neget iis ipsis, qui haec intueri cogantur, mortem esse non modo detrectandam, sed etiam optandam? Qui autem, ne in horum temporum flammam incidant, mortis beneficio consecuti sint, eos vero beatissimos iure omnes existimabunt, qualem fuisse L. Crassum, nisi res ipsa probavisset, nihil esset cur oratione persuadendum videretur. Sed haec paullo

antiquiora, quam ut omnibus in memoriam redigi ac cogitatione comprehendi possint. 123. Pompeii autem, nostri familiaris, casu quid in civitate notius, quid illustrius, aut quid omnium oculis ac mentibus perspectius et clarius? Hunc, si mature exstinctus esset, nihil doloris, nihil invasisset mali. Quod tam diu in vita mansit, idcirco factum est ut singularis calamitatis exemplum omnibus praebuerit. Cui eo luctuosior fortunae acerbitas visa est, quo feliciore ac secundiore fortuna in omni vita usus erat. Quis enim universis civibus aliquando carior, quis in toga vel rebus gestis vel honoribus extra ordinem delatis clarior, quis opibus, propinquitatibus, amicitiis florentior? cui nihil prorsus ad summam absolutamque felicitatem praeter honestum ac iucundum vitae exitum deesset. 124. Sed videamus quantum in rebus humanis fortunae possit iniuria. Nisi malimus ad propriam mortalis vitae nimis asperam miseramque condicionem omnia mala revocare. Qui enim amplissimis fortunis usus erat, qui nihil nisi sublime ac beatum nec cogitare nec optare consueverat, cui omnia vel ad usum vel ad voluptatem supererant, bellum cum socero suscepit, deseruit domum, profugit ex Italia, et quum antea nihil in caeteris bellis nisi summo consilio prudentiaque gessisset, quum vel maxime ingenio iudicioque excellere debuisset, sui paene oblitus est. 125. Itaque imbelles et infirmas copias, tirones collecticiosque milites cum robustissimis legionibus conferre non dubitavit, et amisso exercitu ereptisque castris turpissime victus in servorum manus vir summus et clarissimus incidit. Vita vero ut miserabiliter privatus sit commemorare nihil est necesse, quum eo ipso, quod in tam miseram fortunam delapsus vitam cito amiserit, minus fortasse miser censeri possit. Beatissimus autem obisset, si, quum in re publica florebat, quum valebat auctoritate et gratia, quum copiis opibusque adfluebat, e vita decessisset. Cuius propagatio quantum illi maeroris ac luctus attulerit non modo scribendo, sed vix etiam cogitando consequi quisquam possit. XXXVI. 126. Itaque hoc stabilito et fixo, mortem saepissime beatam homini contingere, non solum quod nos in beatam vitam inducat, sed etiam quod

multarum magnarumque miseriarum sensu liberet et a futuris vel calamitatibus vel doloribus abstrahat, quid iam relinquetur cur non morte laetari ac clarorum hominum virtutem, qui nullius interitu perturbati sunt, imitari debeamus? An non optimam beatamque mortem iudicabat L. Brutus, quum tyrannum arcens, quem expulerat, vitam pro nihilo ducebat? Item Decii, quo tempore cum Latinis pro patria dimicantes sese hostium telis obiiciebant? Praeterea Scipio, Paullus, Marcellus, Albinus, quos vitam in acie iuvandae patriae causa fortissime profudisse memoriae proditum legimus. Et vero nihil fuit quam ob rem elato excelsoque animo homines vitam non despicerent, ut sempiternam gloriam consequi possent. Nam cum nullo vel certe minimo doloris sensu, quem morientes perferunt, infinitam laudem commutabant. XXXVII. 127. Hunc enim locum de exiguo vel nullo potius dolore mortis, quem supra perstrinximus, paullo uberius percurramus. Neque enim absurde dixisse mihi videtur is, qui morientium mortuorumque hominum statum et condicionem duabus potissimum ex rebus percipi atque intelligi posse adfirmavit, quarum unam somnum statuit, alteram vero tempus illud, quod nostrum cuiusque ortum antecessit. 128. Et sane ita est, ut ex omnibus opinionibus, quarum errore duci vulgus solet, quum de morte loquitur, nulla plane ad veritatem videatur esse propensior. Ita enim multi vivunt, ut praesentibus bonis fruantur nec sane cogitent quid paucis post annis vel ipsis vel caeteris boni aut mali possit evenire. Itaque saepe non opinatis morbis, perturbationibus, angoribus vexantur, mortis vero, de qua potissimum cogitare debuerant, ita non reminiscuntur, ut ad se minimum illam pertinere nec sua quidquam interesse existiment. 129. Qui, ut Panaetius Africanum dicere solitum tradit, ferociores equos domitoribus tradendos esse, ut paullatim parere seque mitiores ac molliores praebere incipiant, sic ipsi in gyrum fortitudinis ac patientiae reducendi sunt, ne, si mors imprudentes oppresserit, perterreantur planeque concidant. XXXVIII. 130. Sed nescio quo modo voluptate luxuque delinita hominum consuetudo de recta maiorum vita deflexit eoque sensim de-

lata est, ut nihil minus quam verum agnoscat, nec, quum aliquid agitur, rectum id necne sit magno opere cogitet. Qua nulla maior pestis ac pernicies humanis rebus valde iam labefactatis potuit adferri. Atqui, si in ullo homine, certe in his ipsis vulgare dictum et verum et acute cogitatum esse deprehenditur. 131. Quid enim isti aliud agunt nisi totos dies per inertiam perdunt atque ita vivunt, ut stertere potius quam ullo pacto vivere videantur? Dormiens autem ut nihil sentit, nihil agit, nihil curat, sic mortuus quid agere, quid curare aut sentire possit haud sane intelligas. Itaque in fabulis, quos di maxime adamarunt, eos, ne imminentem aliquam calamitatem sentire cogerentur, si vigilassent, a dis immortalibus consopitos esse accepimus. 132. Mortem igitur, si quidem somno similis est, singulis noctibus induimus, et, quum in somno sensus sit plane nullus, nullum etiam in morte futurum esse sensum verissime statuere debemus. Quod ut sensu ipso plane percipitur, sic ne de altero quidem dubitari ullo pacto potest quin, quales ante quam oriremur fuimus, tales etiam mortui futuri simus. Mors enim quem ad modum ad eum, qui nondum ortus est, nihil pertinuit, sic ne ad eum quidem, qui mortuus est, ulla ratione pertinebit. Ad morientem vero vel nihil vel parum certe pertinet, si quidem tam angusto spatio tamque brevi curriculo coërcetur, ut, ne si velit quidem, vires suas nimium porrigere aut explicare possit. XXXIX. 133. Quae est igitur eorum oratio, qui tantum in morte dolorem se timere atque expavescere dictitant? Quamquam non sane video quo modo aliter facere possint. Qui enim mortem numquam experti sint, quam semel homo subiturus est, quo modo bona malane sit vere sentire ac diiudicare possunt? Morientes aiunt cruciari, angi, distorqueri quod in non nullis fortasse animadverti atque observari potuit. 134. In quo tum isti aliquid dixisse videri possent, si hoc ex ipso mortis sensu penderet. Nam, si mors ipsa dolore suo corpus usque eo cruciaret atque angeret, ut haec doloris edere indicia cogeretur, negari profecto non posset quin dolorem non levissimum mors ipsa esset adlatura. Quum vero huius modi cruciatus paucissimos angat et eos maxime, qui intem-

peranter, flagitiose, nefarie vixerint, nunc dubitari non potest quin tales homines non mors, sed admissorum scelerum conscientia vexet habeatque sollicitos. 135. Qui enim se morituros numquam crediderint ac ne cogitarint quidem, quum ad ipsam mortem pervenerint, anguntur non dolore moriendi, sed quod e vita inviti discedunt. In qua quum omnia secunda feliciaque experirentur, ne secus mortuis accidat, valde vereri ac dubitare coguntur. 136. At bonis, qui mortem semper tamquam praesentis tempestatis portum in ore ac sermone habuerint quique ex huius vitae procellis mortis beneficio aliquando egredi sapissime concupiverint, nihil libentius ac iucundius mentione ac nomine mortis accidit. Atque in iis etiam praestans planeque admirandum deorum munus agnoscitur. Bonos enim et quidem plurimos, non modo cum exiguo dolore, ut optare homines vulgo solent, sed omnis plane doloris expertes ex hac vita egressos sine ulla dubitatione reperias.

XL. 137. Ex quibus Q. Fabius consulatum adeptus, quum in curia praetereuntes salutaret, nihil dolens, nihil molesti sentiens, immo plane gaudens, e vita discessit. Atque idem contigit A. Pompeio, quum in aede Iovis Capitolini sacra fecisset, itemque Thalnae consuli, dis immortalibus supplicanti. Quid hos in ipso mortis articulo doloris expertos existimes, qui paullo ante laeti vivebant, et in eo, quo moriebantur, puncto temporis nihil lugubre testati sint, nihil flebile dixerint? Morte, inquies, oppressi sunt. 138. At sapientissimi et optimi viri: quibus mortem tamquam beatae vitae initium di immortales largiri voluerunt, quam eo fortasse iucundiorem ipsis fore videbant, quo minus eo tempore tantum boni exspectaverant ac ne sperare quidem poterant. Nam quum mors e divina voluntate tota pendeat, haud sane in hominis potestate esse possit quo potissimum die quaque condicione mori velit. 139. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, mortis eumdem omnibus hominibus diem ac terminum divinitus esse constitutum, ut autem vel citius vel serius moriamur, singulorum hominum vel intemperantia vel negligentia contingere. Nam, ut illud verissimum est praefinitum esse vitae terminum a deo quem prae-

terire aut ex quo egredi nemini liceat, sic illud adfirmare nemo possit, eumdem omnibus eademque hora vitae finem impendere.

XLI. 140. Quod si agnosceremus, nihil sane esset cur homini prudentiam, temperantiam, pietatem tribueremus. Quae omnes plane virtutes, si hoc consequeretur, non modo inutiles, sed penitus inanes viderentur. Cur enim prudentia uteretur homo, cur abstinentia, cur temperantia, si eodem quo reliqui omnes temporis spatio vitam esset terminaturus? Ut diutius, inquis, vitam producere liceret. 141. At, si vitae terminus fatalis est, ne immutari quidem posse necesse est. Sin voluntarius et in hominis arbitrio positus, nihil est cur eumdem omnibus a deo constitutum esse quisquam adfirmet. Sed de his statuat unus quisque, ut libet. Quid autem verius sit deus ipse viderit, hominem quidem scire arbitror neminem. Stet modo nobis illud, doloris esse nihil in morte, boni autem tantum ex ea ad homines permanare, quantum sperare multi possint, cogitatione quidem adsequatur nemo. Itaque hoc divinitus hominibus datum est, ut, quotiens molesti aliquid experiantur, tum mortem exoptent ac votis etiam conceptis saepe implorent. Quid ita? quia bonam utilemque esse mortem coguntur agnoscere, malam autem aut acerbam esse numquam posse homini a natura insitum est. 142. Itaque dolore perculsi mortem imploramus eamque unam ut miseriarum malorumque terminum exoptamus. Admonet me locus ut, quum neminem ipsa morte magno opere commoveri debere probatum sit, iis praecipue dolendum nihil esse contendam, quos mors cum laude oppetita consolari potest. Satis enim diu vixisse putandi sunt, qui vitam honeste clauserunt. Eosdemque e vita abeuntes non modo laus, sed etiam perpetua voluptas delectatioque prosequitur. Quae sane eo maior in animo exoriri ac vigere solet, quo latior alicuius in colendo officio vitaque honeste ducenda manavit industria. 143. Certe enim, quum ad recte agendum natus homo sit, ideoque mentis et rationis munere prae caeteris animantibus ornatus atque instructus, unde potius laudem ac voluptatem quam ab honestis actionibus petat? An unde ortum duxerit obliviscatur?

Ille vero nec sui oblitus est, qui recte vixit, nec iniquo animo mori potest, quum multos relinquat suae testes memoresque virtutis. 144. Quanto autem gaudio exsultare credendus est illorum animus, qui corporis admixtione solutus in caelestes ignes sempiternasque domos, unde exierat, revertit? Profecto enim ex divina mente delibatos habemus animos, qui hac mole inclusi tamquam terrae gravitate, sic ipsi nimio pondere corporis opprimuntur. Ubi autem soluti corporibus ad proprias sedes evolaverunt, tum vere vivunt nec libidini, voluptati, dolori serviunt, sed sui compotes nulla re anguntur, nihil requirunt, omnibus imperant.

XLII. 145. Recte igitur dictum est corpus terram esse, mentem autem ignem de caelo sumptum. Id quod clarorum virorum acta cum virtute vita praeclaraeque actiones facile testantur. Quo modo enim aut omnia humanae vitae commoda contemneret aut voluptates cunctas pro nihilo duceret aut vitam ipsam laudis honestatisque gratia profunderet, qui nihil quidquam ad se praeter haec ipsa mortalia, quae manibus contrectat, quae terit pedibus, pertinere cogitaret? Verum haec non ita se habent. Corpus enim e terra concretum tam diu terrestrium rerum amore ducitur, quoad in terram ipsam, unde ortum duxit, revertatur. Animus vero, qui e caelo sumptus est, sempiternum quiddam et caeleste appetit nec iisdem quibus corpus finibus cogitationes coërcet suas. Itaque numquam quiescere nec vere vivere putandus est, quam diu corpore conclusus invitus prope modum mortali labe terrenisque vinculis cohibetur. 146. At illa quanti sunt, gravissimis vitae laboribus liberari, in mediis doloribus et aerumnis obdormiscere et quasi emissos e molestissima vitae custodia in iucundissimam suavissimamque domum remigrare? Huc enim pertinent, quae de piorum quiete deque voluptate illa, qua egressi e vita perfrui dicuntur, disputari a sapientibus solent. Qui quum intelligerent non fortuito aut temere satos et creatos homines esse, nec eadem mereri bonos, qui multis exanclatis laboribus vitam in medio dolore amisissent, et improbos, quorum in patrandis flagitiis semper est animus cogitatioque defixa,

idcirco non eumdem probis et improbis vitae terminum nec eadem mortuis praemia statuerunt. 147. Qua nos recordatione potissimum refici ac recreari decet, qui carissimam filiam optimeque de nobis meritam ita vixisse scimus, ut ad optimos mores summamque prudentiam nihil posset accedere, et ita mortuam, ut in dolore, quem ex partu contraxerat, summam animi magnitudinem summamque constantiam praestiterit. Cuius mentio nobis dolore iam, si non penitus exstincto, certe magno opere levato non solum acerba, sed etiam iucunda accidit. Qui enim aliter debet? quum nec ipsi quidquam accideret mali nec ego ulla re, quae tanto opere cum natura congruat et cum omnibus hominibus communicet, angi aut perturbari debeam. XLIII. 148. Quid ergo mihi restat? Nihil sane nisi quum ea divino potissimum beneficio vitae munere perfuncta sit, ut ad eam maxime vivendi condicionem cogitationem meam mentemque referam, qua nunc ipsam perfrui credimus, ac si quod aequum est fateri velimus, etiam intelligimus. Qua ex meditatione eo maiorem voluptatem percepturus sum, quo meliore illa nunc statu, quam quem vivens experta est, sine ulla dubitatione perfruitur. Quid enim boni non merita est, quae nihil umquam egit ac ne cogitavit quidem mali, et iis angoribus ac malis, quae viventi obiecta sunt, ita patienter perfuncta sit, ut non secus de adversis quam de secundis rebus dis immortalibus gratulari gratiasque agere soleret? et quum nihil nisi rectum honestumque cogitaret, tamen una conscientia contenta nec sua benefacta in luce collocari nec sibi quidquam propterea laudis aut gloriae deberi arbitraretur. 149. Quae ergo ita animata fuerit, ut de se quidem minimum, de recta mente ac de aequitate plurimum laboraret, an non dis ipsis censemus maxime gratam et probatam fuisse, in qua non ficta et adumbrata, ut in multis, sed maxime solida et expressa virtutis elucebat effigies? Nam, quum eam talem natura genuisset, ut quod pulcrum rectumque agnoscebat sua sponte sequeretur, tamen eo non contenta summa vi rationis prudentiaeque perfecerat, ut nulla re minus quam natura duce egere videretur. 150. Itaque qui eius instituta et mores paullo diligentius inspexisset, qui

regundae familiae sollertiam, qui summum in cunctis rebus ingenium singularemque doctrinam advertisset, haud fuisset sane quod aut virilem in intelligendis iudicandisque rebus prudentiam aut exquisitam patris familias sollertiam requireret. Itaque, quibus maxime rebus egere saepe homines solemus, fortitudo et prudentia, hae ita in muliere abundabant, ut sui maeroris medicinam non peteret foris, sed in se ipsam spectans ex sua semper virtute penderet. Quanto autem graviores ac difficiliores animi morbi sunt quam corporis, eo magis mirandum est talem exstitisse illam, cuius fortitudini corporis mala parerent, prudentiae vero omnes animi morbi facile cederent. Itaque quamquam ex calamitate temporibusque nostris molestiae plurimum traxerit, numquam tamen animo perculsam aut deiectam sensimus. 151. Angebatur patris exsilio totiusque familiae luctum bonorumque direptionem invita videbat, sed matri tamen consilio prudentiaque aderat et rebus in magnum saepe discrimen adductis reditus spem nobis adferre numquam dubitavit. Ita quantum ex calamitate doloris, tantumdem ex filiae suavitate ac pietate solacii capiebamus. Quod ut esset diuturnius, si commodum nostrum aut eam, quae omnibus antiquissima est, liberorum caritatem cogitaremus, magno opere optare debuimus. At, quum illam corporis vinculis solutam, omnibus exutam miseriis et immortalitatis compotem factam animo reputamus, non modo in dolore conquiescimus, sed etiam praecipue laetamur. XLIV. 152. Quid enim mihi accidere laetius potest quam de immortalitate animorum cogitanti de filiae simul aeterna beataque vita confidere? Animos enim esse immortales ne dubitandum mihi quidem videtur. Faciam autem non invitus ut sapientissimorum hominum percurram hac de re sententiam, quando me in hunc locum deduxit oratio. Neque vero haec ita disputanda censeo, ut animos idcirco non interire probari possit, quod mortuorum corporibus vis quaedam inesse veneratione digna putetur, quae significare debeat non deleri morte animos, sed immortalium animorum veluti sepulcra quaedam mortalia corpora fuisse. Quasi non et maiora et firmiora multa suppetant quibus planum fieri possit, qui

animos simul cum corporibus interire contendat, eum contra rationem nulla nixum ratione pugnare. 153. Quod si auctoritas quaerenda sit, quem graviorem nominare auctorem possum quam eum, quem Apollo ipse sapientissimum omnium pronunciavit? Cuius testimonium tale fuit, ut divinos esse hominum animos et eos corpore solutos in caelum remigrare, unde prius venissent, in omni sermone adseveraret. In quo cum philosophis illis consensit, quos quondam Italicos nominavit antiquitas maximeque nobiles iudicavit: quorum semper constans fuit opinio demitti animos e caelo divinaeque mentis eos esse non solum munus, sed etiam partem praecipuam ac propriam. Quod si secus esse quisquam putet, haud sane facile quid multis et firmissimis in hanc sententiam argumentis respondere possit inveniet. Sic enim plane cognosci ac sensu ipso diiudicari potest, summam esse paeneque incredibilem in animis celeritatem ac festinationem, cuius ope, quae corpus non modo certo mensium, sed vix etiam annorum spatio perficere atque exsequi posset, ea ipsi non modo semel puncto temporis percurrere, sed etiam saepius excogitare et repetere facillime queant. XLV. 154. Quod si mirum videtur, cur non admirabilius censeatur meminisse animum tam multa innumerabilibus ante saeculis gesta, quae futura sunt cogitando prospicere ac non modo praesentia, sed etiam praeterita et futura veluti deum omnia complecti ac sub oculos subiicere conari? Quis dubitet, quum haec intelligat eademque in se ipso agnoscat, divinum esse animum, nec, si divina aeterna sunt, ipsum esse mortalem? quum praesértim duabus ex rebus, quae praecipuae in animo sunt, illius aeterna natura facile intelligi ac deprehendi possit. Haec autem sunt motus, qui in eo praecipuus est, principium ac perpetuitas. Quum enim ex se ipso moveatur nec aliunde, ut caetera, principium motus mutuetur, summa autem in eo, quam diu in corpore est, perpetuitas motus appareat, quippe quae etiam in dormientibus agnoscatur et vigeat, idcirco dubitari nullo modo potest quin divinus sit et sempiternus futurus. 155. Et sane ita esse ratio vincit et rerum probat exitus. Dei enim imago quaedam animus est ex ipso deo delibata ac profecta.

Quod si deus immortalitate fruitur, cur eam partem, quam ex se ipso sumpsit, mortalem esse velit? Quin hoc ipso singularem et eximiam divinam esse vim indicandum putavit, quod non solum ipse immortalis sit, sed etiam quos velit suae naturae compotes et plane immortales efficiat. Corpus autem voluit esse mortale, nec immerito, quum e terra, cuius mutationi subiecta natura est, initium duxerit et in eam ipsam vitae cursu confecto abire debeat. Sed animus profectus a deo caelum ipsum appetit: nam in eum locum, unde discessit, semper optat redire. Terra autem, si cui appetenda, corpori soli est. 156. At vero animis aeterna caeli sedes quaerenda eaque propria illorum patria, si quidem animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur. Nihil ne aut humidum quidem aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura praevideat et complecti possit praesentia. Quae sola divina sunt nec invenietur umquam unde ad hominem venire possint nisi a deo. XLVI. 157. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sapit, quod vult, quod viget, caeleste et divinum est ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu sempiterno. 158. Itaque eamdem aeternitatem animis quoque nostris ex se ipsa exortis impartivit. Quorum ex cogitationibus atque operibus nihil aliud nisi divinos esse illos et sempiternos colligere possumus. Nam si aedificiorum magnitudinem atque ornatum, si monumenta litterarum, si pecuniae vim infinitam in res maxime stabiles et admirandas effusam, si plurimarum maximarumque rerum adeptionem cogitare voluerimus, profecto intelligemus haec numquam facturum fuisse hominem, nisi diuturnitatem temporis ipsamque aeternitatem plurimum ad se pertinere existimaret. Iam ipsa gloriae cupiditas, hono-

rum sitis, opum ac divitiarum adsidua procuratio quid aliud indicat nisi cogitare hominem in posterum nec eodem vescendi vivendique studio, quo caeteras animantes duci videmus, humanum animum detineri? Sed haec abiectiora atque humiliora nec ullis nisi sane angustis naturae terminis circumscripta. 159. Quid illa in primis gravia atque praestantia nec ulli plane in terris degenti nisi soli homini tributa? contemplatorem esse ipsum caeli rerumque caelestium, frui magnarum obscurissimarumque rerum scientia, quae vel ad excolendos ad integritatem atque innocentiam mores vel ad comparandam solis astrorumque cognitionem vel ad exercendam in abditis obscurisque rebus memoriam mentemque pertineant. XLVII. 160. Nonne haec ipsa tanta ac talia divinum esse animum ostendunt nec illius naturam aliunde quam e caelo delibatam ac deductam? An censemus, si una cum corporibus animi interirent, aut sapientissimos homines tam aequo animo mori posse aut tam iniquo planeque invito stultos et fatuos? Socratem ferunt morti proximum de piorum immortalitate beataque vita, quae mortem consequitur, disputavisse, itaque laeto ac libenti animo letale illud poculum hausisse, quasi non ad mortem, sed ad regnum atque imperium vocaretur. 161. At vero, quorum animus in terra defixus haeret, qui nihil nisi mortale terrenumque cogitant, eos plane repugnantes atque invitos e vita discedere videmus. Nec immerito, quum animorum aeternitatem propius iam intuentes crucientur mirum in modum, quasi flagitiose actam vitam poena etiam sit immortalis consecutura. Atque illud etiam — o stultum hominem, dixerit aliquis, et naturae suae penitus ignarum! — nemini obscurum esse potest, ex ipsis etiam sacris caerimoniisque maiorum aeternam hominis vitam facile cognosci atque intelligi posse. Neque enim illi aut mortuos tanto honore coluissent aut tam multas tamque varias sepulcrorum caerimonias posteris tradidissent, nisi cognitum perspectumque habuissent vigere animum in morte nec, quamquam corpus occidat, hominem ipsum penitus evanescere. 162. Itaque statuisse videntur mortem ipsam non esse humanae vitae confectricem nec ex ea sequi interitum, sed

potius ad aliam multo feliciorem vitam iis, qui recte vixissent, ducem optimam solere exsistere. Quicumque enim convenienter naturae vixerint nec illam seculi sint malae consuetudinis corruptelam, quae divinitus datos igniculos exstinguit vitiaque gignit et confirmat omnia, eos et viventes gloria et e vita excedentes praemiis prosequi oportet. Id enim non solum rationi consentaneum, sed etiam verissimum atque aequissimum est. Cui autem aequitatis antiquior cura quam deo? XLVIII. 163. Itaque, quum homo solus ex omni prope modum genere nactus sit aliquam notitiam dei, nisi vitae iniquitate deo iniquus atque invisus evaserit, ad deum certe evolabit. Idque aeternitatis humanae vel maximum ac firmissimum argumentum est, solum hominem divinae voluntatis participem consciumque exsistere, ut, quamquam agrestibus silvestribusque in locis natus sit, tamen ipsa docente natura et esse deum et colendum ac verendum esse dubitare non possit. 164. O rem dignam, in qua non modo homines, sed ipsas etiam pecudes obstipescere ac, si fieri possit, etiam erubescere oporteat! cognatum esse hominem deo: nullum aliud in terris animal nisi hominem solum dei cognitione imbutum esse: nec quidquam esse aliud quod animo e divina mente hausto praeditum sit, tantamque inesse homini caecitatem atque socordiam, ut divinae cognationis immemor aversetur migrationem ad deum? Nec enim aliud esse mors quam migratio ad caelestes superasque sedes existimanda est, nec id solum ratione quadam aequitati veritatique consentanea, sed etiam sapientissimorum hominum maxime firmo stabilique consensu. Atqui eum, qui hoc pacto vivere ac paene a se ipso dissentire velit, meminisse certe oportuit terram ipsam omniaque, quae sub caelo sunt, divina voluntate regi proptereaque quiddam nobis quod observandum et addiscendum videatur praescribere. 165. Quis ergo terram ipsam aut quotannis feracem aut semper optimas fruges et numquam malas inutilesque herbas edentem efferentemque vidit? quis animalia semper uberes fetus edidisse, numquam sterilitatem passa esse recordabitur? Quod si haec ipsa secus se habent nihilque in rebus humanis perpetuo firmum eiusdemque naturae optare licet, cur, quam

in omnibus et rebus et animantibus vicissitudinem cernimus, eam ab homine seiungamus? Qui si multos annos feliciter vixerit, si sobolem, honores, opes adsequutus diu tantis bonis frui potuerit, praeclare secum esse actum vere dixerit. 166. Sed adversi tamen aliquid subeundum perferendumque relinquetur: demum oppetenda mors erit, quae eo levior esse debet, quod omnibus communis est nec cuiquam singularis aut praecipua, sed hoc quoque gratior, quod nos a multis erroribus abstrahit, quibus quoad vivimus in tanta opinionum varietate adsiduaque veri inquisitione perturbari saepe solemus et ad ipsam cernendam fruendamque veritatem iucunde traducit. Quo nihil beatius homini posse contingere satis, ut arbitror, ex eo suspicari possumus, quod innata est homini cupiditas scientiae, eius autem praestantia non sane video qua alia in re nisi in perfecta veritatis cognitione posita sit. Ex quo fit ut veritatis cognitionem adsecuti perfecta absolutaque scientia potiamur, vereque dici potest, qui veritatem intueatur sensuque percipiat, eum voti sui compotem vereque beatum esse. XLIX. 167. Quod si beata vita quaerenda nobis est nec quidquam fugiendum magis, quam ne miseriarum gravitate premamur, quid illo homine stultius aut stolidius reperiri potest, quae caeterorum morte ita angitur, ut beatae vitae oblitus miseram atque infelicem consectetur? Profecto enim ita se res habet, ut nisi mortis dolorisque timore liberatus sit, etiam si multas cognitas perceptasque virtutes habeat rectumque et aequum omni plane utilitati anteponat, beatus tamen esse nemo possit. Quid enim aliud dolor est nisi cruciatus animi isque perpetuus? quid aliud timor nisi adsiduus invisarum ac molestarum rerum metus? 168. At quo modo felix aut beatus esse poterit, qui adsiduo cruciatu metuque urguebitur? Quin eo miserior atque infelicior existimari debet, quod non solum sibi ipsi molestiam miseriamque comparabit, sed in caeterorum etiam sermonem ac vituperationem incurret. Nihil enim nimio dolore deformius, nihil a viro alienius. Et, si corporis pravitatibus vituperatio proposita est, vitiis ipsis, quibus laborat animus, nihil turpitudinis, nihil inuretur infamiae? Illa vero et graviora sunt et maiori animadversione vindi-

canda, quo nobiliorem, quam corpus est, sedem, nempe animum ipsum, occupaverunt. 169. Quod si turpis dolor nimius et vituperatione dignus, certe illud consequetur, ut qui nimio dolori se ipsum tradat ne laude quidem ulla dignus censeatur. Est enim series quaedam maxime veritati consentanea ut sententiarum sic rerum et, quem ad modum in sermone disputationeque nostra nectitur aliud ex alio, ita qui se una aliqua vel deformitate vel turpitudine implicari patitur multis statim miseriis ac deformitatibus opprimetur. L. 170. Nec vero credi velim me, quia dolori nimio repugnem, idcirco dolorem omni ex parte improbare omnesque illius ex animo fibras evellendas existimare. Est enim quatenus homo doleat et — quod prudenter a Crantore dictum est — sive secetur pars aliqua corporis sive avellatur, sensus tamen adesse debet. Istuc enim nihil dolere fieri non potest quin quem ad modum feritatem corporis quamdam sic animi stuporem maximum indicet. 171. Sed nimirum illud est, quod improbamus, dolori nos ipsos ita tradere, ut in aliam fortasse graviorem ex alia parte vituperationem incidamus. Nam quem ad modum qui nihil prorsus doleat desciscere videatur ab hominis natura, quae morte perculsa dolorem ac luctum aliquo modo indicare cogitur, ita, qui dolori nimis indulgeat, humanae naturae penitus oblivisci communemque omnium condicionem recusare iudicabitur. Quibus rebus intelligitur graviter peccare homines, quum vel ea, quae omnibus perferenda subeundaque sunt, detrectare audent vel quid ipsos in vita deceat quaeque sequi aut refugere debeant non cernunt satis. Quod proprium prudentiae munus est, quam humanarum actionum moderatricem a dis immortalibus esse constitutam infitiari nemo potest. 172. Atqui huic tam praeclaro divinoque muneri plane obsistit, qui nimio dolore ducitur. Non modo enim se ipsum sine ullo fructu lacrimis ac tristitiae tradit, sed etiam omni plane consilio ac iudicio vacat. Ubi enim ratio, si se dolore auferri sinat? ubi constantia, si sibi ipse repugnet et in maerore iaceat? ubi denique humanitas, si se hominem esse oblitus nihil sibi cum morte commune esse contendat? Iam vero illud stultissimum, existimare, quae

caeteri homines libenti animo subeant, iis se non esse obstrictum. 173. Quid enim? an ignorare quisquam potest quanta inter homines cognatio sit quantaque similitudo? Etenim, nisi hoc verum fateremur, causae nihil esset cur homo hominem consilio, re, gratia, iuvaret, ab hostium impetu ac laesione defenderet. Quod contra videmus accidere, ut, qui ab his actionibus avertat animum, non modo in vulgus improbetur, sed etiam inhumanitatis ac feritatis accusetur. Certe enim non e marmore sculpti aut e robore dolati sumus: est in nobis quiddam, quod pietate misericordiaque moveatur nec exstingui sinat illam, qua dis proximi sumus, iuvandi ac bene faciendi voluntatem. LL. 174. Itaque insitum homini atque innatum videtur, ut, quotiens alium hominem, quamvis alienum, premi calamitate atque aerumna videat, crucietur animo nec, si facultas suppetat, dimittendam putet illius sublevandi occasionem. Quam enim ipse, si eo loco esset, benignitatem sibi impartiri optaret, ea ut in alium utatur, natura tacita quadam voce monere ac praecipere videtur. Quae igitur sibi evenire posse dubitet, ea si contingant, cur angi ac perturbari velit, aut cur non potius humana illa esse et omnibus hominibus proclivia fateatur? 175. Quanto rectius ille, qui 'hominem se' agnoscit 'nihilque humani a se alienum putat?' Itaque quum hanc ex animis nostris opinionem, mala omnia non esse humana, veluti immitem quamdam et immanem beluam extraxerimus, profecto minus misere minusque sollicite vivemus. Relinquetur enim illa cogitatio, quaecumque accidant, fortiter ferenda esse nihilque posse homini evenire, quo funditus prosternatur: idque ita erit, si nobismet ipsis non adsentabimur, sed veritatem, qua nihil praeclarius, praestabilius, uberius esse potest, toto pectore amplectemur. Haec enim illa est, quam adsecuti meliores multo efficimur et ad perferenda incommoda praeclaraque peragenda alacriores, 176. quum nihil, nisi quod rectum et aequum est, laudabile arbitramur nihilque aliud nisi egregia illa, ex quibus vera gloria nascitur, expetimus. Ac mihi videor nimis etiam nunc anguste atque exiliter agere. Qui enim latior obiici campus queat in quo fidentius atque alacrius exsultare possit oratio? Sed faciam

impudenter, si medicinam deserens animorum, quam ex omnibus maxime utilem esse intelligo, ad meam unius delectationem sermonem omnem mentemque convertam. 177. Dolorem igitur nimis acrem ac diuturnum fugiendum diximus et quidem probabiliter, quum ex eo mala multa maximeque gravia soleant exoriri, contra vero nihil boni. Neque enim dolor ex illis rebus est, in quibus vel ad probandum vel ad vituperandum multa et magna contrariarum rationum paria momenta agnoscantur. Hoc enim si accideret, agerem verecundius neque me in eum locum demitterem, unde nullum plane exitum viderem. Sed, quoniam haec ita se habent, contendo vincendum esse animum dolorique acriter obsi stendum. Sive enim nosmet ipsos sive vulgi opinionem cogitemus, id nobis sine ulla dubitatione faciendum est. 178. At, si ad mortuos ipsos animum traducamus, qui possumus existimare gratum illis fore, quod nimio dolore cruciemur? praesertim quum ex eo nihil ad illos utilitatis, sed permultum ad nos dedecoris atque incommodi permanet. Quid igitur eos ipsos a nobis optare atque expetere arbitremur? Nihil sane nisi ut eos illustri memoria ac recordatione decoremus.

Nemo me lacrumis decoret,

ait Ennius:

cur? quia *volito vivus per ora virum.*

LII. 179. Quid igitur est causae cur fletum lacrimasque recuset? Nimirum ea gloria, quam se adhuc viventem adsecutum esse confidebat. Eamdem igitur ob causam nostrum quoque luctum mortuis ingratum molestumque fore suspicemur nec aliud eos a nobis quidquam flagitare credamus, quam, ut id ipsum illis, quo maxime delectamur, tribuamus. 180. Haec autem gloria est et adsidua illorum virtutis recordatio: quam si sermone laudationeque nostra immortalem efficere liceat, hoc uno de mortuis nos vel optime meritos existimare possemus. Quid? quod eum, qui sic doleat, ut recreari confirmarique non possit, ne divinum quidem numen horrere sapientissimi homines prodiderunt? 181. Impium autem est, quibus debemus omnia, iis pessimam re-

ferre gratiam: contra vero, qui deorum voluntati paruerunt nihilque se, quod ab illis ultro daretur, moleste ferre declaraverunt, eos non solum viventes praecipua laude ornavit antiquitas, sed etiam e vita egressos perpetuo coluit honore, idque eo studiosius ac libentius, si quos intellexit cum deorum cultu exercitationem virtutis et praecipuam in mortales beneficentiam coniunxisse. Scite profecto, ut caetera ferme omnia. 182. Quid enim maiori laude dignum ex omnibus rebus humanis commemorare possimus quam eum, qui vitam ducat cum virtute coniunctam, ad deorum cultum atque honorem perpetuum in homines studium ac pietatem adgregare? nec quidquam tantulum modo in eius animo exsistere quod non vel pietati vel humanitati vel denique virtuti sit consentaneum? LIII. 183. Nec aliam sane ob causam perturbari omnem vitam errore inscitiaque videmus, nisi quod, quae in hominis vita praecipua esse deberent, pietas erga deos, in homines beneficentia, virtus in ingeniis ac moribus, ea fere omnia negliguntur, eademque ratione, quae maxime vitare deberemus, ea studiose expetimus, caecoque impetu ferimur ad illa, quibus vita nostra plane fera atque immanis efficitur. Ex hoc fonte cupiditates insatiabiles exoriuntur, quibus non modo singulos homines, sed totas familias et universas funditus eversas civitates videmus, praeterea seditiones, insidiae, discordiae rerumque et hominum clades et interitus. Ex his etiam incredibiles dolores emanant, quibus perturbari vitam neque solum insuavem, sed acerbissimam effici necesse est. 184. Quod contra probis virtutemque amantibus accidit. Nam divinae voluntati obtemperantes nihil in se ipsis, sed in ea se ipsos ac sua ponunt et locant omnia, neminem laedunt, omnes liberalitate, benignitate, caritate amplectuntur, nulla re cruciantur, nihil appetunt, omnium vitiorum fracto impetu cupiditatumque radicibus ex animo penitus evulsis. Nempe igitur eos, qui ita vixerunt, ut sibi iucundi, dis grati, hominibus fructuosissimi exstiterint, divinis honoribus iure dignos maiores nostri censuerunt, eosque 'cum dis immortalibus aevum agere' sapientissimus poëta non immerito cecinit: nec tamen idcirco, quod eorum corpora in caelum perlata credere sapienter

quisquam possit: quod, quia natura non patitur, ut, quod e terra est, alibi quam in terra maneat, ne credi quidem debeat necesse est, sed, quod eorum animi tamquam hominum de dis immortalibus humanoque genere optime meritorum in caelum putentur elati. 185. Quod de Romulo, urbis nostrae conditore, memoriae proditum accepimus: quem singulare in genus hominum collatum munus tam praeclarae urbis condendae in deorum numero collocavit: idque eo tempore, quo litteris et doctrinis homines exculti facile fictum a germano, verum a falso secernebant, ut credi non possit quidquam illis persuaderi potuisse quod ullam ficti aut falsi imaginem prae se ferret. 186. Sed, quod ille mortalis eximia virtutis ac beneficentiae gloria consecutus est, ut non solum immortalis, sed deus iudicaretur, id ipsum aliis etiam tributum esse, ut inter deos recepti putarentur, quum excessissent e vita, annales veterum loquuntur. Quod et apud Graecos prius contigit et inde fortasse ad nostros permanavit. Nam et Hercules et Liber, fratres Tyndaridae, et feminae plurimae, quibus nunc inter deos locus esse praecipuus creditur, et hominibus nati et homines fuerunt. Sed, quod virtute praestiterunt et, ut caeteris ad recte vivendum beneque merendum praelucerent, elaboraverunt, ideo eos hominum fama beneficiorum memor in consessu concilioque caelestium collocavit. Atque ipsos, quos vocamus maiorum gentium deos aliosque quam plurimos, quos in deorum numerum rettulimus, hinc a nobis egressos et in caelum profectos facillimum erit agnoscere. LIV. 187. Maximum vero argumentum est, quod de illis credimus, id esse verissimum, quod et tantus tot saeculorum doctissimorumque hominum consensus veritatis vox ipsa esse videtur et quod tantae tamque praeclarae virtuti quem alium vere congruentem locum tribuere oporteat non sane reperies. 188. Quis est autem tam demens, ut, quos innocentia, liberalitate et singulari quadam ac praecipua virtute dis proximos intelligat, iis seiunctum a dis tribuendum locum censeat? et, quum hominis animus terrena respuat, ad supera semper feratur: qui non solum tacito naturae impulsu, sed voluntate reque ipsa, ut quam maxime caelestibus similes essent, praestite-

runt, eos licebitne caelo esse privatos? 189. Mihi vero eo iustius in caelo collocati videntur, quo clarior eorum inter homines vel eluxit liberalitas vel virtus enituit. Quis enim Hercule fortior, quis prudentior, quis ab omni cupiditate remotior? Quos ille labores, ut fortiter ageret et hominibus prodesset, suscepit et pertulit aut quid non doloris et calamitatis exhausit? 190. Quis ergo hunc caelo excludi patiatur, quum eius virtuti sempiterna gloria et laudis patuerit immortalitas? Eademque caeterorum condicio est, quorum alius alio genere virtutis, omnes summis et singularibus vel in ipsos deos vel in homines meritis praestiterunt. Itaque tam egregiis eximiisque factis non infixas plumbo statuas, non arescentes triumphorum coronas satis diuturna persolvere posse praemia iudicatum est, sed florentiora stabilioraque munera quaesita sunt, quibus ornarentur ii, qui virtutem, honestatem, gloriam otio, libidini, voluptati, vitae denique praetulissent, tamque id aequum est quam illud decorum maximeque probandum, non easdem improbis sedes quas bonis atque integris post mortem esse propositas. 191. Intellexerunt enim ex maioribus nostris complures, qui sapientia praestiterunt, quum in dis aequitas praecipue vigeat eaque in eorum gubernatione appareat maxime, fieri non posse quin nequitiam sceleraque aversentur, quique ea in vita exercuerunt, eos a se ipsis longissime seiungant. Quod in vulgus edi verumque existimari non modo rationi conveniens, sed utile quoque in primis est futurum. Nam si quid in hominum animis pietatis, si quid religionis inerit, certe ob hanc potissimum causam se a flagitiis ac facinoribus abstinebunt, quod impios ac nefarios homines a deorum concilio ac societate arceri iudicabunt. 192. Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eumdem cursum in caelum patere. Nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras atque in coeno iacere docuerunt, castos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos leni quodam ac facili lapsu ad deos, id est, ad naturam sui similem pervolare.

LV. 193. Quod si ita est, certe nobis, quantum conniti animo possumus, quantum diligentia consequi, contenden-

dum atque elaborandum est, ut ne ab iis segregemur, quorum est proprium vita frui sempiterna ac beata. Quod efficere qui voluerit — omnes autem velle debebunt, qui se ipsos diligere convenienterque naturae volent vivere — numquam committet ut, quae caeteris exitiosa fore crediderit, ea ipse persequatur. Neque enim in spem venire poterit aut ignoraturos esse deos quae ipse agat, quum divinam naturam nihil praeterire credibile sit, aut illa probaturos, a quibus non modo di, sed etiam sani homines abhorreant. Quid enim turpius libidine, quid taetrius avaritia, quid detestabilius crudelitate? Quae quamvis in hominibus aliquando exsistant, tamen ab hominis natura tam aliena sunt quam humanum illud erit, si omnia nobis bona omniaque commoda expetamus. 194. Atque in hoc comprimendae sunt cupiditates, quibus trahimur persaepe ad ea, quae virtuti adversantur. Quod facillime perficiet qui tam gloriosi facinoris exitum secum ipse adsidue cogitabit. Tantaque est huius cogitationis suavitas, ut, quod libenter alacriterque agimus, etiam sine labore peragamus. Idque in praestantibus laudisque appetentibus hominibus facile cernitur: quorum tanta esse solet vel in obeundis proeliis vel in agendis causis vel in contentionibus pro re publica suscipiendis alacritas tantaque virtus, ut, quod in iis rebus periculi aut laboris est, aut non sentiant aut pro nihilo ducant. 195. Magnum enim est contendentis et ad gloriam anhelantis animi fomentum, magnum solacium spes futurae ac propinquae sive utilitatis sive gloriae: neque id solum in magnis, sed etiam in levioribus laboribus ac studiis. Quos enim cursus, quos venatio delectat, eos quamvis de via fessos ac paene exanimes videas, numquam tamen minus alacres minusque concitatos animadvertas. Iam honorum cupiditas quid non in nostra civitate laboris, quid non sollicitudinis negotiique facessit? LVI. 196. Quotus tamen quisque est, qui se vel labore defatigatum vel prensationis molestia curaque confectum audeat dicere? Sic, quorum oculos virtutis splendor occupavit gloriaeque studium animos delenivit, ii nec laborem sentiunt et, si tantus est, ut aliquando erumpat, eo tamen non magno opere moventur. Toti enim in eo sunt, ut

prosint patriae immortalemque sibi nominis memoriam comparent. Quam si quis negligendam ducat omnemque hominis felicitatem recte factorum conscientia metiri velit, is certe divinos honores, qui claris viris tribui consueverunt, numquam negliget. Etenim de dis ipsis, qui eosdem sibi honores asciverunt, pessime iudicasse videretur. 197. Tanta autem eorum, qui huius modi consuetudine delectati sunt, et sapientia et aequitas agnoscitur, ut dubitari non possit quin ipsi quod egerunt a certa ratione proficiscatur. Quales numerare Lacedaemonas possumus, clarissimos et fortissimos viros, qui cives suos mortem pro patria obeuntes divinis honoribus adficere solebant. Quid vero illae, omnis plane doctrinae omnisque sapientiae parentes, Athenae? nonne Codrum, regem suum, ob pietatem in patriam meritaque illa, quibus excelluit, magno consensu in deos rettulerunt? 198. Atque haud scio an recte senserint viri doctissimi, quorum ea fuit opinio, viros claros et fortes idcirco deorum immortalium honore consecratos, ut incitaretur virtus acrius et acuerentur vehementius ad obeunda pericula, qui patriae amore studioque tenebantur. Vera enim virtutis merces gloria est, nec quidquam est aliud, quo magis ad recte honesteque agendum praestantis animi homines incendantur. Quod optime agnovit ac diutissime retinuit omnium litterarum praeclara custos et altrix Graecia: quae multos habet virtutis gratia factos ex hominibus deos, quorum alios fatentur novos, alios multis iam saeculis receptos in caelum consecratosque contendunt, quam multi autem sint, qui reconditas eorum scrutantur litteras, nosse fortasse possunt. LVII. 199. Neque vero haec a me ideo copiosius disputantur, quod eos temere neque satis considerate tam multos consecratos esse credi velim, quum eos ipse quoque venerer deorumque loco habendos putem, sed potius, quum tot apud omnes paene gentes immortalitate divinisque honoribus adfecti reperiantur, ut exacuam bonorum mentes ad ea promerenda, quae sapientium iudicio ducuntur amplissima. Nihil enim praestantius aut beatius accidere homini potest quam eo loco donari, in quem ut ascenderent urbis nostrae conditores, nullum periculum,

nullum laborem, nullum denique certamen praetermiserunt. Ac, si privatae utilitatis et commodi habenda ratio est, nullam aliam expetere aut optare vir sapiens et eruditus praeter hanc unam debet. 200. Templa vero publice vota et dedicata quantum in vulgus dignitatis, quantum habent gloriae! quum omnes, qui deos illos, quibus templa voventur, publice colunt, fateri cogantur et fuisse homines et ad deos divinosque honores una virtute fretos ascendisse. 201. Nec mirandum est deos illos publice coli eorumque delubra et templa auguste sancteque exornari, qui vel patribus nati sunt dis vel matribus. Nam quem ad modum eorum cultus et sanctus et religiosus est maximeque pietati atque aequitati consentaneus, sic admirationis aut dubitationis nihil habet. Totus enim ex natura oritur, ut iure ipso naturae, qui deo satus vel dea editus procreatusque sit, deus esse debeat: at vero, qui homine patre vel mortali matre natus est, hunc esse deum et magnum quiddam videri potest et dubitandi occasionem nec fortasse ineptam multis adferre solet. 202. Non enim, si eximius talium virorum virtuti tribuatur honos, quin id iure fiat aut dubitare aut negare quisquam potest, sed, quod tantam virtutis esse vim velimus, ut vel natura ipsa eius unius ope immutetur, hoc illud est, de quo quaerere doctiores viri non immerito soleant. Quibus ita responsum est, non immutari virtute naturam: nec enim id sine prioris naturae corruptione posse evenire, sed eadem in illis manente natura evolare animum ad deos et in eorum ascribi concilium, quum immortalis sit et immortalitatis divinae particeps, corpus autem suapte natura mortale manere in terra, quodque terrenum est, nullo pacto suam exuere posse naturam, ut alienam induat. 203. Quamvis enim haec ipsa quaestio perobscura videri soleat nec omnino proclives aut faciles habeat explicatus, tamen, nisi auctoritatibus contra rationem pugnetur, non incommode, opinor, a nobis exposita censeri potest. Et quoniam, quae in hoc genere praecipua cognituque digna sunt, persequimur omnia — volumus quidem certe —, praetereundum non est quales quamque multae virtutes erudiendorum hominum gratia sint honore deorum immortalium consecratae. Cuius rei finis est

publica utilitas, ut, quo honore virtutes ipsas decoratas videant, eumdem se consecuturos esse homines sperent, si iisdem virtutibus excellant. LVIII. 204. Quo in genere multum boni est in imitatione. Libenter enim ea, imitantur et persequuntur multi, ex quibus alios illa eadem, quae ipsi appetunt, consecutos vident. Atque ex eo plerumque accidit multis in rebus, quas antea ne cogitaverant quidem, quum ad clarorum virorum imitationem se contulerint, multorum vigeat industria. Quae quum paullo manavit latius, quantos progressus quantaque acquirat incrementa nihil necesse arbitror commemorare. 205. Constat enim inter omnes, quae praeclara ducuntur, ea fere omnia a tenuibus initiis sumpsisse exordium. Quod paullatim imitatione progrediente confirmatum ita increbruit, ut ne augeri quidem aut exaggerari magis posset. Quod si ulla in re gratum nobis atque optatum esse debet, certe in complectendis provehendisque virtutibus non video quid esse possit optatius. Si quidem ex his informatio pendet educatioque vitae, quae quum recte instituitur atque excolitur, incredibile dictu est quantos quamque uberes iustitiae, integritatis omnisque amplissimae laudis fructus adferat. LIX. 206. Sed, quum virtutes multae merito colantur, quod et ipsae cultu dignae sint et multae ab iis ad universum genus hominum utilitates proveniant, quid sit cur bestiae quoque ipsae ab Aegyptiis ferme omnes consecratae sint scire sane velim. Sit piscis in cultu ac deorum opinione apud Syros, homines nec tanta ingenii acie praeditos nec tantis doctrinarum praesidiis instructos, ut haec inepta ridiculaque esse possint agnoscere. 207. Aegyptii vero omnibus adfluentes eruditionis et scientiae laudibus quo modo in tam inanem tamque absurdam delabi opinionem potuerint equidem intelligere vix possum. Quid enim? an boves, canes, lupos, feles, pisces in deorum numero habebimus et quas nobis natura praesidii auxiliique causa animantes genuit, eas per inscitiam deos iudicabimus? quibus nihil foedius, obscoenius, lutulentius ne natura quidem ipsa viderit. 208. Etiamne animalium monstra illa, a quibus hominum generi praecipua incommoda inferuntur, crocodilos, aspidas, serpentes, caeteras feras et immanes

beluas in deorum numerum referemus? Quid erit aliud naturam invertere et ima summis, summa infimis commutare? Et, quum tantam in his imperitiam barbariamque agnoscamus, tamenne ista penitus inania pertinaciter defendemus? Eademque inscitia caepas, allia, fructus caeteros, qui oriuntur e terra, in deorum numero reposuit Aegyptus. 209. Quae haud scio cur longiori oratione refellere sit necesse. Incredibilis est enim eorum absurditas, ut nulla esse possit aut pertinacia aut imperitia tanta quae non ista aspernetur atque refugiat. Imbres autem, nimbi, procellae si a nostris consecratae sunt, id antiquissimis populi Romani ritibus ac caerimoniis receptum et confirmatum est. Quae tolli aut perturbari, quum et satis firma ratione nitantur et usu iam ipso confirmata et approbata sint, sine nefario scelere non possunt. 210. Graeciam vero, quam paullo ante laudibus ornavimus, hoc loco non sane laudare possumus, quae Cupidines et Amores satis audacter et temere in gymnasiis aedibusque publicis consecrarit. Quid enim Cupidini aut Amoribus cum gymnasiis? aut quid ea consecratio vel ad considerandum vel ad imitandum adferre potuit honestatis aut boni? LX. 211. Nihil enim temerarium, nihil insipiens in deorum consecratione esse debet nec quod ullam vel levissimam aut turpitudinis aut ullius omnino impudentiae suspicionem adferat. Quales videri possunt eorum consecrationes, quorum in rebus probitati pudorique contrariis numen esse potentiaque creditur. Qui ergo ad hominum vitam vel adiuvandam vel excolendam atque exornandam aliquid attulerunt quique virtutibus rerumque gestarum gloria praestiterunt, eos nemo dubitet iure deos habitos divinoque cultu adfectos esse. Neque ego ullo pacto auderem hoc primus prodere. Non enim tam studiose, quae laudari possunt, appeto quam reformidare ea soleo, ex quibus possit aliquid vel levioris culpae redundare. 212. Quum vero et mares et feminas complures in deorum numero esse videamus et eorum in urbibus atque agris augustissima templa veneremur, adsentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habe-

mus. Tantis enim ducibus aberrare non possumus, nec a nobis, sed ab illis ipsis, quos sequimur, rei tam iustae ac debitae ratio reposcetur. Iure enim fecisse putandi sunt, qui, ne quem virum aut feminam praeclare meritam debito honore spoliarent, eorum memoriam sanctam venerandamque esse voluerunt. Nos autem iniuste ageremus, si, quos pari cultu venerationeque dignos cognovimus, eos pateremur silentio praeteriri.

LXI. 213. Neque hoc de te una, mea Tullia, dictum volumus, cuius exstabunt virtutis, prudentiae, doctrinae, continentiae ad omnem aeternitatem impressa vestigia, sed de iis omnibus, quos tali honore dignos aut ipsi vidimus aut futuro tempore posteritas intuebitur. Nunc autem de te loquar, quam non ego amissam aut mihi penitus ademptam velim dicere, quum illucescat menti meae cotidie magis praeclarissima nominis tui tuarumque virtutum gloria. 214. Vigebis autem memoria, quam diu monumenta exstabunt illa, quibus eximia consignata sunt tam excelsae laudis testimonia, quae sempiterna fore, quum praestantissima sint, plane confidere debemus. Tibi igitur numquam me debitum persolvisse officium putabo, nisi de me optime meritae, quem eximie coluisti, ac de patria, quam semper ornasti, supremo honore decoravero. Id autem facile consequar, quum is locus, quem tibi delegi, sempiternam habiturus sit religionem. 215. Nostra vero si qua erit ex ea re consolatio, quae magna certe erit, aut si qua laus ex paterna pietate, mihi certe iucundissima acciderit. Nihil enim aliud vel audire vel memoria repetere libentius possum quam me in eam, quam summe dilexerim summeque diligendam merito suo censuerim, quam maxime pium gratumque esse, quum praesertim in alienos, quia de se optime erant meriti, tam prolixos liberalesque sese et maiores nostri et exteri praebuerint. LXII. 216. Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, qualia multa consecraverunt Aegyptii, quod nullum profecto fuit, si Cadmi aut Amphitryonis progenies aut Tyndari in caelum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque approbantibus dis immortalibus

ipsis in eorum coetu locatam ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Tu ergo in eo ipso fano, quod ad nominis tui memoriam ac cultum votum dedicatumque est, et laudari te et coli senties. Maxime autem laetaberis in eo, quod et eum tibi, quem maxime debui, honorem persolverim et me simul iniquissimo fortunae imperio penitus exsolverim. Nosti enim quam semper alacri fortique animo cunctis casibus restiterim, ut ne me quidem pulsum patria omnique plane dignitate spoliatum tam acri impetu frangere ac deiicere fortuna potuerit. 217. Cum inimicis autem quanta contentione decertaverim quaeque mea fuerit in iis refutandis frangendisque virtus et constantia norunt omnes, qui varios civitatis nostrae casus curiose notaverunt. Quum vero, Tullia, te mihi extremo loco fortuna ademisset, tum equidem intellexi quantum illa in rebus posset humanis quantaque adversus me ipsum vi ac potestate niteretur. Itaque nihil habui quod dicerem, nisi cedo et manum tollo, quum tam gravi accepto vulnere plane dolore perculsus atque adflictus essem. Nunc autem et praeceptis sapientiae adversus omnem fortunae vim confirmatus et te consecrata in caelumque recepta tanta adfectus voluptate ac laetitia, quantam animo capere maximam possum, exsultare plane videor victorque de fortuna ac de omni prorsus dolore triumpho. Tu ergo, quando me insigni et excellenti tuarum laude memoriaque virtutum tam praeclare iuvisti, nunc ab hominibus seiuncta, non me deserens, sed aliquando respectans, perduc eo, ubi tua tandem collocutione conspectuque fruar, ut et parenti tui amantissimo, quam potissimum optare debes, gratiam referas et ego multo mihi gratiorem multoque iucundiorem congressum nostrum futurum intelligam, quam insuavis et acerbus digressus fuit.

Partis quartae volumine tertio continentur:
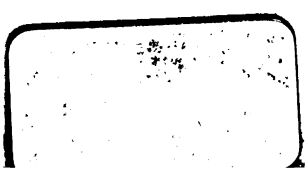
Procemium editoris . . . . . p. III sqq.
M. Tullii Ciceronis de officiis ad M. filium libri tres . p. 1—116
Eiusdem Cato maior de senectute liber ad T. Pomponium Atticum . . . . . p. 117—145
Eiusdem Laelius de amicitia liber ad T. Pomponium Atticum . . . . . p. 145—175
Eiusdem paradoxa ad M. Brutum . . . . . p. 176—190
Eiusdem oratio de pace habita in senatu Graece a Cassio Dione servata . . . . . p. 191—198
Eiusdem scriptorum fragmenta . . . . . p. 199—355
In his:
Orationis pro M. Scauro quae manserunt . . p. 223—239
Timaei de universo libri fragmenta . . . . . p. 266—281
Arateorum quae manserunt . . . . . p. 305—338
Scripta suppositicia . . . . . p. 355—372
Pseudosallustii in M. Tullium Ciceronem declamatio . p. 355—357
Pseudociceronis in Sallustium Crispum responsio . . p. 357—363
Oratio ad populum et equites Romanos ante quam iret in exsilium habita . . . . . p. 364—372
Incerti auctoris consolatio . . . . . p. 372—431.